

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII - XIV

RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE

BELGRADE 1982—1983.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XIII-XIV

**ЗБОРНИК РАДОВА У ЧАСТ
РАДОВАНА САМАРЦИЋА, ДОПИСНОГ ЧЛАНА САНУ
ПОВОДОМ ШЕЗДЕСЕТОГ РОЂЕНДАНА**

Уредник

МИЛКА ИВИЋ
дописни члан САНУ

Секретар

ЂУРИЦА КРСТИЋ
научни саветник
Балканолошког института

Редакциони одбор

**Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ,
ЂУРИЦА КРСТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ,
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ**

**Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), ХАЛИЛ ИНАЛЧИК,
Анкара (Турска), ЖОЖЕФ ПЕРЕЊИ, Будимпешта (Мађарска)**

БЕОГРАД 1982—1983.

<http://www.balcanica.rs>

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.**

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

B A L C A N I C A

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XIII-XIV

**RECUEIL DES TRAVAUX A L'HOMMAGE
DU PROFESSEUR RADOVAN SAMARDŽIĆ,
MEMBRE CORRESPONDANT DE L'ACADEMIE SERBE
DES SCIENCES ET DES ARTS, A L'OCCASION
DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE**

Rédacteur

MILKA IVIĆ

Membre correspondant de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

Secrétaire

ĐURICA KRSTIĆ

**Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques**

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV,
ĐURICA KRSTIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ, VASA ČUBRILOVIĆ,
MILUTIN GARASANIN, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC,
MIHAIL PETRUŠEVSKI**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofija (Bulgarie), HALIL INALCIK, Ankara
(Turquie) JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

BELGRADE 1982 — 1983.

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

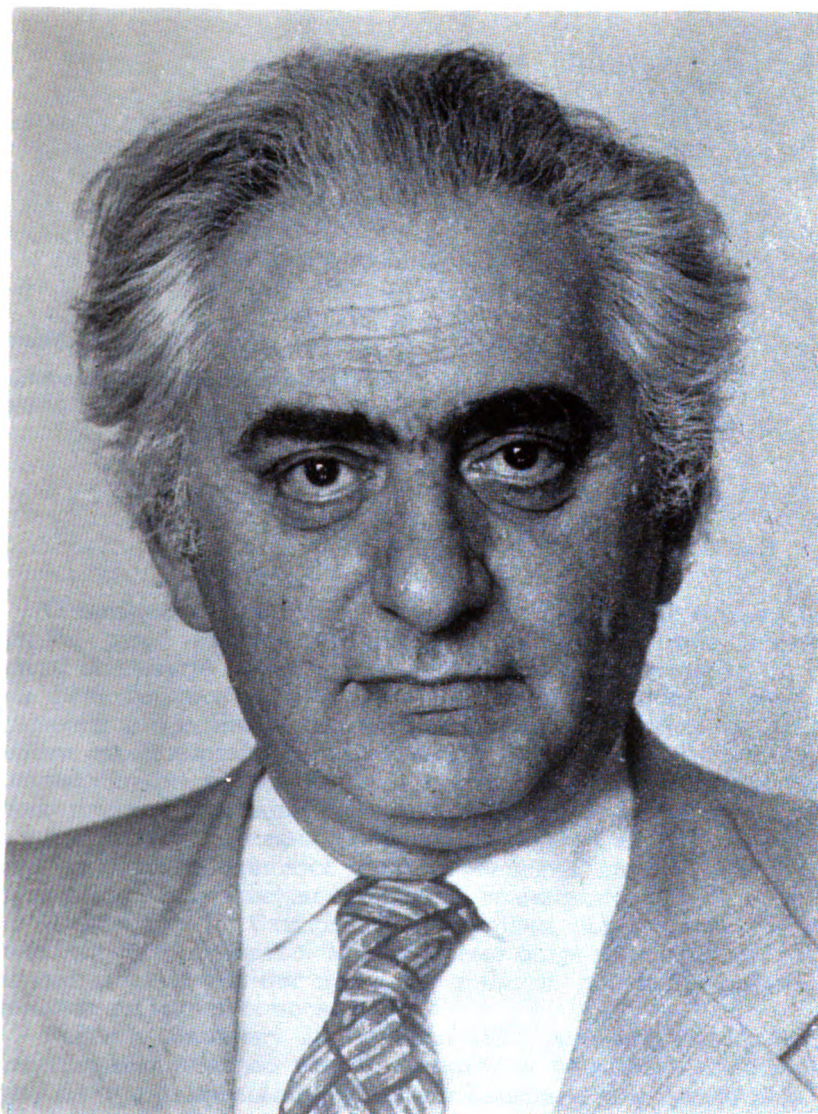

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број
413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на
промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

<i>Василије Крстић, Радован Самарџић</i> — — — — —	7
<i>Јованка Ђорђевић-Јовановић, Објављени радови Радована Самарџића</i>	19
<i>Никола Тасић, Културно-историјско тумачење веза између југословенског Подунавља и понтско-степских области у енеолиту</i> — — —	25
<i>Драгослав Срејовић, Касноантичка жигница у Маскару</i> — — — —	35
<i>Sima Ćirković i Desanka Kovačević—Kojić, L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe—XVe siècles dans les régions actuelles de la Yougoslavie</i> — — — — —	45
<i>Нада Клаић, О фирентињској „колонији” на загребачком Прадецу поткрај XIV стољећа</i> — — — — —	57
<i>Драгољуб Драгојловић, Зборник крстјана Хвала и проблем „државе босанске”</i> — — — — —	73
<i>Ioannis Hassiotis, George Heracleus Basilicos, a Greek Pretender to a Balkan Principality (End of the XVI — Beginning of the XVII Century)</i> — — — — —	85
<i>Ivan Dujčev, A propos de l'historiographie de Dubrovnik</i> — — — — —	97
<i>Aleksandar Matkovski, L'insurrection de Patrona Halil a Istanbul (28 septembre 1730) et sa répercussion en Macédoine</i> — — — — —	105
<i>Милорад Павић, Гаврил Стефановић Венцловић као историчар</i> — — —	117
<i>Славоко Гавриловић, Разбојништво у Срему у време аустријско-турског рата 1788—1791</i> — — — — —	137
<i>Владимир Стојанчевић, Српска влада и одлагање народног устанка у источној Босни и Херцеговини око средине XIX века (1847—1848)</i>	147
<i>Петар Милосављевић, О настојањима да се др Валтазар Богачић ангажује за рад на руским универзитетима</i> — — — — —	159
<i>Милорад Екмечић, Црквени фактор у сукобу великих сила у источном питању 1848. године</i> — — — — —	173
<i>Климент Цамбазовски, Школовање бугарских девојака у Вишој женској школи у Београду</i> — — — — —	197
<i>Василије Крстић, О загребачкој прослави педесетогодишњице књижевног рада Јована Јовановића Змаја</i> — — — — —	205

Василије КРЕСТИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

РАДОВАН САМАРЦИЋ

О шездесетогодишњици живота и тридесетпетогодишњици научног рада Радована Самарцића, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, којим он руководи од средине 1978. године, одлучио је да овај број *Balcanica*, у знак захвалности и признања за успешан рад и постигнуте резултате, посвети свом директору. Ови редови настају жељом колектива Балканолошког института. Њихов циљ је да се, поводом поменутих јубилеја, читаоци *Balcanica* упознају с научним радом и научним ликом Радована Самарцића, који је данас, несумњиво, један од водећих српских и југословенских писаца историје са угледам који није омеђен државним границама.

Активност Р. Самарцића је тројака, али у том тројству влада складно јединство. У исто време он је универзитетски наставник, плодан научни прегалац и писац, добар организатор и руководилац научних послова.

Рођен у Сарајеву 22. октобра 1922. године, Самарцић је у месту рођења похађао основну школу и гимназију. Историјску пругу на Филозофском факултету у Београду завршио је 1949. године, где је дипломирао на општој историји новог века код проф. др Јорја Тадића. Одличан студент, Самарцић је био запажен од проф. Тадића који га је 1947. упутио у Дубровачки архив на истраживања. Резултат тог истраживања је први Самарцићев објављени рад *Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку*, који се појавио 1948, пре равно тридесет и пет година.

Универзитетску каријеру Самарцић је започео 1950. године када је изабран за асистента на Катедри за општу историју новог века на Филозофском факултету у Београду. На истом факултету стекао је докторат наука 1956. одбранивши дисерта-

цију *Дубровачки песник и дипломата Јакета Палмотић*. За доцента је изабран 1957. Школску 1957—1958. годину провео је на специјализацији код професора Фернана Бродела у Паризу на *Ecole pratique des hautes études*. У звање ванредног професора унапређен је 1961. а редовног 1967. године. Током школске 1967—1968. године боравио је у Мајнцу (СР Немачка) на специјализацији у *Institut für europäische Geschichte*, где је највише пажње посветио изучавању најновијих метода у светској историографији. Декан Филозофског факултета био је у периоду од 1975. до 1977. године. Одлаком у пензију професора Тадића Самарџић је постао шеф Катедре за општу историју новог века а био је и управник Одељења за историју Филозофског факултета.

На факултету Самарџић предаје три предмета: општу историју новог века, историју модерне историографије и методологију. Студенти радо слушају његова предавања јер Самарџић суверено влада својом струком. Он поседује лепа знања која несебично и зналачки, методама врсног педагога, преноси на своје ученике. Привучени његовом садржајном речју и лепотом којом је исказује, а надасве угледом који је стекао писањем, Самарџић закупа пажњу многих младих и талентованих историчара. Захваљујући томе он спада у ред оних професора који имају понајвише постдипломаца и докторанада. Брижљивим радом и великим залагањем помогао је бројним историчарима широм земље да стекну највише научне квалификације. Његове заслуге за образовање нових научних кадрова нису мале и за то му се мора одати дужно признање.

Једна од основних хвале вредних особина Радована Самарџића као писца историје је та што он није уски специјалиста, што своје научно интересовање није омеђио тесним временским границама, скученим географским простором и малим избором тема и историографских проблема. Напротив. Кад је реч о времену које изучава оно се протеже од XVI до XX века. Када је реч о географском простору, његово интересовање везано је за југословенске народе под турском влашћу, за Медитеран и Османску империју. Проблеми којима се занима су бројни а најважнији су они који се тичу историје Дубровника, Београда, Хајдучије, првог српског устанка, епископ песничтва и појединих значајнијих личности. Затим су ту путописи и путописци, историја историографије и историјска методологија.

Да би се један научник могао успешно бавити тако разноликим темама на тако широком географском пространству и захватати пуних пет и више векова, како чини Самарџић, мора имати изузетно широка знања и то, разумљиво, не само из уже струке него и из разних историји сродних дисциплина. Самарџић тим знањима располаже. Та његова знања су темељна а захваљујући томе што их је стекао на време и систематским ра-

дом он има све претпоставке за успешно бављење науком. Али, кад је реч о Самарџићу, научнику и историчару, или, како би сам то рекао, писцу историје, што он истински јесте, нису у питању само широка и лепа знања. Самарџић је својим делима показао да је рођен зато да би био писац историје. Он поседује изузетан смисао за анализу и синтезу. Подједнако је способан да разуме, да објасни и дубоко продре у саму срж питања било да проучава личности, друштва, државе или догађаје. Неоспорно је да поседује снажну имагинацију. Али, његова имагинација увек је утемељена на добром познавању чињеница које сазна и упозна дугим, стрпљивим, упорним а чешће и мучкопрним радом савесног истраживача. Уз то, ваља истаћи да Самарџић спада у ред оних наших врских научника који су, израсли из народа и срасли с њим читавим својим бићем, пуни народне мудрости и бистрине, богато обдарени тананим осећањем како за његову садашњост тако и за прошлост. Захваљујући том изузетном осећању, које омогућава лако и брзо понирање у сва ктља и стремљења народа, у његов дух, његова расположења, његову природу и суштину, Самарџић је као писац историје особен. Особен је и стога што своје резултате саопштава на једноставан, нимало конвенционалан начин, стиллом, језиком и речником који су привукли пажњу наше шире јавности и добили најласкавије оцене од најпозванијих књижевних критичара, који су га, као писца, с разлогом сврстали у ред оних чија слава није мала нити је пролазна.

Овим истицањем битнијих одлика Самарџићевог научног рада нужно је, ради потпунијег увида, додати и то да он нашу националну историју увек повезује са ширим и општијим збивањима, било оних која се тичу Средоземља, Отоманске царевине, Југоисточне или читаве Европе. Иначе, њега више привлаче теме општијег значаја од појединачних питања локалне важности. Када се пажљивије прегледа Самарџићева библиографија јасно се може уочити да он са пуно система и дубоко промишљено прилази научним пословима. Поред књига какве су *Мехмед паша Соколовић и Сулејман и Рокселана*, које су настале после вишегодишњих раскопких предрадња, истесане у маху од једне промаде, оплемене не само савршеним језиком и стиллом већ и богатством чињеница које су приказане изузетно снажним, за историчара готово неуобичајеном, сутестивношћу и уверљивошћу, Самарџић читавом низу питања прилази са пуно научног опреза, ниде не пренагљујући и не хитајући већ градећи и радећи поступно, идући од мањег ка већем, од једноставнијег ка сложенијем, али целовитијем. Таквим поступком настали су: *Велики век Дубровника*, *Писци српске историје* (књ. I, II) и *Усмена народна хроника*.

Од тренутка кад је под руководством свог учитеља, професора Тадића, 1947. закорачио у Дубровачки архив протекло је пуних десет година до настанка Самарџићеве монографије *Вели-*

ки век Дубровника. Дуто копајући по разним серијама за нашу историју богатог Дубровачког архива, Самарцић је вредно, са страшћу својственом сваком правом научнику, сабирао изворе за историју Дубровника али и за разне друге теме, које су се тичале не само његовог ужег већ и ширег залеђа. Тада су настали радови којима је Самарцић обogaћивао историју Дубровника и прошлост наших народа под турском влашћу у XVII веку. Он је проучавао живот града у свима његовим видовима. Подједнако су га привлачили привредни, нарочито трговачки, друштвени, политички, пре свих дипломатски, и културни односи у Републици. Посебну пажњу обратио је односима Босне и Дубровника, при чему је указао на сву сложеност веза мале Републике са моћном Отоманском империјом. Са жељом да уђе у све поре ондашњих збивања, Самарцић није запоставио ни односе Дубровника са Венецијом, својом старом и сталном противницом на Јадрану. Исто тако он је проучио настанак, развој и живот трговачких колонија Дубровника расутих по разним пределима Балканског полуострва.

Кад је проучио сва та и бројна друга питања, кад је у свему, колико је то под историчару могуће, упознао живот града, његове прађане и њихове обичаје, кад је успео да схвати, разуме и објасни поступке и хтења појединаца и читавог дубровачког друштва XVII века, Самарцић се прихватио писања монографије *Велики век Дубровника*. Са јасним концепцијама, којима се одликују сва његова дела, он се упустио „у наративни начин излагања и, у том излагању, у слободан избор података, јер је имао жељу да представи епоху и њену јединственост карактеристичним сусретима с људима и догађајима”. Сам каже да је нарацију схватио „као онај племенити начин историјског излагања, кад збивања сама откривају своју садржину и смисао. Настојао је да се резултати анализе, коју је вршио на многим местима, појаве у поступцима људи и у склопу догађаја”.

Великим веком Дубровника наука је добила једну колико корисну толико занимљиву и узбудљиву историју која је привукла пажњу не само стручних кругова већ и многих љубитеља прошлости и књижевности. У њој су приказани напори старих Дубровчана које су улагали после великог земљотреса 1667. године да би сачували независност и територијалну целокупност своје републике. У стручним круговима, у којима је књига добила највише оцене, запажено је да је Самарцић њоме „показао своје способности да аутентично представи, портретира и осмисли личности, да прикаже, драматично и помало патетично крупне догађаје — убиства, походе, битке”. Већ тада критичари су уочили да се појавио даровит писац који је у стању да бројне податке, архивске и друге, расути на разне стране, савлада на најбољи начин и од њих уме да сатка и оживи прошлост коју излаже онако како то чине само најврснији литерарни ствараоци.

Колико је чврста изворна подлога свега онога што је Самарџић саопштио у монографији *Велики век Дубровника* види се по његовој књизи грађе *Борба Дубровника за отстанак после великог земљотреса 1667г.* За само четири године, од почетка 1667. до краја 1670, у тој књизи објављено је око 500 докумената и то оних који су садржајно богатији и речитији од многих других, којима због ограниченог простора није било места у овој збирци.

Као што је *Велики век Дубровника* резултат вишегодишњег рада тако су и *Писци српске историје* настајали постепено, из године у годину, дуже од једне деценије. Историјом српске историографије Самарџић је почео да се бави средином шездесетих година. Уочио је да је то област која је у нашој историјској науци запостављена па се потрудио да попуни постојећу празнину. У двама досад објављеним књигама обухватио је више писаца српске историје. У првој су представљени Мавро Орбин, Јован Рајић, Нићифор Нинковић, Вук Стефановић Караџић, Стојан Новаковић, Владимир Ђуровић, Васиљ Поповић и Јорџо Тадић, а у другој Свети Сава, прота Матија Ненадовић, Чедомил Мијатовић, Михаило Гавриловић, Васа Чубриловић, Иполит Ген, Јован Скерлић и Иво Андрић. Тематски новим текстовима Самарџић се другом књигом поново вратио делима Вука Караџића и Стојана Новаковића. Заинтересован за целину развитка српске историографије он се у свом досадашњем раду бавио, како сам каже, „само одређеним појавама”. Због тога неки чланци његових књига чине само краће нацрте за обимније студије. Други, опет, осветљавају писца „и његово дело с једне стране или због неке његове особите занимљивости. Има историчара који су уочени готово у целини, и њихово представљање је извршено сажимањем искуства које се о њима стекло. Неки пртежи дати су ширим и садржајнијим потезима. Није из поступка искључено ни разматрање појединих дела или одвојених раздобља у једном животном стваралаштву”.

Самарџићеве радови из области историје историографије одликују се низом изванредних особина. Без жеље да дамо потпуну анализу и оцену тих радова, истаћи ћемо неке њихове најбитније одлике. У средишту Самарџићева изучавања увек је историјско дело и његов резултат сагледан готово у свима важнијим консеквенцијама. То је, заправо, црвена нит која повезује већину радова ових његових књига и чини их садржајно јединственим. Он се мање упушта у конкретну анализу историјских радова појединих писаца а више оцењује место, време, улогу и значај појаве одређеног дела у одређено време на нашем простору. При томе, посебно кад је реч о нашим ранијим писцима историје, Самарџић са пуно успеха указује на утицај појединих историјских дела у конституисању српске нације и развитку српске националне и политичке мисли.

Студије објављене у двама књигама *Писаца српске историје* убедљиво говоре о томе да је реч о аутору који није спутан међама времена. Као што у првој књизи успешно расправља о раду Мавра Орбина и Јорја Тадића, тако у другој успешно пише о Светом Сави у модерној српској историографији и о Васи Чубриловићу. Овим књигама њихов писац је показао колико је захвално подручје историје историографије, колико је оно неистражено, колико је у стању да пружи новог, готово несагледивог а корисног и са становишта научног и националнополитичког и културног развика. Међутим, да би се историчари могли посветити изучавању историје историографије морају поред своје уже струке познавати и читав низ научних дисциплина, поред подручја којим се баве имати увид и у много шира европска кретања, у која се уклапају ова наша — ужа — балканска. Самарцић је својим књигама показао да располаже свима потребним предусловима. Захваљујући широком образовању, посебно знањима из историје књижевности, филозофије и филологије, а применом компаративног метода, он је на конкретним примерима успео да покаже како су различита достигнућа из разноликих области духовног стваралаштва Европе била прихватана од писца српске историје. *Писци српске историје* плене ерудитијом, лепим запажањима, логичним решењима и једном стално присутном људском топлином, поштовањем и разумевањем наших историка, чак и онда када се Самарцић према њиховом делу односи критички. Наиме, он је подједнако пријатан за читање и кад хвали и кад куди, јер у свему је и одмерен и умерен и деликатан, али и сутестиван и убедљив. Својим радовима из историје историографије Самарцић је једну занемарену дисциплину не само извукао из заборава него ју је подигао на један истински висок ниво. Њима је он на најбољи начин представио нашу науку и уврстио нас у ред оних културно напреднијих народа код којих је историја историографије била развијенија од наше, и са дужим традицијама, врло негована и привлачна грана. Заправо, двама књигама *Писаца српске историје* ми смо постали духовно богатији.

Сав посвећен изучавању српске прошлости у време османске, млетачке и аустријске власти, Самарцић је пуне три деценије стрпљиво сакупљао трагу о тој нашој историји. Као изворе за народну повесницу условно је узео и усмено песничко и прозно предање. Свестан значаја и вредности народног казивања он није унапред хтео да одбаци ту специфичну врсту извора а није могао ни да их прихвати без посебног претходног испитивања и проверавања. Проверавања је вршио тако што је некад народну традицију поредио са исказима писаних извора а некад је чинио обрнуто. На тај начин настао је низ студија, чланака, есеја, огледа и прилога од којих је само један део уврштен у књигу *Усмена народна хроника*.

На потпуно нов и мисаоно свежији начин на што је то чињено у нашој ранијој историографији, Самарџић је приступио изучавању народне хронике и постигао запажене резултате. Усмену традицију он посматра као вид историјске свести и свести о историји. Својим радовима убедљиво је показао да је усмена традиција сачувала свест о догађајима и о епохи, али на нивоу ондашњег морала и оновремене друштвене свести. Поређењем изворних писаних података са народном традицијом, посебно оном која се тиче хајдука и ускока, Самарџић је показао колико је ту готово изненађујуће сагласности а колико је мало одступања од суштинских збивања. Због те и такве веродостојности усмене народне хронике, кад се са ње одбаци песничко рухо, Самарџић је с правом убраја у посебну врсту историографских дела. „Као и свако друго историографско дело”, пише он, „и српска усмена хроника најверније говори о онима који су је стварали и слушали; догађаји блиски том тренутку дати су с поузданим избором чињеница, али и са политичким намерама у њиховом одређивању; старија историја није идеализована — представљена је онако како је сачувана у свести народа, боље речено од ње је запамћено оно чиме је она и даље деловала и што је у њој, због тога, било најдрагоценије; песма не говори само о завештаној идеји косовске жртве него и о богатству, снази и сјају некадашње државе, о законима на којима је она почивала, о лепоти задужбина која још увек надмашује све што се може видети на страни, о блеску који је витешко друштво за собом оставило”.

Увиђајући колико су нека питања усмене народне хронике замршена и тешко решива, Самарџић се са много научног опреза упуштао у њихову расправу. Пун логичних идеја и убедљивих закључака, он их образлаже и нуди решења, или указује на пут којим ваља ићи у решавању појединих проблема. Тамо где је имао поузданих података ишао је на уопштавања, на синтезе, какву је дао у тексту *Културна обнова и морално образовање у XVI и XVII веку*. Нужно је напоменути да Самарџић није једноставно прештампао своје радове о усменој народној хронички онако како их је најпре објавио у разним периодичним публикацијама. Препређујући их за штампу у посебној књизи, неки раније објављени радови послужили су му само као основа да напише нове и богатије текстове, неки су, пак, редиговани и допуњени новим подацима, тумачењима и закључцима. Очигледно је да Самарџића и даље занима ово историографско подручје па стога ваља очекивати и нове научне резултате.

Читајући *Усмену народну хронику* чак и најбољи познаваоци овог питања не могу остати равнодушни. Писац је толико инвентиван, логичан, убедљив и наметљив својим исказима и описима, својим размишљањем о времену, догађајима и српском друштву о којем казује предање, да читалац, сложио се са њим у целини или појединостима, обавезно обогаћује своје сазнање и

виђење о том давно прошлом добу. Кад Самарцић тумачи предање, било оно о косовском боју, о Марку Краљевићу, о хајдучима и њиховим харамбашама, или неко друго, онда је та врста историографских дела садржајем богатија, слојевитија и значајнија него што се то могло закључити по досадашњим радовима наших историчара. У сваком случају читалац *Усне народне хронике* „кроз бројна тешка и замршена питања природе и живота наше народне епике и њеног односа према историјским личностима и збивањима пролази бистрим током надахнуте мисли једног врсног научника”.

Проучавање историје српске историографије могуће је само онда ако се добро познају сви токови и методи историјске науке у Европи, чији је она саставни део. Да би могао приказати, анализирати и оценити дела српских историка, Самарцић је морао добро проучити ранију и савремену историографију Европе, пре свега ону која је настала на тлу Француске, Немачке, Италије и Енглеске. Данас је он, међу нашим историчарима, без сумње, један од најбољих зналаца тог опромног духовног блага које су нам оставили писци историје. Да је то тако показао је својим радовима из историје методологије у којима је расправљао о тешкоћама и преимућствима историчара свога времена, о односу историје и других научних дисциплина, о историји и природној средини, о функцији историјске свести у модерном времену и другим питањима. Поред тога што је тим радовима показао да је изванредно обавештен о свима важнијим токовима из области хуманистичких и природних наука од ренесансног времена до наших дана, Самарцић се представио и као историк који уме да буде оригиналан и у области теоријског начина мишљења.

Читав низ радова о разним питањима српске историје, због ограниченог простора, неће бити обухваћен овом скицом о научном лику Радована Самарцића. Међутим, мора бити забележено то да је он итекако задужио нашу науку објављивањем историјских извора. Поред већ поменуте књиге грађе *Борба Дубровника за отстанак после великог земљотреса 1667*, његовим трудом и радом настало је волуминозно дело *Београд и Србија у списима француских савременика*, које обухвата XVI и XVII век. Уз то, Самарцић је у два тома приредио за штампу *Историјске списе Вука Караџића* и учествовао у редиговању *Данице*. Научни метод објављивања архивске грађе Самарцић је у тој мери усавршио да је о томе написао и посебну студију, која представља прави и незаобилазни приручник за ову врсту посла. Начин на који он приређује грађу у сваком погледу је узоран. Његови предговори су свеобухватни и учени, коментари зналачки, текстолошке обраде савршене а регистри потпуни и у свему одговарају сврси којој су намењени. Изузетно одговорног научног посла објављивања архивске грађе Самарцић се прихвата са пуно студиозности. Да је то тако најбоље потврђује чињеница да

је за Вукове историјске списе написао коментаре у обиму од око 700 штампаних страница. Тим коментарима и посебно објављеним студијама о Вуку Караџићу он је показао и доказао да је данас један од најбољих зналаца Вукова дела. Кад је реч о француским путописцима о Београду и Србији за XVI и XVII век он је открио и оне за које се раније није знало. Уз то, у нашој науци је први упозорио на посебну психолошку основу путописа истичући да је потребна велика опрезност у њиховом коришћењу приликом проучавања појединих историјских тема. Без доброг познавања друге историјске грађе, пре свега архивске и статистичке, каже Самарџић, „коришћење извештаја путописаца води стварању историјских представа које могу бити веома погрешне. Супротно томе, кад се упореде са другом грађом, извештаји путописаца добијају вредност сведочења очевидаца који су многе појаве били у прилици да уоче из непосредне близине”. Трагајући за француским путописцима о Београду и Србији, Самарџић је открио и приказао неколико путописних сведочанстава о Далмацији и Дубровнику, која раније, у нас, нису била позната.

У сарадњи са колегама на Катедри за општу историју новог века Филозофског факултета у Београду, Самарџић је припремио књигу докумената *Србија 1878*. У њој су објављени архивски материјали који се превасходно односе на Србију а којим је приказано политичко и дипломатско деловање великих сила од завршетка војних операција почетком 1878. године до закључења Берлинског конгреса. Њима је осветљен и рад српских државника и дипломата на стварању државне независности и територијалног проширења. Документи су домаћег и страног порекла, али су сви саопштени на нашем језику. Са близу 400 докумената прворазредног садржаја и научне вредности, који су снабдени најнужнијим објашњењима, ова књига представља прву већу збирку грађе у српској историографији која се односи на Берлински конгрес и на оне дипломатске и политичке договоре који су му претходили.

Посебна тематска област која привлачи Самарџића и о којој је написао више запажених радова је историја Београда. Сабрани, ти радови запремили би обим једне књиге. По времену које обухватају они се протежу од пада Београда под турску власт до свршетка првог светског рата. По садржају, Самарџићеве радови о Београду су разнолики. Њега занимају опште прилике у граду под турском влашћу, место, значај и улога Београда у међународној трговини, пословање и живот Дубровчана који се ту налазе, као и развитак науке и књижевности у XIX и XX веку. Богато документовани разноврсним изворима, Самарџићеве радови о Београду, некад аналитичког а некад синтетичког карактера, бацају ново јарко светло на читав низ непознатих или мало значајних догађаја и проблема. Његовим текстовима о Београду под турском влашћу читалац добија нову

и јаснију представу о историји града оног времена о којем се мало писало и само понешто знало. Студије о науци негованој у Београду у XIX и XX веку, иако пионерског карактера, одликује свеобухватност, изванредна обавештеност и изнад свега лудност како у анализама тако и закључцима.

Из овог мање више сумарног приказа очигледно је да је Самарцић, уз све наглашене вредности, веома плодан историчар који је за тридесет и пет година рада оставио за собом бројна дела трајног значаја. Његове књиге критика увек прихвата ласкавим оценама а читаоци их доживљавају као својеврсни литерарни догађај. Самарцић спада у ред оних наших ретких писаца историје који имају веома широк круг читалаца. Да је то тако речито говори податак о његовом *Мехмеду Соколовићу*, који је у размаку од десет година доживео три издања. Чини се да је покојни професор Светозар Радојчић, одушевљен *Сулејманом* и *Рокселаном*, у једном надахнутом приказу те књиге био на најбољем путу да открије „тајну лепог писања” Радована Самарцића. Радојчић је тада забележио да је Самарцић написао обимну књигу, „која се може лако и течно читати и која би се могла, као предавање, слушати без прекидања. Неисторичари примају Самарцићеву историју о Сулејману и Рокселани као књижевно дело. Уметничка кохерентност Самарцићеве књиге толико је чврста и убедљива, да су стваралачки квалитети очигледно надмашили кабинетски рад прикупљања и студије. Мени се чини да сва тајна лепог писања Самарцићевог лежи у његовој способности речитог предочавања, у његовом дару да духовито види смисао поморског рата на Медитерану и сликовите појединости неуспеле турске опсаде Беча”. Даље Радојчић пише: „У временима електронских рачунара скоро се стидљиво спомињу духовитост и таленат. Нарочито се духовитост сумњичи као помало површни дар лаке музе. Самарцић очигледно увек лако пише, или толико утлади свој израз да његова мисао увек лако тече кроз редове. Самарцић, а то је за историчаре свих историја битно, лако обједињава она знања и искуства која се стапају у синтезу која се старински звала дух времена; то је сазнање које не почива на размишљању, и комбиновању чињеница и појединости. Самарцић не ређа картоне својих знања. Његова визија свеукупности стално му је пред очима. Догађаји, стари извештаји о догађајима, карактери, психолошке анализе, све то живи у кохерентности која прелази прекораница летописа и књижевности и преко зида између историје и савременог”. Боље и лепше од овога не може се рећи а пажљив читалац Самарцићевих радова лако ће се сложити са оценама професора Радојчића.

Представа о научној делатности Радована Самарцића биће потпунија ако се помену бар неки важнији организациони послови којима он руководи или у којима активно учествује. Свакако да су у тој врсти посла, у овом тренутку, најважнији они

који се тичу Балканолошког института. Од када је директор Института уредио је три броја *Balkanica* и једанаест књига штампаних у посебним издањима. Институт је за то време организовао у Београду два научна скупа: *Грчко-српска сарадња 1830—1908*, који је одржан јуна 1980, и *Саветовање балканолога*, одржано септембра 1982. године. Захваљујући научном угледу који је стекао својим радовима, Самарџић је изабран за председника Организационог одбора V међународног конгреса за студије Југоисточне Европе. У последњих десетак година он је, крај свих тешкоћа с којима се суочавају редакције наших часописа, као главни и одговорни уредник, са запаженим успесима издавао *Југословенски историјски часопис*. Самарџић стоји и на челу уређивачког одбора *Историје српског народа*, те за нашу науку и културу капиталне едиције Српске књижевне задруге. Уз то, он спада у ред најактивнијих чланова Српске академије наука и уметности у којој је не само члан већ и успешан руководиоца неких њених одбора и пројеката. Научни углед и лепа ерудиција учинили су то да је Самарџић данас и многу тражен и много ангажован и у свакој средини добро дошао било као руководиоца, саветодаваца или сарадника. За резултате које је постигао стекао је и друштвена признања. Међутим, знајући га као човека који је заљубљеник свога посла, који и даље са пуно научне знатижеље проучава списе XVII и XVIII века, посебно оне који се тичу Бечког рата и Велике сеобе Срба, од њега ваља очекивати и нове научне резултате. У сваком случају научно дело Радована Самарџића је далеко од свог завршетка.

ОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ РАДОВАНА САМАРЦИЋА*

Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку. — Зборник студентских стручних радова, јуни 1948; стр. 64—78.

Један покушај предаје Котора Турцима (1667). — Историјски гласник, 1951, 3—4, стр. 3—28.

Borba Dubrovnika protiv mletačkih pokušaја da unište njegovu nezavisnost u XVII веку. — Dubrovačko pomorstvo. Dubrovnik, 1952; стр. 367—388.

Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку. — Београд, 1952; 58 стр. (Ликови и догађаји из српске прошлости).

Два прилога проучавања народне поезије: Војвода Лазарић-Мато Његошевић. — Огледи, 1953; стр. 44—54.

Pisanje kralјu. — Književni Jadran, 1953, II, стр. 13.

Сазивање харамбаша. — Стварање, 1953, VIII, 1—2; стр. 75—81.

Најдичке операције на тору. — Književni Jadran, 1953, II, 21; стр. 6.

Београд под Турцима. — Београд 1954: 61 стр. (Коларчев народни универзитет, 69).

Jedno dubrovačko сведочанство о Zaveri Zrinjskog i Frankopana. — Historijski pregled, 1954, I, 3; стр. 65—68.

* Библиографија радова проф. др Радована Самарцића до 1976. године објављена је у „Годишњаку САНУ” LXXXIV, Београд 1978, 489—494.

Mesto prvog srpskog ustanka u svetskoj istoriji. — Historijski pregleđ, 1953, I, 3; стр. 32—39.

О хајдуцима. — Историјски преглед, 1954, I, 4; стр. 71—72.

Средњовековни градови у Босни. — Сарајево, 1954; 36 стр. (Мала библиотека за народно просвећивање, 17).

Дипломатски методи старих Дубровчана. — Анали Правног факултета у Београду, 1955, III, 2; стр. 182—191.

Догађај у Новом Пазару 1662. године. — Историјски преглед 1955, II, 1; стр. 61—64.

Дубровчани у Београду. — Годишњак Музеја града Београда, 1955, III; стр. 47—94.

Хајдучка писма. — Зборник Филозофског факултета, 1955, III; стр. 172—196.

6. април 1667. године у Дубровнику. — Историјски преглед, 1955, II, 1; стр. 38—44.

Дубровачки поклисари у Београду 1665. године. — Годишњак Музеја града Београда, 1956, III; стр. 107—120.

Једна сеча народних првака у Херцеговини (1662). — Историјски гласник, 1956, 2; стр. 1—10.

Odnosi Bosne i Dubrovnika od 1656. do 1662. godine. — Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, 1956, VIII; стр. 87—173.

Поглед у нашу прошлост. Документи приморских архива од X—XIX века. Дубровник — Задар — Котор. — Предговор: ---. — Београд, 1957; стр. 7—16.

О догађајима у Београду 1663—1665. године. — Годишњак града Београда, 1958, V; стр. 55—76.

Дубровник и политичка криза уочи 1683. године. — Историјски гласник, 1959, 1—2; стр. 61—92.

Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667. Архивска грађа (1667—1670). — Београд, 1960; 654 стр. (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Одељење III, 19).

Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век. — Београд, 1961; 799 стр.

Велики век Дубровника. — Београд, 1962; 546 стр. (Историјска библиотека, I, 4), 2. изд. — 1983; 531 стр.

Неколико француских путописаца XVII века о Далмацији и Дубровнику. — Зборник Филозофског факултета, 1963, VIII, 1; 361—377.

Жива историја. — Летопис Матице српске, 1965, год. 141, књ. 396, св. 4; стр. 247—256.

- Стојан Новаковић. — *Књижевност*, 1965, XLI, 9; стр. 753—760.
- Георгије Острогорски: *Српска област после Душанове смрти*. Београд 1965. — *Летопис Матице српске*, 1966, год. 142, књ. 398, св. 1; стр. 83—86.
- Новаковић Стојан: *Из српске историје*. Избор, редакција (и предговор: Стојан Новаковић у српској историографији) - - -. — Нови Сад — Београд, 1966; 364 стр. (Српска књижевност у сто књига).
- Орање Марка Краљевића. — *Књижевност*, 1966, XLII, 5; стр. 420—426.
- Стојан Новаковић. — *Летопис Матице српске*, 1966, год. 142, књ. 397, св. 4; стр. 349—376; св. 5; стр. 445—469.
- Настанак новије српске историографије. — *Летопис Матице српске*, 1967, год. 143, књ. 150, св. 2—3; стр. 225—230.
- Nevolje i preimicstva istoričara svoga vremena*. — *Savremenik*, 1967, XXVI, 10; стр. 225—230.
- Вуков тајни спис о Милошу Обреновићу. — *Зборник Филозофског факултета*, 1968, X, 1; стр. 357—380.
- Један поглед на српску историју XVIII века. — *Летопис Матице српске*, 1968, год. 144, књ. 402, св. 2—3; стр. 213—224.
- Мавро Орбин: *Краљевство Словена*. (Предговор:) „Краљевство Словена” у развитку српске историографије - - -. — Београд, 1968; стр. XIX—CXXXVI.
- Настанак историјског дела Вука Стеф. Караџића. — О Вуку Караџићу. Студије и есеји. Београд, 1968; стр. 187—196.
- Два Херцеговца у српској историографији: Владимир Ђоровић. Васил Поповић. — *Зора*, почасни број, Мостар 1968—1969; стр. 320—330.
- Дела Вука Караџића, књ. 11. Историјски списи. Приредио (и поговор: Вук као историчар) - - -. — Београд, 1969; 354. стр.
- Dubrovačko nasleđe u XIX i XX veku*. — *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, 1969, XI, 1—2; стр. 17—23.
- Историјски методи Вука Караџића и европска историографија. — *Зборник Историјског музеја Србије*, 1969, 6; стр. 73—88.
- Историјско порекло једног мита: Косовска традиција. — *Трећи програм Радио Београда*, 1969, 3; стр. 91—104.
- Између Рајића и Руварца. — *Књижевност*, 1969, XXIV, 4; стр. 326—339.
- Мемоарска књижевност и сазнање историје. — Основни проблеми савременог образовања. Симпозијум. Београд, 1969; стр. 34—42.
- Методи приређивања публикација архивске грађе. — *Архивски преглед*, 1969, 1; стр. 54—62.

Положај Јована Рајића. — Књижевност, 1969, XXV, 7; стр. 7—14. Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8. *Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834.* (Прилог ---: *Настанак списа*). Београд, 1969; стр. 753—787.

Сабрана дела Вука Караџића, књ. 15. *Историјски списи, I. Напомене и објашњења: ---.* — Београд, 1969; стр. 243—542.

Сабрана дела Вука Караџића, књ. 15. *Историјски списи, II. Напомене и објашњења (и предговор): Историјски списи Вука Стеф. Караџића ---.* — Београд, 1969; стр. 286—555, 557—581.

Belgrade centre économique de la Turquie du Nord au XVI siècle. *Studia balcanica*, 3. *La ville balkanique, XVe—XIXe ss.* Sofia, 1970; p. 33—44.

Велики рат Србије 1914—1918. (Предговор): *После четири века ---.* — Београд, 1970; стр. V—XXII.

Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja. Т. 5: *Istorija.* Redaktor i urednik ---. — Београд, 1970; стр. 842.

Les idées du siècle des Lumières et l'éveil national des peuples yougoslaves. Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez peuples du Sud-est européen. — Actes du Colloque international, Paris 1968. Association internationale d'études du Sud-est européen. Bucarest, 1970; p. 101—114.

Историсграфичка и друге области научног сазнања. — Трећи програм Радио Београда, пролеће, 1970; стр. 259—274.

Јорџо Тадић као историчар. — Споменица посвећена преминулом академику Јорџу Тадићу. Београд, 1970; стр. 35—43. (Посебна издања САНУ CDXXVIII, Споменице, 46).

Јорџо Тадић као историчар. — Зборник Филозофског факултета, 1970, XI, 1; стр. 1—16.

Јорџо Тадић као историчар Јевреја у Дубровнику. — Зборник Јеврејског историјског музеја, 1971, 1, Студије и грађа о Јеврејима Дубровника; стр. 9—20.

Дубровачки Јевреји у трговини XVI—XVII века. — Зборник Јеврејског историјског музеја, 1971, 1, Студије и грађа о Јеврејима Дубровника; стр. 21—39.

Зборник Јеврејског историјског музеја. Студије и грађа о Јеврејима Дубровника. Главни и одговорни уредник ---. — Београд, 1971; стр. 404.

Историја и природна средина. — Трећи програм Радио Београда, пролеће, 1971; стр. 470—484.

Мехмед Соколовић. — Београд, 1971; стр. 572 — 49 ил. (Српска књижевна задруга, коло, LXIV, књ. 428). 2. изд. — 1975; 582 стр. 3. изд. — 1982; 567 стр.

Nicolas Iorga et les Serbes. — Bulletin de l'Association internationale d'études du Sud-est européen, I, Athenes 1972; p. 105—119.

Etat actuel des études historiques du Sud-est européen XVIIe—XVIIIe s.). — Actes du IIe Congrès international des études du Sud-est européen, I, Athènes 1972; p. 105—119.

Нићифор Нинковић: *Жизнописанија моја (1807—1842)*. (Предговор): *Нићифор Нинковић. Галантни мемоари једног берберина* ---. — Нови Сад, 1972; стр. 7—32.

Нићифор Нинковић, *Галантни мемоари једног берберина*. — Летопис Матице српске, 1972, год. 147, књ. 410, св. 5; стр. 455—474.

Српска књижевна задруга и наука. — Гласник Српске књижевне задруге, 1972, XXVII; стр. 8—11.

Функција историјске свести у модерном времену. — Трећи програм Радио Београда, пролеће, 1972; стр. 225—246.

Културна обнова и морално образовање у XVI и XVII веку. — Књижевност, 1973, LVI, 1; стр. 10—55.

Надежда Д. Павловић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Предговор: *Библиографски поступак Надежде Д. Павловић* ---. — Суботица — Београд, 1973, стр. XVII—XXVI.

Историја Београда, 1, 2 и 3. — Београд, 1974. (--- аутор поглавља у књ.). *Београд у међународној трговини XVI и XVII века*, стр. 359—375; *Дубровчани у Београду у XVI и XVII веку*, стр. 425—464; (у књ.) 2: *Наука у XIX веку*, стр. 613—635; (у књ.) 3: *Наука у Београду (1914—1918)*, стр. 320—336.

Око погибије Баја Пивљанина. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1974, LX, 1—2; стр. 52—56.

Оршта енциклопедија Larousse. Т. 3: *Geografija, Istorija, Industrija i tehnika*. — Београд, 1974. (Текстови:) *Jugoslovenske zemlje u prastorijsko i antičko doba*, стр. 284—288; *Jugoslovenski narodi u srednjem veku*, стр. 253—371; *Jugoslovenski narodi pod tuđinskom vlašću XVI—XVIII vek*, стр. 457—476; *Jugoslovenski narodi krajem XVIII i početkom XIX veka*, стр. 506—512; *Jugoslovenski narodi u XIX veku*, стр. 567—601.

Халил Иналџик, *Османско Царство*. Поговор: *О овој књизи* ---. — Београд, 1974; стр. 345—352. (Српска књижевна задруга, коло LXVII, књ. 452).

Век просвећености и српски преображај. — Летопис Матице српске, 1976, год. 152, књ. 417, св. 3; стр. 265—279.

Иполит Тен код Срба. — Филолошки преглед, 1976, XIV, 1—2; стр. 1—27.

- Писци српске историје I.* — Београд, 1976, 303 стр.
- Сулејман и Рокселана.* — Београд, 1976; 691. стр. (Српска књижевна задруга, коло LXIX, књ. 463).
- Друга позара Милешеве.* — Симпозијум сеоски дани С. Вукосављевића, Пријепоље 1976, IV; стр. 153—159.
- Васа Чубриловић.* — *Balkanica*, 1977, VIII; стр. V—XXIV.
- Политички тестамент Стојана Новаковића.* — Годишњак Народне библиотеке Србије, Београд, 1978; стр. 29—36.
- Усмена народна хроника.* — Нови Сад, 1978; 14 стр.
- Dubrovački arhiv i srpska istorija.* — *Arhivist (Dubrovnik)* 1979, 1—2; стр. 76—81.
- Свети Сава у модерној српској историографији.* — Сава Немањић — свети Сава, историја и предање. — Београд 1979; стр. 453—465. (Научни скупови САНУ VII, Председништво, 1).
- Андрићев „Труп“.* — Зборник радова о Иви Андрићу. Београд, 1979; стр. 364—375. (Посебна издања САНУ ДВ, Одељење језика и књижевности, 30).
- Istoričari o Beogradu.* — *Acta historica, medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*, 1980, XX, I—II; стр. 5—11.
- Les voyageurs étrangers dans les pays du Sud-est européen du XVIe au XVIIIe siècle.* — *Balkanica* 1980, XI; 107—114.
- Οι δρόμοι τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Σέρβων. - Επιστημονική ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1980, ΙΘ; σ. 285—297.
- Писци српске историје II.* — Београд, 1981; 311 стр.
- Из прошлости милешевског краја (хајдуци и пандури).* — Симпозијум сеоски дани С. Вукосављевића, 1981, VIII; стр. 151—156.
- Les orthodoxes en Dalmatie et la politique religieuse de Venise. — I rapporti demografici e popolativi*, Roma 1981; стр. 165—174. (Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 2).
- Андрићев Мустафа Маџар.* — Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе, Београд 1981; стр. 271—280.
- Драгослав Адамовић, Разговор са савременицима: Ко је на вас пресудно утицао и зашто.* Предговор. Београд 1982; стр. 1—8.
- „Les Grecs et les Serbes“ de Vuk Stefanović Karadžić.* — *Greek — Serbian Cooperation 1830—1908*, Belgrade 1982; стр. 49—60. (Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 14).
- Kaluđer u hajduk Stojana Novakovića.* — *Savremenik*, Beograd 1982, 1—2; стр. 46—54.

Саставила Јованка Ђорђевић-Јовановић

Никола Тасић

Балканолошки институт САНУ
Београд

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ ВЕЗА ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОДУНАВЉА И ПОНТСКО-СТЕПСКИХ ОБЛАСТИ У ЕНЕОЛИТУ

Археолошки налази откривени последњих деценија на подручју југословенског Подунавља и у суседним областима скренули су на себе пажњу једном врстом материјала у коме се огледају врло јаке везе с културама које се током енеолита развијају у понтско-степским областима. Овај материјал је углавном археолошки валоризиран, одређена је његова временска и културна припадност, утврђене су аналогije, намена и сл. (*Praistorija*, 1979, 381; Н. Тасић, 1982). Оно чиме бисмо се ми на овом месту желели да бавимо односи се пре свега на историјску интерпретацију ове врсте налаза, изузетно значајних не само за утврђивање релативно-хронолошких односа удаљених области, већ и за тумачење једног сложеног процеса који се у литератури назива „индоевропеизација” култура европског континента.

После неолитске револуције, померања већих популационих група од степских области између Дњепра, Дњестра и Црнога мора према средњој и југоисточној Европи означавају онај преломни тренутак у развоју култура који се с правом сматра историјским међашем између две праисторијске епохе. Међутим, одмах треба напоменути да сеоба „степских пастира” или индоевропска сеоба није временски ограничена, краткотрајна појава. То није краткотрајан продор племена — удар, већ постепено померање већих популационих група, њихово стапање са првим суседима, с којима даље крећу према западу и југозападу у освајању нових површина корисних за своја стада. У тим покретима посебно место имају носиоци јамне културе, индоевропска племена која су живела на простору северно од Црног мора и Кавказа, између Дњепра и Волге. Њихово померање из матичних

области према Карпатском басену и југословенском Подунављу одвијало се на следећи начин: степске културе — Средњи Стог II, јамна и друге — из климатских, економских, а, вероватно, и демографских разлога — крећу се према западу и југозападу вршећи снажан притисак на ране енеолитске културе у доњем Подунављу и Молдавији типа Трипоље-Cucuteni. Као резултат првих додира инвазионог и аутоктоног становништва настала је Горожд-Усатово култура, за коју није сасвим извесно да ли су њени носиоци већ индоевропска племена или она само означава симбиозу стилова Трипоље Б и Cucuteni А културе са источним суседима. Због чињенице да се у Усатово култури јављају јамни гробови, вероватнија је претпоставка да је процес „индоевропеизације” започео већ у тој култури (V. Zbenovich, 1973; E. Comsa, 1976, 43). Формирањем у Украјини, Молдавији и у доњем Подунављу јаког центра култура степског обележја (секундаран центар), створени су услови за даља померања и освајања подручја према западу. У реконструкцији путева продирања, уз претпоставку да се племена крећу заједно са стадима, може се рачунати са два основна правца продирања према Карпатском басену: а) јужнокарпатски или подунавски пут који је од Добруце и Базарганских степа ишао преко Мунтеније, Олтеније до румунског и српског Баната, а затим даље према централним областима Карпатског басена и средње Европе, односно преко Дунава на Балканско полуострво; б) севернокарпатски правац ширења ишао је уз Дњестар до јужне Пољске, уз варијанту скретања преко Карпатских превоја ка горњем току Тисе, одакле се популационе масе сливају у Панонски басен.

Први и најранији остаци материјалне културе који би наговештавали касније шире покрете народа везани су за Tiszapolgarsku и Salcuta културу. Остава кремених ножева из Кладова, налази из гробова некрополе Decia Mureşului у Румунији и у новије време откопан гроб код Csongrád-а у Мађарској били би најранији налази који припадају степским културама (M. Garašanin, 1961, 11 ид.; St Kovacs, 1932, 89 ид.; I. Ecsedy, 1975). Временски они претходе јамној култури и припадају познатом хоризонту маријуполских гробова (некропола код Жданова-Маријупоља).

После ових првих података следе други налази материјалне и духовне културе који се са мање или више успеха везују за своје степске узор. Тој групи припада и керамика на налазиштима у југословенском Подунављу и, шире, у југоисточној Европи, која је украшавана врпчастом — Schnur или Wickelschnur — орнаментиком. Са једне стране, ту је налаз посуде из хумке код Српског Крстура, у чије се степско порекло не сумња, а са друге стране, ту се налази на велики број посуда (претежно фрагмената), на простору од Карпата до Пинда и Тесалије, чија је површина украшавана у техници која води порекло из степских култура јужне Русије. Налазима ове керамике, које је пот-

пувије обрадио П. Роман, треба додати и неке нове податке о њеној појави на налазиштима у источној Србији (Кривељ, Злотска пећина, Ковилово), Бугарској (Езеро слој VI-VII), на Косову (Гадимље, Хисар), Пелагонији (Црнобуки, Шупљевиц) и Тесалији (Argissa Magula и др.) (P. Roman, 1974, 157; *Praistorija*, 1979, 89; N. Tasić, 1979). Појава ове керамике пада у време ширења Salcuța IV културе према југу, односно коинцидира са притиском који носиоци Cernavoda III културе врше на своје јужне и западне суседе. У југословенском Подунављу керамика са Schnur орнаментиком јавља се непосредно после продора Cernavoda III културе, у време појаве и стабилизације Cotofeni културе, о чему најбоље сведочи налаз једне посуде из Ковилова која је украшена Schnur украсом у комбинацији са очивастим (Linsen) апликацијама, једним од основних стилских карактеристика Cotofeni стила.

Времену померања Salcuța културе према југу и хоризонту са Schnur керамиком у карпатско-подунавско-балканској зони, припадају још две врсте налаза степско-понтоког порекла. Први је предмет у облику скиптра, украсни камени амулет рађен од чврстог камена, углачан и стилизован у облику коњске главе, а други је привезак рађен у керамичкој техници у облику лангера (Anker, јаскорја). Скиптри, мада не тако бројни, јављају се на подручју од Каспијског језера (Terekli Mekbet) преко румуноко-бугарског Подунавља (Salcuța, Casimcea, Режева), до Пелагоније (Шупљевиц) а повезују се са Горожд-Усатово, Cernavoda III, односно са продором степских елемената на Балкан (D. Becciu, 1962, 397; M. Garašanin 1961, 115; V. Dumitrescu 1962, 95 и д.). Привесци у облику лангера су са друге стране, чешићи на налазиштима у Пелагонији и Грчкој, мада се ова околност може објаснити више случајем — бољом истраженошћу налазишта у тим областима. Привесци таквог типа налазе се углавном на налазиштима Salcuța или Cotofeni културе (Salcuța, Govoga Sat, Кривељ) када је реч о налазиштима у Подунављу или на налазиштима Езеро групе, енеолита Пелагоније, односно Fth I или FMac I у Тесалији и Македонији (Pavkaki magula, Argissa magula и др.) када је реч о налазиштима на југу. Карактеристично је да се у Грчкој привесци у облику лангера јављају на налазиштима на којима се налази и керамика украшена Schnur орнаментом, па се може закључити да припадају истом временском и културном хоризонту: крају енеолита и почетку раног бронзаног доба у Грчкој и продору степских култура на Балкан.

Трећи поуздан доказ о покретима степских племена према Карпатском басену, Подунављу и Балкану представља појава специфичног начина сахрањивања под хумкама (тумулима) у којима се по правилу у примарној инхумацији налази само један, централни проб у дубокој јами укопаној у основицу тумула. Скелет се полаже на асуру, посипа окером, због чега је у литератури одомаћен термин „Окер гробови” и »Ockergrabkultur«. Тумули

представљају несумњиву новину у начину сахрањивања у енеолитским културама, нарочито у источном делу Карпатског басена које практикују сахрањивање згрчених покојника у равним гробовима и у оквиру некропола. Окер гробови се сигурно повезују, готово по свим елементима културног сахрањивања, с појавама у степским областима северно од Црног мора, нарочито са јамном (Grubengrab) културом и стоје у директној вези са сукцесивним померањем индоевропских племена од истока према западу. Кретања се, како је напред истакнуто, одвијају углавном равничарским простором између јужних огранака Карпата и Дунава према Панонској низији. На овом простору налази се велики број тумула, од којих они који су истраживани углавном припадају хоризонту „окер гробова” јамне културе. У Румунији су то пре свега Rast, Seaca de Cîmp, Verbița, Plenița и др. (V. Zirga 1960, 98; E. Comsa, 1972, 59); у Бугарској, тумули у долини Енце и околине Видина (R. Popov, 1932, 89; B. Nikolov, 1976, 41), а у југословенском Подунављу, Банату и Срему пре свега, регистровано је у попису тумула који је организовао Балканолошки институт САНУ више од 600 тумула, међу којима је само десет истраживано. На основу ископаваних тумула, већина припада истом временском хоризонту као и тумули у Румунији — времену продора степских народа у Подунавље и Панонску низију. Тумули које је почетком овога века истраживао F. Milleker (Уљма, Ватин, Блајковац и др.) немају довољно сигурних података, међутим, они који су у новије време ископавани у Војводини (Војловица и Јабука код Панчева, тумули код Перлеза, Чоке, Новог Кнежевца, затим тумули у Срему — Батајница и Војка) сигурно припадају степским облицима сакралних објеката (Gy. Gazdarustay, 1965, Praistorija, 1979, 385; Н. Тасић 1982). Посебно су значајна истраживања на тумулу Јабука код Панчева, где је, поред степског начина сахрањивања (централни гроб у јами, дрвена конструкција, окер), утврђена и вертикална стратиграфија: гроб је приликом укопавања гробне раке пробио костолачку кућу (Lj. Bukvić, 1979, 14). Овај податак се поклапа с резултатима истраживања неких других тумула који су насипани са земљом у којој се налазила баденска (Перлез) или Cotofeni керамика (Seaca de Cîmpie — E. Comsa, 1976). У праћењу кретања степских племена из севернопонтских области према западу, тумули који се овде помињу, припадали би средњем таласу индоевропске сеобе. Њихово временско опредељење дају стратиграфски подаци тумула Јабука код Панчева, Перлеза, Seaca de Cîmpie и других у Румунији. Старији од ових тумула су неки други налази, од којих би овде требало поменути Арађанску хумку с баденским гробом или гроб из Csongrad-а код Сегедина, који припадају средњем енеолиту ових области (Praistorija, 1979, 204; I. Ecsedy, 1979). На овај начин бисмо добили два хронолошка хоризонта тумула у карпатско-подунавској зони. Трећи и најмлађи хоризонт тумула са елементима степских култура чине вуче-

долски тумули у којима се врши сахрањивање спаљеног покојника чији се остаци стављају у урну а урна у средиште тумула (по хоризонтали и вертикали). Из ове групе познати су тумули у румуноком делу Баната (група из Modova Veche), затим појединачни тумули код Батајнице и Војке у источном делу Срема (N. Tasić 1976, 58—60; P. Roman, 1980). Они су ископавани, па су и добијени подаци сасвим поуздани. Урне из тумула код Батајнице и Војке, као и прилози нађени крај њих били су посути црвеном окер бојом, што упућује на симбиозу степских с балканско-подунавским елементима. Тумул као сакрални објекат и посијање црвеном бојом су елементи који су у југословенско Подунавље дошли са истока, насупрот спаљивању покојника и сахрањивању у урнама, што се може сматрати аутохтоном појавом. У Карпатском басену се спаљивање доста рано среће, већ на тисаполгарским некрополама (Tibava, Lučky), као страна појава, да би на некрополи Boleráz културе код Pilismarót-Basaharc-a постала искључив ритуал у сахрањивању покојника (S. Šiška, 1968, 125; I. Torma, 1973. 484). Обичај спаљивања покојника јавља се и касније до вучедолске културе, упоредо са скелетним сахрањивањима (гробови косточачке културе у селу Дворови код Бијељине, Падине у Ђердапу, а у баденској култури често је сахрањивање у урнама на некрополи код Fonubd-a (M. Kosorić, 1965, 83; B. Jovanović 1976, 135; N. Kalics, 1963). Биритуалност је мање или више изражена у свим енеолитским културама у Карпатском басену. Међутим, степски гробови јављају се увек самостално. Колико је досад познато, ни на једној некрополи ни на једном тумулу нису заступљена оба начина сахрањивања: степски окер гробови и скелетни гробови карактеристични за постнеолитске културе ових области.

Главну улогу у преношењу степских елемената са истока према западу одиграла је Cernavoda III култура. У којој мери су њени носиоци већ Индоевропљани, то остављамо у овом тренутку по страни, али, да је померање ове културе према западу уследило као последица притиска „индоевропских пастира“ на становништво у доњем Подунављу и у Молдавији, то не би требало стављати под сумњу (N. Tasić, 1975). Cernavoda III култура (односно Boleráz-Cernavoda III, како се она у Панонској низији назива) у свом кретању према западу дошла је најпре у додир с носиоцима најмлађе фазе Бубањ-Salcuța-Криводол комплекса, оне коју карактеришу Scheibenhenkel дршке. Потиснута од новодошавшег становништва, Salcuta IV култура се шири према северозападу (Pecica, Баранда), с једне и према југу, с друге стране. Јужно од Дунава старије фазе ове културе добијају нов импулс и јављају се многа нова насеља у источној Србији (Злотака пећина, Кривељ, Ковилово и др.), у долини Нишаве (Бубањ), на Косову (Гадимље и Хисар), све до Пелагоније, где се ова култура меша са западнобалканском графитираном керамиком (Црнобуки, Бакарно пумно; Праисторија, 1979, 89). Извесни ре-

флекси овог продора осећају се све до средње Албаније, у слоју ПБ на Maliq-u (F. Prendi, 1966, 225).

Појава већег броја налазишта Cernavoda III-Boleraz културе на простору од Чехословачке, на северу, до Шумадије, на југу, и од Карпата до Алпа чини једну јасну цезуру између енеолитских култура типа Tiszapolgar, Bodrogkerzstur, Бубањ-Salcuța, а можда и Балтон-Ласиња културе с једне стране, и баденско-костолачко-вучедолског комплекса, с друге стране. Каква је улога Cernavoda III-Boleraz културе у културно-историјском развоју већег броја прупа и стилова на ширем простору средње и југоисточне Европе? Несумњиво, велика већ самом чињеницом што је ова култура послужила као амалгам у развоју најпре баденске а преко ње костолачке, вучедолске и даље до првих култура раног бронзаног доба карпатско-подунавско-балканске зоне. Ако носиоце Cernavoda III-Boleraz културе сматрамо делом или у целини Индоевропљанима, онда је процес индоевропеизације средње и југоисточне Европе започео овом културом, да би се наставио током средњег и позног енеолита. Дефинитивна стабилизација индоевропских племена, односно процес индоевропеизације енеолитских култура завршава се почетком бронзаног доба, дезинтеграцијом великог вучедолског културног комплекса.

У тумачењу веза између култура југословенског Подунавља и култура понтско-степске зоне пошли смо од неколико сигурних података из области материјалне и духовне културе и покушали да преко померања носилаца тих култура — „степских пастира“ — од истока према западу реконструишемо процес „индоевропеизације“ култура средње и југоисточне Европе. У области материјалне и духовне културе наведени су степски елементи: а) — сахрањивање под тумулима са скелетом који је присутан окером; б) — појава Schnur керамике на простору од Карпата до Пинда која се везује за степске узорне; в) — појава скилтра у облику стилизоване коњске главе од Каспијског језера до Пелагоније (Terekli Mekbet, Casimcea, Salcuța, Rezhevo, Шупљеvec-Суводол); г) — облик лангера, чест такође на простору од Карпата до Грчке на југу (Govora Sat, Salcuța, Кривељ, Pevkaki и Argissa magula итд.). Сви ови елементи припадају времену широк покрета култура најпре Бубањ-Salcuța, затим Cernavoda III-Boleraz, и даље баденске, костолачке, вучедолске и наравно, јамне културе. Ове степске појаве прати нагли развој сточарства, појава номадске компоненте у енеолитским културама као основне одреднице економике њеног друштва.

При реконструкцији процеса „индоевропеизације“ прихваћена је теза о sukcesивном померању „степских пастира“ од истока према западу (А. Венас, 1964, 164; М. Гараџанин, 1973, 281) Почети овог процеса падају у време Тисаполгарске и Бодрогкерестурске културе у источним областима Карпатског басена а у Трипоље В, Cucuteni А културама источно и југоисточно од

Карпата. Померања су настављена преко Cernavoda III културе и преко продора јамне културе у западној Румунији, српском Подунављу и мађарском Полисју. Завршетак процеса „индоевропеизације” пада у време вучедолске културе, а карактеристичу га тумули са урницама посутиим окер бојом и појава катакомбних гробова у Вучедолу (М. Garašanin, 1967).

ЛИТЕРАТУРА КОРИШЋЕНА У ЧЛАНКУ

1. Benac A., 1964 *Neke karakteristike pojava na zapadnom Balkanu pri proučavanju etničkih i kulturnih kretanja, Materijali IV, Beograd 1964.*
2. Berciu D., 1962 *Dva glinjana „jaskorja” i vaprosi v svjazah s kulturami Kocofen i Cernavoda, Dacia VI, 1962.*
3. „ 1962a *A Zoomorphic „Scepte” Discovered in the PR Bulgaria and its Cultural and Chronological Position, Dacia VI, 1962.*
4. Bukvić Lj., 1979 *Results of the Researches of the Mound near Jabuka — A Contribution to the Study of the Culture Graves under Tumuli, Arc. Iug. XIX, 1979.*
5. Comsa E., 1976 *Considération portant sur le tombe à ocre de la Zone Bas-Danube, Istraživanja 5, 1976.*
6. Dumitrescu V., 1962 *Un sceptru de piatră in formă de cap de cal desoperit in Iugoslavia, SCIV XIII/1, 1962.*
7. Ecsedy I., 1979 *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary, Budapest 1979.*
8. Ecsedy I. — Viragh D. (1973) *Vorbericht über eine Untersuhung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn, Mitteilungen des Arch, Instituts der UAW, 4, 1973.*
9. Ezero *Ezero, ranobronzanoto selište (grupa аутора), Sofija 1979.*
10. Garašanin M., 1961 *Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba, GZM XV—XVI, 1961.*
11. „ 1967 *Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973.*
12. „ 1973 *Die Bestattung der Vučedoler »Burghügels«, Arch. Iug. VIII, 1967.*
13. Гарашанин М. — Симоска Д., 1976 *Контролни ископувања на Шуплевец и некоји проблеми на групата Шуплевец-Бакарно гумно, Macedonie Acta Arch. 2, 1976.*
14. Gazdapustay Gy., 1965 *Prilozi pitanju hronologije i istorije groba pod humkom u Krsturu, Рад. војв. музеја 14, 1965.*

15. Gimbutas M., 1961 *Note on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Kurgan Culture, Simpozium Praha 1961.*
16. Hanschmann E.
— Milošević V., 1976 *Argissa Magula III, Bon 1976.*
17. Häusler A., 1976 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin 1976.*
18. Јовановић Б., 1974 *Индоевропљани и степска култура пробова јама у раном бронзаном добу Подунавља, Istraživanja 3, 1974.*
19. „ 1976 *Obredi sahranjivanja u kostolačkoj kulturnoj grupi, Godišnjak XIII, Sarajevo 1976.*
20. Kalics N., 1963 *Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien, Budapest 1963.*
21. Косовић М., 1965 *Праисторијска некропола у селу Дворови код Бијељине, Clanci i grada VI, Tuzla 1965.*
22. Kovacs St., 1932 *Cimitirul eneolitic dela Decia Mureşului, AISC I, 1928—1932, Cluj 1932.*
23. Николов Б., 1976 *Mogilni pogrebenija ot ranobronzanovata epoha pri Trnave i Kneza, Arheologija XVIII/3,*
24. Popov R., 1932 *Mogilnite grobove pri Enže, Известија VI, 1932.*
25. *Praistorija — 1979* *Praistorija jugoslovenskih zemalja, том III, Eneolit (N. Tasić — S. Dimitrijević — B. Jovanović), Sarajevo 1979.*
26. Prendi F., 1966 *La civilisation prehistorique de Malitq, Studia Albanica 1, 1966.*
27. Roman P., 1974 *Das Problem der »schurverzierten« Keramik in SO—Europa, JMV 58, 1974.*
28. „ 1980 *Der »Kostolac Kultur« — Begriff nach 35 Jh. Preh. Zeitschrift 55/2, 1980.*
29. Срејовић Д., 1976 *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije. Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja XIII, Sarajevo 1976.*
30. Siška S., 1968 *Tizapolgárska kultura na Slovensku, Sl. Arch. XVI/1, 1968.*
31. Smaglij N.
— Černjakov T., 1970 *Kurgany stepnoj časti meždurečja Dunaja i Dnjestra, Materijali po arheologiji severnogo Pričernomorja 6, 1970.*
32. Тасић Н., 1967 *Баденски и вучедолски културни комплекс у Југославији, Београд 1967.*
33. „ 1975 *Сернавода III и Болердз налази у југословенском Подунављу ... Balcanica VI, 1975.*

34. Тасић Н., 1979 *Der Jugoslawische Donauraum und Ageda im Eneolithikum, Arch. Jug. XIX, 1979.*
35. „ 1982 *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита, Београд 1982.*
36. Торма I., 1973 *Die Veleráz Kultur in Ungar, Symposium Bratislava 1973.*
37. Трбуховић В.
— Вуковић ЈБ., 1987 *О хронолошком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготинској Крајини, Старињар XVII, 1987.*
38. Zbenovich V., 1973 *Chronology and Cultural Relations of the Usatovo Group, Symposium Bratislava, 1973.*
39. Zirra V., 1960 *Kultura pogrebenija s ohroj v Zakarpatskih oblastjah RNR, Materijali k isledovanija po arheologii J—Z SSSR i RNR, Kišinjev 1960.*

Драгослав СРЕЈОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

КАСНОАНТИЧКА ЖИТНИЦА У МАСКАРУ

Пре тридесетак година у селу Маскару, код Тополе, археолошки су истражени остаци једне велике касноантичке грађевине. Ово истраживање остало је незапажено, јер је о њему објављен само кратак извештај, и то без иједне илустрације.¹ Време подизања и коришћења истражене грађевине уопштено је назначено, али је поменути извештај лиштен података на основу којих би могао да се тачно одреди њен изглед, као и њена намена. Како је, међутим, ова грађевина веома значајна за упознавање економских прилика у Горњој Мезији, то ће на овом месту бити подробио изложени резултати археолошких истраживања у Маскару.²

На остатке из античког времена у Маскару први је скренуо пажњу Д. Петровић.³ На левој обали Кубишнице, на 1 km јужно од Маскара, уочавају се и данас на местима званим Скендеровач, Лукића лут и Црквине уломци опека и неравнине тла које указују на остатке већих античких зграда. Чини се да ове зграде означавају средиште једног мањег римског насеља које се налазило покрај пута чији су остаци откривени у непосредној близини, на Соколовцу, око 2 km јужно од Маскара. У јуну 1955. године археолошки је истражен локалитет Црквине. Ту је откривена готово у

¹ Н. Тасић, *Маскар — Црквине*, Старинар, Н. С. VII—VIII, 1956—57, 410.

² Археолошка истраживања у Маскару организовао је Народни музеј у Крагујевцу јуна 1955. године. Руководиоцу ових истраживања др Никולי Тасићу дугујем захвалност што ми је ставио на располагање целокупну теренску документацију. Археолошки налази из Маскара чувају се у Народном музеју у Крагујевцу.

³ *Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија*, Београд 1956, 44.

целини једна велика грађевина која умногоме објашњава и карактер римског насеља у Маскару.

Локалитет Црквине служио је деценијама као богато извориште грађевинског материјала: античке рушевине разнели су већ давно мештани, а последњих година повећан је и камен из свих преосталих зидова, и то до темеља. Отуда су овде при археолошким ископавањима непосредно испод хумуса откривени темељи античке грађевине, а само на неколико места и непо ремећен културни слој, дебео 25—40 cm, који је у горњем делу садржао остатке кровне конструкције (цреп, угљенисане греде), а у доњем — уломке керамичких и стаклених посуда. Темељи грађевине очувани су, срећом, у целини тако да је могуће реконструисати њен изглед и одредити њену намену.

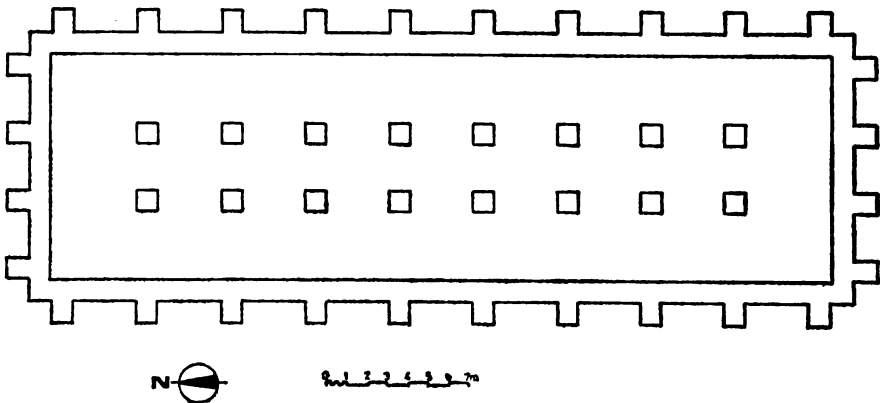

Fig. 1 — Основа касноантичке житнице у Маскару.

Грађевина која је откривена на Црквинама у Маскару има правоугаону основу, а састоји се само од једне просторије, дуге 38,20 m, а широке 11 m (fig. 1). Просторија је помоћу два реда од по осам стубаца раздјељена на три брода. Како су ступци померени ка средишту грађевине то је средишњи брод нешто ужи од бочних бродова. Зидови, широки 1 m, почивају на 1,20 m широком темељу од ломљеног камена и малтера. Фасада грађевине разуђена је пиластрима који су истих димензија као и ступци у унутрашњости (1,10 x 1,10 m). Размак између пиластара на дужим странама износи 3 m, а на ужим 2,20 m. Како су очувани само темељи, неизвесно је како је изгледао под и где се налазио улаз у грађевину. О изгледу зидова може се судити једино на основу опека и камена из слоја који је ту и тамо прекривао темеље. Чини се да је основни грађевински материјал био притесан камен, а да је опека служила само за изравнавање редова, тј.

да су зидови грађени у техници *opus incertum*. Дебљина и дубина темеља, зидови ојачани пиластрима и ступци у унутрашњости указују на спратну конструкцију (fig. 2). Прозори, конични и засведени, на фасади су вероватно били уски (0,30—0,40 cm), а у унутрашњости широки (до 1,20 m). Кров је свакако био двосливан, са конструкцијом од дрвета.

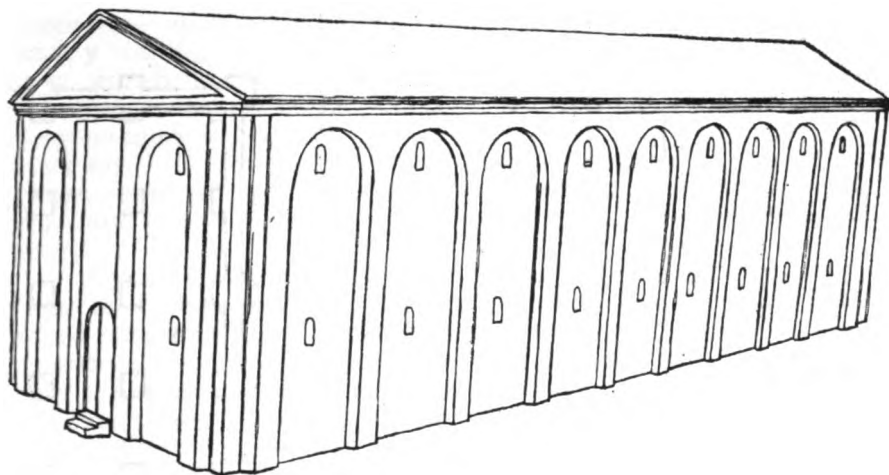

Fig. 2 — Реконструкција касноантичке житнице у Маскару.

Време подизања и коришћења ове грађевине може се без тешкоћа одредити на основу новца који је откривен у њеној унутрашњости (укупно 42 комада). Ако се изузме један новчић Гордијана III, сви остали примерци нађеног новца потичу из IV века, односно ковани су у раздобљу од владавине Лицинија и Константина Великог до Теодосија I. Грађевина је очигледно подигнута у другој деценији IV века, а порушена је деведесетих година истог века (најмлађи примерак нађеног новца кован је 383. године), вероватно од варвара који су после битке код Хадријанопоља преплавили балканске провинције.

Намена грађевине која је откривена у Маскару може се утврдити на основу бројних аналогја. Грађевине готово истоветних основа, откривене у разним деловима Римске империје, првенствено су као складишта (*horrea*), првенствено као житнице.⁴ Упркос изузетне важности ове врсте грађевина за снабдевање храном градског становништва и војске, о житницама у Горњој Мезији пре археолошких истраживања у Маскару није се готово ништа знало. Данас се, међутим, располаже подацима не са-

⁴ Упореди: G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge 1971, 213 и даље, fig. 40—59.

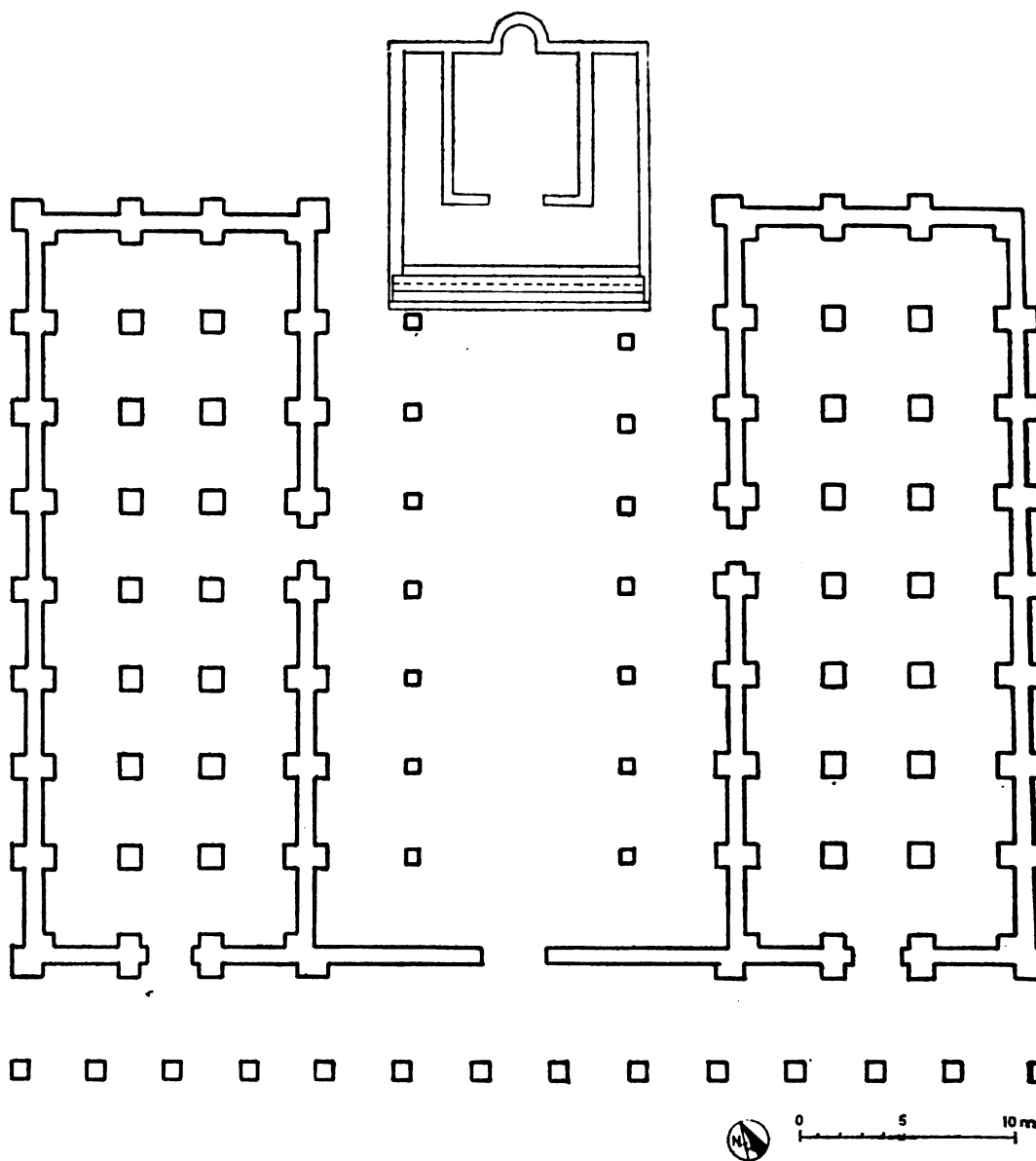

Fig. 3 — Основа житнице у Сочаници (према Е. Чершкову).

мо о неколико војних складишта хране у утврђењима дуж Дунава (Бољетин, Велики Градац, Чезава) већ и о још четири велика складишта у унутрашњости Горње Мезије, о житницама у Сочаници, Пећи, Брзом Броду и Гамзиграду.⁵

Житница у Сочаници (*Municipium DD*), коју је истражио и описао Е. Чершков,⁶ састоји се од две правоугаоне тробродне просторије, раздвојене двористем, и широких портика који су изграђени дуж фасада, тј. страна на којима се налазе улази (fig. 3). Тробродне просторије имају готово исте димензије као и житница у Маскару (43,30 x 16 m и 42,70 x 15,50 m), а од ње се разликују једино по ојачањима дуж унутрашњих зидова. Подударно је и време њихове изградње: житница у Сочаници подигнута је у време прве тетрархије, можда само неку годину пре житнице у Маскару. Да би се овај монументални архитектонски ансамбл саградио, порушене су све старије грађевине, нивелисан је терен, а при томе је запостављен и храм који се раније налазио на овом месту.⁷

Археолошка истраживања која су 1971. и 1972. године вршена на периферији Пећи, на месту званом Градина, показала су да се током IV века овде налазио један од највећих сабирних центара хране у Горњој Мезији.⁸ На Градини су откривене четири грађевине, приближно истоветних облика и димензија, које су распоређене око једног пространог, трапезоидног дворишта (fig. 4). Свака од ових грађевина састоји се само од једне издужене правоугаоне просторије, дуге 75 m, а широке 12 m. Зидови, широки 1,20 m, ојачани су дуж спољних страна пиластрима. Улаз се налазио на дужој страни, окренутој дворишту, а унутрашњи простор је тањим зидовима раздељен на три брода једнаке ширине. Зидови су порушени готово до темеља. На основу структуре и садржаја културног слоја може се закључити да је овај монументални грађевински комплекс саграђен на раније ненастањеном терену, и то крајем III или почетком IV века. Нађене керамичке посуде, новац и украсни предмети показују да је ово место остало сабирни центар хране све до последње деценије IV века.⁹ Ова велика житница свакако је била повезана са насељем чији су остаци откривени испод кућа данашње Пећи.¹⁰

⁵ О житницама у утврђењима на мезијском лимесу види: П. Петровић, *О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу*, Старинар, Н. С. XXXI, 1980, 53 и даље.

⁶ E. Cerškov, *Municipium DD*, Beograd 1970, 15—21.

⁷ *Ibid.*, 20—25.

⁸ Археолошка ископавања на овом месту организовао је Завод за заштиту споменика културе АП Косово у Приштини. Колеги Ђорђу Коваљеву, руководиоцу ових ископавања, дугујем захвалност што ми је омогућио увид у теренску документацију и што ме је упознао са главним резултатима својих истраживања.

⁹ Пронађени новац, сем три примерка, потиче из IV века. Најбројнији су примерци из времена Константина I и Констанција II, а најмлађи је кован у време владавине Грацијана.

¹⁰ E. Cerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969, 39.

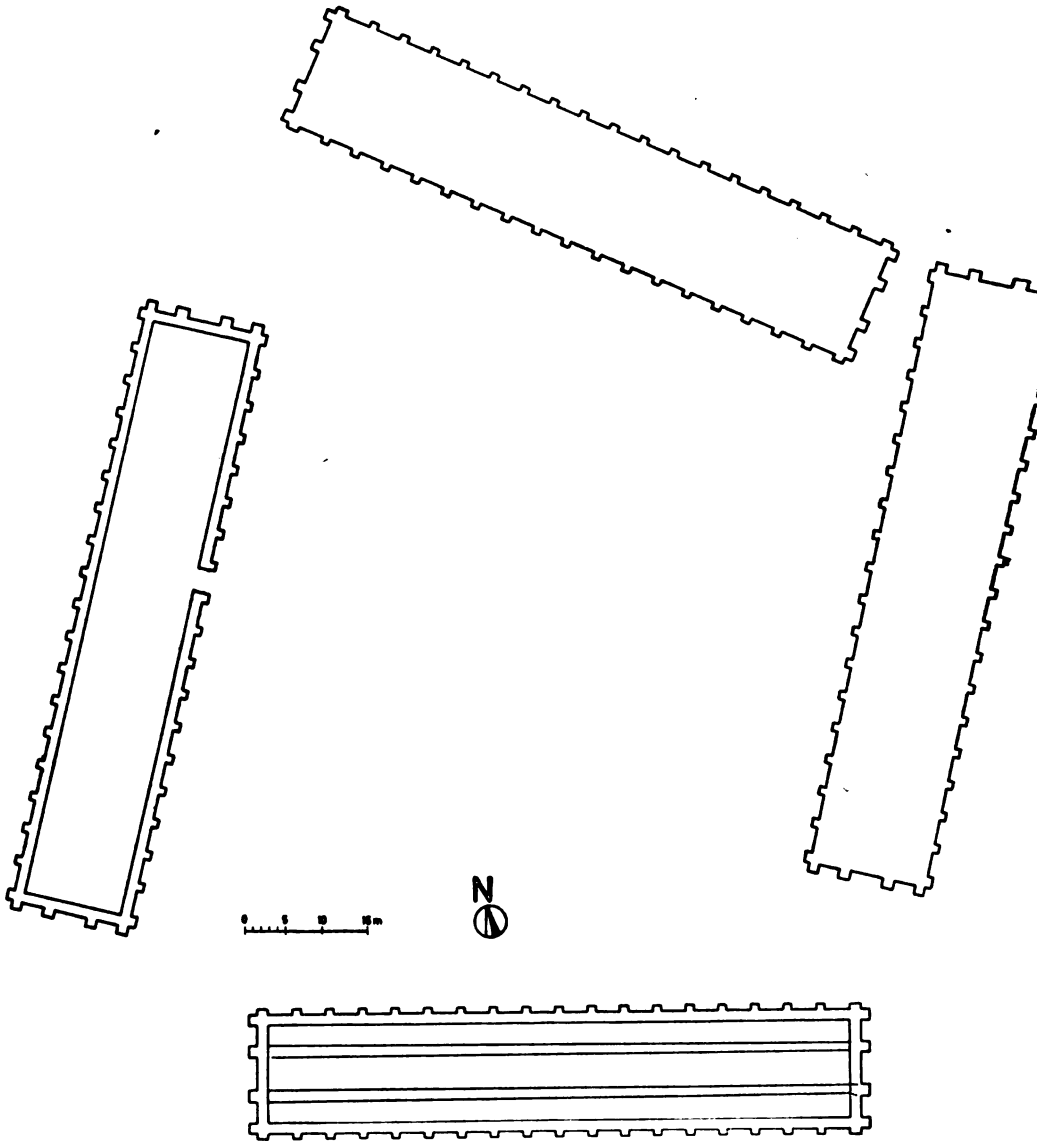

Fig. 4 — Основа житница на локалитету Градина, код Пећи
(схематски приказ).

Две житнице које су откривене у североисточним областима Горње Мезије, у Брзом Броду и Гамзиграду, везане су за царске поседе. У Брзом Броду (Mediana), око 150 m источно од царске виле, откривена је правоугаона прађевина која је дуга-

чка 90 m, а широка 25 m.¹¹ Грађевина се састоји од велике, издужене просторије (80 x 18 m), раздељене са два реда од по 11 стубаца на три брода једнаке ширине, и ходника који је у средишту отворен, односно преображен у портик (fig. 5). Ова зграда подиг-

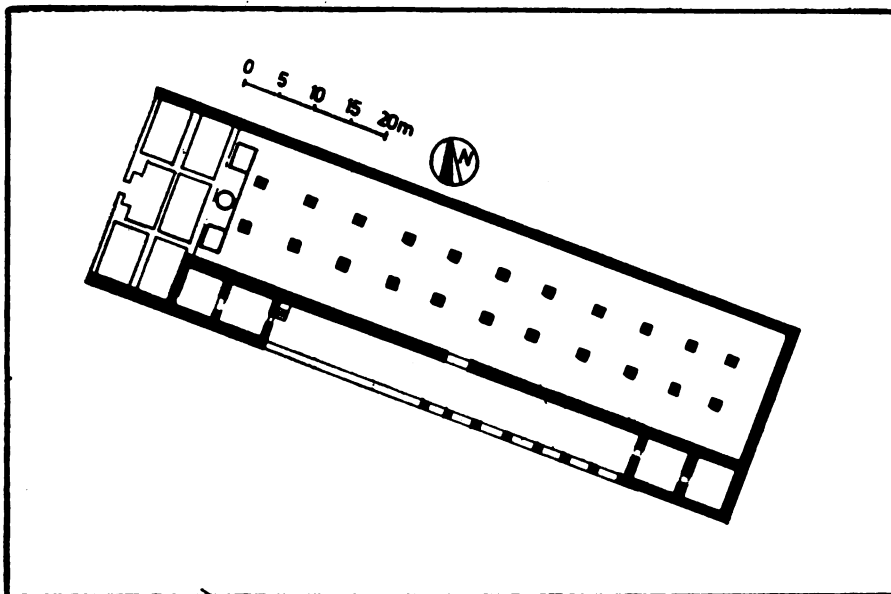

Fig. 5 — Основа житнице у Брзом Броду.

нута је у исто време кад и оближња царска вила, свакако пре средине IV века. Страдала је у време провале Хуна 441—442. године, али је касније обновљена и коришћена, чини се, током целог VI века.¹²

Око 310. године подигнута је житница чији су остаци откривени на месту званом Мало градиште, које је удаљено око 250 m од западног бедема царске палате у Гамзипраду.¹³ Ова житница је готово истоветна оној у Маскарима, само је од ње нешто

¹¹ Део ове житнице откривен је пре Другог светског рата (упл.: Р. О. Вратанић, *Археолошка истраживања у Брзом Броду*, Старинар XIII, 1938, 200—204); у целини је откривена при систематским археолошким ископавањима којима руководи др Љубица Зотовић.

¹² Колегиници Љ. Зотовић дугујем захвалност за све овде изложене податке о житници у Брзом Броду.

¹³ Житница на локалитету Мало градиште истражена је сондажно 1978. године приликом систематских археолошких истраживања касноантичке палате у Гамзипраду.

већих димензија. Правоугаона просторија (44 x 16 m) раздељена је са два реда од по осам стубаца на три брода једнаке ширине, а фасада је разуђена снажним пиластрима који су на дужим странама широки 0,80 m, а на ужим 1,40 m (fig. 6). Зидови, који почивају на ојачаним темељима, грађени су од притесаног камена и опека, у техници *opus incertum*. На њиховој унутрашњој страни, наспрам пиластра, очувани су почеци лукова, који показују да је спратну конструкцију носио крстасти свод. Уз извесне преправке, извршене средином V века, ова грађевина је коришћена до почетка VII века.

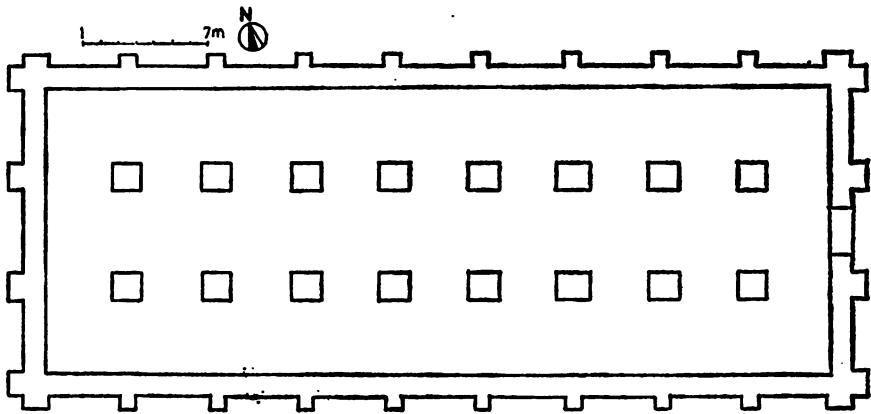

Fig. 6 — Основа житнице на локалитету Мало градиште, код Гамзитрада.

Све овде описане житнице са територије Горње Мезије подигнуте су у релативно кратком раздобљу: ниједна од њих није саграђена пре Диоклеђијана нити после Константина I. Најстарија је, чини се, житница чији су остаци откривени на периферији Пећи. Само коју годину касније, вероватно негде између 300. и 314. године, сазидане су житнице у Сочаници, Маскару и покрај Гамзитрада, а после највише две деценије и житница у Брзом Броду. С друге стране, житнице у Маскару, Сочаници и на Малом градишту до те мере су међусобно сличне по изгледу и техници градње да се добија утисак да су их сазидали исти мајстори.

Подударност у времену изградње и изгледу ових грађевина свакако је резултат нових економских мера које су успостављене крајем III века, и то од стране највише државне власти. Територија Горње Мезије била је у ово време већ раздељена на четири провинције: Приобалску Дакију (*Dacia Ripensis*), Средоземну Дакију (*Dacia Mediterranea*), Мезију (*Moesia Prima*) и Дарданију (*Dardania*). Чињеница да се у свим овим провинцијама

готово истовремено подижу монументалне и једнообразне житнице указује на успостављање јединственог и добро организованог система прикупљања хране у залеђу дунавског лимеса.¹⁴ Ако се суди по хронологији овде описаних житница онда је више него извесно да је творац овог система био Диоклецијан и да је тај систем у провинцијама које су формиране на територији Горње Мезије беспрекорно функционисао све до провале Гота на централнобалканско подручје у последњим деценијама IV века.¹⁵

¹⁴ Подизање ових житница можда треба везати за увођење *annona militaris*. О времену увођења ове таксе и њеним последицама види опширније G. Rickman, *op. cit.*, 278 и даље.

¹⁵ Структура овог система и његово функционисање може се делимично реконструисати на основу Теодосијевог кодекса (*Codex Theodosianus*) и египтафских споменика (уп. G. Rickman, *op. cit.*, 283 и даље).

S. ĆIRKOVIĆ — D. KOVAČEVIĆ-KOJIC
 Académie Serbe des sciences et des arts
 Belgrade — Sarajevo

L'ÉCONOMIE NATURELLE ET LA PRODUCTION MARCHANDE AUX XIIIe — XVe SIÈCLES DANS LES RÉGIONS ACTUELLES DE LA YOUGOSLAVIE

Les parties occidentales de la péninsule des Balkans, où sont situés les territoires de la Yougoslavie actuelle, sont de ces parties de l'Europe qui manquent de sources pour l'histoire médiévale. Cependant, grâce à l'existence d'archives anciennes dans certaines villes de la côte adriatique, ainsi qu'à des liens étroits avec Venise et d'autres villes italiennes, on possède suffisamment de données sur l'économie médiévale de cette partie des Balkans pour pouvoir reconstituer son évolution dans les plus grandes lignes. En simplifiant et en condensant au maximum, on pourrait dire que cette évolution a suivi, avec un certain retard, celle de l'économie européenne. Cette région a parcouru, à son tour, le long chemin qui conduisait de l'économie purement agraire des cultivateurs slaves immigrés et de l'isolement total de groupes d'éleveurs balkaniques autochtones, à une économie médiévale développée avec une forte production marchande un trafic commercial constant, un rôle considérable de l'argent et des formes complexes d'activités économiques.

Cette ligne générale d'évolution est bien attestée dans les sources, mais l'établissement de son tracé n'épuise pas notre tâche. La question se pose de savoir à quels cadences et rythmes, dans quelles circonstances concrètes survenaient les changements qui ont abouti à la situation caractéristique du bas moyen âge, dans notre cas celle de la première moitié du XVe siècle. Une autre question se pose, celle de savoir si le processus général cité avait atteint uniformément toutes les régions considérées, ou bien si d'importantes différences régionales et locales se seraient produites au cours du développement de l'économie. Nous nous occuperons de ces questions dans le présent co-rapport, mais l'exhaustivité des réponses dépendra aussi dans une lar-

ge mesure du degré de conservation des documents servant de sources. Ainsi qu'il a été déjà dit, ils sont peu nombreux et, de plus, répartis d'une manière irrégulière. Les renseignements puisés dans les sources jettent plus de lumière sur les villes du littoral et leurs environs immédiats que sur les régions situées à l'intérieur de la Péninsule; on dispose d'un nombre incomparablement plus grand de données sur les périodes ultérieures (XIVe — XVe ss.) que sur le haut moyen âge. Les documents-sources ont aussi le défaut de manquer de données explicites et cohérentes sur la situation économique permettant de tirer des conclusions sur le degré d'autarcie de l'économie et sur les parts respectives de la production couvrant les besoins locaux et de celle destinée au marché, laquelle s'écoulait par les courants du trafic commercial. Il est inutile de souligner le fait qu'on ne possède pas de sources qui permettraient de quantifier le niveau d'évolution de la production marchande.

Les problèmes centraux de notre sujet doivent être discutés inévitablement d'après des données indirectes. L'existence d'échanges commerciaux réguliers et continus peut être prise comme un signe certain de l'existence du surplus de production. L'existence des agglomérations urbaines, leur nombre et leur grandeur parlent également en faveur d'une production marchande et de son degré d'évolution. Les agglomérations urbaines sont, de règle, liées soit avec le trafic commercial, soit avec la production artisanale qui est, du moins en partie, destinée au marché, soit avec l'industrie minière dont les produits sont, de par leur nature, des denrées marchandes. Des symptômes encore plus accentués d'une production marchande développée sont visibles dans la répartition du travail différenciée, dans des formes complexes d'organisation (sociétés commerciales, entrepreneurs) et dans les opérations monétaires et de crédit. Au contraire, l'absence de commerce et d'urbanisation à l'échelle médiévale peut être considérée comme signe d'une existence à la limite de la survie, accompagnée régulièrement d'un haut degré d'autarcie, d'une répartition de travail simple, déterminée par la tradition, et de l'absence des innovations dans les techniques de production. Sans une acceptation tacite de pouvoir exploiter les indices indirects de cette espèce, notre sujet n'aurait même pas pu être traité.

La période d'avant le XIIIe siècle est tellement pauvre en sources que nous avons dû la laisser en dehors de nos considérations. Il n'y a aucune donnée venant des »siècles des ténèbres« sur les territoires de l'intérieur. Les résultats des fouilles archéologiques confirment les dires des auteurs vivant à l'époque des migrations slaves, selon lesquels l'agriculture était la profession principale des Slaves et la base économique de leur existence. Pour ce qui est des autochtones des Balkans, on ignore jusqu'à ces données, et c'est en partant d'un état de choses ultérieur qu'on conclut qu'ils étaient éleveurs. Les traces des influences linguistiques réciproques, les éléments de la terminologie agricole slave chez les Valaques et les Albanais et ceux de la terminologie romane d'élevage chez les Slaves, attestent

une répartition première et durable en éleveurs et agriculteurs. On ignore tout de leurs éventuels contacts économiques, aussi bien que de leurs rapports politiques.

Les populations romanes des villes de la côte adriatique sont les seules dont on puisse dire quelque chose. Elles avaient conservé une certaine continuité de la vie urbaine et leurs relations avec Constantinople, et elles avaient bénéficié de conditions favorables pour communiquer entre elles et avec l'Italie et des pays éloignés. L'empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète dit que «la mer faisait vivre» ces villes¹, ce qu'on glose habituellement dans le sens que leur existence reposait sur la pêche et la navigation. Aucune donnée sur les objets éventuels de leur commerce, pas le moindre indice sur les activités de production, si caractéristiques des villes de Byzance. Néanmoins, il y avait déjà à cette époque des conditions permettant non seulement de végéter, mais aussi d'aller de l'avant. Avant le milieu du Xe siècle, d'après les dires de l'empereur Constantin VII Porphyrogénète, Dubrovnik avait reculé ses remparts à deux reprises.² La croissance de ces villes côtières ressort encore mieux des données fournies par el-Idrisi, géographe arabe du milieu du XIIe siècle. Outre Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor et les villes situées dans certaines îles, mentionnées par Constantin VII Porphyrogénète, el-Idrisi fournit également des données sur des agglomérations de moindre importance, clairsemées depuis l'Istrie jusqu'aux rives de l'Albanie. Il mentionne expressément les navires de commerce (Senj, Trogir, Split, Ston, Dubrovnik), le commerce vivant (Zadar, Šibenik, Trogir, Kotor), les artisans diligents (Zadar, Dubrovnik). Il fait observer à propos de Šibenik que c'est un rendez-vous des marchands du littoral et de ceux de l'intérieur, qui y entretiennent un trafic intense.³ Depuis la fin du XIIe siècle et les premières années du XIIIe, nous possédons déjà des documents témoignant du commerce de certaines de ces villes; en particulier, on dit des marchands de Dubrovnik qu'ils traversent en même temps la mer sur des navires et pénètrent dans les pays situés à l'intérieur.⁴

Les villes côtières avaient donc dépassé, dès le haut moyen âge, l'autarcie caractéristique de l'économie naturelle. Avant la fin du XIIe siècle, elles avaient établi des relations commerciales durables

¹ Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949, 142.

² Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, 134.

³ W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel* II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach dem Erkundigen des Arabers Idrisi, *Sitzungsberichte der Phil.-hist. Classe der Kaiserlichen Akademie* CXIII Bd. 1, Wien 1885, 339—348.

⁴ Entre 1148 et 1121, Dubrovnik a des accords commerciaux signés avec Molfetta, Pise, Fano, Ancône, Monopoli, Bari, Bisceglie, Rovinj, la Bosnie et la Serbie. Sur le commerce de Dubrovnik au XIIIe siècle plusieurs études sont dues à J. Lučić: références dans le chapitre sur Dubrovnik, in *The History of Yugoslavia 1965—1975*, Belgrade 1975, p. 188 n. 28.

par voie de mer et de terre. On ignore si, à cette époque-là, elles tenaient déjà dans le commerce ce rôle d'intermédiaires qu'elles eurent dans les siècles suivants. Le contenu du trafic commercial de cette période est mal connu, mais il est sûr que les produits locaux y tenaient aussi une place importante, surtout le sel, le vin, l'huile et les produits artisanaux. Les marchands du littoral, d'après tout ce que nous en connaissons, ont percé l'isolement des régions situées à l'intérieur de la péninsule des Balkans et ont relié ces dernières au trafic commercial méditerranéen, qui prenait justement de l'essor. D'après les espèces des marchandises qui étaient transportées vers le littoral (fromage, viandes fumées, peaux, fourrures, cire et miel), on pourrait conclure que c'est l'élevage qui avait réalisé le premier des surplus et que ses produits devenaient plus facilement de la marchandise que les produits agricoles types (céréales, etc.). Il ne faut pourtant pas perdre de vue qu'aux siècles suivants non plus (XIVe — XVe), lorsque le commerce était devenu bien plus intense, les produits agricoles n'étaient pas exportés vers le littoral. Y ont certainement contribué les conditions de circulation, qui rendaient le transport très cher. Nous savons par hasard que le transport d'une certaine quantité de sel depuis un marché de la côte adriatique jusqu'à un monastère ou un marché en Serbie, coûtait le prix exact de cette quantité de sel.⁵ Il est donc possible que la Bosnie et la Serbie n'aient pas disposé au Moyen Âge de surplus considérables de céréales; toutefois, il est certain qu'il était plus facile et plus économique aux villes côtières de s'approvisionner en Italie méridionale, en Albanie, voire dans les ports de la Mer Egée d'où elles transportaient le blé en bateau.⁶

Au cours du XIIIe siècle, il y eut des changements qui facilitèrent l'expansion et l'affermissement de l'économie de marché. Les cadres étroits du présent rapport ne permettent que leur énumération sans entrer dans une analyse plus détaillée. Sur le plan des rapports politiques, le refoulement de l'Empire de Byzance et la consolidation des nouveaux Etats (la Hongrie, englobant aussi la Croatie; la Bosnie, la Serbie, la Bulgarie) eurent une importance très grande. Afin de voir augmenter leurs revenus, leurs souverains tendent à affermir

⁵ C. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Abhandlungen der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften VI Folge, 10. Bd., Prag 1879, 58—88; M. Dinić, *Dubrovačka karavanska trgovina* (Le commerce caravanier de Dubrovnik), *Jugoslovenski istoriski časopis* 3, Beograd 1937, 119—146.

⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у XIV веку* (Le commerce du blé à Dubrovnik au XIVe siècle), *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 10, 1967, 79—131; Еад., *Промет житарица између Дубровника и ближег залеђа у средњем веку* (Le trafic des céréales entre Dubrovnik, et son proche arrière — pays au moyen âge), *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 12, 1969, 73—87; В. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris—La Haye 1961. Sur l'histoire de Dubrovnik, Id., *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: a City between East and West*, Norman 1972.

les potentiels économiques, en réalisant la colonisation, en accordant des privilèges aux marchands et aux mineurs, en assurant la paix intérieure et la sécurité des routes. Sont particulièrement caractéristiques à cet égard les conséquences de la politique des rois de Hongrie après l'invasion tartare (en 1241). En Slavonie, on voit se créer toute une série de centres de commerce et d'artisanat (Varaždin, Perna, Vukovar, Virovitica, Petrinja, Samobor, Gradec, Križevac, Jastrebarsko). L'évincement de Venise à l'époque de la maison d'Anjou a relié directement les villes de la moyenne Dalmatie à un arrière-pays assez profond, ce qui a permis l'essor du commerce de Split et de Trogir et l'épanouissement de Zadar.⁷ L'Etat serbe des Nemanjić reliait d'une manière similaire le littoral compris entre la Neretva et la Bojana et l'arrière-pays respectif, ce qui a facilité la liberté d'action aux marchands de la côte et la ramification de leurs activités.⁸ Dubrovnik, sans être placée sous l'autorité des rois de Serbie, assurait à ses citoyens, par des contrats et des privilèges, les mêmes libertés de circulation et de gestion d'affaires que celles des sujets du roi, avec beaucoup plus d'autonomie.⁹ L'expansion de l'Etat serbe vers les régions byzantines de la Macédoine, où existaient des centres urbains et où les rapports de marché étaient plus évolués, fut importante du point de vue de l'évolution économique.

On ne peut passer sous silence dans ce bref aperçu le rôle de Venise, qui s'était acquis, après la quatrième Croisade; d'importants points d'appui sur la côte adriatique. Entre 1204 et 1358 et après 1420, elle limitait le commerce maritime des villes adriatiques en rattachant celui-ci exclusivement à la ville-mère, mais elle incitait en même temps les villes placées sous sa domination à un accroissement d'activité sur le continent. Il est difficile de caractériser le rôle général de Venise dans l'évolution des villes dalmates par une formule brève et simple, mais l'on peut dire que, pendant la première période de sa domination, elle avait indéniablement contribué à les associer au

⁷ N. Klaić, *Razvitak slavonskih varoši (Le développement des villes de Slavonie)*, Historijski zbornik 4/1—4, Zagreb 1951; Ead., *Prilog pitanju postanka slavonskih varoši (Contribution au problème de la genèse des villes de Slavonie)*, Zbornik radova Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1955; G. Novak, *Povijest Splita (Histoire de Split)* I, II, Split 1957, 1961; T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi (Zadar au XVe siècle. Développement économique et rapports sociaux)*, Zagreb 1977.

⁸ *Историја Црне Горе*, knj. druga, tom prvi (*Histoire du Monténégro*, livre II, t. 1er), Titograd 1970, 28—45 (S. Ćirković).

⁹ Ces garanties sont contenues dans les contrats qui étaient renouvelés depuis la fin du XIIe siècle jusqu'au milieu du XVe. On ne possède pas là-dessus d'étude d'ensemble, mais ils sont traités en passant dans les travaux sur le commerce de Dubrovnik, surtout dans C. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien 1899, 367—452. Sur les liens économiques de Dubrovnik avec son arrière-pays, J. Тауш, *Природа Дубровника и српске земље у првој половини XV века (L'économie de Dubrovnik et des pays serbes au cours de la première moitié du XVe siècle)*, Зборник Филозофског факултета 10/I, Београд 1968.

commerce entre l'Orient et l'Occident, dans lequel elle-même tenait le rôle de l'intermédiaire le plus important.¹⁰

Ces changements politiques semblent bien moins importants que les changements économiques apportés par le début de la production minière, mise en route par des Saxons colonisés vers le milieu du XIIIe siècle. On ne peut tracer ici, quelque succinctement que ce soit, l'histoire de l'industrie minière en Serbie et en Bosnie¹¹, mais l'on peut signaler les éléments qui ont de l'importance pour notre sujet. Tout d'abord, l'industrie minière s'est développée pas à pas, mais elle a connu une croissance constante jusqu'au milieu du XVe siècle. Au début, on mentionne deux mines en Serbie, cinq au début du XIVe siècle, pour passer à sept, et fin XIVe — début XVe on en ouvre toute une série, si bien qu'il y avait au total en Serbie et en Bosnie (les données pour cette dernière commencent à apparaître vers le milieu du XIVe siècle) environ 30 points de production minière. Les produits en sont connus de longue date: l'argent aurifère (glama), l'argent, le cuivre et le plomb. La métallurgie du fer était incontestablement bien développée, mais là-dessus nous disposons de très peu de données, car elle n'intéressait pas les marchands étrangers dont proviennent la plupart de nos renseignements. Ces produits furent l'objet d'une demande ininterrompue durant toute la période considérée. Ce fait peut être aussi probablement imputé à la stagnation qui frappait l'industrie minière européenne au cours de la seconde moitié du XIVe siècle et de la première moitié du XVe. Stimulées par cette demande, les mines de Serbie et de Bosnie atteignent justement à cette époque, dans la première moitié du XVe siècle, le point culminant de leur développement. Il n'est guère possible de cerner le volume de production pour chacun des métaux en particulier, mais on peut se faire, du moins pour l'argent, une idée de l'ordre de grandeur. Le livre des surveillants de l'Hôtel de la Monnaie à Dubrovnik pour l'année 1422, qui a été conservé, enregistre les quantités d'argent échangé à la Monnaie en vue d'une licence d'exportation. Tous les marchands, sauf les Vénitiens, étaient tenus d'échanger 6% de l'argent qu'ils venaient exporter contre de la monnaie de Dubrovnik. Cette année-là, d'après les données du livre, il

¹⁰ On ne possède pas encore d'étude générale sur la part de Venise dans l'histoire économique des pays yougoslaves. Ce problème n'est traité que marginalement et partiellement dans les études sur certaines villes dalmates. Une période assez longue est présentée dans M. Šunjić, *Dalmacija u XV stoljeću (La Dalmatie au XVe siècle)*, Sarajevo 1967.

¹¹ A côté de l'étude de C. Jireček citée dans la n. 5, v. M. Динић, *За улогу рударства у средњовековној Србији и Босни (Contributions à l'histoire de l'industrie minière dans la Serbie et la Bosnie du Moyen Age)* I—II, Beograd 1955—64; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations* 2, 1960, 248—258; S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, *Precious Metals in the Age of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences, Stuttgart 1981*, 41—70.

a été exporté 5672 kg d'argent en provenance exclusive de la Serbie et de la Bosnie,¹² l'exportation de l'argent des régions sous la domination turque étant interdite à l'époque. Déjà une telle quantité présuppose une part importante que ces régions avaient dans la production européenne, d'après les opinions actuellement en vigueur dans ce qu'on appelle la statistique des métaux précieux.

Laissant de côté les problèmes relatifs à l'évaluation de la production annuelle de l'argent et des autres métaux, nous nous arrêterons à certaines des conséquences évidentes de celle-ci. La production minière obligeait à créer des centres urbains, en concentrant, d'une part, la main-d'oeuvre (mineurs, fondeurs, fournisseurs et artisans afférents) et en attirant, de l'autre, les marchands. Les études faites jusqu'à présent sur l'industrie minière et les villes¹³ ont démontré qu'à côté des mines on voit se développer les centres économiques les plus puissants (Novo Brdo, Trepča, Rudnik, Srebrenica, Fojnica, Kreševo, etc.), que les agglomérations urbaines situées à proximité des mines sont également en croissance (Priština, Vučitrn, Zvornik, Visoko), que le trafic commercial, stimulé par la présence des marchands étrangers et d'une puissance d'achat accrue, permettait le développement des centres commerciaux de moindre envergure, situés le long des voies de communication de quelque importance, que nous ne pouvons énumérer ici. Le nombre des étrangers aussi, en particulier celui des Ragusains, a tellement augmenté au cours de la première moitié du XVe siècle que leurs colonies furent créées dans les agglomérations urbaines importantes.

La concentration de la population dans les agglomérations urbaines faisait de ces dernières des centres de consommation et stimulait des échanges vivants avec leurs environs agricoles. Les Ragusains eux-mêmes prenaient part de diverses manières au commerce local qui approvisionnait les centres miniers en denrées alimentaires et en autres articles nécessaires.¹⁴ Ainsi s'ouvrait une voie de pénétration pour les rapports de marché à la campagne dans les zones gravitant vers les agglomérations urbaines.

Il est évident que de si grands changements dans la situation économique ne furent pas sans laisser de traces sur le systè-

¹² M. Држић, *Из Дубровачког архива (Documents des Archives de Dubrovnik)* II, Београд 1963; Id., *Дубровачка ковница у 1422. години (L'Hôtel de la Monnaie à Dubrovnik en 1422)*, *Историјски гласник* 1—2, 1976, 81—90; С. Ђирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србију и Босни (L'Hôtel de la Monnaie à Dubrovnik et la production de l'argent en Serbie et en Bosnie)*, *Историјски гласник* 1—2, 1976, 91—98.

¹³ D. Kovačević-Kojić, *Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, *Académie bulgare des sciences, Studia balcanica*, Sofia 1970; Ead., *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države (Les agglomérations urbaines dans l'État médiéval bosniaque)*, Sarajevo 1978, où des ouvrages antérieurs sont cités.

¹⁴ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države (Les agglomérations urbaines dans l'État médiéval bosniaque)*, 191, 199.

me monétaire. Les monnaies étrangères qui avaient circulé en Serbie jusqu'au milieu du XIIIe siècle ont été remplacées, depuis l'époque du roi Uroš Ier (1243—1276) par les émissions de la monnaie d'argent du pays. Cette grande innovation coïncide dans le temps avec les débuts de la production minière, qui était incontestablement favorisée par celle-ci, et correspondait en même temps aux nécessités de l'évolution économique ultérieure. Du point de vue de notre sujet, il est important de constater que la monnaie était fabriquée sans interruption jusqu'au milieu du XVe siècle, qu'il en a été frappé un grand nombre d'espèces et de variantes: environ 800, d'après des calculs faisant autorité en numismatique.¹⁵ A en juger pas les lieux de découverte, s'étendant de l'Italie à la Bulgarie et de la Hongrie à la Grèce, aussi bien que par la nombre des exemplaires trouvés, les souverains serbes battaient monnaie d'une manière massive. Les dimensions des pièces frappées allaient décroissant. Tandis que les premières en date imitaient le gros d'argent vénitien, non seulement par leur effigie et leur légende, mais aussi par leur poids (2,18 g), celles du XVe siècle pesaient moins d'un gramme. Cette réduction n'était pas influencée par la disette d'argent, ce dernier étant extrait en quantités de plus en plus considérables, ni par la politique des souverains, dont quelques-uns avaient essayé de frapper des unités plus grosses, mais par une tendance générale provoquée par un besoin de monnaie de plus un plus grand et par la nécessité de s'adapter aux systèmes des pays environnants. La frappe d'une monnaie à soi n'était pas restée limitée à la Serbie: la Bosnie suivit le mouvement sous le ban Stjepan II Kotromanić (1322—1353),¹⁶ et Dubrovnik en 1337, qui se trouvait encore sous la domination vénitienne.¹⁷ Ces deux États aussi laissent remarquer les caractéristiques déjà mentionnées, sauf que Dubrovnik montrait davantage de stabilité, tant dans les émissions que dans le poids des pièces frappées. Comme on le voit d'après ces brèves remarques, l'évolution des systèmes monétaires dans les pays considérés témoigne du rôle croissant de la monnaie dans la vie économique.

¹⁵ Il n'existe pas d'étude d'ensemble sur les monnaies de la Serbie médiévale. Une bonne orientation est fournie par S. Dimitrijević, *Novac (L'argent)*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 1—4. Un aperçu périmé: S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca (Description des monnaies yougoslaves)*, Zagreb 1875, est complété par R. Marić, *Studije iz srpske numizmatike (Etudes de numismatique serbe)*, Beograd 1956; С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике (Problèmes de numismatique serbe médiévale)*, *Историјски гласник* 1—2 1957, 89—99; 3—4 1957, 104—130 et, du même auteur, toute une série de nouvelles contributions consacrées aux monnaies serbes médiévales, dans la revue *Starinar*. Un aperçu utile est fourni par B. Saria, *Die Entwicklung des altserbischen Münzwesens, Südostforschungen* 13, 1954.

¹⁶ I. Rendec, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, Graz 1959.

¹⁷ M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika (La numismatique ragusaine)* I—II, Beograd 1924—1925; Id., *Početak kovanja dubrovačkog novca (Les débuts de la frappe de la monnaie ragusaine)*, Rad JAZU 126, 1939.

Bien qu'on connaisse depuis longtemps les données fondamentales sur l'intensification du trafic commercial, sur la production minière et la croissance des agglomérations urbaines, sur la monnaie et son importance, on a pu lire assez récemment¹⁸ des opinions selon lesquelles le troc était pratiqué au XIVe siècle en Serbie sur une assez grande échelle, le bétail jouant souvent le rôle de monnaie. On se référait alors au fait que les chartes et le Code Dušan prescrivaient certaines amendes en têtes de bétail.¹⁹ Néanmoins, on sait maintenant que ces exemples de prestations unilatérales, qui personnifient une symbolique ou des traditions anciennes, ne peuvent servir à des conclusions sur la situation de l'économie dans son ensemble.²⁰ Il n'y a pas de raison à conclure, d'après le seul fait que le montant d'une amende avait été prescrit dans le Code Dušan en boeufs, que l'économie naturelle ait dominé à l'époque de ce souverain (1331—1355),²¹ mais une question s'impose, celle de savoir si ce qui a été dit des rapports de marché était valable pour tous les domaines de l'économie et pour tous les territoires dont nous traitons. Cette question se pose d'une manière particulièrement insistante pour les zones agricoles situées en dehors de l'influence immédiate des agglomérations urbaines.

Pourtant, exception faite pour les districts des villes côtières, les données fournies par les sources jettent très peu de lumière sur les zones rurales. Les territoires situés à proximité immédiate des villes côtières sont relativement bien étudiés,²² mais ils n'offrent guère d'intérêt pour nous, ayant été exposés à une grande influence des centres urbains qui les gouvernaient et qui leur imposaient leur mode d'exploitation. A l'intérieur, on ne connaît dans une certaine mesure que les domaines des monastères en Serbie aux

¹⁸ *Историја народа Југославије (Histoire des peuples de la Yougoslavie)* I, Београд 1953, 380 (N. Vučo) et S. Dimitrijević, *Novac (L'argent)*, Enciklopedija Jugoslavije 8, 3.

¹⁹ Exemples pris au texte de N. Vučo cité dans la note précédente.

²⁰ A ce qui a été présenté dans les ouvrages généraux on peut ajouter, pour les régions en question, des exemples d'amendes au XIIIe siècle prescrites en espèces; eux non plus ne peuvent servir de base pour une évaluation du degré de développement des rapports de marché.

²¹ *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354 (Le Code de l'empereur Stefan Dušan de 1349 et de 1354)*, ed. Н. Радојчић, Београд 1960, 54, 57. Les amendes de 6 boeufs sont prévues aux cas de contumace d'un seigneur convoqué devant un tribunal (art. 56) et de pâturage délibérément commis (art. 76).

²² T. Raukar, *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi (Zadar au XVe siècle. Développement économique et rapports sociaux)*, Zagreb 1977; J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astaraje (Le passé de l'Astarée ragusaine)*, Dubrovnik 1970; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća (Les rapports producteurs en agriculture sur le territoire de la République Ragusaine entre les XIIIe et XVe siècles)*, Zagreb 1955; M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji (L'agriculture dans la Serbie médiévale)*, Beograd 1973; I. Božić, *Le système foncier en »Albanie vénitienne« au XVe siècle*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5—6 (1963—64), 65—140.

XIIIe et XIVe siècles. On voit d'après les chartes des souverains que les monastères exploitaient leurs domaines relativement importants (comprenant jusqu'à plusieurs centaines de maisons) par la voie des corvées et des redevances en nature. Les premières («rabote») étaient mesurées soit en superficie de terre à cultiver, soit en quantité de travail à fournir, soit encore en nombre de journées à participer par chaque foyer à une opération de travail donnée, tandis que les redevances en nature apparaissent soit en quantités fixes de quelque produit, soit — bien plus souvent — en pourcentages de la récolte. Seules les amendes pour certains délits étaient établies en espèces. Les chartes ne prévoient pas la possibilité de convertir en versements en espèces les prestations de travail ou les redevances en nature. À l'époque de l'empereur Dušan, nous rencontrons deux exceptions qui ne modifient pas beaucoup ce tableau: l'impôt fiscal de base pris sur l'héritage pouvait être payé, d'après le Code Dušan, en mesures de blé (kabaou, cuveau ou baquet) ou en espèces (perpères).²³ Dans le domaine du monastère des saints Archanges, près de Prizren, legs du même souverain, le bir (contribution à l'entretien des prêtres) pouvait être payé soit en mesures de blé (lukno, hotte ou panier), soit en espèces (deux dinars).²⁴

À en juger par les données provenant des chartes conservées, les grandes propriétés des monastères pouvaient fonctionner sans argent et, en un sens, représentaient les vestiges d'un type d'économie plus ancien où prédominaient les éléments naturels. D'ailleurs, le modèle de leur structure datait de la fin du XIIe siècle.²⁵ Néanmoins, du point de vue de l'influence du domaine sur l'économie dans l'ensemble, on doit se poser encore quelques questions. Tout d'abord, le monastère consommait-il dans ses propres cadres les produits accumulés par les prestations perçues et créés par le travail des cultivateurs dépendants ou bien les écoulait-il sur le marché? Après l'acquittement des prestations de corvée et des redevances en nature, restait-il aux paysans dépendants des produits agricoles pour satisfaire les besoins de leurs familles et un certain surplus destiné à la vente? Malheureusement, nous ne pouvons donner de réponses certaines à ces deux questions. Nous ignorons trop de choses sur le fonctionnement du monastère en tant qu'unité économique. On avait compté avec un certain rapport opti-

²³ И. Божич, *Доходак царски. Поводом 198. члана Душановог законика раковачког рукописа (Le revenu impérial. A propos de l'article 198 du Code Dušan, manuscrit de Rakovica)*, Београд 1956.

²⁴ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века (Les monuments législatifs des Etats serbes du moyen âge)*, Београд 1912, 696—697.

²⁵ М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве (La loi de saint Siméon et de saint Sava)*, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 129—166, montre que les régimes des premiers legs des Nemanjić furent repris dans les chartes des monastères plus récents.

mal entre le nombre de moines à entretenir et celui des maisons subordonnées au monastère. Le Code Dušan (art. 16) stipulait en règle générale que sur 1000 maisons 50 moines étaient nourris dans un couvent.²⁶ Les monastères avaient évidemment d'autres dépenses à faire (construction et embellissement, approvisionnement en matériel, dons, etc.), mais nous ignorons comment ils se tiraient d'affaire. On voit d'après les chartes qu'ils payaient en nature les redevances pour certains services d'élevage, mais qu'ils percevaient en même temps de l'argent provenant des taxes de marché dans leurs domaines ainsi que des sommes annuelles fixes provenant des marchés du sel ou des mines. Nous devons avouer notre manque d'information total concernant l'évolution des domaines des monastères, car les chartes du XVe siècle sont d'un type tout différent et ne donnent pas d'aperçu du régime d'exploitation des gens et des terres subordonnés. Il est remarquable que les monastères sont enclins à échanger leurs villages contre des revenus annuels constants provenant des mines. C'est valable surtout pour les monastères du mont Athos, situés très loin de leurs domaines en Serbie. Nous en savons encore moins sur l'attitude des foyers d'agriculteurs vis-à-vis du marché. Les études concernant les possibilités moyennes de production, l'importance des récoltes, etc. n'en sont qu'à leurs modestes débuts,²⁷ et sans ces données fondamentales on ne peut s'aventurer dans des conjectures sur la part éventuelle des produits qui était écoulée sur le marché.

Le peu qu'on sait sur les domaines nous avertit qu'il n'y a pas de fondement pour présumer que les rapports de marché aient imprégné d'une manière uniforme toutes les sphères de la vie économique et que le niveau de développement atteint ait été partout égalisé. Cette mise en garde est d'autant plus utile que les données du XVe siècle nous font découvrir, dans les agglomérations urbaines minières, des formes complexes de gestion d'affaires et des rapports qui ne sont possibles que dans une économie monétaire développée. Nous ne pouvons que faire une brève mention de l'esprit d'entreprise dans l'industrie minière et du large essor des opérations de crédit. Les données ragusaines montrent d'une manière non équivoque des marchands associés dirigeaient, en tant que financiers, des travaux des mines, fournissant les fonds d'investissement, les instruments de travail et le matériel et payant la main-d'oeuvre.²⁸ Il

²⁶ *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354 (Le Code de l'empereur Stefan Dušan de 1349 et 1354)*, ed. N. Radojčić, Beograd 1960, 46 (art. 16).

²⁷ M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji (L'agriculture dans la Serbie médiévale)*, 335—402; В. Храбак, *Половприредна производња Косова и суседних крајева средином XV века (Production agricole de Kosovo et des régions avoisinantes vers le milieu du XVe siècle)*, Глас CCLXL, САНУ, Београд 1974, 33—73.

²⁸ S. Ćirković, *Dubrovčani kao preduzetnici u rudarstvu Srbije i Bosne (Les Ragusains comme entrepreneurs dans l'industrie minière de Serbie et de Bosnie)*, *Acta historico-oconomica Iugoslaviae* 6, 1979 1—20.

est bien prouvé également que les marchands ont tendu, au cours de la première moitié du XVe siècle, des filets de crédit d'une telle envergure dans les villes de Serbie que nombre d'habitants de la campagne s'y sont trouvés pris. Les opérations de crédit ont été menées sur une si grande échelle qu'elles ont créé des tensions entre les Ragusains créditeurs et les débiteurs autochtones, ce qui a obligé le souverain despote Đurađ Branković d'entreprendre diverses mesures pour protéger ses sujets. Mentionnons parmi celles-ci des moratoires limités de paiements de dettes et une prescription stipulant que ceux qui vivent de leur salaire ne peuvent être grevés, pour le remboursement de leurs dettes, au-dessus du »tiers dinar«, soit du tiers du salaire.²⁹

Les considérations précédentes auront laissé entrevoir certains éléments d'une répartition spatiale: la production marchande et les rapports afférents sont nettement accentués dans la zone du littoral, ensuite dans les centres miniers et les zones qui gravitent vers ces derniers (la région de Novo Brdo et de Kopaonik, la partie centrale de la Bosnie, le cours moyen de la Drina), dans les zones situées le long des grandes routes internationales: le cours supérieur de la Drina (route menant de Dubrovnik par cette région vers la Serbie); Belgrade et Smederevo (sur la route militaire vers Sofia et Constantinople); Gradec (actuellement Zagreb), au carrefour de routes reliant la mer Adriatique, la Pannonie et la région alpine.

La zone qui est restée particulièrement non-urbanisée est celle, montagneuse, du massif dinarique, surtout l'Herzégovine et le Monténégro actuels. Les autres régions ne peuvent guère être caractérisées d'une manière plus précise d'après l'état actuel de nos connaissances. Sous le rapport chronologique, la question la plus intéressante serait celle de l'incidence de la conquête turque, mais les cadres de ce co-rapport ne nous permettent pas de nous lancer dans des considérations plus précises sur ce problème.³⁰

²⁹ Le grand endettement de la population ressort bien des données concernant les villes minières. M. Данић, *Из Дубровачког архива (Documents des Archives de Dubrovnik)* I, Beograd 1957; Id., *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni (Contributions à l'histoire de l'industrie minière dans la Serbie et la Bosnie du Moyen Age)* II, Beograd 1964, 65—67; С. Ђурковић, *Удава, Зборник Филозофског факултета у Београду* XI/1, 1970, 345—351; I. Воје, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku (Le commerce à crédit à Dubrovnik au moyen âge)*, Djela XLIX, ANUBiH, Odljeljenje društvenih nauka knj. 29, Sarajevo 1976.

³⁰ Ce problème a été traité par S. Ćirković, *Sviluppo e arretratezza nella penisola Balcanica fra il XIII e il XVI secolo*, Istituto internazionale di storia economica »Francesco Datini«, Prato, X Settimana di Studio 1983.

Нада КЛАИЋ

Филозофски факултет
Загреб

О ФИРЕНТИНСКОЈ „КОЛОНИЈИ” НА ЗАГРЕБАЧКОМ ГРАДЕЦУ ПОТКРАЈ XIV СТОЉЕЋА

Кад је 1242. године татарска војска пројурила данашњим Загребом настрјећи ухватити краља Белу IV и његове дворјанике који су бježали према југу, оставила је за собом пустош. Татари додуше нису ништа могли учинити краљевској утврди која је стајала на већем брежуљку уз поток Медвешчак, али су зато уништавали бискупско и краљевско подграђе. То су била отворена насеља, исто као и остала варошка насеља у то вријеме у Славонији, јер средња Европа није од доласка Мађара, последњих номада дошљака, знала више што су то коњаници пљачкаши. Зато су и толики ужас изазвали татарски освајачи, пред којима је бježало све што је могло напустити домаће отњиште. Највише су страдала она отворена насеља која су се налазила на тзв. војничкој цести која је Подунавље спајала с Јадраном, а пролазила је и кроз Загреб.

Пошто је једва спасио главу, краљ је, враћајући се кући кроз Славонију, покушао бар нешто учинити за пострадале становнике. У опћој бојазни да ће се Татари вратити, Бела IV излази у сусрет молбама становника свога, краљевског Загреба¹ и одобрава им не само опсежне повластице које су сами

¹ Од оснотка бискупције 1094. год., териториј је данашњег средишта Загреба (Горњи град, Каптол и Трг Републике) био углавном подијељен на два дијела, између којих је текao поток Медвешчак (данас Ткалчијева улица и сјеверна страна Трга Републике). Наиме, краљ Ладислав I Арпадовић је дотадашњи свој посјед у Загребу подијелио тако што је бискупу покљонио читаво подручје које се налазило источно од Медвешчака, дакле на његовој лијевој обали све до утока потока у Саву. Све што је било западно од потока, уз његову десну обалу припадао је и даље под краљевску утврду, која се налазила на брду Градецу (данас Горњи град). То је краљевски Загреб, који се од пресељења варошана на брдо 1242. почиње називати Градецом.

саставили² него им допушта да се преселе на његово брдо Градец. Ондје смију уз краљевску утврду подизати своје нове куће и пресељавати старе из подграђа, с обале потока, али морају краљу обећати да ће ново насеље на брду утврдити најчвршћим зидом (*muro firmissimo*).³ И доиста, за неколико су година градски бедеми били готови и „слободна краљевска варош на брду Градецу“ (*libera regia civitas de Monte Grecensi*) постаје једини утврђени и зато један од најодличнијих краљевских градова у Славонији. Градец доскора оџима првенство и бискупском Загребу који је с отвореном Лашком веси (*Vicus Latinorum*)⁴ постепено назадовао. Уосталом, ондје је од 1198. бискуп постављао свога суца,⁵ па је и то један од разлога што Загреб није у средњем вијеку могао издржати супарништво краљевске вароши на брду Градецу.

И прије 1242. године становници под краљевском утврдом имали су своју опћинску организацију и, по свој прилици, и свога суца. Најважнија повластица коју су 1242. успјели изборити од Беле IV јест та да њихов судија не потпада више под судску власт заребачкога жупана, него, напротив, има „право мача“ (*ius gladii*), тј. право изрицања смртне осуде. Према обавезе којима је краљ мислио оптеретити Градец издајући повластицу 1242. нису биле мале⁶ — обавезе ће се касније смањивати⁷ — предности које је опћина имала као привилегирано насеље, у првом реду за трговину,⁸ привлачиле су одмах након подизања бедема богатше и сиромаше. Тачно је, додуше, да су грађани вјештом одбраном повластица онемогућавали најодличније краљевске миленике, прије свега славонске банове, да им се наметну за господаре, али су, с друге стране, и сами неке великаше молили да

² Наиме, грађани су донијели краљу, који је тада боравио у Вировитици, потписане повластице и слободе и он их је потврдио. Вид.: I. Tkalčić, *Monumenta lib. reg. civitatis Zagrabiae* I, 1889, 15-18 (даље МСЗ).

³ МСЗ I, 17. »Item, iidem cives voluntate spontanea super se assumpserunt, quod expensis propriis dictum montem Grech muro firmissimo communtrent.«

⁴ То је данас Влашка улица.

⁵ Андрија II је на захтјев заребачкога бискупа Доминика допустио да бискуп поставља суца становницима свога дијела Загреба. Вид. МСЗ I, 2-3.

⁶ МСЗ I, 17. Краљ је тада одредио да ће му читава опћина (*universitas civitatis*) бити дужна вршити ове службе (*servicia*): кад краљ пође на војну према Приморју или у Аустрију, грађани ће му морати послати 10 коњаника. А кад буде дошао у њихов град, припремит ће му за ручак 12 волова, 1.000 хљебова и 4 бачве вина. Херцегу, буде ли краљевског рода, дават ће половину. Међутим, имајући у виду обећање грађана да ће се одмах почети утврђивати на брду, краљ им је дао петогодишњи опрост, гако да тешке дужности одређене у повластици нису дошле у обзир.

⁷ Вид. о томе опширније: N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 297 и даље.

⁸ Градец је 1242. добио право одржавања дневног и седмичног тргована, а кад је 1256. била готова црква Св. Марка, добили су право одржавања и годишњег четрнаестодневног сајма на Марково. Вид. МСЗ I, 26.

их заштите.⁹ Тако се већ у XIII стољећу окупило на брду шарено, у начелу доста отмјено друштво. Не изненађује нас, на примјер, што се међу одличним грађанима већ тада, тј. почетком друге половине XIII стољећа, нашао и млетачки трговац *Перин* (Perichinus, Perynus, Perincol), који је не само предстојник краљевске ковнице него и капетан и начелник Градеца. Успјешним трговачким пословима толико се приближио будимском двору да је постао особа посебног повјерења, те је преузимао и тешке дипломатске задатке, па је на једном од таквих 1278. био и убијен. Дакла, као вјешт послован човјек улагао је стечени капитал у — племићке земље! Без устручавања је куповао посједе осиромашенога племства у Покупљу и стварао своје ново велико властелинство, које је, како се чини, заједно с њим и нестало.¹⁰ Сличан одличан положај, али у сусједном Каптолу, имали су посљедњих година XIII стољећа Перкинови рођаци, такођер Млечани, браћа *Торуст*, који долазе у непрестане сукобе с грађанима Градеца.¹¹

Међутим, треба посебно нагласити да овакви појединци који би се мимо воље грађана или уз њихов пристанак наметали граду нису ни тада ни касније утврђивали опћинску организацију. Главни разлог што из складне опћинске заједнице не извирују појединци лежи у демократијности опћинских установа, посебно њезине управе. Прије свега, опћина није никог приморавала да прими грађанство. Тко је хтио, могао је мирно боравити у вароши као становник (*habitor*), а не као грађанин (*civis*). Јер и становник је смио, ако је хтио, набављати некретнине на градском подручју. Тек онај становник градске заједнице који је намјеравао ући у градски магистрат, дакле у опћинску управу, затражио би цивитет и с њим би стекао могућност да буде биран у градска вијећа.

Но важно је било свакако и то да нитко није нове досељенике питао нити одакле долазе нити којим језиком говоре. То је главни разлог што је средњовјековни Загреб са своја два главна средишта на сусједним брежуљцима сраштавао у врло чврсту заједницу у којој је интерес појединаца подређиван ономе цјелине. Као и у другим таквим срединама, унутар опћинских граница владала је углавном слога, иако је градска заједница уједињавала заиста врло различите друштвене слојеве, али и „језике“.

Успореди ли се тадашњи живот у граду с оним на ладању, лако се може замјетити предност коју новом насељенику нуди град. Стога, нитишто случајно, и странац и домаћи човјек често одабиру градско насеље за своје трајно или повремено мјесто бо-

⁹ Одавно је познато како је сам краљ покушао око 1266. наметнути грађанима кнеза Архуна (*Archunum comitem*) за начелника или суца, али су се грађани отпорили и краљ је морао попустити. Вид. *MCZ I*, 39—40.

¹⁰ О њему вид.: Н. Клаић, *нав. дјело*, 285, 286, 317, 335, 347.

¹¹ О њима, између осталог, вид. *MCZ I*, 127—128.

равка. Загребачки Vicus Latinorum у којем су се, по свој прилици још у XI стољењу населили талијански или француски колонисти, јасно је свједочанство о предностима које уживају главна варошка славонска насеља.¹²

Чини се, међутим, да за Арпадовића прилив страних колониста у славонска градска средишта није одвећ велики. Тачно је да у највећој дравској луци, у Вараждину, «сједе у почетку XIII стољећа „Теутони“, који подржавају живе трговачке везе с домовином,¹³ а и у Вуковару наилазимо на неке странце,¹⁴ али нити у једној славонској вароши у XIII вијеку није било која „језична“ скупина странаца досељеника била тако јака да би својом бројношћу наметнула осталим становницима своје право и свој језик. Зато је варошко славонско право у то доба »ius hospitum« или »ius civium«, а не »ius Teutonicozum« или »ius Saxonum« итд. Чини се ипак да су странци дошљаци били она група колониста која се прва борила за варошка права и, добивши их, пренијела их и на остале варошке становнике.

Од свих славонских краљевских градова загребачки Градец је за Арпадовића највише привлачио пажњу домаћих и страних насељеника. Осим што је био, како смо већ истакли, једина утврђена варош, био је и по правном положају изузетак по томе што му је јединоме пошло за руком сачувати у XIII стољењу непосредну подређеност краљу и његову тавернику. То значи да је Градец сачувао неокрњено „право мача“ градскога суца. Арпадовићи се, додуше, ниоу увијек једнако односили према томе свом граду — поготово га је посљедњи Арпадовић Андрија III запошљавао кришећи његове повластице у корист каноника¹⁵ — но ниједан није ишао тако далеко да би граду наметнуо некога великаша за господара, као што ће то касније чинити Жигмунд Луксембурговац.

Кад је с Карлом I сјела на пријестоље св. Стјепана нова француска династија напуљских Анжувинаца, она је донијела у селачку средњу Европу нови витешки дух, који је постепено почео продирали у друштво и у господарство. Мјесто селач-

¹² Некад се у хрватској историографији сматрало да су Латини у Vicus Latinorumu потомци оних бјегунаца који су за тзв. сеобе народа напустили тобоже разрушену Андаутонију на Сави, но такво се мишљење данас више не може одржати. Иако није искључено да су споменути Латини били поријеклом Французи, више је вјероватно ипак да су то били Талијани. Они су, наиме, имали жупну цркву Св. Антуна, па би та чињеница могла упућивати на закључак да су се, ипак, у бискупском подрађу населили дошљаци из Италије.

¹³ То закључујемо по терминологији коју од свих славонских варошана употребљавају само Вараждинци. Они у повластици коју им је 1209. издао Андрија II зову свога суца *rihtar* (*rihtardus*), док сами себе називају *burgenses*, а обе су ријечи преузете из њемачкога језика. Вид. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae*, Zagreb 1904, 89. (даље: CD).

¹⁴ Вид. CD III, 346. Херцег Колуман даје 1231. повластице »Teutonicis, Saxonibus, Hungaris et Sclavis«.

¹⁵ Вид. MCZ I, 69—70.

ка војника заузима витез плаћеник, краљевске благајне пуне трговци и богати рудници, а сељак има мало времена одахнути. Наиме, он је сада закупник, дакле прави господар земље коју је закупио и о њему овиси колико ће прихода и природа имати и који ће дио однијети своме господару витезу. Нова подјела улота између кмета и његова господара могућа је једино уз судјеловање трећег судиолика, наиме, трговца. То не мора бити трговац по занату, то може бити сваки становник села и града који носи робу на продају. Према томе, и анжувинском витешком друштву треба варошанин као неопходно потребна животна копча између њега и његова подложника. Без њега не може витез нити фатовати.

Дакле, ако наилазимо на разумијевање нових владара према славонским варошима, онда то није случајно. Ваља, додупе, пожалити што је Карло I изстрајујући свој апсолутизам и у питању градова мислио прије свега на себе, а тек онда на корист славонских праћана,¹⁶ али он је на крају ипак једну славонску варош учинио својом пријестолницом. Избор је, разумије се, пао на загребачки Градец, који се све до тридесетих година XIV стољећа сам храбро бори против својих непријатеља, не изуевши ни краља! Тек кад је Карло I 1333. посетио Градец¹⁷ и одлучио у њему подићи свој велики нови двор,¹⁸ сванули су градечким праћанима бољи дани. Краљ је отаџ одлучно на њиховој страни, потврђује им старе и даје нове повластице, заштићује посебним мјерама градечке трговце, једном рјечју, чини све да град израсте у праву пријестолницу. Зато је владавина Карла I и његова сина Јудовика I заиста „златно доба“ краљевске слободне вароши на брду Градецу.

Одличан политички положај града одражава се снажно и у његову друштву, и наравно, у господарству. „Читава комуна“, која се састоји из три вијећа (присежници, вијећници и старији суди), још увијек је представничко тијело које наступа у име читаве општине, али некадашње демократичне установе служе само као формални оквир за набујало градечко отпјено друштво које се у другој половини XIV стољећа скупило унутар и изван градечких бедема.

Док је у првој половини XIV стољећа, у доста изједначеној структури магистрата тек понеки одличник, као што је, на примјер, златар Николола,¹⁹ нарушавао демократско начело свакогоди-

¹⁶ Карло I је, на примјер, двадесетих година нововуведене градечке трибуте почео без околишања употребљавати за себе. Вид. Н. Клавић, *нав. дјело*, 538.

¹⁷ *Нав. дјело*, 539—540.

¹⁸ Двор је био у југозападном углу градечког бедема, на мјесту гдје је касније била палача Зрински (данас на сјеверној страни Враницијанајева трга).

¹⁹ Он се спомиње у градским списима од 1322. до 1351, и то најприје као присежник, затим као судија и, најзад, као ислужени или старији судија.

шње измјене опћинских вијећа, у другој је половини стољећа такав „апсолутизам” појединача тешко замислити. Не зато што не би било домаћег градског патрицијата израслог из обртничких кругова, него зато што се посве измјенила управо структура тога патрицијата. Обртничка аристократија је уступила мјесто богатој трговачкој аристократији, новој свјежој снази која је преузела власт у граду. О борби за превласт међу члановима те аристократије свједоче седамдесетих година XIV стољећа први подаци у градским записницима о двоји магистрата на „језике” (lingue). Након трвења и сукоба у којима су падале и главе, одлучено је, очито ради смиривања прилика, да ће сваки од четири „језика”, тј. *Славени*, *Угри*, *Латини* или *Галици* и *Теутони* (Нијемци),²⁰ давати сваке године у опћинску управу по двојицу присежника (jurati) и четворицу вијећника (consiliarii), док ће се судиј (judex) бирати сваке године из друге скупине, и то по поре прописаном редослиједу из 1377. године.

Дакако, двоја магистрата на „језике” само је вањски свима видљив „знак препознавања” за одређене политичке групе. Зато ономе тко се осамдесетих година XIV стољећа хтио укључити у политички живот у граду није преостајало друго него да се придружи једном од „језика”. По свему судећи, најжешћа се борба о власт води тада између Угра и Гала (талијанских Француза), док су тада Нијемци нешто повученији, а за Славене се једва и чује.

Према подацима којима располажемо, смијемо закључивати да се уговорени редослијед „језика” у магистрату одржао до 1387. Године 1383. имају свога суца „Нијемци”, 1384. Латини, а 1385. Славени. Међутим, оштри сукоби између Угра и Гала односно Француза нису само пореметили редослијед него су довели до уклањања угарскога суца. Он је убијен. Већ 1387. бирају се за суца први пут *Иван Павлов* од „угарскога језика”, човек који ће још четири пута заузети судачки положај! Он је судија и 1390, 1395, 1398. и 1402 (а можда и касније, јер од 1402. до 1413. нема сачуваних градских записника). Опетовани избор угарскога кандидата била је не само напрада угарској странци због убојства њезина суца него и доказ да је краљ Жигмунд стекао потпуну превласт над градом.

Међутим, талијанска странка прогурала је свога кандидата Луку Бониола на власт, али уз њега су као присежници и вијећници *Талијани* односно *Латини*.²¹ То значи да су из магистрата, макар и привремено, уклоњени Французи (Gallici, Galli), и то је била без сумње казна за „уроту” против Жигмунда. Кад је 1389. дошао у магистрату ред на Славене, они бирају Франђу Маркова,

²⁰ То је редослијед „језика” приближен у записницима за 1377. Вид. MCZ V, 75—76.

²¹ MCZ V, 287.

који међу својим вијећницима има једнога турополског племића. Међу латинским вијећницима још увијек нема Француза. Уз бивше суце улази међу вијећнике и некадашњи краљевски тридесетничар Мафеј. Ипак се 1390. године ситуација нешто изменила, и то у корист Француза. Међу вијећнике се успјева угурати *Chon* или *Chun*, уз *Gyvan Benediktovog* један од најодличнијих чланова француске странке. Ситуација се у вароши ипак још није смирила. То доказује нови проглас: ако било који странац започне битку с трађанином или с градоким становником, и ако је странац у тој борби убијен, нитко из града неће бити кажњен.²²

Ипак су Французи, поготово они из Фиренце, толико јаки да за сучевања Нијемца Ивана Јакобовог (1391. год.) поновно постижу превагу у талијанској странци. *Gyvan* и *Chun* с Пером и *Regencolom* заузимају вијећничке положаје, тако да се у градоким записницима опет говори о „француском језику“. Споменути су вијећници »*lingue gallicalis*«. ²³ Био је то само увод у потпуну побједу, до које долази 1393. године, кад је суцем изабран *Gyvan Benediktov*. Штета што недостају биљешке о саставу магистрата од 1392. до 1413. године. Кад бисмо их имали, открили бисмо без сумње зашто су 1394. и 1395. потиснути с власти Славени који су 1394. год. имали право поставити свога суца. Није ли и то одраз политичких прилика у хрватским земљама?²⁴

Тек након сучевања Нијемца Миклина, изабире Славени Ивана, сина Стјепана званог Божо, којег затвара медведградски капетлан. Пошто су се идущих година измјенивали Нијемци и Угри, долази поновно на ред француски кандидат, и изабран је *Chun Ivanov*.

Пописи чланова магистрата из 1413. године даље, додуше, нису цјеловити, али је могуће утврдити да се увријежени редослед чува. Падају такођер у очи двије чињенице: прва, да се у првим десетљећима XV стољећа увријежио непотизам у толикој мјери да се може говорити о владавини неких породица, и друга, да управо у години Жигмундове смрти, дакле 1437, престаје у пописима присежника и вијећника разликовање по „језицима“.

Премда ни преостале странке не бирају сваке године нове чланове магистрата, ипак непотизам долази најјаче до изражаја у талијанско-француској странци. Већ је споменуто да ту странку воде Фирентинци, посебно чланови породице *Boncarmissa*, тј. отац и његова два сина. Већ према првим познатим подацима, *Gyvan Benediktov* се назива *ser*,²⁵ што значи да се сматра племићем. Он је прије 1382. године ушао у магистрат као јурат, остао

²² MCZ V, 319.

²³ MCZ V, 335.

²⁴ Мислимо на овладавање уставника 1394. године код Добора, када су ухваћена браћа Хрвати и њихови многобројни присташе.

²⁵ MCZ V, 106.

је затим у њему као судица и вијећник све до своје смрти 1421. године. Гуван има два сина, старијег, *Бенедикта*, и млађег, *Павла*, и обојица такођер улазе у опћинска вијећа. Отац и синови се измијењују у магистрату и Бенедикт излази из њега тек 1437. године, дакле кад због реформе управе мора напустити дотадашње градске службе.

Слично је и с другим Фирентинцем, *Чопот*, или *Чупот Ivanović*. Он је 1375.²⁶ један од осморице присежника и остаје у магистрату вјеројатно такођер до своје смрти. Колико је данас познато, он је два пута судица (1400. и 1422. год.). Његов син *Тома*, који се, без сумње, родио кад је отац већ био у поодмаклим годинама, улази у градско вијеће тек 1433. и остаје у њему до реформе магистрата 1437. године.

Већ смо неколико пута споменули промјене које су настале у опћини 1437. године. То је та друга чињеница с којом се одмах упознајемо у градским записницима из споменуте године.²⁷ На први се поглед чини као да је разлика једино у повећању броја вијећника. Мјесто 20, сада их је 24! Али, ако успоредимо попис чланова магистрата из 1436. године с новим, неће нам бити тешко установити да су јурати — *нови људи!* Мјесто Барнабе и Николе (од „утарског језика“), Петра и Фрица од „Нијемаца“, Марина и Антонија »de lingua italica« те Валента и Деметрија од „Славена“, изабрани су: Јакоб, Иван, Јурај, Матија, Јурај, Блаж и Никола и други Никола. Попис вијећника је, такођер, врло занимљив. Први пут се уз име налази изричито наведено што вијећник који је изабран ради! Дакако, не код свих вијећника, али код већине. Ево првога пописа вијећника по новом систему: Јансек, Иван трговац, Блаж брат господина Антонија, Дионизије кројач, Петар кројач, Бенедикт кројач, Блаж Курманић, Матеј Керсвалд, Матеј декан, Мартин кројач, Клемент уздар, Емерик Шега, Андрија Циганин, Петар бријач, Михајло Јурјев, Гргуор трговац, Блаж Чарантовић, Андрија ковач, Антоније декан, Никола Богданић, Андрија Болданић, Брикције рибар, Стјепан зидар и Валентин столар.

Према томе, ако међу обртнике убројимо и двојицу декана, произлази да су од двадесет четворице вијећника најмање четрнаесторица обртници или мали градски трговци. Није искључено да су се сличним послом, дакле обртом или трговином „на мало“, бавили и они којима је у актима забиљежено само име и презиме, као, на примјер, Богданићи. Све у свему, ријеч је о новом *пучком вијећу* у којем углавном нису нашли мјеста дотадашњи вијећници и јурати. Колико се то уопће може установити, преузета су уз суца Јакшу Болиног (од „њемачког језика“) само тројица вијећника из 1436. год. (један „Угрин“ и двојица „Славена“). Међутим, упада у очи да није преузет у нову управу нитко

²⁶ MCZ I, 248.

²⁷ MCZ VI, 266—267.

из талијанско-француске странке и само споменути судица од „Нижемаца“.

Тако трговачка аристократија, која је, уз кратке прекиде, готово педесет година владала у вароши, није више на власти. Не усуђујемо се утврдити да је она срушена, јер нема ни трага борби за власт у вељачи 1437, кад је изабран нови „пучки“ магистрат. Као неки мост између старих чланова аристократије, која је ионако у одумирању, и нових пучких вијећа присежника и вијећника послужио је *судица*. Јакоб је син некад врло истакнутог члана „њемачке колоније“ Ивана званог Боле.

Дакле, према ономе што је остало забиљежено у актима 1437. године, долази до бескрвне реформе управе: мјесто трговачке аристократије страног поријекла — која је, додуше, стекла индигенат на Градецу — нова владавина „славенских“ и „угарских“ обртника и *малих трговаца* који су, без сумње, захтијевали да се број вијећника повећа. Они отад остају на власти током читава XV стољећа. Прелиставамо ли књиге судских записа у које се на почетку сваке године уносе подаци о градским чиновницима, видјет ћемо да до 1526. године у бити *магистрат остаје обртнички!*²⁸

О структури градскога друштва у посљедњим годинама XIV стољећа изванредно је свједочанство попис „бунтовника“ који су 1397. навалили на сусједни Каптол.²⁹ Бискуп Иван који саставља попис додуше није одвише истинољубив, али неће бити никакве сумње да му треба вјеровати кад објављује имена *вођа!* То су, без сумње, они „бунтовници“ које бискуп оптужује као *заставнике* (*vexillifer*), а то су двојица *Фирентинаца*: *Кун* и *Рогерије*. Обојица су, према подацима бискупова пописа, и *заставници* и *тровоци* (*mercator et vexillifer*)! Стога нема никакве сумње да водство над четама које иду у напад преузимају Фирентинци, можда точније фирентински Французи који су и овдје као и у Фиренци радо примани и у војничку службу.

Погледајмо што се о тим Фирентинцима може наћи у градским књигама на крају XIV и у првим годинама XV стољећа.

На жалост, за *Chuna Ivanovog*, који се у изворима од шездесетих година XIV стољећа назива и *Gallicus* и *Latinus*, не знамо којој је породици припадао. И у попису *курија* и њихових власника из 1368. год. споменут је само по имену.³⁰ Десетак година касније, *Chun* је међу јуратима.³¹ Оженио је *Бенику* (*Benicha*), кћер Луке Бониола, такођер талијанског Француза. Деведесетих година XIV стољећа почиње куповати у граду некретнине, а то,

²⁸ Још једном је 1438. на челу присежничкога вијећа Фирентинац Тома Конов (MCZ VI, 281), али је он изабран тада само зато што је градски судица сенски племић Марин Клариф који је Томин — ујак!

²⁹ MCZ I, 378—384.

³⁰ MCZ XI, 235.

³¹ MCZ I, 248.

без сумње, значи да добро зарађује у трговачким пословима. Брат му његове жене продаје једну зиданицу,³² а опћина му продаје запуштену кућу која је некад припадала бану Микуцу.³³ Chun и сам тргује некретнинама, но у сачуваним купопродајним уговорима не наводе се цијене проданих кућа и станова. И жена Chupova је наслиједила од оца лијеп иметак. Кад је Chun дао за цркву Св. Ивана у Новој Веси 117 флорена, жена му је за награду дала половицу својих дућана на Градецу.³⁴ Чини се да Chunu „марш“ на Каптол 1397. године не смањује утлед у вароши, напротив, то-тико га, чини се, уздиже да 1400. постаје — *судац*! Према једној биљешци из те године, Chun је *викар загребачке бискупије!*³⁵ Можда је он само присвајао горњи наслов, но остаје чињеница да му градечки нотар даје наслов: *vicarius episcopatus zagrabien- sis temporalis!* Није ли он с тим и тако високо постављеним циљем ишао на катедралу и бискупију? Chun и као старији, тј. ислуже- ни судач остаје на услузи опћини. Године 1406. иде с другом дво- јицом судача краљу Жигмунду у Будим и носи на потврду гра- дечке повластице, а касније и порез.³⁶ Његов се изванредан поло- жај у вароши потврђује и за сукоба 1422. године, кад је изабран поново за суца. Умире прије 1431. и оставља другу жену *Ката- рину* и заједничког сина *Тому* те кћер *Дору*. Друга Chupova же- нидба Катарином (Регином) показује колико је досељени Фи- рентинац ухватио чврсто коријење у нашим крајевима. Док прву жену бира, како смо се могли увјерити, из круга својих послов- них и „националних“ другова, друга је супруга Сењанка из по- родице Кларих (Clario) чији ће брат Марин бити не само сењски него и градечки судач. Он помаже најприје Chupову сину *Тому* да уђе у магистрат, а затим након ране Томине смрти, води бригу о његовој сирочади *Јурју*, *Лудовику* и *Доротеји*.³⁷ Бранећи огорче- но њихово право првокупа на телкине дућане на Градецу, улази у дуготрајне парнице с другим Дориним сусједом присежником Блажом и на крају ипак побјеђује. Дора Chupova се, иначе, уда- ла за некога племића *Јурја* званог *Охлуп* из Брежица. Он је као нови човјек у вароши без устручавања продао све женине не-

³² MCZ IX, 348.

³³ MCZ IX, 92. »Item quod quia magnificus dominus Akus banus et sui successores a pluribus retroactis temporibus dacia domini nostri regis solvere non curavit et alia servicia de quodam fundo suo ... ideo nos eundem fundum pro eisdem daciis vendidimus Chuno Latino perpetuo possidendum.«

³⁴ MCZ IX, 101. »Item quod quia Benicha filia condam Luce Bonioli consors videlicet Chun Latini, jurati, ob amorem virilem seu racione soluclonis centum et sedecim flor. auri, quos idem Chun ad ecclesiam beati Johannis de Nova villa persolvit, ideo ipsa Benicha rectam et equalem medietatem sue stacionis per patrem testamentaliter legatam, condonavit.«

³⁵ MCZ IX, 114. »Item Phabianus filius Nicolai de Stephanouich donavit quandam terram suam sibi per olim Nicolaum Virus datam, domino Chuno vicario episcopatus zagrabien- sis temporalis, tempore dicti iudicis.«

³⁶ MCZ II, 9, 12.

³⁷ MCZ IX, 340.

кретнине, које нису биле незнатне, сусједу, раније споменутом јурату Блажу. Овај му је за њих дао доста велику своту од 90 флорена.³⁸ И Дора Chonova умире доста рано, прије 1451. године и њезином смрћу нестају „прави Фирентинци“ у Chonovoj обитељи. Према томе, изванредан примјер за упознавање начина на који страни кондотијери — Chun је, без сумње, дошао у службу Анжувинаца — у малој градској средини постају успјешни пословни људи и политичари, а како се повремено ипак у њима буди и страст за војевањем, тада узимају у руке заставу и оружје и воде своје суграђане на „непријатеља“ на сусједном брежуљку. Будући да је пословно везан за Градец, Chun не може себи приуштити као други витезови да пође с краљем у туђину. За Житмундове владавине имао је заиста доста прилике за то.

Други заставник побуњених грађана је такођер Фирентинац Рогерије, према ријечима оптужбе, заставник и трговац (Rogerius de Florencia, mercator et vexillifer).³⁹ Подаци о њему су у градским списима тако оскудни да се не може утврдити из које је фирентинске породице потекао. За разлику од Chuna, Рогерије се никад не назива Французом (Gallicus), него увијек Латиним (Latinus), па то можда значи да није поријеклом био Француз. Рогерије је, врло вјеројатно, вјешт у новчаним пословима и опћина му повјерава, заједно с неким Михајлом и раније споменутиим Chunом, закуп кнежије (тако се заједничким именом називају опћински приходи који се дају у закуп).⁴⁰ Деведесетих година XIV стољећа купује некретнине на Градецу, и то у заједници с трећим познатим Фирентинцем из тога доба, наиме, с Пером Ангели.⁴¹ Још је у купопродајном уговору из 1398. године нотар записао његово име,⁴² но то је уједно и последња вијест о његову мирном пословању у вароши. Већ 1400. год. је у градским записницима записано да је опћина продала земљиште Рутерија Латина због неких његових „испада“, а купац је био свећеник Иван.⁴³ Иако није искључено да се још неко вријеме задржавао на Градецу, ипак о њему или члановима његове обитељи нема у градским списима из XV стољећа никаквих вијести. Могуће је, дакле, да је дошао на Градец као самац, да је неко

³⁸ MCZ X, 78.

³⁹ MCZ I, 383.

⁴⁰ MCZ IX, 60. »Item quod quia Mychael, Chun et Pero Latini de knesya nobis satisfecerunt, ideo ipsos expedit, tempore iudicatus dicti Johannis.«

⁴¹ MCZ IX, 79. »Item Gallus sartor et Dyka consors sua vendiderunt Rugerio et Peroni de Florencia mediam curiam fundi ipsorum...«

⁴² MCZ IX, 101. »Item Rogerius mercator de aedem Florencia vendidit domum suam prope domum Galli sartoris eidem Peroni pro triginta sex flor. auri...«

⁴³ MCZ IX, 118. »Item nos communitas vendidimus fundum Rugerij Latini propter quosdam suos excessus Johanni presbitero, tempore dicti iudicis.«

вријеме дијелио добро и зло са својим колегом Пером, тада је судјеловао у нападу на сусједни Каптол 1397. кад је, можда, починио неки „ексцес“ свећенику Ивану и опћина га је морала казнити. Отад више нема воље живјети у вароши и, по свој прилици, одлази натраг у Италију.

За разлику од свога друга Рогерија, Перо, фирентински трговац из породице *Ангели*, није судјеловао у нападу 1397. године. Он је у то доба већ ожењен и има одраслог сина *Ивана*. Могуће је да се Перо доселио на Градец већ шездесетих година XIV стољећа. Али, он тек 1391. улази у магистрат, кад је изабран за присежника. У првим познатим пописима опћинских чиновника из XV стољећа на том је мјесту већ његов син *Иван*, који тада остаје у магистрату све до 1434. године. Тада је изабран за *суца!* Иван има, као што је имао и отац, зиданицу и дућане на Градцу, па није неоправдана претпоставка да су се обојица бавили трговином. Није искључено да је син водио повремено послове у Италији или, точније, из Италије, из Фиренце. Године 1429. предаје све своје некретнине своме очуху присежнику Брикцију,⁴⁴ но већ идуће године му Брикције све враћа и отац Перо остаје у вароши. Пред нама је, дакле, примјер оца и сина који одлазе из Фиренце у туђину само с намјером да се баве трговачким пословима, који их толико уздижу да улазе међу градечки патрицијат и затим и у магистрат.

Врло је карактеристично да већ седамдесетих година, кад се у градечким градским записницима појављује Фирентинац *Gyuan Benediktov* из породице *Boncarmissa*, има, како смо раније упозорили, наслов *ser*. То би могло значити да је већ у својој домовини припадао патрицијату или бар одличној грађанској породици. Његову политичку каријеру угрозили су готово догађаји 1387. године. У градским земљишним књигама, наиме, читамо да је господин Ладислав од Лошонца, капетан и северински бан, „подијелио милост“ *Gyvanu Benediktovom* опростивши му неvjеру (*notam infidelitatis*), а *Gyvan* је на то, како у записнику пише, заједно са својом женом добровољно поклонио све своје посједе Жигмундову бану.⁴⁵ Како се то догодило нешто прије 1387. год. нема сумње да се *Gyvan* придружио пристапама Карла Драчкога кад је овај путујући кроз Запреб ишао у Будим да ондје преузме власт. Штета што није познато колико је некретнина *Gyvan* имао прије него што се укључио у буну, но стјече се до-

⁴⁴ *MCZ IX*, 181. Иван оставља за себе само један стан или кућу (*domus*), и то »*ratione civilitatis*«.

⁴⁵ *MCZ IX*, 33. »*Item quod quia dominus Ladislaus de Lonchonch capitaneus et banus de Zewrino, Gyuan filio Benedicti de nota infidelitatis in quam est repertus, gratiam fecit, ideo ipse Gyuan et sua consors universas possessiones eorum eidem domino Ladislao sponte condonarunt et contulerunt, tempore predicti Myklini iudicis.*«

јам да је Gyvan убрзо надовнадио губитак.⁴⁶ У сваком случају, Gyvan је убрзо толико „рехабилиитиран“ да је 1393. могао бити — судаци⁴⁷ Дакле, истакнути је Фирентинац поновно међу градским првацима и зато заједно с осталима иде у „поход“ 1397. године на Каптол. Службени прадоки списи називају Gyvana једном цигларом (teglator),⁴⁸ но то му, по свој прилици, није било главно занимање, него један од послова којима се у граду бавио. Нема сумње да га је будимски двор добро познавао јер му је краљ 1382. год. повјерио тридесетничарску службу.⁴⁹ И опћина је била с њим у добрим односима, па му је и уступила једно мјесто за подизање млина на потоку Медвешчаку.⁵⁰ Дакако, такав човјек улази и у магистрат: најприје је присежник, затим вијећник и на крају, како смо видјели, судач. Чини се да га је привремени губитак цјелокупног имања приморао да узме у закуп доминиканске земље.⁵¹ Изнајмио је, такођер, један опћински млин на потоку.⁵² Али, он се није бавио на Градецу само трговином. Користи су му доносили и купљени виноградни на градском подручју које је дао у обрађивање уз годишње подавање. Посљедњих година XIV стољећа долази на Градец и његов брат Фрањо, с којим држи дућан, веројатно на Маркову тргу.⁵³

И Gyvanovi синови улазе у опћинска вијећа, али им служба престају као и код осталих чланова трговачке аристократије након реформе магистрата године 1437. Године 1447. продаје Бе-

⁴⁶ Нелме, 1392. год. (MCZ IX, 60) купује Gyvan неке нове некретности (ораницу и врт), а има тада и неки виноград за који му опћина издаје нове исправе. Исто добија и за два врта, вјеројатно у подпраћу. Идуће му године продаје свој врт сам Кун, а од једног другог праћанина купује Gyvan још један виноград (MCZ IX, 67).

⁴⁷ MCZ IX, 66—72.

⁴⁸ MCZ V, 152. Чини се да је у опћинској служби јер она одређује да »Gyvan teglator suam calcinam incendere debet usque quindenas, quod si non incenderit extunc sequenti die Jacobus Bole ipsam incendere debebit, et suas expensas super ipsa calcina erogatas liberam habebit recipiendi facultatem, residuitatem autem pro eodem Gyvan relinquendo«. Gyvan је, дакле, у предвиђеном року био дужан почети с гашењем вагна, иначе ће тај посао опћина повјерити његову супарнику Јакобу Болином, једном од најодличнијих представника „њемачке“ колоније на Градецу.

⁴⁹ Године 1382. оптужио је неки Мартин „бившег присежника Gyvana тридесетничара“ (Gyvan tricesimator condam juratus) да је купио коња који је њему био украден, али је тридесетничар с помоћи свједока доказао да није знао да је животиња украдена. Суд га је зато ријешши кривње и Мартину дао право да свога коња откупи од Gyvana.

⁵⁰ MCZ IX, 7.

⁵¹ MCZ IX, 71.

⁵² MCZ IX, 71.

⁵³ MCZ IX, 104. »Item dominus Franciscus Boncarnissa de Florencia vendidit quandam suam vineam Gyvan condam judici fratri suo, tempore dicti domini Johannis.«

недикт Gyvanov све своје некретнине загребачком бискупу Бенедикту и пријма га за свога адоптивног оца.⁵⁴

Према томе, Gyvan је попут других својих земљака Фирентинаца замијенио свој родни град с нашим Градецом да би у њему с члановима своје обитељи нашао нову домовину. Штета што сачувани извори не дају одговор на питање зашто је Gyvan напустио Фиренцу. Његов долазак у Славонију могли бисмо повезати с владавином кнеза Карла Драчкога у хрватским земљама.

У попису бунтовника из 1397. године налази се још један талијански трговац (apothecarius), само што је у њему лоше забијелено његово име. То је Јакмел (Jakomellus или Jakmelus, па и Jalimel) син Киринов, кога као бившега суца ставља градски нотар 1382. на чело пописа градских вијећника заједно с Луком Бониолом, такођер бившим суцем.⁵⁵ Чини се да је, такођер, био поријеклом Француз (Jakmello Galicus), али се никад у изворима не спомиње град из којег је дошао у Славонију. Свакако је један од најутледнијих праћана седамдесетих година XIV стољећа и 1375. је биран за суца. То је било врло ратоборно доба, тако да је и његов живот био у опасности. Јакмела је, наиме, ноћу хтио убити неки Иван, који је због свога чина био осуђен на глобу од 25 марака.⁵⁶ Тада је било и паликућа у граду, па им је Јакмел као судија морао изрицати казне. Чињеница да се Јакмел налази 1377. године на челу „њемачких вијећника“⁵⁷ говори о његовој популарности и изван његове „националне“ или „језичне“ групе. О његовој се трговачкој дјелатности, на жалост, не зна ништа. Из извора се разабире тек толико да су му неки људи у граду дужни, али се из судских одлука не види како су настали ти дугови. Јакмел остаје као старији судија у магистрату до 1397. кад се у градским списима губи о њему сваки траг. Имао је сина Перенкола (Perencholus), који се 1394. године спомиње уз оца као присежњик. Будући да о њему у XV стољећу нема више никаквих вијести, или је иселио из града или је умро прије оца.

⁵⁴ MCZ X, 77. Бенедикт је продао зиданицу у вароши, врт у подрачу, два винограда и три шуме на градском подручју бискупу Бенедикту »tamquam patri suo adoptivo, jamque novo concivi et cohabitatori nostro«, уз увјет да он проданим некретностима располаже како жели, али их не смије отуђити испод судске власти градечке општине. Надаље, бискуп не смије и не може Бенедикта све до смрти избацити из куће, него га је, напротив, дужан „добро хранити и облачити све до смрти и мртвога часно покопати“. Све је то утврђено у посебном уговору.

⁵⁵ MCZ V, 159. »Item dominus Jakumellus Kyrtini iudex, dominus Luca Bonioli, iudices; Philippus Mauri, Gyvanyn filius Mychaelis, Benedictus Rambol — lingua galicali.« Према томе, споменути праћани су били вијећници „француског језика“.

⁵⁶ MCZ V, 10. »Item Johannes contra iudicem Jakomellum est in XXV marcis convictus in eo, quod ipsum noctis in silencio cum securi interficere voluisset.«

⁵⁷ MCZ V, 76.

Луку Бониолова додуше не спомиње бискуп у своме попису бунтовника 1397. године, али то је врло вјеројатно зато што тада није више био на животу. Лука је раније, тј. осамдесетих година XIV стољећа једна од најважнијих личности у талијанско-француској колонији на Градцу. Године 1388.⁵⁸ је судија и кнез (има у закату кнежију — опћинске приходе) и након тога остаје, као и други чланови патрицијата, у магистрату. Године 1376. је опћински адвокат (прокуратор). И он је, изван сваке сумње, трговац, а поријеклом је Француз.

Разумије се, то нису сви подаци о талијанским Французима на Градцу поткрај XIV стољећа. Фирентинска је колонија била доста бројна и око 1390. године било је на Градцу најмање десетак Фирентинаца, који су сви редом припадали тој трговачкој аристократији. На примјер, 1387⁵⁹ се спомињу *Улрик* и *Марко* »Gallici de Florencia«, док су десетак година касније двојица пословних другова Фирентинци *Перо* и *Рогерије*, о којима смо већ писали.

Међутим, споменимо и то да је и раније, тј. шездесетих година, било на Градцу фирентинских „колониста“, од којих издвајамо браћу *Петра*, *Тадеја* и *Пихоција* из породице *Карбона*. Краљица Елизабета изричито тврди 1369.⁶⁰ да је *Тадеј* њезин дворјаник (*Tadeum Gallicum nostrum fidelem familiarem, dictum de Karbonibus*). Он је тада био оптужен због убојства тридесетничара *Фрање*, али га је краљица знала извући из неприлике.⁶¹

И *Мартин Ренис* је такођер *Гал* (*Gallicus*), дакле Француз из Италије. И о њему је сачувано доста података из којих се разабире да је био трговац.

Могли бисмо и даље набрајати истакнуте чланове талијанско-француске колоније на Градцу у другој половини XIV сто-

⁵⁸ MCZ V, 287, 296.

⁵⁹ MCZ IX, 34.

⁶⁰ MCZ I, 234.

⁶¹ И прије 1369. године долазило је до сукоба грађана с краљичиним тридесетничарима, али је те године убијен *Фрања*, помоћник тридесетничара *Сарацена*. Варошани су пребацивали кривицу за убојство на *Тадеја* из породице *Карбона* и одузели су му као убојци имање које је имао у вароши. Вудући да је *Тадеј* био краљичин дворјаник, обраћа се Елизабети тврдећи да је невин. Краљица се тада налази у *Вировитици* и прије него што је испитала ситуацију планула је на грађане корећи их што су се усудили осудити *Тадеја*. Сумња се, међутим, проширила и на његову браћу, па су и они пошли пред краља у *Вировитицу*. *Пихоције* и *Петар* додуше признају да је прошлог Ускрса између њих и покојног *Фрање* настала препирка и свађа, заправо мали рат, али да је у тој тужби тридесетничара *Фрања* ударио с леђа *Ловро*, кмет магистра *Николе*, који је био тијан, а дошао је да проматра сукоб. Краљу се, додуше, није свидјела та прича, али је, ипак, с краљицом одлучио спасити овоје људе. Зато је грађанима заловиједио да смјеста врате конфисцирана имања. Међутим, убрзо се видјело да је краљевски брачни пар у *Вировитици* ипак превагљо. Било је очито да су повјеровали својим људима зато да их што

љећа, но наилазили бисмо увијек на сличне појаве у том доста затвореном друштву. То су понајвише људи који су одлучили остати у вароши као њезини стални насељеници. Били су међусобно родбински и још више пословно повезани и мијењали су се у частима у опћинској управи. Неки између споменутих градечких патриција одлазили би пословно изван града, али би се у њега враћали, јер су у граду живјеле њихове обитељи. Они се обично тако добро уклапају у отмијено градечко друштво да и у другој генерацији задржавају одличан политички положај. Синови очева судица постајали би чланови магистрата, а често и суди. Нови положај који су стекли у граду утјече и на њихов однос према опћини. Већина ових „натурализираних“ Француза или Талијана здружено заступа интересе опћине, јер су истовјетни с њиховима. Зато и воде 1397. године своје суграђане у борбу на сусједни Капгол и бискупску.

прије ослободе из руку грађана. Најзад, злочин је почињен на светак, на улици, и било је толико свједока да починиоци нису тако лако могли преварити грађане. Уз то су краљ и краљица, поводећи се за првим дојмовима, радили против варошких повластица, а то је било довољно кривцима да се изгубе из града. Чим су, дакле, краљевски дворјаници напустили Градец, Елизабета се сјетила права варошког суца! Она поновно пише писмо на Градец. Признаје да су запребачки трговци *Питоције, Петар и Татеј, поријеклом Французи* (Puchocius, Petrus et Tadeus Gallici, mercatores de Zagabria), добили истина њезино заштитно писмо упућено бану Зудару, али будући да сви грађани и становници Градеча спадају под суд варошког суца — а она неће радити против вароши! — нека нити споменути Французи не буду изузетак! Штовише, нека ни бан не дира варошке повластице. Вид. *MCZ I*, 234—236.

Типичан примјер владарске правде у XIV стољењу: кад је ријеч о спасавању властитих људи, онда се без милости и устручавања газе варошке повластице, којих се владари одједном „сјете“ тек кад више нису у питању њихови интереси.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ЗБОРНИК КРСТЈАНА ХВАЛА И ПРОБЛЕМ „ЦРКВЕ БОСАНСКЕ”

Рукописни зборник, који је 1404. године за Хрвоја Хрватинића, војводу сплитског и кнеза Доњих крајева, преписао крстјан Хвал у „дане епископства, наставника и свршитеља цркве босанске, господина деда Радомира”, постао је предмет посебног научног истраживања од оног тренутка када га је Ф. Рачки у општим цртама описао, истакавши његов изузетан значај за проучавање „цркве босанске”.¹ Анализирајући садржај Хваловог зборника, Ф. Рачки је закључио да он представља канон библијских књига босанских патарена, јер поред Псалтира садржи „сав Нови завет”, односно „све признате књиге Св. писма на славенском језику” које су биле „у употреби код Словена источне цркве”. За одломак из Мојсијеве књиге Изласка (XX, 2—17), у науци познат као Декалог, Ф. Рачки је мислио да он не доказује да су босански патарени прихватили Стари завет, али су га неке особености рукописа навеле на закључак да се „секта током времена удаљила од строгог тумачења своје првобитне науке”.²

Детаљније је у појединостима Хвалов зборник описао Ђ. Даничић.³ Прихватајући мишљење Ф. Рачког да Хвалов зборник садржи канон библијских књига босанских крстјана, Ђ. Даничић је као његову посебност истакао појаву Декалога међу новозаветним књигама, истакнуто место Апокалипсе и остатке фрагментарне поделе на литургијска зачала према правилима источне цркве. Овако обележени делови сведоче, истиче Ђ. Да-

¹ F. Rački, *Prilozi za povjest bosanskih Patarena*, Starine I, Zagreb 1869, 92—141.

² *Ibid.*, 104, 107, cf. idem, *Богомили и патарени*, Београд 1931, 569.

³ Ђ. Daničić, *Hvalov rukopis*, Starine III, Zagreb 1871, 1—146.

нички, да су се „патарени састајали на молитву у речене дане, те читали из Новог завјета исте диелове који се читају у источној цркви”. Али како су „реченим начином забиљежени само за неколико речених дана дијелови који се читају, а нијесу и за остале дане, и што ни код тијех неколико дијелова нијесу забиљежени дани у које се читају, по томе би могло бити да је Хвал, преписујући из рукописа у ком је било забиљежено за све дане, само нехотице забиљежио код речених дијелова почетак и свршетак”.⁴

Расправљајући нешто касније о Апокалипси из Зборника крстјана Радосава, Ф. Рачки је прихватио мишљење Ђ. Даничића да Апокалипса у Хваловом зборнику има истакнуто место због огромног угледа који је имала код патарена, а потврду за то налазио је у Лионском кодексу француских албигенза, у којем Апокалипса „заузима мјесто различито према реду обичном у цркви и источној и западној, јер долази, на име одмах иза јеванђеља и диела апостолских, а прије посланица”.⁵

У научним расправама и полемикама, које су о карактеру „цркве босанске” вођене последњих деценија, Хвалов зборник је добијао све истакнутије место за доказивање разних међусобно противуречних мишљења. Своју хипотезу о православљу „цркве босанске” В. Глушац је у великој мери темељио на садржају и подели новозаветних књига у Хваловом зборнику. Тако је, примера ради, В. Глушац тврдио да „девет песама”, које се налазе иза Псалтира, сведоче да је „калуђер Хвал” свој зборник писао за православну цркву, јер је „по овим песамама састављен канон јутрења — катавасија — по реду како је прописан по црквеном уставу православне цркве”, да наслови „опширних глава”, на које су подељене новозаветне књиге, говоре да су се верници „цркве босанске” криштавали, причешћивали, венчавали, цркве освећивали и православне овеце славили, а да подела на литургијска зачала доказује православни карактер зборника, јер се „означени делови потпуно слажу с апостолом и еванђељем који се у те дане и дан данас читају у православној цркви и то само у њој”.⁶

На сличним и потпуно произвољним мишљењима заснивају се и тврдње противника В. Глушца. В. Клаић је, примера ради, неправославни карактер Хваловог зборника доказивао непријатељством православних Рашана према „цркви босанској”, а његово порекло са хрватског предлошка писаног угластом глагољицом, с једне стране, произвољном интерпретацијом неких

⁴ Ibid., 7.

⁵ F. Rački, *Dva nova priloga za povijest bosanskih Patarena*, *Starine XIV*, Zagreb 1882, 24—27.

⁶ В. Глушац, *Средњовековна „босанска црква”*, Прилози за књижевност, језик и фолклор IV, 1924, 7—8; Idem, *Problem bogomilstva*, *Godišnjak Ist. društva BiH V*, Sarajevo 1953, 115—116, 119—120 (даље: *Problem bogomilstva*).

закључака Ђ. Даничића, а са друге, Хваловим датирањем времена „од Христовог рођења”, који је, како је мислио, био уобичајен само у католичкој цркви.⁷

Мишљење В. Клаића је прихватио и Л. Петровић, који је у својој посмртно објављеној студији доказивао недуалистички карактер и хрватско порекло Хваловог зборника „библичким песмама” које се у католичкој цркви рецитију на такозваним Лаудама.⁸

Против ових у основи произвољних мишљења с правом је устао А. Соловјев, али је и сам своје доказе о богомилском карактеру Хваловог зборника градио на претпоставкама и домишљањима. Богомилско обележје Хваловог зборника А. Соловјев је доказивао изразом „хлеб наш иносусшни”, истакнутим положајем Апокалипсе међу књигама Новог завета и одсуством Старог завета осим Псалтира и Декалога.⁹ Неке недуалистичке особине Хваловог зборника, нарочито његов илуминациони украс, А. Соловјев је објашњавао претпоставком да је Хвалов зборник плод компромиса „двоверца Хрвоја” за којег је зборник писан, са „католичком средином” Сплита па да стога представља нешто „јединствено у босанској духовној књижевности”.¹⁰

О Хваловом зборнику је у више наврата писао и Ј. Шидак, сматрајући да он „заузима средишње мјесто међу непосредним свједочанствима цркве босанске”. Анализирајући и упоређујући Хвалов зборник са осталим рукописима насталим у крилу „цркве босанске”, Ј. Шидак долази до закључка да он нема „ни патаренско ни дуалистичко обележје”, јер „читав низ података у њему у појединостима обара такву претпоставку”.¹¹ Полазећи од уверења да „вјеровање босанске цркве, како је изражено у овом рукопису, није лични производ крстјана Хвала” и да стога није „противно учењу и вјеровању цркве, којој је припадао”, Ј. Шидак оспорава мишљење Ф. Рачког да је „босанска црква” имала негативан став према Старом завету и Мојсију, Ђ. Даничића, да положај Апокалипсе у зборнику има неко дубље значење и А. Соловјева, да је Хвалов зборник изузетна појава и плод компромиса са католичком средином.¹² Пошто је Хвалов предложак био „несумњиво глагољски, а не ћирилицки с подручја источне цркве”, Ј. Шидак одбацује могућност да су литургијска

⁷ V. Klaić, *Herceg Hrvoje i Hval kristijanin*, Nastavni vjesnik XXXV, Zagreb 1926/27, 84, 86—87.

⁸ L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953, 140—141.

⁹ A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Poseban otisak iz 270. knjige Rada JAZU, 1948, 37—41.

¹⁰ A. Solovjev, *Верско учење „Босанске цркве”*, Преглед III, Сарајево 1948, 204—205.

¹¹ J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu* (даље: *Studije*), Zagreb 1975, 77, 131.

¹² J. Šidak, *Problem »bosanske crkve« u našoj historiografiji od Petronovića do Glušca*, Rad JAZU 259, Zagreb 1937, 80; Idem, *Studije*, 102, 130, 133.

зачела у њему „механички преписана”, па закључује „да се сличност цркве босанске с обичајима источне цркве није ограничавала само на вањска обиљежја, него је обухватала такођер и црквене обреде”.¹³

Даља истраживања Хваловог зборника су се ограничавала углавном на реинтерпретирања и понављања већ раније изнетих мишљења. Д. Мандић је хрватско порекло Хваловог зборника доказивао претпоставком да је „Хвал свој рукопис преписао непосредно са неког глагољског предлошка хрватске рецензије”, а богомилски карактер, „редом новозаветних књига, који не одговара ни Вулгати ни савременим хрватским глагољским рукописима, ни онима бугарске и српске источне цркве”, већ реду „по којем су свете књиге Новог завета редали западни катар и албиџензи”. За неке апокрифне текстове у Хваловом зборнику Д. Мандић је мислио да их је Хвал „могао наћи у глагољском предлошку”, али је „вјеројатније у неком западном кодексу, који је опонашао, пишући свој зборник”.¹⁴

И Ф. Шањек сматра да Хвалов зборник садржи „канон светих књига босанских крстјана” који је преписан „са глагољског примерка преведеног с срчког на хрватски”, али да „њихова Библија не говори сигурно о њиховим вјерованима која би била дуалистичка”.¹⁵ Недуалистички карактер, сматра Ф. Шањек, имају и четири расправице пред Делима апостолским, које он убраја у апокрифе, јер „упоређени с глагољским примерцима Римске цркве не дају никакву алузију на херетичка вјеровања”.¹⁶

Некритички о Хваловом зборнику пише и Ц. Фајн. Оспоравајући јеретичко обележје Хваловог зборника, Ц. Фајн доказује, ослањањем на аргументацију В. Глушца, да његов садржај и илуминациони материјал говори да „босанска црква” није одбацивала крст и иконе, Стари завет и литургију, што потврђују Декалог, Псалтир и неке старозаветне песме, односно литургијска подела означена у неким деловима зборника.¹⁷

Да би се ова бројна и претежно произвољна мишљења о Хваловом зборнику, заснована на недоказаним претпоставкама и домишљањима, тачно оценила, потребно је претходно одговорити на читав низ питања у вези са његовим садржајем, пореклом и поделом текста новозаветних књига. Хвалов зборник, који су већ раније са мањим омашкама у појединостима детаљно описали Ф. Рачки и Ђ. Даничић, садржи све књиге Новог завета, Декалог, Псалтир са једним апокрифним псалмом, осам библијских песама, песму посвећену Богородици, Посланицу Еусебија

¹³ *Ibid.*, 118, 121, 155.

¹⁴ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstijana*, Chicago 1962, 84—86.

¹⁵ F. Šanjek, *Bosansko-humski (hercegovački) kristijani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 147—149, 156—157.

¹⁶ *Ibid.*, 156.

¹⁷ J. Fine, *The Bosnian Church: A new Interpretation*, New York and London 1975, 81, 218.

Цезаријског о хармонији еванђеља са таблицом, одломак из Синопсиса Псеудо-Атанасија Великог о симболима еванђељиста, Посланицу Доротеја епископа тирског о ученицима Господњим, Посланицу Елифанија Кипарског о апостолима, два хагиографско-апокрифна текста о апостолима Павлу, Обхожденије апостола Павла и Мучење апостола Павла и Предисловија Евталија Ђакона, која се налазе испред Дела апостолских, апостолских и Павлових посланица.¹⁸ Оваква тематска разноврсност и садржајно сложена композиција зборника састављена од старозаветних и новозаветних књига, егзегетских и хагиографских расправа и литургијско-песничких и апокрифних текстова говори да он није копиран да буде „Библија“ или „канон библијских књига“ босанских крстјана, већ зборник разних библијских и црквених текстова који су тада били у оптицају у Босни.

Потпуно је безразложно у реду и распореду новозаветних и осталих црквених текстова тражити неки „дубљи смисао“, или помишљати да се Хвал држао реда „по којем су свете књиге Новог завета ређали западни катари и албиџензи“. Челно место у зборнику не држи ни еванђеље, ни Апокалипса, већ егзегетска расправа Еусебија Цезаријског о хармонији еванђеља са таблицом; Јованова Апокалипса долази после Јовановог еванђеља као његов природни наставак; Декалог и хагиографски састави Доротеја Тирског и Елифанија Кипарског са два хагиографско-апокрифна текста о апостолима Павлу долазе испред Дела апостолских и посланица, које на три одвојене целине разбијају уметнута Предисловија Евталија Ђакона, а текст Псалтира је допуњен једним апокрифним псалмом, библијским песмама и једном песмом посвећеном Богородици.

Ред новозаветних и осталих књига у Хваловом зборнику открива да је он компонован од четири мање и самосталне целине, које сачињавају четвороеванђеље, Јованова Апокалипса, празсапостол и Псалтир са својим пратећим текстовима. Први део Хваловог зборника чини четвороеванђеље са Посланицом Еусебија Цезаријског о хармонији еванђеља као предговором и изводом из Синопсиса Псеудо-Атанасија Великог о симболима еванђељиста као поговором. Истоветне редакције четвороеванђеља и са истим додатним текстовима, сачуване у преписима руске и са руских предложака у преписима српске редакције, говоре да четвороеванђеље из Хваловог зборника припада оној редакцији старословенских четвороеванђеља са које потичу и руски преписи, а која је, како се зна, кодиколошки конципирана у XI веку у Охридској књижевној школи после Маријинског четвороеванђеља које нема додатних текстова, а пре четвороеванђеља

¹⁸ Исте текстове садржи и Млетачки зборник, cf. J. Sidak, *Studije*, 130.

са Теофилактовим предговором и синаксаром као поговором.¹⁹ Да сви ови преписи потичу са заједничке редакције старословенских четвороеванђеља показује и иста подела на Амонијеве и „опширне главе”, које су касније у српској и осталој ћирилској књижевности замењене литургичком поделом.²⁰

Други део Хваловог зборника представља Јованова Апокалипса, која је преписана са исте матице као и Апокалипсе руске, бугарске и српске редакције. То потврђује, с једне стране, иста подела на Амонијеве и опширне главе, а са друге, исте текстуалне интерполације, које недостају у Вулгати и у глагољским рукописима преписаних са Вулгате.²¹ Њено место у Хваловом зборнику иза Јовановог еванђеља потпуно је разумљиво и логично, јер се садржајно својим визионарским сагледавањем будућности света и човека надовезује на еванђеља, а поготову што крстјан Хвал није састављао „канон библијских књига”, већ зборник библијских и црквених текстова, који су у кодиколошком погледу већ раније били конципирани као посебне и самосталне целине.

Трећи део Хваловог зборника представља праксапостол са својим пратећим деловима.²² У уводном делу праксапостола налази се Декалог, посланице Доротеја Тирског и Епифанија Кипарског и два хагиографско-апокрифна текста о апостоу Павлу, а у самом тексту праксапостола, Предисловија Евталија Ђакона пред Делима апостолским, апостолским посланицима и посланицима апостола Павла. У одговарајућим преписима праксапостола руске, бугарске и српске редакције се поред ових састава, у целини или делимично, налазе и неки други, као Сказаније о делима апостолским или Чудеса апостола. Један рукопис праксапостола босанског порекла из Гилфердингове збирке садржи, примера ради, само Посланицу Епифанија Кипарског и Обхожденије апо-

¹⁹ Ђ. Daničić, *op. cit.*, 2—3. У четвороеванђељу Дијака Бунила рашке редакције из XIII века у уводу се, поред Јевсевијеве Посланице о хармонији еванђеља, налази Проглас светог еванђеља од Константина Филозофа, cf. Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 60 (даље: *Каталог*). Извод из Псеудо-Атанасијеве расправе о симболима еванђелиста налази се у једном четвороеванђељу српске редакције, cf. V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1955, 141. О старословенским четвороеванђељима cf. J. Брана, *Македонска редакција старословенских еванђеља*, Кирил Солунски 2, Скопје 1970, 51—64. За компаративну филолошку анализу босанских еванђеља cf. И. Грицкат, *Дивошево јеванђеље*, Јужнослов. филолог XXV, Београд 1961—62, 280—282 и О. Недељковић, *Редакције старословенског јеванђеља и старословенска синонимика*, Кирил Солунски 2, Скопје 1970, 269—281.

²⁰ И. Грицкат, *op. cit.* 232—235 и В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975, 17.

²¹ Д. Драгојловић, *Апокалипсе босанских крстјана и старословенско књижевно наслеђе*, Књижевна историја XIII, 52, Београд 1981, 603—611.

²² О старословенском праксапостоу cf. О. Nedeljković, *Problem strukturalnih redakcija staroslovenskog prijevoda Apostola*, Slovo 22, Zagreb 1972, 27—40 (даље: *Problem strukturalnih redakcija*).

стола Павла. Декалог долази у уводном делу праксапостола, али и на крају, као што је случај са Вилинским преписом праксапостола.²³

Композициона и садржајна подударност праксапостола из Хваловог зборника са одговарајућим преписима руске, бугарске и српске редакције и идентична подела на Амонијеве и опширне главе уверљиво говори да им је заједничка праматица она редакција старословенских праксапостола, која је кодиколошки конципирана у Охридџу после чистих праксапостола, а пре него су почетком XII века пратећи делови праксапостола замењени синаксаром, односно месецословом.²⁴

Последњи, четврти део Хваловог зборника представља Псалтир, који, поред Давидових псалама подељених на катизме, садржи један апокрифни псалм, осам библијских песама и једну песму посвећену Богородици. Бројни текстуално и композиционо идентични преписи Псалтира руске и српске редакције сведоче да сви они, укључујући и Псалтир из Хваловог зборника, потичу са исте хирилске или глагољске матрице кодиколошки уобличене у старословенској књижевности X—XI века.²⁵

Сви саставни делови Хваловог зборника припадају очигледно оној редакцији старословенских библијских књига које су кодиколошки конципиране до краја XI века и у Охридској архиепископији коришћени за литургијске потребе пре него су почетком XII века додатни текстови у четвороеванђељима замењени Теофилактовим предговором и синаксаром као поговором, а у праксапостолима, синаксарима, односно месецословима. Пошто у књижевном наслеђу хрватских глагољаша нема ни четвороеванђеља, ни праксапостола, ни Псалтира, јер они формацијски као засебни кодекси нису улазили у репертоар литургијских књига

²³ За праксапостоле руске редакције cf. Ђ. Daničić, *op. cit.* 2—3. Вилински праксапостол руске редакције cf. Д. Богдановић, *op. cit.* 72, има у предговору поред посланица Егифанија Кипарског и Доротеја Тирског и Сказаније о делима апостола и О чудима апостола, а у поговору Декалог. Предисловија Итфалија (Еуткалија) Вакона налазе се, такође, у предговору, а не пред Делима апостолским и посланицама. Само Посланицу Егифанија Кипарског има више праксапостола српске редакције, cf. Д. Богдановић, *op. cit.* 67, 82. Практикапостол босанског порекла из Гилфердингове збирке, cf. J. Sidak, *Studije*, 153, поред посланице Егифанија Кипарског и Обходженија апостола Павла има на крају малу заставицу испод које следи: Дописаније с[в]е[т]а[г]о праскаа праксапостола, што говори да је предложак овог праксапостола има још неке пратеће текстове.

²⁴ Практикапостоли ове редакције у српској књижевности немају синаксаре, односно месецослове, а ако их и имају, недостају српски свеци. Ђ. Daničić, *op. cit.* 10, скренуо је пажњу да се у једном препису руске редакције налазе идентичне маргиналне белешке уз Павлову посланицу Јеврејима XI, 33, што само говори да им је изворник био исти.

²⁵ Само у рукописној збирци манастира Хиландара налази се десетак текстуално и садржајно идентичних Псалтира, Cf. Д. Богдановић, *Каталог*, 74—78.

какав је структуриран у католичкој цркви, разумљиво је да изворник Хваловог зборника није био, нити могао бити пореклом из хрватске глагољске књижевности.²⁶

Библијске књиге у Хваловом зборнику нестремостиво раздваја од библијских књига хрватских глагољаша и подела на Амонијеве и опширне главе, као и пратећи егзегетски и хагиографско-апокрифни текстови византијског порекла, укључујући и Декалог, који су остали непознати у књижевности хрватских глагољаша, јер су припадали византијском културном кругу. Поред тога и црквенословенски језик српске редакције, допуњен живим народним говором, којим је преписан Хвалов зборник, уверљиво сведочи да је пут старословенске књиге из Охрида у Босну водио преко зетскохумске књижевности која је у другој половини XII века, у доба византијске реокупације Балкана, нестала у систематском уништавању словенске књиге.²⁷ Све што је са ове подручја сачувано из старијег времена потиче тек из последње деценије XII века и надовезује се на старословенске предлошке пореклом из Охрида. Садржај Хваловог зборника, а и остали рукописи босанског порекла, уверљиво сведоче да је у Босни постојала само традиција охридских текстова, која је прекинута, ако је судити по редакцијама сачуваних библијских књига, већ крајем XI века, када је у Босни организована католичка црквена организација под јурисдикцијом Барске архиепископије. Јер док је у суседној Србији почетком XIII века настављена и проширена рецепција садржајно и тематски нових текстова из старословенске и византијске књижевности, у Босни се следећа три века углавном преписују од раније сачувани и петрифидирани новозаветни текстови кодиколошки и садржајно конципирани у Охридском књижевном центру до краја XI века.²⁸

Садржајна и композициона анализа Хваловог зборника открива две битне ствари. Прва је да је положај апостолских посланица пре Павлових идентичан са редом сачуваним у византијским и ћирилским рукописним кодексима праксапостола, што уверљиво оспорава тврдњу Д. Мандића, да је Хвал посланице ређао утледањем на Лионски кодекс француских албигенза, а друга, да Декалог у Хваловом зборнику, као и у осталој ћирилској књижевности, увек долази као нераздвојени део праксапостола, што не потврђује мишљење В. Глушца, Ј. Шидака и Ц. Фајна о позитивном ставу босанских крстјана према Мојсију и Старом за-

²⁶ Е. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti knj. 2. Srednjovjekovna književnost*, Zagreb 1975, 84.

²⁷ *Историја српског народа I*, Београд 1981, 227.

²⁸ Детаљнији попис босанских рукописа дали су И. Грцићат, *Дивошево јеванђеље*, 229—232; Х. Куна, *Радосављево рукопис и босанска средњовековна књижевност*, *Годишњак Одјелења за књижевност и језик, Сарајево* 1977, 14—17; Ј. Sidak, *Studije*, 111—159.

вету у целини”.²⁹ Једна расправница Ј. Дамаскина сведочи да су Декалог као посебни књижевни састав из Мојсијеве књиге Изласка, односно Поновљених закона, конципирали иконокласти, јер је он својим почетним, догматским одредбама, био уперен против култа икона. Од иконокласта су га из истих разлога прихватили павликијани, а затим и богомили, што изричито почетком XII века сведочи Евтимије Зигабен.³⁰ У ћирилској се књижевности Декалог појављује ретко, у књижевности хрватских глагољаша никако, али увек као саставни део праксапостола, који су сви средњовековни дуалисти прихватили и међу свете књиге убрајали.

Да Хвалов зборник у целини и у својим саставним деловима представља непосредни изданак старословенске ћирилске или глагољске књижевности показује и подела на Амонијеве и опширне главе, које су касније у ћирилској књижевности углавном напуштене.³¹ Подела на Амонијеве и опширне главе у Хваловом зборнику, упоређене са одговарајућом поделом у старословенским четвороеванђељима, показује да је изворник четвороеванђељу из Хваловог зборника млађи од Зографског из X века, које има поделу на Амонијеве главе и попис опширних глава само пред Лукиним еванђељем, као и Маријинског са почетка XI века, које има обе поделе, али је зато старији од четвороеванђеља са Теофилактовим предговорима, која су кодиколошки уобличена тек почетком XII века.³²

Наслови опширних глава, који су из византијских рукописних кодекса преузети и у словенске током X—XI века, послужили су В. Глушцу да докаже да је „калуђер Хвал” поштовао крст и иконе, тајну крштења и венчања, мада је очигледно да се насловима опширних глава из старословенских четвороеванђеља не могу објашњавати верске прилике и црквена пракса у Босни почетком XV века, већ само позитиван став босанских крстјана према преузетим и раније кодификованим библијским књигама са свим пратећим егзегетским и другим текстовима.³³

Истим методолошким приступом В. Глушац је, анализирајући библијске песме у Хваловом зборнику које се налазе као не-

²⁹ О реду посланица у ћирилским праксапостолима cf. O. Nedeljković, *Problem strukturalnih redakcija*, 34. Декалог се у сачуваној рукописној традицији не налази самостално, већ увек као део праксапостола.

³⁰ Расправа Јована Дамаскина о Декалогу преведена је и на српску редакцију. Cf. Д. Богдановић, *Каталог*, 182. О декалогу код богумила cf. Euth. Zig. Pan. Dog. PG. 130, 1325B.

³¹ И. Прицкат, *Дивошево јеванђеље*, 232; В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања*, Нови Сад 1975, 17.

³² *Quattuor evangelium. Codex Glagoliticus*, XIII—XIV, Graz 1954, ed. V. Jagić, 79—80.

³³ Ђ. Daničić, *op. cit.* 10, је скренуо пажњу да се иста маргинална глоса и на истом месту уз Павлову посланицу Јеврејима XI, 33 налази у Хваловом рукопису и у једном праксапостољу руске редакције.

раздвојени део најстаријих византијских и словенских рукописних Псалтира дошао до закључка да су „оне писане баш за православну цркву”, јер је „по овим песмама састављен канон јутрења, по реду како је прописано по уставу православне цркве” и да „такав канон јутрења има само и једино обред православне цркве”.³⁴ Али како се ове песме рецитију и на Лаудама у католичкој цркви, Л. Петровић је, следећи исту логику, дошао до закључка да је Хвалов зборник писан за католичку цркву, мада Хвалов зборник не садржи ни канон јутрења православне, ни Лауде католичке цркве, већ изворне библијске песме, које су, са прихватањем Псалтира из старословенске књижевности, прихваћене и у Босни као његов интегрални део.³⁵ Хвалов зборник, а и остали рукописи новозаветних књига босанског порекла, говоре да су босански крстјани у целини прихватили наслеђену рукописну традицију библијских књига, не сумњајући у њену аутентичност. У томе се они разликују од француских албитенза који су, одбацујући Вулгату, изнова превели и према грчким изворницима конципирали свој канон библијских књига.

У праксапостољу из Хваловог зборника подела на Амонијеве и опширне главе допуњена је и фрагментарном поделом на литургијска зачала према пракси источне цркве.³⁶ Али како су обележена места ограничена само на мањи број зачала, која се читају на суботњој, недељној и празничној литургији, може се закључити да је непосредни или посредни Хвалов изворник имао поделу за све споменуте дане, а то значи, да је имао литургијску поделу у обиму краћег или апракосног праксапостола, поделу какву налазимо и у старословенским рукописним четвороеванђељима и праксапостолима X—XI века.³⁷ Зографско четвороеванђеље, примера ради, нема литургијску поделу, а Маријинско је накнадно обележено, али у обиму апракосног еванђеља.³⁸ Стога и остаци литургијске поделе у овом рукопису говоре да је праксапостол из Хваловог зборника сачувао остатке некадашње праксе у источној цркви, коју су босански крстјани са претписивањем праксапостола прихватили, не знајући ни њихов смисао ни њихов значај.

Да фрагментарни остаци литургијске поделе у Хваловом зборнику немају неко „дубље значење” и да не доказују „православље цркве босанске” потврђује пракса византијских богумила који су, одбацујући литургију најпогрднијим речима, употребљавали само апракосна еванђеља у целини подељена на литур-

³⁴ V. Glušac, *Problem bogomilstva*, 115.

³⁵ L. Petrović, *op. cit.*, 140 squ.

³⁶ Đ. Daničić, *op. cit.*, 6—7.

³⁷ O. Nedeljković, *Problem strukturalnih redakcija*, 36.

³⁸ J. Врана, *Најстарији хрватски глагољски еванђелистар*, Београд 1975, 9

гичка зачала, таквих има и у рукописном наслеђу из Босне, управо зато што су почињала са Јовановим еванђељем.³⁹ Своје заједничке молитве и обреде они су почињали и завршавали читањем првог литургичког зачала из Јовановог еванђеља, које се у источној цркви чита на ускршњој литургији, а ово ускршње зачело је са Оченашом представљало и најважнији део јеретичког обредника, који су у целини записали крстјан Радосав и редактор Лионског кодекса, мада је добро познато да су и богумили и катарии одбацивали и Ускрс и литургију.⁴⁰

Садржајна анализа Хваловог зборника показује да је овај рукописни кодекс компонован од више засебних целина, четвореванђеља, Апокалипсе, праксапостола и Псалтира, које су кодиколошки обликоване у XI веку за литургичке потребе у Охридској архиепископији. Одсуство млађих редакција библијских књига у Хваловом зборнику и у босанском рукописном наслеђу у целини говори да је рецепција словенске књиге, чији је пут у Босну водио преко Зете, Рашке и Хума, прекинут крајем XI века, када је у Босни организована католичка бискупија под јурисдикцијом Барске архиепископије, и да стога посредничка улога у преузимању и преношењу словенске књиге босанским крстјанима, чије је исходиште било у Охриду, припада католичкој *ecclesiae bosniensis*, чији је богослужбени језик био словенски, а литургички обреди, како то показује фрагментарно сачувана литургијска зачала, по прописима источне цркве.⁴¹ Босанска је црква, као непосредна наследница некадашње католичке *ecclesiae Bosniensis*, заузимајући њено место у црквеном животу Босне, преузела у целини и њене литургијски обликоване библијске књиге које су стицајем различитих околности избегле судбину словенске књиге у осталим јужнословенским областима, где су систематски уништаване у другој половини XII века. Босански крстјани су већ раније преписане библијске књиге петрифичирали и садржајно и текстуално, користећи их симболичким тумачењем у одбрани свог хетеродоксног и јеретичког учења. Стога избор библијских књига, њихов кодиколошки облик и литургијска подела у Хваловом зборнику не одражава учење „босанске цркве”, познате у изворима XIV—XV века, већ само осветљава вероку и црквену ситуацију у некадашњој католичкој

³⁹ Д. Ангелов, *Богомилството в Балгарија*, Софија 1969, 217.

⁴⁰ Текст из Јовановог еванђеља у Зборнику крстјана Радосава, cf. 57—58в, cf. Ф. Рачки, *Два нова прилога*, 25—27 у потпуности се поклапа са првим зачелом у Мирослављевом и Вукановом еванђељу. Cf. J. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967, 489. Cf. L. Clédat, *Le nouveau testament traduit au XIII siècle en langue provençale suivi d'un rituel cathare*, Paris 1887, 470—471.

⁴¹ A. Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Spomen-knjiga iz Bosne, Sarajevo 1901, 79; J. Šidak, *Pravoslavni istok i »Crkva bosanska«*, *Savremenik XXVII*, Zagreb 1938, 793 и С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1961, 50—51.

„ecclesiae Bosniensis”, која је за своје црквене обреде користила и затим босанским крстјанима у наслеђе оставила већ раније у Охридској архиепископији кодиколошки и литургички обликоване старословенске библијске књиге. Изгледа зато јаловим и безуспешним свако трагање за дуалистичким или недуалистичким обележјем Хваловог зборника, када се зна да су босански крстјани преузели и у свакодневном животу користили текстуално и садржајно исте новозаветне књиге као и обе хришћанске цркве, али их друкчије итерпретирали, а још је бесмисленије у њиховом избору, реду и подели објашњавати верске и црквене прилике у Босни почетком XV века.

Ioannis HASSIOTIS

University of Thessaloniki
Thessaloniki

GEORGE HERACLEUS BASILICOS, A GREEK PRETENDER TO A
BALKAN PRINCIPALITY
(End of the XVI — Beginning of the XVII Century)

The meteoric career of the Greek adventurer Jacob Heraclides Basilicos (+1563), and particularly his spectacular ascent to the Moldavian throne as »despot« (1561—1563)¹ naturally impressed his contemporaries. An impression seems to have been made by the unprecedented ease with which this errant Greek scholar and soldier managed to secure the assistance of both Poles and Habsburgs and to force the then voevod of Moldavia, Alexander Lăpușneanu (1552—1561) out of power. This explains why, immediately after the »despot's« dramatic end, various people began to appear in the royal courts of Europe calling themselves heirs to Basilicos's far from genuine titles and claiming his »throne« in Moldavia or Wallachia.² These pretenders were generally in the same line of business as Jacob Basilicos — that is, they were mercenaries and adventurers of various origins, seeking an outlet for their ambitions through fanciful and grandiose initiatives, which, though they generally had no

¹ E. Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris 1889; N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilicos l'Héraclide*, Bucarest 1900, and *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. V, Bucarest 1940, 62—103; C. Marinescu, *Jacques Basilicos 'le despote', prince de Moldavie (1561—1563), écrivain militaire*, and *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte*, *Mélanges d'Histoire Générale*, II, Cluj 1938, 319—380, 381—422.

² Iorga, *Histoire*, 114ff. Consult also the well documented study of A. Pippidi, *Fables, bagatelles et impertinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe—XVIIIe siècles*, first published in *Etudes Byzantines et Post-byzantines*, 1 (Bucarest 1979), 269—305, and reprinted in a recollection of his works titled *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucarest—Paris 1980, 253ff. (in particular pp. 260—262).

substantial outcome, would often bring them some material reward in the end. The phenomenon was also connected, of course, with the general climate prevailing in Europe at the time, and above all in Moldavia, where confusion over the mechanisms of succession to power, together with the disorder arising in the status quo through the interference of a great many external factors (the suzerain Ottomans, the Hungarians, the Habsburgs, the Poles, and the Muscovites), encouraged the bold and nourished the hopes of the ambitious.

In this brief study I naturally do not intend to analyse the phenomenon in detail; I shall confine myself to an account of the activities of just one of the Greeks who were involved in this trend—»John George Heraclius Basilicus«. This character is not completely unknown; we do possess some information about him, chiefly thanks to research by Rumanian historians, who have always been interested in the individuals who sought to play some part in the political affairs of the Danube regions.³ I shall also include the hitherto unexploited evidence of chiefly Spanish sources, in the hope of widening the local and temporal scope of this curious form of activity and of placing it in a more specific historical context.⁴

It is difficult to verify the origins of the presumptive »despot«, for he himself never referred to his native land in his various memoranda. Whenever he mentioned his forebears and relatives he piled so many improbable genealogical titles upon them that it is hard to accept his assertions. For instance, in February 1568, he called upon the evidence of a well-known creator of genealogies and imperial titles, Andrea Angelo, to prove that he was the legitimate son of one John Heraclius Basileus (or Juan Heraclio Basileo, according to the Spanish summary of his credentials), Despot and Prince of the Peloponnese, and of »Despina« Trajana, daughter of Balsamonte, the Duke of Cephalonia and descendant of the emperors of Constantinople!⁵ A few years later, in July 1570, he referred to his

³ For the relevant bibliography cfr. Pippidi, *Hommes et idées*, 41 n. 85, 262 n. 40—41.

⁴ A document from the Spanish Archives of Simancas had been published in the collection of A. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din Arhivele din Simancas*, Bucarest 1940, 46—48.

⁵ *Archivo General de Simancas-Sección de Estado*, legajo 1065, doc. nr. 95 (hereafter cited as: A. G. S. — E 1065/95) (a summary of documents and certificates, presented by »Juan Jorge Heraclio, principe de Moldavia y Balachia la Baxa« to the king of Spain in 1573). Information concerning Andrea Angelo and his genealogies we have already from Lorenzo Miniati, *Le glorie cadute dell'antichissima ed augustissima famiglia Comnena...* Venice 1663, 155, 169, and Du Cange, *Familiae Augustae Byzantinae*, Paris 1680, 172—174. Cfr. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédits ou peu connues*, Berlin 1873, 270, 304ff. *passim*. For a detailed investigation of those accomplishments of the Angelo's family, see Pippidi, *op. cit.*, 258ff. (a genealogical table is inserted between 284—285).

father »Jovanni« as »Re della Servia e Principe del Peloponneso«. Moreover, in 1574, in a letter to Philip II's ambassador in Venice, Diego Guzmán de Silva, he mentioned as one of the Spanish diplomat's protégés his relative (parente) Giovanni Vincenzo, »Disposto della Servia«. ⁶

I do not think that the frequent reference to Serbia in these titles indicates that Heraclius Basilicos was of Serbian descent, but rather that it is probably connected with the relevant genealogical literature of the period (in which, by the way, Andrea Angelo was not uninvolved). ⁸ Likewise, no significance attaches to the references to his other titles, which relate to Moldavia, Wallachia, Albania, and Macedonia. He may have had some obscure links with the Peloponnese, which he brought up quite consistently. If John George Heraclius could be identified with the »Johannes Georgius de Cephalonia« who appeared later (1591—1594) on two occasions contesting the heirs of Andrea Angelo for using the same titles as our own man himself appropriated, ⁹ then we might be able to consider him a Cephalonian. Nevertheless, we can give no credence to the kinship which Andrea Angelo maintained his mother had with the »Duke of Cephalonia« Balsamonte, regardless of this surname's apparent similarity to the well-known (on Zakynthos) Byzantine family Balsamon. ¹⁰

It is probable that his baptismal name John was not genuine either; he probably added it in accordance with the usual practice in the titles of the Wallachian rulers. ¹¹ His surname »Basilicos« is also disputable; it may well have been adjective (since the substantive »Basileus« was also used both for himself and for his father). Indeed, from 1573 onwards he is known consistently as »John George Heraclio« in the sources. ¹² Consequently I consider it somewhat

⁶ A. G. S. — E 1399/71 (undated [probably of July 1570] memorandum despatched to Philip II).

⁷ A. G. S. — E 1511/73 (Rome, April 10, 1574).

⁸ Pippidi, *op. cit.*, pp. 260—261. On the historical links between Serb families and Moldavo-Wallachian voevods cfr. N. Iorga, *Relations entre Serbes et Roumains*, Bucarest 1922, 22ff., 29ff., and Șt. Ștefanescu, *Éléments nobilitaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, Revue Roumaine d'histoire 8, Bucarest 1969, 891—897.

⁹ Du Cange, *op. cit.*, 173, 174; cfr. Pippidi, *op. cit.*, 263 n. 48.

¹⁰ A. G. S. — E 1065/95. On the Byzantine family of Balsamon see references in D. I. Polemis, *The Doukai*, London 1968, 105.

¹¹ G. Nandriș, *L'origine de lev dans le titre des souverains bulgares et roumains*, Revue des Études Slaves 40, 1964, 159—166. For the use of the title of »despot« by the two great voevods of Wallachia and Moldavia at the end of XIV and the beginning of XV century cfr. V. Al. Georgesco, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XVIe—XVIIIe siècle)*, Буζαντινά 3, 1971, 316—317.

¹² A. G. S. — E 1511/73; E 1584 (S.M.)/289, fol. 8^r—8^v (Naples, April 20, 1604); E 1605, s. n. (Valladolid, February 1606); E 1694, s. n. (Valladolid, January 29, 1605); E 1696, s. n. (Naples, November 3, 1604); E 1706, s. n. (Valladolid, Febr. 1606); E 1978, s. n. (Valladolid, Febr. 11, 1606); *Archives of the Greek Community of Naples, Register n. 4*, fols. 30^v—31^r (Naples, December 27, 1599).

hazardous to relate our own man to contemporaries named Basilicos, quite apart from the fact that this surname was by no means uncommon in the Greek world of the time.¹³ Moreover, in the two cases where I have seen signatures in his own hand the »Basilicos« has been omitted: in the first instance (in misspelt Greek, written in red ink for an imperial effect) in 1574, he signs himself: „Ιωα Γεωργηωσ Δεσπωτας“¹⁴ and in the second (in Italian, in 1604): »Don Joan Georgio Heraclio«. ¹⁵ Also, he lists himself as »Don Georgeus Eracleus« in a record of the Greek community of Naples in 1599.¹⁶

I also consider the surname »Heracleus« to be of doubtful authenticity, though, as we have seen, our Greek adventurer ultimately established it as his own. He probably chose it in order to show his kinship with Jacob Heraclides Basilicos, who was the first to bring the name of the »Homeric« Heraclides. In all probability, George Heracleus (as we shall call him conventionally from now on) was not related to Jacob Basilicos at all. The latter did not include him in his family genealogy in 1558, even though he did include his fraternized private secretary Dimitrios from Thessaloniki.¹⁷ And George's own reference to his relationship with the »despot« of Moldavia are significantly inconsistent. In 1566 his own witnesses affirmed that he was the »despot's« nephew.¹⁸ The following year he himself referred to Jacob as »consobrinum.¹⁹ In 1570 he promoted him to the position of brother (fratello).²⁰ Some thirty years later he

¹³ Cfr. Ioannis Basilicos, to whom one of the last despots of Mistra granted in the middle of the XV century a village in Morea (Sp. P. Lambros, *Κτάλλογος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδικῶν* vol. II, Cambridge 1900, 432). Contemporaries with our adventurer were Giovanni Stefano Basilico and Giovanni-Battista Basilico, who are found among the Neapolitan forces in the naval battle of Lepanto (I. K. Hassiotis, *Οἱ Ἕλληνες στὴς παραμονὲς τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου 1568—1571*, Thessaloniki 1970, 211, 212). A Greek scribe, George Basilicos „ἐκ τῆς Ἐπταλόφου λενομένης Κωνσταντινουπόλεως“ copist of the *Neapol. gr. II-A-6* of the National Library of Naples in 1569 (M. Vodel — V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, 71), can probably be identified with a »certo Costantinopolitano greco, ... nominato Giorgio Basilico«, who appeared in 1572—1573 in the Greek and Albanian villages of Calabria (see V. Peri, *Chiesa Romana e »rito« greco*. G. A. Santoro *e la Congregazione dei Greci, 1566—1596*, Brescia 1975, 69 n. 63). Moreover, a possible identification of this Constantinopolitan could be attempted with another George Basilicos, who worked as a scribe of Greek manuscripts in Messina in 1542—1552, but only after the publication of a relevant study announced by Paul Canart, *Les Vaticani Graeci 1487—1962*, 83 n. 15, 149.

¹⁴ A. G. S. — E 1511/73.

¹⁵ A. G. S. — E 1584 (S.M.)/289, f. 8^v.

¹⁶ *Archives of the Greek Community*, loc. cit., f. 30^v.

¹⁷ Legrand, *Deux vies*, 60—61, 62.

¹⁸ A. G. S. — E 1065/95 (»le vieron... yr con el rey, su tío..., y que el rey, su tío, fue muerto«).

¹⁹ Ciorănescu, *op. cit.*, 46.

²⁰ A. G. S. — E 1399/71.

was making no further references to the »despot«, but continued to insist upon his supposed banishment from his »kingdom« by the »tyrant« Alexander (Lăpușneanu, evidently, though he had died in the meantime), whom he nevertheless referred to as his relation (*su pariente*).²¹

At all events, it seems that he was in some way a colleague of Basilicu's. They were probably in the same line of business: he himself clearly declared himself to be a mercenary when he came to Italy as a »povero cavagliere e soldato sol con la spada e capa«. ²² Allusions to military services proffered by himself and Basilicos together to the Habsburg Maximilian, and to his participation in the events which brought the »despot's« career to a dramatic end at Suceava in 1563, are to be found in a memorandum sent by him in April 1567 from Naples to Maximilian, now Emperor Maximilian II.²³ It is possible that he was also a scribe of codices (despite his misspelt signature of 1573), a capacity which was not incompatible with his military career, and was also common amongst the sixteenth- and seventeenth-century Diaspora Greeks who forged Byzantine documents and created royal genealogies.²⁴

He first appeared on the historical scene in Italy in 1566. He himself maintained that from the time of the clashes which followed the fall of the »despot« (1563) until Lăpușneanu's return to power (1564) he had been active in the Danube regions in the service of the emperor.²⁵ There followed a period of »exile« and his eventual flight to the Italian peninsula. From there he intended to continue his journey as far as the court of Philip II of Spain, from whom he hoped to receive a certain amount of assistance towards his »re-establishment«, ²⁶ most probably some kind of financial subsidy. With these aims in mind he succeeded in winning the confidence of the Spanish ambassador in Genoa, Gómez Suárez de Figueroa, who in August 1566 sent him to his colleague in Rome, Juan de Zúñiga (the *Comendador Mayor* of Castile), with letters of recommendation and fifty scudos for the journey.²⁷ A month later he was to be found

²¹ A. G. S. — E 1694, s. n. (»dize que después que fue hechado de sus reynos y sus señoríos del tirano Alexandre, su pariente«); cfr. A. G. S. — E 1605, E 1706, E 1978, loc. cit.

²² Pippidi, op. cit., 261.

²³ Ciorănescu, op. cit., 47. Regarding the presence of Greeks (unfortunately anonymous) in the camp of Jacob Basilicos, consult Iorga, *Histoire*, 102; cfr. Marinescu, *A propos d'une biographie*, 412.

²⁴ Similar cases in I. K. Hassiotis, *Μακάριος Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί*, Thessaloniki 1966, 171—182.

²⁵ Ciorănescu, loc. cit. Concerning the confusion in Moldavia caused by Stefan Tomșa's elimination, who had replaced the executed Basilicos, between August 1563 and March 1564, cfr. Iorga, op. cit., 116 ff.

²⁶ Ciorănescu, p. 48; cfr. Al. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im »langen« Türkenkrieg der katholischen Universalreiche (1593—1606)*, 43, and A. G. S. — E 1399/71.

²⁷ A. G. S. — E 1065/95.

in Bologna, where he obtained further letters of recommendation for Rome.²⁸ In December he was in the Eternal City seeking an audience with the Pope, and it was there that he began to look for ways of making his Moldavian claims convincing. He drummed up four Greek witnesses (an Orthodox priest amongst them), who, on 16 December 1566, declared before the apostolic notary Reynero Borman that they were informed (three directly, the priest by hearsay) that »Juan George Heracleo« had been the Prince of Moldavia and of »Balachia la Baxa«, or at least that he had been accorded the honours due to a prince there, and that he and his uncle, the ruler (*rey*), had been placed together in command of a military force of two thousand horsemen and four or five thousand arquebusiers.²⁹

George Heracleus's next port of call was Naples, which was also to become his permanent place of residence. The first thing he did there was have his credentials ratified by the *Gran Vicaria* of Naples and then he despatched them immediately to the Spanish king.³⁰ At the same time he tried to renew contact with Maximilian II by sending him his special representative, Hieronymus Isaac, in April 1567. The way he succeeded in acquiring powerful friends and patrons in Naples within a very short time is truly impressive. In his memorandum to the emperor he mentioned the support he had received from the Viceroy of Naples D. Pedro Afán de Ribera, the Duke of Alcalá (1559—1572), and his already close friend Nicolò-Antonio Caracciolo, the Marquess of Vico.³¹ These relationships must have led to a certain financial ease, which allowed him not only to travel frequently — and long distances, moreover — but also to make use of representatives and private secretaries.

But his long wait in Naples for an answer from the two Habsburg rulers was most unsatisfactory for our restless adventurer, and eventually he returned to Rome, equipped with various credentials from his friends — amongst them certificates from the Archbishop of Palermo, Ottavio Precone, dated 16 November 1567, and from the Neapolitan »Senes« Giulio Cininge, dated 31 January 1568.³² Once there he again tried to meet Pope Pius V, this time through his new friend and colleague Andrea Angelo. A long time before — from the time of Popes Paul III and Julius III — Angelo had secured not only a salaried position,³³ but also a papal bull recognising his right; as heir to Byzantine imperial titles, to nominate

²⁸ A. G. S. *loc. cit.*

²⁹ A. G. S., *loc. cit.* For calling Jacob Basilicos as a king (ῥήγας) by the Greeks, see M. Crusius, *Turcograecia*, Basel 1584, 429; cfr. Legrand, *Deux vies*, p. xvii, n. 1.

³⁰ A. G. S. — E 1399/71.

³¹ Ciorănescu, *op. cit.*, 48.

³² A. G. S. — E 1065/95.

³³ Fr. Pall, *Di nuovo sulle biografie scanderbegiane del XVI secolo*, *Revue des Études Sud-est européennes* 9, Bucarest 1971, 103.

kings and princes himself.³⁴ And so, with little hesitation, the ambitions of both men were joined — indeed they found themselves to be related, Angelo being Heracleus's »uncle« — and on 6 February in Rome the »processo« was carried out confirming the Greek adventurer's titles and dynastic relations which we mentioned above.

But George Heracleus did not stop there: he embarked upon a long journey from Rome to the empire, intending to travel through Poland to Muscovy. The real aim of the journey is unknown. On his return, he himself declared to Philip II that he had gone to Poland on some (commercial?) business of his own (»per certi nostri negotij«).³⁵ Nevertheless, when he left Rome he took care to take with him a letter of recommendation from the ever-willing Andrea Angelo to the Duke of Muscovy; the letter asked the Russian ruler — whom Angelo as usual made out to be a distant relation — to help John George Heracleus (their mutual nephew!) to recover his »kingdom« in Moldavia and Wallachia.³⁶ It is not out of the question, of course, that George Heracleus intended to try to sound out Ivan IV for possible support in some enterprise along the lines of the previous venture with Jacob Basilicos. But I think it more likely that he simply wanted to secure at least one more source of financial assistance, since his efforts to solicit western rulers had so far brought no results.

Be that as it may, the Greek adventurer never reached Muscovy (I do not know if he even set foot in Poland). Unforeseen mischances, and even more so the trouble caused in north-east Europe by the Russo-Polish conflict, prevented him from completing his journey, and in August 1568 he was shipwrecked during a tempest in the river Elbe. But through his own abilities and the persuasiveness he seems to have been able to exert, he managed to find a new patron — the Duke of Mecklenburg, John Albert (†1576), whose guest he was for a whole year at the Duke's palace at Schwerin. In March 1570, armed with letters of recommendation and a *salvo-conducto* from the German ruler, he went south returning to the Italian peninsula.³⁷ On 1st May he arrived in Augsburg,³⁸ and a month

³⁴ A. G. S. — E 1065/95: »una bulla del Papa Paulo iij, en la qual le concede al Andrea Angelo, que goze de las prehemencias que tenian los emperadores de Constantinopla, como descendiente déellos, y que pueda hazer reyes y principes etc.«

³⁵ A. G. S. — E 1399/71.

³⁶ A. G. S. — E 1065/95.

³⁷ A. G. S., loc. cit.: »Una carta patente en pergamino de Juan Alberto, duque Megapolense, príncipe de Vandalia etc., dada en el su castillode Sverin... Una carta de Juan Alberto... en creencia de Andrés Milió, su consejero... fecha en Diobanj«, along with a certificate for the shipwreck given by Mark von Mollendorf (Lindberg, August 21, 1568).

³⁸ A. G. S., loc. cit., where a testimony of the Jesuit Gregorio Rosefino »de como (George Heracleus) se confessó el primero día de Mayo y se comulgó el segundo del año de '70«.

later he had recommenced the business of making contact with rulers and diplomats in Italy.

And so he found himself favourably received by the Duke and other high officials in the Genoan Republic, and at the same time he renewed his relations with the Spanish, beginning with the temporary ambassador Guzmán de Silva, whose confidence he gained quite easily. This Spanish diplomat, like Figueroa before him, assured his colleague in Rome, Zúñiga — to whom he sent the Greek adventurer — and also his king, Philip II — to whom he dispatched a memorandum from the »Despot of the Peloponnese and Prince of Moldavia« — that »Juan Gorge Heracleo Basilico« was an upright man »gue trata con llaneza«, and that from the talks they had had together and from his credentials he was certain that this was neither a »burlador« nor a »hombre malicioso«.³⁹

The new factor now in the false Greek despot's favour was undoubtedly the Turko-Venetian war over Cyprus (1571—1573) and the general climate of crusading euphoria prevailing over the Italian peninsula at the time, most of all amongst the Spanish king's lieutenants. Which is why Heracleus wrote to Philip II, mentioning the Christian (Spanish) armada, which, as was by now the general conviction, was soon to set sail for the Greek Levant, and asking permission to take part — under somewhat obscure terms, it is true — in the great operation. He maintained that his own contribution would be to exploit the respect the enslaved Greeks felt towards their old masters (»el loro padroni antichi«) and to stir them up against the Ottomans. He combined this commonplace idea, which was suggested by a good many other Greeks during the period of the Cypriot war, with a rather more concrete plan for the landing on Mani of four to six thousand Spanish soldiers, to be commanded by himself. To appear even more convincing he referred to the fact that in a similar operation, undertaken some time previously by the emperor Charles V (i. e. Andrea Doria's campaign in the Peloponnese in 1532) some »principi greci« had also played a part, amongst them »il Principe di Macedonia« and his own father »Jovanni, Re della Servia et Principe del Peloponneso«.⁴⁰ This was probably unfounded; unless these titles had been assumed later by insignificant Greek or Albanian mercenaries (*stradioti*). Heracleus also argued that if Charles V then had made the most of his »vittoria« (i. e. the occupation of Coron and the shortlived conquests of Patras, Rio, and Antirrio) and used the Greek leaders collaborating with him to stir up the Peloponnesians, he would then manage to liberate the whole of Greece. But this was no new idea, for it was widespread amongst the Greeks of the Diaspora in Italy and particularly among-

³⁹ A. G. S. — E 1399/70 (Guzmán de Silva to Philipp II, Genua, July 19, 1970).

⁴⁰ A. G. S. — E 1399/71.

gust the Greek community of Naples, which was largely composed of refugees from Coron and Patras.⁴¹

The declaration of war over Cyprus gave our Greek adventurer the opportunity to address himself to the Venetians at the same time, offering the same services to them as well. Even before he left Genoa and in the full knowledge of the Spanish ambassador, he sent a letter to the Doge Alvise Mocenigo, written by his secretary Domenico Anselmo on 4 October 1570, asking permission to go to Venice — in order to set out his proposals at first hand — or even to be entrusted with some mission in Greece itself. It is characteristic that in this letter »Ioannes Georgius Heraclius Basilicus« did not only use the titles he had hitherto claimed from Moldavia and Wallachia and the Peloponnese but he added to them his supposed descent from the Roman and Byzantine emperors and also his self-promotion to the position of Grand Magistrate of the Order of St George,⁴² obviously usurping »dignities« which his friend Andrea Angelo — the chief instigator of these spurious titles — had intended for others, as we shall see.

The Venetians permitted the Greek adventurer to present his proposals in person, but they do not seem to have attached much importance to his proffered services, despite the fact that they were prepared to show considerable interest at that time in any proposals that might help the war effort. George Heraclius then moved on to his next target: he went to Rome and through the propitious intervention of Juan de Zúñiga was received by Pope Pius V. We do not know exactly how true was his assertion that the pontiff was particularly well-disposed towards him because he had known his late father, but it is a fact that Pius referred him, with a favourable letter of recommendation, to Don Juan de Austria⁴³ — not in order to get rid of him, but because all proposals for intervention and operations in the south Balkans at that time were referred to the head of the Holy League.

It seems that all these activities on the part of the Greek adventurer took a considerable time, for by the time Don Juan had reached a decision the Christian alliance had collapsed and the Venetian-Turkish peace treaty had been signed (in March 1573). Of course, Heraclius wasted no time: by a special *processo* in Rome on 6 March 1573, he secured a new recognition of his royal titles (once again his chief advocate being Andrea Angelo). Almost simultaneously he also acquired a passport from Don Juan and a letter of recommendation, in order to travel to the Spanish court.⁴⁴ There he finally managed to realise a fundamental ambition: to obtain, on 30 November 1573,

⁴¹ Some indicative cases in Hassiotis, *Oi «Έλληνας, 37ff., 76ff., 125—127.*

⁴² E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. viii, Bucarest 1894, pp. 48, 158; *cf.* vol. xi, 1900, 80—81, and Pippidi, *op. cit.*, 41, 262.

⁴³ A. G. S. — E 1511/73.

⁴⁴ A. G. S. — E 1065/95.

Philip II's sanction for a regular salary of twenty-five gold scudos a month from the coffers of the Viceroy of Naples.⁴⁵

One might expect that this financial allowance — which, after all, had been granted him without any evident obligation on his part towards the Spanish authorities — would have persuaded George Heracleus to abandon his fruitless efforts to gain recognition of his titles and other claims. However, the restless Greek persisted. In January 1583 he appeared once more in Rome, flaunting his titles (»Prince of the Morea, Despot of Moldavia, King of Macedonia and Albania« etc., not to mention »Grand Master of the Order of St George«) and seeking their recognition by Pope Gregory XIII. But this time in the Angelo family he found not advocates but opponents: after Andrea Angelo's death in 1581, his nephew and heir Pietro Angelo Flavio seized upon Heracleus's self-promotion to the rank of Grand Master of that apocryphal order (the origins of which were quite unhistorically attributed to the emperor Constantine the Great) as an opportunity to contest him most stubbornly at the Holy See, laying claim himself to both the »rank« of Grand Magistrate and the title of Prince of Macedonia. The confrontation between the two »titulars« took place on 20 and 21 January 1583, with equally disheartening results for both of them.⁴⁶

Heracleus still would not give up. On 10 and 12 May 1584 he sent letters from Naples to the Cardinal of S. Severina, Giulio-Santoro, and the Secred College, referring to his devotion to the Holy See in order to seek vindication of the titles he claimed.⁴⁷ But in vain: in October 1591 Pietro Angelo had his revenge, by obtaining from the Curia an openhanded recognition of the rank of Supreme Magistrate of the Order of St George »contra Johannem Georgium de Cephalonia, qui magni magistri dictae militiae titulum simul usurpaverit«. ⁴⁸ The decision did not, of course, mention all the surnames and other titles of Angelo's opponent. But I think we may be certain that the two people — with the same name of »John George«, in the same contestation, and with the details of the previous dispute against Pietro Angelo (in 1583—84) quite certain — were one and the same. At all events, the same John George soon found himself (in 1593) confronting yet another Angelo, Pietro's son Giovanni-Andrea Angelo Flavio Comneno. This man finally managed not only to have his titles recognised by the Curia (and with additions!) but also to have his rival committed to prison.⁴⁹

And thus Heracleus's way towards this vain goal was finally barred. He was restricted to the salary he received from the Spa-

⁴⁵ A. G. S. — E 1696, s. n. (notary certificates and documents, relating to Philip's royal decree issued at Pardo, al último de noviembre 1573).

⁴⁶ J. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East*, Rome 1966, 58, 60.

⁴⁷ Pippidi, *Hommes et idées*, 263; cfr. Krajcar, *op. cit.*, 58 n. 66.

⁴⁸ Pippidi, *op. cit.*, 263 n. 48; cfr. Du Cange, *Familiae*, 174.

⁴⁹ Du Cange, *op. cit.*, 174.

niards and to a discreet presence in the Greek community of Naples. Only towards the end of 1599 was he to be found amongst the leaders of the Confraternity, involved in activities aimed at safeguarding the Orthodox element against its inevitable integration with the Italian environment.⁶⁰ All the same, Heracleus never stopped using his old titles (with the significant exception of the fateful title of Grand Magistrate of the Order of St George), at least on the documents he submitted to the Spanish authorities between 1603 and 1606. During this period he was trying to obtain an increase in the allowance which had been ratified in 1573, from twenty-five to fifty gold scudos a month, always on the grounds of his banishment »de sus reynos y señorios« and his inability to maintain his poor family in Naples »conforme a su calidad y nacimiento«. ⁶¹ The Spanish, for their part, eventually approved a small increase of five scudos a month in February 1606, but omitted all the rather aged »despot's« titles from the relevant documents, since they clearly found this ostentation meaningless.⁶²

A brief outline of the career of this Greek adventurer may seem to the modern reader to lack any historical interest. The moral repugnance aroused in the contemporary researcher by the ease with which such adventurers so grossly tampered with the historical past in order to promote their own selfish ambitions must also, no doubt, have a negative influence. Nevertheless, there is something to be said for studying their behaviour, for it offers more than the limited interest usually to be found in individual cases, with which the historian anyway does not always concern himself. The activities of these people were not limited by their social environment — in this particular case, by the microcosm of the Greek Diaspora in the West. Besides, all these endeavours to acquire titles were not aimed at the realisation of political ambitions (like those of Jacob Basilicus), so much as at social distinction in an environment — particularly Spanish—occupied Naples — in which noble lineage was a pre-requisite for entry into the still feudal social hierarchy of the country which was sheltering them. And it is significant that ultimately the Greeks of Naples were integrated into the local environment with those class distinctions brought about by the acceptance or non-acceptance of (usually spurious) deeds and documents attesting to family titles, lost »baronies« and fortunes, etc.⁶³ Despite their counterfeit origins these adventurers expres-

⁶⁰ *Archives of the Greek Community, loc. cit.*

⁶¹ *A. G. S. — E 1694, doc. cit.*

⁶² The relevant »consulta« of the State Council in *A. G. S. — E 1978, doc. cit.*. A draft of the royal decree to the viceroy of Naples, count of Benavente, in *A. G. S. — E 1706, doc. cit.*

⁶³ Cfr. I. K. Hassiotis, »Sull'organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli«, 'Επιστ. Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσ/νίκης 20, Thessaloniki 1981, 443.

sed a political ideology, which, by resurrecting long-gone or forgotten Byzantine grandeurs, kept open the indisputably political problem of their homeland after the Ottoman conquest. Their rôle, of course, was not as important as the relevant movements championed by military men, clerics, and scholars, who were active in the European courts or in humanist circles. Nevertheless, it had a certain importance of its own, not only because the activities of both types of people came together in similar aims, but also because these »titulars«, through their supposed dynastic connections with Albanian, Serbian, Bosnian, Dalmatian, and Moldo-Wallachian »despotic« or »imperial« families, promoted a political system — albeit a utopian one — which embraced all or most of the Balkan peoples.

Il^{mo} 15° mes

E 1511

ARCHIVO GENERAL
DE
SIMANCAS

Poi la mia parente di Venetia accompagnata dalla famo^{sa} Carta
di v. s. l. Roma ad il^{mo} 5. partasciadova della c. m. del Re di Spagna
giunsi a saluam^{to} a Roma dove dove s. partasciadova per sua Carta
sua presa la mia protectione. et mi fe scior li piedi a sua Santita
quale hauendo inteso l'animo mio per la Cognoscoenza che hanno hauu
to la bona mem^{oria} del s. mio padre, mi spedi per l' Alt^o del s. Don
Gianni d' Austria ad' ora generale della Lega de l'ra i miei racom^{andi}
Come anchora fe il simile per sua gra d'oro s. partasciadova che ad
Contento del favor famo^{so} con sua Santita volse farli en favor
mi appropo sua Alt^o quale mi fece carare alcuni di l' oratione mande
a Napoli, Marcare poi la Condition della guerra per la pace cōche
sa ha venetiani et il turco, vedendo sua Alt^o che per all' ora ad si
poteva far altro? lauante dove io hauonia pensato far qualche cosa
frutto con quei popoli del Peloponneso, mi mandò a Spagna della
E. M. del Re. quale hauendo con la solita grandezza et l' oratione
condonato il mio bon animo al punto di Dio, et della sua Con
dicion nel regno di Napoli, dove al par giacendo al B. sono per
Andare et ritornandomi di passaggio a Roma Cognoscoendo l' obbligo
grandissimo che deuo a v. s. l. per le merce concessioni che gesso
sua effe^{re} stato bona causa che habbi hauo d'oro partasciadomente
ad possendo personalmente farlo ho voluto in questa mi sciacch
le ft. mari et Ringraziarla quanto so e. gesso del favor fatto
all' f. s. Gio: Vincenti dispo^{so} della seruita mio Parach quale farom
io me a seme molto Oblig^{ato} alla Cortesia di v. s. l. alla quale
Sappho mi mantenghi nella sua bona gra. Cap^o Gio: ha fatto g^{li}
passato ricordandoli che sempre li don. stato et non con la gra
del B. affon^{to} gaitore, di Roma il. 9. x. aprile 1574

affon^{to} gaitore. Di v. s. Il^{mo}

Gio: Heracleus, despote del
Peloponneso, ambasciatore della Molcaua

Ivan DUJCEV

Académie Bulgare des Sciences
Sofia

A PROPOS DE L'HISTORIOGRAPHIE DE DUBROVNIK

Il y a précisément une cinquantaine d'années qu'entre la fin de 1932 et le printemps de 1936 j'ai séjourné à Rome, pour travailler à la Bibliothèque et aux Archives du Vatican. J'ai eu alors la chance de découvrir, à la Bibliothèque Vaticane, quelques centaines de documents inédits, relatifs à l'histoire de la République de Dubrovnik (Ragusa) et provenant tous du XVIIe siècle. Ces documents, désignés par le terme *d'avvisi*, c'est-à-dire de « lettres d'information », étaient surtout conservés dans le fonds *Particolari* des Archives Vaticanes, volumes 9, 13, 15, 19, 21—31, 33, 35, 37—42, ou éparpillés dans d'autres volumes et même dans quelques autres fonds.

Du point de vue chronologique, ces documents embrassent une période de plus d'un demi-siècle — entre 1606 et 1663. D'après une allusion, contenue dans la première lettre (datée du début de juillet 1606), on doit admettre que la série avait commencé bien avant l'année 1606: l'auteur priait, en effet, le pape Paul V (Camillo Borghese) (16 mai 1605 — 28 janvier 1621) de l'informer s'il appréciait son activité de correspondant: »Prego la S (anti) tà V (ostra) che per farmi conoscere d'esserle grata questa mia diligenza... si degni farmene risposta, non essendo stata fatta alle altre mie lettere, non so per qual causa«. Il est évident, d'autre part, que la série des lettres ne se terminait pas avec l'an 1663, mais continuait après cette date. Par ailleurs, l'auteur des lettres *-avvisi-* écrivait avec une étonnante ponctualité, et il n'est pas difficile ainsi de constater des lacunes, au moins dans les Archives du Vatican, pour un certain nombre de lettres, remontant, par exemple, avant l'année 1645. En admettant cette ponctualité de la correspondance, il devient clair que l'on devrait chercher les documents manquants dans d'autres fonds et probablement en dehors des Archives du Vatican.

Les recherches étaient pourtant compliquées du simple fait que les auteurs des lettres étaient difficiles, sinon impossibles à

identifier avec certitude. Les premières lettres, écrites avant 1645, sont signées du nom d'un personnage ignoré de toute autre source historique: Lucio Pisone. Grâce à des recherches ultérieures, il devint évident que ce nom, d'aspect presque »classique«, apparaissait dès la seconde moitié du XVIe siècle, donc bien avant la date des premières lettres découvertes aux Archives du Vatican. Après l'an 1645, les *avvisi*, écrits par la même main, portent une signature différente, mais également étrange, Martino de Turra qui signe jusqu'en 1657. Pendant cette année 1657, le nom du signataire change encore une fois et devient Fabritio de Tersis, nom d'aspect insolite et difficile à identifier. Ce personnage signe les lettres jusqu'en 1663, bien qu'au début la main qui écrit soit identique à celle du signataire précédent.

Cependant, en analysant diverses indications des lettres d'information et surtout grâce à certains indices dans les réponses que la chancellerie pontificale envoyait, il n'était pas difficile d'établir que toutes ces lettres provenaient du gouvernement de la ville-république de Dubrovnik (Ragusa). En cette fin du XVIe et au début du XVIIe siècle, la menace de l'Empire ottoman, alors à l'apogée de sa puissance politique et militaire, comme de son agressivité envers les pays de l'Europe occidentale, provoquait, bien entendu, une profonde inquiétude dans les gouvernements des États occidentaux. La petite république maritime de l'Adriatique s'était donc engagée à tenir au courant le Saint Siège, et, par son intermédiaire, les États du monde occidental, de la situation générale de l'Empire turc et surtout de ses préparatifs d'invasion de l'Occident. Désunis et très souvent en conflit entre eux, les pays occidentaux risquaient, en effet, de devenir une proie facile aux conquérants d'Asie Mineure, surtout en cas d'attaque inattendue. La république de Dubrovnik, liée à l'Occident par sa religion et par sa culture bilingue, ainsi que par de multiples intérêts économiques, s'était chargée d'une mission, aussi délicate et dangereuse que noble, pour contribuer à sauvegarder la civilisation occidentale de la menace de la barbarie asiatique.

Le fait mérite également d'être relevé du point de vue de l'histoire du »journalisme« moderne. En envoyant régulièrement les nombreuses lettres d'information au St. Siège, ainsi que, fort probablement, à quelques autres centres politiques d'Europe, le gouvernement de la République avait fondé une des premières »agences de presse« et lancé des »journaux privés«, tels qu'il en existait déjà en Europe occidentale. En faisant allusion à cette activité, J. Dayre, dans un bref article, publié il y a juste un demi-siècle à Belgrade,¹ relevait le mérite des correspondants de Dubrovnik, en déclarant:

¹ J. Dayre, *Notes et documents pour l'histoire littéraire de Raguse*. 2. *Relations ragusaines de la révolte des janissaires en 1622*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XII/1, Београд 1932, 74—82, spécialement 77.

»Ils ne prétendaient pas tirer gloire de ce rôle parfois dangereux suivant l'humeur ottomane et se contentaient d'un modeste anonymat. Leurs relations restent donc toujours sans indication d'origine et la rédaction est telle que l'ennemi le plus subtil ne puisse pas tirer d'induction sur l'auteur des dépêches dont les destinataires par contre n'ignoraient point la provenance: quelques-uns de ceux-ci, la chancellerie florentine, par exemple, prenaient soin de l'indiquer dès l'arrivée».

Quand cet auteur écrivait ces lignes, il ne connaissait, sans doute qu'un nombre assez limité de »lettres d'information«, pour en tirer des observations plus détaillées et concrètes. Notons tout d'abord que la chancellerie pontificale prenait soin d'ajouter aussi au nom du correspondant une brève mention du lieu de provenance. Au verso de certaines lettres on lit, en effet, l'indication: *Repubblica di Raguzia*,² attestant la connaissance précise de l'origine de ces lettres. Précieuses, de ce point de vue, sont les réponses que Rome adressait à son correspondant, donnant une adresse explicite: par exemple, sur une lettre pontificale du mois de juillet 1645: »Al S(igno)r Martino de Turra, Ragusa«, sans aucune autre indication. Dubrovnik, à cette époque, était une ville d'une population assez peu nombreuse et le destinataire devait être facilement identifiable. Tout suggère l'hypothèse qu'il s'agissait d'un membre du gouvernement de la République, pour ne pas dire du »Recteur« lui-même, d'autant que l'affaire devait être tenue en grand secret. Le Préfet des Archives du Vatican, Mgr. Angelo Mercati, considérait cette hypothèse comme très plausible. Mes hésitations persistant, c'est par l'intermédiaire de mon ami, le Dr. Ciro Giannelli, alors *scriptor* pour les manuscrits grecs de la Vaticane, que je demandais l'opinion de deux excellents spécialistes de l'histoire de Dubrovnik, le prof. Milan Rešetar, qui habitait à Florence, et Lujo Vojnović que je connaissais surtout par son livre *Dubrovnik i Osmansko carstvo, I (1365 — 1482)*, paru à Belgrade en 1898. Leur réponse confirma que les noms des signataires en question ne sont que des pseudonymes du gouvernement même de la République.³

En analysant les »lettres d'information«, il n'était pas difficile de déceler ensuite les sources premières utilisées par les auteurs des *avvisi*. La source principale était un personnage nommé »l' amico di Constantinopoli« et qui doit être identifié, avec une grande probabilité, avec l'ambassadeur de Dubrovnik dans la capitale turque. Étant en contact avec les hauts milieux de la Cour ottomane, il était en état de recevoir des informations de première main qu'il pouvait ensuite vérifier et enrichir par les renseignements fournis par les sujets de la République, dispersés comme commerçants dans les di-

² Pour les détails v. I. Dujčev, *Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Impero Turco nel sec. XVII e sulla guerra di Candia*, Roma 1935, XII suiv. (= *Orientalia Christiana Analecta*, nr. 101).

³ Cf. Dujčev, *op. cit.*, XV n. 1.

vers centres de la Turquie. Ce service compliqué d'information comportait cependant des risques graves, car le gouvernement turc prenait parfois de sévères précautions de contrôle des contacts avec l'Occident. En effet, dans une lettre du mois de novembre 1647, au début de la grande guerre entre la Turquie et Venise, au sujet de l'île de Crète, on écrivait de Dubrovnik:⁴ »In Constantinopoli si usano e fanno diligenze straordinarissime per prohibere l'invio di tutte le lettere, anzi in due volte con maraviglia di ogni uno sono stati ritenuti i corrieri agli ambasciatori ragusei et intercette tutte le loro lettere così publiche come private, et a mala pena e con gran spesa si sono liberati da qualche gran male«.

Le gouvernement central de la République de Dubrovnik entretenait aussi, d'autre part, des contacts avec ses propres colonies de commerçants — avant tout ceux de Belgrade et de Sofia — et recevait également d'eux des lettres d'information. Nous savons, par ailleurs, que certaines lettres étaient envoyées en double copie par voies diverses, avant tout par Ancône et Naples. Pendant la première moitié du XVIIe siècle, l'Empire traversa une longue période de troubles dynastiques et de luttes pour le pouvoir suprême, partiellement liés à la grande guerre, et les États de l'Europe occidentale étaient naturellement très intéressés par les nouvelles qui les tenaient ou couraient de cette situation intérieure de l'Empire ottoman. En ce XVIIe siècle, époque décisive pour tout le monde européen, il était nécessaire d'observer attentivement toute manifestation de la crise marquant le passage de la période post-médiévale aux temps modernes.

Après de longues recherches et un pénible travail d'étude, surtout bibliographique, j'ai pu donner à l'impression, avec la recommandation de Mgr. A. Mercati, le recueil de 213 *avvisi*, datés de janvier 1607 à mai 1663, accompagnés d'abondantes indications bibliographiques et de brèves notes explicatives.⁵ Il était clair cependant que cette édition n'embrassait pas tous les *avvisi* que la République de Dubrovnik avait envoyés en Occident. Continuant les recherches, je découvris, dans quelques autres fonds de la Vaticane, toute une série d'*avvisi* (par exemple dans le Cod. Barb. lat. 7811), des années 1588, 1612, 1618—1644, tous signés du nom de Lucio Pisone: ils furent publiés à part en 1937.⁶ La menace de la Seconde guerre mondiale m'empêcha de poursuivre les recherches, bien que l'existence de bien d'autres matériaux de ce genre fût évidente. Il serait nécessaire de les ramasser (probablement à Florence ou à Venise etc.)

⁴ Texte chez Dujčev, *op. cit.*, 118. A ce propos il faut rappeler une intéressante étude de R. Samardžić, *Diplomatski metodi Dubrovnika*, Anali pravnog fakulteta II, Beograd 1955, 182—191. — Les lettres envoyées de Constantinople à Dubrovnik arrivaient en 15—30 jours; cf. Dujčev, *op. cit.*, XXI.

⁵ Voir ici, note 2.

⁶ I. Dujčev, *Lettres d'information de la République de Raguse (XVIIe s.)*, Godišnik (Annuaire) de l'Université de Sofia, faculté hist.-philol., XXXIII/10, Sofia 1937, 72.

et de les publier. Une conversation, au sujet de cette probabilité, avec le Prof. Jorjo Tadić, lors d'un voyage en Italie, en automne 1968 (autant que je me rappelle), a confirmé mes suppositions. L'importance d'une telle collection de documents pour l'histoire de Dubrovnik aussi bien que toute l'Europe du XVIe—XVIIe siècle, rend souhaitable la vérification des papiers laissés par cet excellent connaisseur de l'histoire de la ville dalmate qu'était feu le prof. Jorjo Tadić, pour voir s'il n'a pas laissé quelque témoignage dans ce sens.

La seconde collection d'*Avvisi*, publiée à Sofia en 1937, resta presque inaccessible et inconnue à l'étranger, tandis que la première, de 1935, a trouvé une résonance assez large.⁷ J'ai pris le soin de la mettre dans les mains de certains grands spécialistes, comme le prof. Jorjo Tadić, le prof. Milan Rešetar, le comte Lujo Vojnović, que j'ai eu la chance de connaître tous, directement ou indirectement. Je fus, tout d'abord, très redevable au prof. Jorjo Tadić auquel je m'étais adressé, un an auparavant, pour lui demander des informations sur certains détails. Sa réponse, datée du 29 août 1934, m'arriva avec retard: l'excellent connaisseur des richesses des Archives de Dubrovnik expliqua que son retard était dû au désir d'effectuer des recherches supplémentaires, et il ajoutait: »Meni dosad nije bilo poznato da je Dubrovačka Republika svoje tajne izvještaje stranim državama potpisivala i ,Martino de Turra' ili ,Fabritio de Tarsis', jer u minutima njezinih pisama nisam ništa o tome našao. Dok kroz XVI vijek vrlo često ima očuvanih minuta potpisanih ,Tarquinio Sanctone' ili ,Lucio Pisone' dotle nisam našao niti jedno tajno obavještajno pismo dubrovačke vlade iz XVII vijeka. Prema tome Vam ne mogu ni kazati kada je i zašto je Dubrovačka Republika promijenila svoj stari pseudonim. Isto tako nisam našao niti jedino papino pismo kao odgovor Republici na ove tajne izvještaje o Turskoj. Jedino sam našao da su dva kardinala, protektora Dubrovnika na Vatikenu, u dva razna slučaja kroz prvu polovinu XVII vijeka u svojim pismima zahvalila dubrovačkoj vladi na nekim pismima i interesantnim vijestima koje je dubrovačka vlada preko njih poslala papi. Ja mislim da je to u vezi s tim tajnim izvještajima koje ste Vi u Vatikanu našli, ali u samim dokumentima nije to naročito spomenuto. Žao mi je da moj odgovor, kako vidite, nije nešto pozitivniji, ali osim ovoga ništa nisam našao što bi moglo da Vam koristi u svom poslu. Inače ja sam spreman da Vam i unapred u bilo čemu pomognem što je u vezi s Dubrovačkim Arhivom. Dubrovnik, 29 avgusta 1934«.

L' historien et diplomate Lujo Vojnović (1864—1951) avait jadis manifesté un certain intérêt pour ce qui concerne les rapports

⁷ Parmi les autres comptes rendus à mentionner, par ex. J. Šimrak, dans *Bogoslovska smotra*, XXIII/1, 1935, 114—115; N. Jorga dans *Revue historique du Sud-est européen*, XII, 1935, 401—404; J. Kabrda dans *Izvestija na Istoričeskoto društvo v Sofija*, XIV—XV, 1937, 274—276.

historiques entre la ville de Dubrovnik et la Bulgarie: en effet, dès le début de notre siècle, il publia dans la revue bulgare *Periodičesko spisanie* (LXX. 1909, pp. 146—155) une étude brève, mais substantielle sous le titre *Dubrovnik i Bŭlgarija v minaloto (Dubrovnik et la Bulgarie dans le passé)*. En préparant mon premier livre sur les *Avvisi di Ragusa*, jeune homme de 27 ans que j'étais, je n'avais pas eu le courage de déranger ce «patriarche» des études historiques. Par l'intermédiaire du Prof. Milan Rešetar, je me suis décidé entre temps et, mon premier livre étant paru, je lui en ai envoyé un exemplaire, sans y rien ajouter.

Ce fut pour moi une joie toute particulière quand, au début de février 1935, j'ai reçu une longue lettre autographe, écrite en bon italien. Ce document étant plus qu'une lettre privée, qu'il me soit permis de reproduire ici son contenu en extenso:

»Miloša Velikoga ul. 46/II. Belgrado, 4 febbrajo 35.

Chiarissimo Signor Dottore,

Via Celje ho ricevuto qui a Belgrado, ove mi trattengo un paio di settimane, il Suo prezioso volume di documenti ragusei e mi affretto du ringraziarLa di tutto cuore del gentile pensiero, nonché delle ampie citazioni dei miei lavori nella bellissima introduzione. Sarebbe forse stato indicato di voltare in italiano i titoli delle opere citate, specialmente di quello stampato in caratteri cirilliani. Per es(empio) *Dubrovnik i Osmansko carstvo* (Ragusa e l'Impero Ottomano), traduzione che avrebbe facilitato agli studiosi la ricerca dei volumi in questione aumentandone l'interesse.

Mi permetto di aggiungere alla Sua bibliografia su Ragusa il titolo di una mia opera francese intitolata: 'La monarchie française dans l'Adriatique. Etudes d'histoire diplomatique', pubblicata a Parigi nel 1918 presso gli editori Bloud et Gay. In questo volume è contenuta la storia dei rapporti fra la Repubblica di Ragusa e la Francia da Luigi XIV a Luigi XVII con speciale riguardo alle relazioni turco-ragusee e russo-ragusee. Il volume ebbe l'onore di essere ricompensato dall'Istituto di Francia.

Di questi giorni è uscita presso Hachette a Parigi una mia »Histoire de Dalmatie« in 2 volumi e mi procurero il piacere di offrir Le quest' opere al mio ritorno a Parigi, ove copro il posto di Delegato permanente del Regno Jugoslavo presso l'Istituto internazionale di cooperazione intellettuale (Società delle Nazioni).

Aggradisca dunque le mie più vive congratulazioni per il magnifico ed interessantissimo volume, col più vivo desiderio di leggere il seguito di questa importante collezione di documenti che in piena luce mostrano la grande parte che la mia Ragusa ebbe nella difesa della Cristianità contro quell'anticipazione del regno dell'Anticristo, di cui ora la sede non è più Costantinopoli...

M'immagino che Lei è un mio connazionale e pertanto avrei desiderato di scriverLe in serbo-croato (tanto più che vedo ed ammiro l'esatta indicazione dei titoli delle opere jugoslave), ma la Sua gentilissima dedica italiana mi detta il dovere di scriverLe nella bella lingua del paese ove il Suo suona, legato a noi Ragusei e Dalmati da vincoli tenerissimi e che l'immonda politica non ha potuto ancora sradicare dai nostri cuori!

Voglia accogliere, gentilissimo Signor Dottore, l'espressione della mia più sincera stima e considerazione.

Cte L. de Voinovich«.

Mon édition de documents, la longue introduction et les notes explicatives étaient conçues dans l'esprit d'une objectivité et de probité absolue: le grand spécialiste de l'histoire de Dubrovnik et de la Dalmatie l'avait bien saisi et apprécié au point de m'admettre comme son »connazionale«. Les temps inquiets précédant la Grande guerre et mon départ de Rome pour Sofia étaient malheureusement peu favorables à la poursuite des contacts érudits avec cet être exceptionnel: l'envoi de mon second livre sur les »lettres d'information« et de quelque message n'eut jamais de réponse.

Les *Avvisi* que la République de Dubrovnik envoya pendant plusieurs dizaines d'années représentent, en réalité, une source historique d'une valeur énorme. Les historiens modernes n'ont pas encore recherché, dans les bibliothèques et les archives, tous les documents de ce genre, émanés de la République, pour les rendre accessibles aux spécialistes. C'est avec regret qu'il faut reconnaître, d'autre part, que même les documents de cette espèce déjà édités, restent insuffisamment exploités.⁸ En marge des territoires balkaniques, conquis par les Turcs, Dubrovnik réussit, par sa diplomatie et par tant de sacrifices, à sauvegarder son indépendance. Or, le XVIIIe siècle fut l'époque où les dernières vagues de l'invasion se brisaient contre la résistance de l'Occident. Par ses messages, la petite République adriatique contribua, sans doute, à renforcer la résistance des peuples d'Occident contre la menace asiatique: elle acquit ainsi un mérite impérissable.

⁸ Utilisés en partie dans mon étude: *La guerra di Candia e gli avvenimenti balcanici del secolo XVII*, Actes (Pepragmena) du II Congrès des études crétoles, III, Athènes 1968, 60—69.

Aleksandar MATKOVSKI

Institut d'histoire nationale
Skopje

L'INSURRECTION DE PATRONA HALIL A ISTANBUL
(28 septembre 1730) ET SA REPERCUSSION EN MACEDOINE

Dans la première moitié du XVIIIe siècle Istanbul était une grande ville avec plus de 600.000 habitants. Les nombreux peuples, qui y habitaient, étaient de différentes nationalités, parlaient différentes langues et venaient de différentes régions du vaste Empire ottoman. Parmi eux il y avait de nombreux Albanais qui abandonnaient leurs régions oisives et allaient gagner leur vie à Istanbul, en y devenant des ouvriers payés à la journée, des domestiques, des mercenaires, des janissaires etc. D'après les sources turques, c'est une période quand à Istanbul, la manufacture et les premières entreprises font leur apparition. Les nombreux paysans qui émigraient à Istanbul, ne pouvant trouver du travail pour une longue durée, devenaient des vagabonds et des rebelles. Pour les tranquilliser, le gouvernement leur organisait une nourriture gratuite.¹ Cependant le mécontentement grandissait à cause des nouveaux impôts qui devaient couvrir les grands frais venant des dommages causés par la guerre avec la Perse. La grande dévaluation des monnaies, la falsification des monnaies contenant moins d'or et d'argent, l'augmentation des prix des produits alimentaires en particulier, provoquée par la chute de l'économie rurale et par la rapide hausse du nombre des habitants à Istanbul, les spéculations du grand vizir Ibrahim-pacha Nevché hyrlı portant le titre de «damad» — gendre du sultan, un persan cupide qui, usant du pouvoir et du manque de nourriture, organisait ses gens pour acheter du blé dans l'intérieur du pays et le cachait à Istanbul pour le vendre ensuite à plus haut prix aux boulangers, suscitaient un manque artificiel et une confusion au front parmi les masses pauvres et moyennes de la population urba-

¹ *Всемирная история*, V, Москва 1958, 209—212.

ine.² Le règne d'Ahmed III (1703—1730) était marqué par la corruption et la pompe de l'aristocratie de la cour féodale qui voulait imiter la vie des cours françaises et celle de Versailles en particulier. Tandis que le peuple vivait assez pauvrement, la classe féodale turque dépensait beaucoup d'argent pour la construction de nouveaux châteaux et villas avec des jardins exotiques et des fleurs importées de France et de Hollande. Tout cet argent venait des pauvres masses obligées de payer de grands impôts. Cette période est connue dans l'historiographie turque comme «Lâle devri», époque des tulipes. L'exploitation des paysans et des artisans grandissait et le trésor public diminuait. C'est une période quand s'écroulait le système des spahis et des timariotes et naissaient les grandes métairies (tchifliks). Pour accroître le revenus, l'État introduisit le système du «malikané», c'est-à-dire donner l'occasion à une personne d'acheter pour la vie les revenus et les taxes de l'État. Les fermiers étaient des riches féodaux ou bien des usuriers qui payaient d'avance une certaine somme (mal) à l'État et puis ils s'enrichissaient vite en dépouillant la pauvre population. La construction des villas et le système du malikané avait accru le mécontentement chez la pauvre population urbaine et villageoise, puis chez les artisans musulmans, la basse intelligence, les petits féodaux, et avait atteint même les petits janissaires.³ Cette situation pouvait à tout moment susciter une insurrection. Une telle occasion s'offrit au moment du désastre de l'armée turque en Perse, au printemps et en été 1730. Ce désastre effaça le prestige des cercles souverains. Le grand mécontentement amena une insurrection ouverte. La première révolte eut lieu le 3 août 1730 lorsque les janissaires accusèrent d'incapacité le commandement suprême et demandèrent au grand vizir et au sultan lui-même de se mettre en tête de l'armée et d'aller contre la Perse. La promesse fut donnée mais ne fut pas accomplie.⁴ et maintenant marchand de vieux vêtements et de légumes, s'étant avec l'Albanais Patrona Hali à la tête, ancien maître et janissaires, Le matin du jeudi 28 septembre 1730 un groupe de 17 janissaires, réuni devant les portes de la mosquée de Bayazid. Ces pauvres janissaires criaient: «Nous avons droit à l'accusation par le chériat. Tout Musulman devrait fermer le magasin et se joindre à nous sous le drapeau».⁵ Les janissaires et les autres, qui les avaient rejoint, s'étaient rassemblés à Ette meydane, lieu traditionnel de réunion des janissaires révoltés. La révolte s'étendit rapidement. Les janissaires du premier régiment prirent aussi part à cette révolte et ils apportèrent une chaudière sur la place d'Ette meydane en signe de

² Новичев, Турция — Кратка история, Москва 1965, 46.

³ М. Актепе, *Patrona isyanı (1730)*, Istanbul 1958, 2—4.

⁴ С. Димитров, *Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България*, Известия на Института за история, 12, София 1963, 127.

⁵ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV cilt, 1 bölüm, 2 baskı, Ankara 1978, 204.

leur rébellion. Bientôt vinrent d'autres janissaires avec leurs chaudières. Réunis, les janissaires, les artisans et le prolétariat urbain pillèrent quelques casernes, se fournirent des armes, libérèrent les prisonniers et encerclèrent et privèrent la cour du conduit d'eau. La révolte prit des proportions plus grandes. Jusqu'au soir, sur la place d'Ette meydane s'étaient rassemblés 3000 personnes, et les jours suivants le nombre des insurgés augmenta jusqu'à 12.000 personnes. Le grand vizir invita à cour l'ancien cadi d'Istanbul, Soulali Hassan qu'il croyait être un partisan de Patrona Halil, car il était aussi Albanais, et il lui demanda d'apaiser les insurgés parmi lesquels, à part les Turcs il y avait aussi des Albanais.⁶ Mais il ne fut pas de grande aide. Quelques personnes furent alors envoyées pour entrer en pourparlers avec les insurgés. Ceux-ci demandèrent qu'on leur livrant le grand vizir Ibrahim pacha, le janissaire aga et le moufti. Le sultan voulant les sauver, le 29 et le 30 septembre, les pourparlers furent continués, mais les insurgés ne cédèrent pas. Le 1er octobre le sultan ordonna qu'on égorgeât 3 fonctionnaires et que leurs cadavres fussent transportés sur une charrette sur la place d'Ette meydane. Mais les insurgés ne semblaient pas satisfaits. Ils exigèrent le détronement du sultan Ahmed III.⁷ Le cheik Ispiri-zadé et Sulali Hassan mentionné auparavant, adhérent des insurgés transmirent au sultan les vœux de ces derniers. Le sultan, ne voyant d'autre issue, demanda aux insurgés d'épargner sa vie et celle de ses enfants. Les insurgés acceptèrent et Mahmoud Ier était nommé sultan.⁸ L'insurrection avait donc réussi. De nombreuses personnes ont été remplacées par des individus désignés par les insurgés. Ni Patrona Halil, ni Moussali, le second chef des insurgés, ni les autres chefs de la révolte tels que Koutchouk Moussli, Koutoujou Hadji Houssein, Tchinar Ahmed, Ali Ousta, Emir Ali, Tourohoudjou Ismail et d'autres n'accomplissaient aucune fonction de l'État, mais ils dirigeaient encore les événements.⁹ Patrona Halil se présenta en guénilles devant le nouveau sultan et lui demanda de distribuer au peuple 50 caisses d'or. Il demanda ensuite que tous les villas et les châteaux construits dans les dernières années fussent brûlés ou détruits. Ainsi, 120 villas, châteaux et maisons de repos au bord de la mer furent détruits. Il demanda aussi l'abolition du djizié et de tous les nouveaux impôts, la diminution des anciens impôts et l'abolition du malikâné. Toutes ses demandes furent accomplies.¹⁰ Patrona Halil, illettré autant que ses nombreux compagnons, fit voire clairement par ses exigences quels étaient les motifs qui ont suscité l'insurrection et quel en était le caractère. Cependant les insurgés n'ont pas su profiter de la victoire. Les féodaux et la cour avec la sultan à la

⁶ Hammer, Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, III, Paris 1842, 428.

⁷ Ibid., 428.

⁸ Ibid., 428.

⁹ Uzunçarşılı, *op. cit.*, 205.

¹⁰ Ibid., 212.

tête cherchèrent un moyen pour se libérer des chefs de l'insurrection. On leur offrit de hauts et rentables postes dans la province, mais ils les refusèrent. Les relations entre les autorités du sultan et les chefs des insurgés s'aggravèrent. C'est pourquoi le nouveau grand vizir et le moufti décidèrent de tuer les chefs des insurgés à la première occasion. Cette occasion devait être le 25 novembre 1730. Avec 32 janissaires, Halil Pélivan, un Albanais dont le nom signifiait un colosse, fut désigné pour exécuter ces derniers. Il était à la tête du VIIème régiment des janissaires auquel appartenait aussi Patrona Halil. On lui offrit 15.000 pièces d'or pour lui et ses 32 janissaires qui prendraient fidèlement part à cette action. Le 25 novembre 1730, Patrona Halil et les autres chefs de l'insurrection furent invités à la cour pour donner soi-disant leur avis sur la structure du nouveau Divan. A leur arrivée, Patrona Halil et Moussli furent attaqués et tués dans la ville d'Erévane par Halil Pélivan et ses 32 janissaires. Les autres compagnons au nombre de 26 furent invités un à un soi-disant pour être récompensés par un *kurk* et ainsi tués.¹¹ Les trois jours suivants on fit tuer encore 7000 personnes partisans de Patrona Halil. D'autres ont quitté Istanbul et se sont réfugiés en Macédoine, en Albanie et en Bosnie. Les grands châtiments et les fortes représailles causèrent une nouvelle révolte dans la nuit entre le 25 et le 26 mars 1731. Les janissaires avaient amené leurs chaudières sur la place d'Ëtte meydane. Le nouveau grand vezir Kabakoulak étouffa d'une manière sanglante cette révolte et dans les 6 mois qui suivirent il fit exécuter, soit secrètement, soit ouvertement, 15000 personnes.¹² Après l'étouffement de cette révolte, on envoya partout des firmans et des bouyourouldis annonçant l'heureux événement. De tels firmans furent surtout envoyés en Macédoine, en Albanie et en Bosnie où on croyait que les partisans de Patrona Halil s'étaient enfuis. Cependant, il y avait en Macédoine, en Albanie et en Bosnie des partisans de Patrona Halil qui n'étaient pas venus d'Istanbul, mais ici dans la province ils s'étaient prononcés pour des partisans de Patrona Halil tout de suite après le 28 septembre 1730, mais il y avait aussi de ceux qui avaient quitté Istanbul après le 25 mars 1731. C'est pourquoi, le 30 mars 1731 on envoya des firmans aux cadis en Macédoine, en Albanie et on Bosnie donnant l'ordre d'attaquer et de liquider les partisans de Patrona Halil. Un tel firman fut envoyé aussi au cadi de Bitola. Ce firman, écrit entre le 30 mars et le 8 avril 1731, fut trouvé parmi les documents du cadi de Bitola dans les sidjiles du cadiluk de Bitola. Voici en partie le contenu de ce firman:

»Depuis peu de temps dans la ville protégée d'Istanbul, siège du grand hilafète et le lieu de mon règne, se sont réunis différents gens et surtout les plus mauvais parmi les mauvais Musulmans et les zimis d'un groupe d'Albanais qui habitaient les hans et les amams

¹¹ Hammer, *op. cit.*, 435.

¹² *Ibid.*, 436.

(bains turcs). Comme leur présence augmentait de jour en jour et étant de mauvais augure, ils dévoilèrent vite leur insatiabilité et leur avidité pour les domaines et l'honnêteté des serviteurs de Dieu. Pour réaliser sa malveillance et sa félonie, le soi-disant groupe leva sans raison le drapeau malfaiteur faisant irruption jour et nuit dans les magasins et les maisons des serviteurs de Dieu; contrairement au chériat et sans aucun droit, il pillait et dévasta les domaines de nombreuses personnes de la société mahométane montrant audacieusement une attitude malveillante. Lorsque cette affaire devint évidente, avec l'unanimité des chefs de la religion des imams, avec la cordialité des orthodoxes et l'aide de Dieu, les tourments des bandits mentionnés cessèrent. Certains furent liquidés, d'autres prirent la fuite, et la plupart se dispersèrent dans des coins différents. Leur abominable et séditeuse activité fut anéantie. Puis, lorsqu'on pensait qu'ils ne seraient plus en état de susciter du désordre, ceux, qui s'étaient dispersés et cachés dans différents coins s'étaient réunis et s'étaient préparés pour de nouveaux pillages et dévastations des domaines. Ils se mirent d'accord avec les haymanes, la dix-septième nuit de Ramazan,¹³ d'attaquer le sultan au dépourvu, et sans raison, avec l'arme en main et en rebelles ils tentèrent de réaliser leurs buts, et comme auparavant, ils sortirent sur la place d'Ette meydane, renforcèrent leur réunion et commencèrent à se préparer pour leurs activités odieuses. Ils montrèrent vite une audace inouïe pillant les domaines de la société mahométane... et Dieu me garde... les balles pleuvaient et massacraient les Musulmans de toutes parts, et c'est ainsi qu'ils manifestèrent leur malveillance et leur félonie et montrèrent une audace rebelle et désastreuse. C'est pourquoi mon grand vizir, avec l'armée désignée par mon hilafète, en vertu du chériat, attaqua sans égard les rebelles ci-dessus. La plupart succombèrent sous les sabres, d'autres prirent la fuite et se cachèrent. La punition des rebelles qui, contrairement au chériat, se réunirent au milieu de mon haut royaume et trahirent mon grand état et de ceux qui prirent la fuite et furent collaborateurs dans la révolte, est une importante obligation et une oeuvre sainte. Pour mettre le monde en ordre et pour servir d'exemple aux autres, il faut poursuivre et capturer les rebelles et sanctionner leurs fautes par des punitions méritées. C'est un patriotisme religieux nécessaire qui doit être effectué. Comme une fetva est publiée pour le sacrifice de leurs vies, Toi qui est à moi, vizir mentionné, comme tu es plein de mérite, dévoué et énergique dans mon grand état et dans mon grand royaume, et comme mon oreille reçut la nouvelle de ton habileté en politique et vu tes services antérieurs concernant l'extermination des rebelles dans le vilayet de Roumélie, ma personne royale exige que tu agisses selon mes vœux et mes ordres royaux et que tu satisfasses de patriotisme la Monarchie. Pour découvrir les

¹³ Le 26 mars 1731.

rebelles mentionnés, ceux qui s'étaient enfuis et qui étaient les plus mauvais parmi les pires Albanais qui méconnaissent Dieu, la religion, la gratitude pour le pain offert et la faveur rendue et dont l'origine et les lieux de réunion sont les sandjaks de Skadar, d'Ohrid, d'Elbassan, de Yanina, de Valona, de Doukaguine et les lieux environnants et les lieux où l'on doutait de l'existence de ces rebelles enfuis dans le vilayet de Roumélie, avec tes capous halki parfaitement organisés et avec de nombreux gens, tu dois aller les trouver dans ces lieux et les punir sans merci. Toi, mon vizir mentionné, à part tes éminents et choisis capous halki, tu dois prendre avec toi un nombre suffisant d'éminents levendes de Bosnie, et si le Dieu tout puissant le veut, se soumettant à lui et en priant pour son support, tu dois partir pour les sandjaks mentionnés et pour ces lieux où tu crois qu'il y a des rebelles enfuis. Puis, comme il est écrit dans mon décret, tu dois commencer à poursuivre les malfaiteurs mentionnés; à annoncer partout le contenu de mon décret dans lequel il est dit que tous ceux qui se cachent, collaborent et aident les rebelles, seront punis. En tout cas, fais tout ton possible pour attraper le groupe rebelle et en vertu de la fetva publiée, il doit être détruit. Montre de bonnes actions qui seront une bonne occasion pour te juger digne de ma faveur royale et montre du patriotisme pour que ton oeuvre soit digne de rémunération devant Dieu. Les cadis des vilayets, les Musulmans et les zémis doivent être empêchés de venir dans mon Istanbul béni, soit par groupe, soit partiellement. En cas de besoin, concernant les problèmes du chériat ou bien la situation des raïas, qu'on charge et qu'on envoie une personne confiante. S'ils n'obéissent pas et viennent à Istanbul, les cadis et les ayanes des vilayets, se trouvant sur la rouet d'Istanbul, seront informés de leur retour dans leurs vilayets. Comme mes voeux royaux exigent par la suite, que le groupe albanais mentionné ne vienne dans mon Istanbul béni et qu'on prenne des mesures regoureuses sur la restriction, et toi, fais des efforts pour réaliser tous les devoirs qui te soient donnés. Pour ce qui est de l'arrestation et l'extermination des rebelles mentionnés, comme il est dit dans mon décret royal, et vu les espérances de mes voeux royaux, agis audacieusement et avec fermeté. Ne montre aucune pitié et humanité et n'agis pas avec insouciance avec les odieux et les condamnés. Il est évident que ceux qui daignent par intérêt protéger les rebelles, seront considérés comme étant des rebelles et aussi leurs complices dans la félonie. C'est pourquoi, nonobstant la personne, estimant la méthode de l'enquête, ne tarde pas à punir ceux qui le méritent. Ceux qui sont pris ou qui vont être pris, où qu'ils soient, ils doivent être exécutés sur place et fais des efforts pour leur exécution...¹⁴

De ce décret il est visible avec quel ardeur on poursuivait les partisans de Patrona Halil qui s'étaient enfuis en Macédoine, en Albanie et en Bosnie. Nous ne nous attarderons que sur la Macédoine

¹⁴ Le sidjil de Bitola, Nr. 43, feuille 115.

et nous verrons que certains des partisans de Patrona Halil étaient poursuivis dans différents lieux de la Macédoine. Nous en avons été informés par un bouyourouldi, publié le 30 mai 1731, par lequel on ordonnait au zabite de Bitola d'exécuter le rebelle Chkembedji Moustafa, partisan de Patrona Halil. On ordonnait au cadî et au zabite de Bitola:

«... Par un majestueux hattî-houmayoun nous avons été désignés pour poursuivre et pour exterminer les rebelles de tout le territoire d'Albanie et des régions environnantes qui s'étaient déjà deux fois soulevés dans le grand État ottoman. Même des copies de ce hattî-houmayoun furent envoyées partout et un bouyourouldi fut publié pour leur arrestation. Après que la copie du hattî-houmayoun fut arrivé à Bitola, apportée par notre tchokadar et après qu'elle fut enregistrée, on annonça qu'une attaque fut effectuée sur le chef des rebelles, le brigand Chkembedji Moustafa qui se trouvait dans les montagnes aux environs de Bitola. Il accepta la lutte dans laquelle il fut blessé et pris; un de ses compagnons fut tué, et à cet autre qui avait pris la fuite, on confisqua ses biens selon le chériat. C'est pourquoi on fit publier un bouyourouldi qui fut envoyé à l'armée de Bitola. Si le Dieu tout puissant le veut, le zabite exécuteur Chkembedji Moustafa et enverra les procès-verbaux nous informant sur les événements tels qu'ils se sont produits, fera l'inventaire de ses biens et le gardera dans une place sûre, et quand avec la faveur de Dieu j'arriverai personnellement dans ce pays, fais des efforts pour capturer les autres rebelles et amène les, les mains liés, chez nous. Évite toute paresse, toute insouciance et toute attitude contraire à ce bouyourouldi.

Le 23 zilkadé 1143 (30 mai 1731). Il est arrivé chez nous le 25 zilhidjé 1143 (1 juillet 1731).¹⁶

Comme nous pouvons le constater par ce bouyourouldi, Chkembedji Moustafa n'agissait pas seul dans les montagnes aux environs de Bitola, mais avec un groupe de ses partisans. Dans la lutte Moustafa était blessé et pris, et ses compagnons s'étaient enfuis. Comme Moustafa se trouvait en prison, on donna l'ordre au zabite de Bitola, qui était chargé pour les exécutions, de liquider ce dernier et d'envoyer le procès-verbal. Cependant, nous ignorons les raisons pour lesquelles cet ordre ne fut pas accompli et pourquoi Moustafa s'est de nouveau trouvé dans les montagnes. Dans la prison de Bitola il était blessé et attendait son exécution; est-ce qu'il réussit à s'évader de la prison ou bien il fut libéré par quelque autre moyen, cet événement restera pour le moment un secret. Pour sa libération et son activité postérieure dans les montagnes aux environs de Bitola nous avons été informés par un autre bouyourouldi écrit le 29 juin 1731. Ce bouyourouldi fut adressé aux cadîs de Bitola et Lérine par lequel on leur ordonnait:

¹⁶ Le sidjil de Bitola, Nr. 43, feuille 116.

»Au symbole du chériat, les cadis de Bitola, Lérine et . . . — qu'on augmente leur dignité et celle de ceux qui leur sont semblables et égaux; aux voïvodes, aux serdars janissaires, aux ayanes, et aux ichérnières — qu'on augmente leur gloire.

On annonce qu'avec le majestueux hattî-houmayoun nous étions désignés et chargés de poursuivre et d'exterminer les rebelles qui s'étaient autrefois, à deux reprises, réunis et avaient levé le drapeau rebelle dans le grand Empire, et puis ils se sont enfuis en Albanie et les régions environnantes. Pour cela, on fit publier et envoyer partout des bouyourouldis exigeant leur capture; pour fermer les passages et les dervènes et pour empêcher leur désertion, on envoya une copie du hattî-houmayoun auquel chacun devait se soumettre. Nous sommes informés avec certitude que le chef de la révolte et du désordre provoqué à Bitola, aux villages et aux lieux environnants, Chkembedji Moustafa et ses compagnons s'étaient enfuis et s'étaient cachés dans les villages de la région de Bitola et certains parmi eux s'étaient cachés même à Bitola. Par l'armée de Bosnie, on fit publier un bouyourouldi, et avec la copie du hattî-houmayoun on fit désigner pour moubachir, comme exemple parmi les semblables et les égaux, Yahya-aga — qu'on augmente sa dignité. Si Dieu le veut, quand il arrivera, vous qui êtes des voïvodes, des serdars, des ayanes et des ichérnières, réunissez-vous et attaquez en secret ou bien ouvertement et prenez vifs ou morts le mentionné Chkembedji Moustafa et ses compagnons, ses partisans, rebelles et bandits qui se sont cachés à Bitola et les régions de Bitola. Si en raison de paresse, d'insouciance et de corruption quelqu'un réussit à s'évader et se sauver, quand, avec la faveur de Dieu, j'arriverai dans le pays, je jure sur la tête royale de sa majesté le padichah qu'aucune grâce ne vous sera rendue. Sachez que d'après le contenu du hattî-houmayoun vous serez tous punis. Si vous nécessitez d'un poste plus sûr, faites que les rebelles soient de quelque manière pris morts ou vifs. Ceux qui seront pris vifs, faites les amener, les mains liées, et faites envoyer les têtes coupés de ceux qui seront tués. Évitez le contraire et agissez selon ce bouyourouldi.

Le 23 zilhidjé 1143 (29 juin 1731). Il est arrivé le 14 de l'estimé mouhareme 1144 (19 juillet 1731).¹⁶

Que s'est-il passé avec ce partisan de Patrona Halil, nous l'ignorons, car nous n'avons pas eu d'informations. Le dernier souvenir de Chkembedji Moustafa date de 6 juillet 1731. Il est dit qu'à cette date 885 gros ont été ramassés des habitants de la casa de Bitola pour différentes dépenses. De cette somme 50 gros ont été donnés à Youssouf-aga qui était envoyé pour apporter le bouyourouldi mentionné ci-dessus du 29 juin 1731, donnant ordre »de punir le chef des rebelles, Chkembedji Moustafa«,¹⁷ mais cette pu-

¹⁶ Le sidjil de Bitola, Nr. 43, feuille 117.

¹⁷ Le sidjil de Bitola, Nr. 43, feuille 116.

dition serait, comme nous le savons, le prendre vif ou bien le tuer avec ses compagnons. Qu'il y avait d'autres partisans de Patrona Halil en Macédoine, nous l'avons appris d'un bouyourouldi du 1er août 1731. Dans ce bouyourouldi il est question de Bekir Béché qui était »un rebelle et un des partisans de Patrona«. ¹⁸ Nous ne savons pas si ce Bekir Béché était dans le groupe de Chkembedji Moustafa, ou bien si, après la liquidation de Chkembedji Moustafa il se fut mis à la tête de ce groupe ou s'il eut eu son propre groupe. Voici ce bouyourouldi:

»Au symbole du chériat, le cadî de Bitola — qu'on augmente sa dignité et même la fierté parmi les semblables et les égaux et au voïvode, au serdar, aux ayanes et aux icherlères — qu'on augmente leur dignité.

On annonce par l'information arrivée que le rebelle Bekir Béché du village Mokro était un rebelle et un des partisans de Patrona Halil. C'est pourquoi, pour l'attraper et l'amener les mains liées devant le Divan de l'armée de Bosnie, on publia ce bouyourouldi envoyé par ... Lorsque avec la faveur de Dieu il arrivera — vous qui êtes des voïvodes, des serdars, des ayanes, des icherlères, unissez vous et attrapez vif ou mort le rebelle mentionné, puis accompagné par le moubachir mentionné, amenez-le auprès du Divan de l'armée de Bosnie. Si au cours de l'escorte il réussit à s'enfuir et à disparaître, sachez qu'aucune excuse de votre part ne sera justifiée et vous serez punis. Agissez selon ce bouyourouldi et évitez le contraire. Le 27 mouharem 1144 (1 août 1731). Il est arrivé à la fin du mouharem 1144 (août 1731)«. ¹⁹

Il faut avoir en vue que l'exigence de Patrona Halil d'annuler le djizié et les autres taxes nouvelles et le maliKANé et de diminuer les anciennes taxes pour l'état, bouleversa plusieurs petits timariotes en Macédoine. C'est pourquoi, ils s'étaient sans bruit solidarisés avec Patrona Halil. Ces petits timariotes savaient que si les taxes pour l'état diminuaient, les paysans seraient plus aptes à payer les taxes qu'ils leur devaient. Ici nous pouvons donner comme exemple de ce temps une requête d'un spahi de Nevrokop qui demandait la diminution du djizié que devaient payer les paysans de son timar, car étant ruinés et appauvris, ils se sont enfuis du village. ²⁰ Après leur fuite, les revenus ayant diminué, il n'avait plus d'intérêt à garder le timar. C'est un bon exemple du désaccord entre les grands féodaux et les petits timariotes qui se joignaient aux paysans qu'ils exploitaient auparavant.

Mais nous ne savons pas ce qui est arrivé aux rebelles de Chkembedji Moustafa et Bekir Béché, mais nous savons avec certitude qu'au cours du mois de septembre 1731 il y avait des luttes en Macé-

¹⁸ Le sidjil de Bitola, Nr. 43, feuille 118.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Димитров, *op. cit.*, 131.

doine avec les partisans de Patrona Halil. Nous n'ignorons pas ce fait car au mois de septembre 1731 Topal Osman se trouvait en Macédoine, et en tant que moubachir de la Sublime Porte, il fit des voyages en Albanie, en Macédoine et en Bosnie, et il eut pour devoir de poursuivre tous les partisans de Patrona Halil qui s'étaient enfuis d'Istanbul et s'étaient cachés dans les provinces mentionnées. Le 11 septembre il se trouvait entre Thessalonique et Serres.²¹ Bien que nous ne sachions les résultats d'une telle poursuite générale des partisans de Patrona Halil, nous pouvons tout de même imaginer que des mesures sévères ont été prises pour leur poursuite et leur liquidation. Des firmans ont été envoyés partout avec l'ordre de ne plus permettre une concentration ultérieure de chômeurs à Istanbul car ils représentaient un danger pour la classe et le système souverains. Comme ces personnes venaient habituellement de Roumélie, ces firmans ont été adressés aux cadis de Roumélie. De tels firmans ont été envoyés en 1731, 1732, 1733 et 1734. Dans un des firmans, écrit entre le 7 et le 16 décembre 1734, on annonce que: »Certaines personnes viennent de Roumélie avec des guides et s'installent dans cette ville bénite d'Istanbul, d'autres viennent comme des ouvriers ou bien par d'autres voies. Voyant que la vie est facile à gagner dans cette ville, ils montrent de l'intérêt pour s'y installer. Avec l'augmentation de la population, les prix des produits alimentaires, des vêtements et des autres produits ont augmenté de deux fois par rapport au passé. L'augmentation des prix des produits alimentaires rendirent la vie des serviteurs de Dieu, habitant mon bienveillant Istanbul, beaucoup plus difficile... ce qui causa la ruine du régime mentionné pour lequel mon souhait impérial est qu'il subsiste...«²² La révolte fut cruellement étouffée à Istanbul et dans la province. Quelques milliers de personnes furent tuées. Patrona Halil réussit à détrôner le cruel sultan Ahmed III et le remplacer par Mahmoud Ier qu'il estimait être plus juste. Cependant, ce dernier s'est montré bien plus cruel que son prédécesseur. Pour la première fois dans l'histoire de l'Empire ottoman cette révolte fut une preuve de la force des masses pauvres de la capitale contre la classe régnante et la cour mais aussi une preuve de l'étroitesse politique des chefs de la révolte. Les pauvres masses sociales réussirent à ébranler les positions de la grosse aristocratie féodale, mais ils ne savaient profiter du succès. Il est juste que dans cette révolte participait surtout la pauvre population urbaine, mais il n'est pas juste aussi que cette révolte fut un »avant-courrier de la Révolution française«, comme avait déclaré l'érudit roumain Nicola Yorga²³, car les insurgés et surtout leurs chefs ne sortaient des cadres du régime féodal turc. Leurs revendications ne portaient

²¹ Hammer, *op. cit.*, 437.

²² Le sidjil de Bitola, Nr. 44, feuille 39.

²³ Nicolae Yorga, *A romanian history of the Ottoman Empire*, Bucharest 1972, 129.

que sur la suppression de quelques apparitions arbitraires, c'est-à-dire reformer et corriger le système féodal turc, et diminuer l'exploitation. Les pauvres gens, exaspérés par la richesse des gens de la cour et de la plus grosse aristocratie féodale, luttèrent davantage pour réduire leurs richesses et leurs injustices et non pour abolir totalement le système féodal. Les janissaires et les autres basses couches militaires soutenaient cette insurrection en lui donnant de la force, mais ils la limitaient cependant du point de vue politique. Les plébéiens de la capitale n'étaient pas exempts de réductions politiques et de préjugés envers les cercles dirigeants et le sultan, et ils n'étaient pas capables de créer un programme politique à soi. Par son orientation religieuse, l'insurrection avait un caractère musulman. Les peuples non-musulmans ne participaient pas à cette insurrection. Comme personne ne s'était adressé à eux, ils estimaient cette insurrection comme étant «un conflit entre Musulmans». Comme nous l'avons constaté cette insurrection eut sa répercussion en Macédoine. Ce fut la première insurrection en Turquie avec un caractère plébéien marqué.

Милорад ПАВИЋ

Филозофски факултет
Београд

ГАВРИЛ СТЕФАНОВИЋ ВЕНЦЛОВИЋ КАО ИСТОРИЧАР

Не би требало да изненади код једног барокног писца као што је био Гаврил Стефановић Венцловић (око 1680—1749?)¹ занимање за историју. Међутим, то интересовање он је показао на један особен начин и то је оно што, бар на први поглед, изненађује. Историја њега није привлачила као остале историчаре српског барока од Змајевића и Бранковића до Орфелина и Рајића у склопу „барокног славизма” и код њега нема наглашених ерудитских наклоности као код поменутих историчара од професије. Венцловић је историју гледао као једну од помоћних дисципли-

¹ Важнија литература о Венцловићу: Г. Витковић, *О књижевном раду јеромоната Гаврила Стефановића*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXXIV, 1782; Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига САН*, Београд 1901., *passim*; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I—III*, Београд 1902, 1903, 1905, *passim*; С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Дијалектолошки зборник СКА II, Београд 1911; Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, 168—172; Н. Радојчић, *О презимету и пореклу Гаврила Стефановића-Венцловића*, Гласник Историског друштва у Новом Саду IV/2, Нови Сад 1931, 314—316; Р. Ковијенић, *О Гаврилу Стефановићу-Венцловићу*, Зборник Матице српске за књижевност и језик I, Нови Сад 1953, 164—165; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду II, Нови Сад 1957, 264, *нап.* 176; Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, Библиотекар 4, Београд 1958; Д. Ј. Поповић — М. Богдановић, *Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик IV и V, Нови Сад 1958; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини II*, Нови Сад 1959; *passim*; Ђ. Сп. Радојичић у антологији *Стара српска књижевност (XI—XVIII века)*, Београд 1960; М. Јовановић, *Руско-српске уметничке везе у XVIII веку*, Зборник филозофског факултета VII/1, Београд 1963, 389 и сл. 1 и 2; А. А. Младеновић, *Још једно писмо Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик XII/1, Нови Сад 1964. О односу Вукових и Венцловићевих пословаца видети: М. Панчић, *Сабрана дела Вука Караџића IX*, Београд 1965,

плина своје беседничке вештине, јер у XVII и XVIII столећу проповеди се састављају према веома добро разрађеним упутствима барокних омилитика, које као једну од области значајних за беседничку спрему помињу историју. Како су правила и беседе Гаљатовског, Барановича, Полоцког и других украјинских писаца и теоретичара рано одомаћени у српској књижевности, нарочито *Кључ* Ј. Гаљатовског са правилима омилитике, па их преводе Бакачић, Јеротеј Рачанин, Василије Недељковић, Венцловић и други,² јасно је да је не само практични, него и онај теоријски аспект ствари упућивао Венцловића на историју, као један од елемената који могу послужити његовој беседи. У *Кључу* Ј. Гаљатовског, који је Венцловић одлично познавао и преводио, дају се упутства како треба састављати проповеди: како треба, поред црквених отаца читати и историје и хронике о разним догађајима, читати књиге о зверињу, рибама, птицама, дрвећу, камењу, да би се њихове особине могле применити на предмет о којем се говори. Барокни *concetto* захтевао је дакле, и познавање историје од беседника и Венцловића је управо овакав захтев нагнао да се, као и остали беседници његова времена, међу другим прекупацијама лађа историјских штива и обавештава о прошлости свог и других народа. Отуда његови списи везани за историју имају сви једну заједничку особину: они нису историјски списи у уобичајеном значењу речи, него је у њима историја

Српске народне пословице, Напомене и објашњења, 391—569; М. Павић, предговор књизи: Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд 1966; Д. Медаковић, *Један прилог проучавању српско-руских штампарских веза*, Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967; М. Селимовић, *За и против Вука*, Нови Сад 1967; L. Costantini, *Gli Anali del Baronio-Skarge quale fonte di Gavrilo Stefanović Venclović*, Ricerche Slavistiche XVI, Roma 1968/69; R. D. Kluge, *Zu einigen neueren Arbeiten über die serbische Literatur des 18. Jahrhunderts*, Die Welt der Slaven, Wiesbaden 1969, 386; Р. Михаиловић, *Иконостаз XVIII века и циклус Христових страдања*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969; М. Павић, *Забавник Вука Караџића*, Београд 1969, 554, напомена 39 (Посебни отисак из Сабраних дела Вука Караџића, књига осма), Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970; Р. Михаиловић, *Симболичне представе банатских иконостаза XVIII века*, Зборник филозофског факултета XI/1, Београд 1970; П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971—160, 163; Б. Вукадиновић, *Интерпретације*, Београд 1971. О Венцловићу и Верешу: A. Endre, *A kaletközérségségi manierizmus problémái*, Küllönlenyomat a Nemkón 3—4, 1971, 437—446, особито стр. 437—438; Р. Михаиловић, *О конкретистичким основама слике природе у српској уметности XVIII века*, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад б. г.; П. Д. Кијук, *Два песника изван себе*, Идеје 2, Београд 1971; Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, Београд 1971, 196—199 и *passim.*, М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972; Д. Давидов, *Иконе српских зографа 18. века*, Београд 1977, *passim.* R. D. Kluge, *Zu Gavrilo Stefanović Venclović Predigtichtung*, Slavistische Studien zum VIII internationalen Slavistenkongress in Zagreb 1978, Köln Wien 1978.

² М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, 286—287.

стављена у службу једног обимног и разноврсног беседничког о-груса. То се није одразило само на облик Венцловићевих списа везаних за историју, који увек припадају беседничком оквиру и не улазе у научну расправу и документацију, него се одразило и на суштину његових интересовања за историјска збивања. Анегдота, занимљив податак, ефектан историјски профил, широка историјска кретања, подесна да задовоље машту шајкашке пастве Венцловићеве, дата у фресци и брзо, то ће привлачити његову пажњу. Своје историјске лектире и своја казивања о прошлости различитих народа од Халдејаца и Мисираца до својих дана, Венцловић је, дакле, морао прилагођавати потребама и могућностима своје пастве, које је тешко било свести на заједнички именоватељ. Отуда оно стално осећање док се читају његове повести из историје забележене за потребе проповедања у цркви, да се он креће на колебљивој граници између народног легендарног предања и историје.

Па ипак, количина историјских референци Венцловићевих и њихова природа су такви, да ће се он по свој прилици све чешће узимати у обзир када је реч о српској историографији XVIII века. Што то до сада није био случај два су узрока: прво, његово дело, па и оне странице тог дела које се односе на историју, још су великим делом у рукопису. Друго, његова интересовања за историју нису из управо поменутих разлога налик на интересовања ерудитске барокне историографије осталих српских писаца његова времена, нису остварена у уобичајеном облику историографског дела. Чини се, међутим, да је због облика који су Венцловићеве беседе наметнуле његовим историјским занимањима поверење у поузданост Венцловићевих „историјских легенди“, јер оне тако звуче, било потцењено. Укратко, жанровске препреке и предрасуде стајале су и стоје на путу разумевања Венцловића као историчара. С друге стране, он је имао једну црту која га повезује са другим историчарима: његове историјске евокације ма како легендарно звучале, увек се, као и његови други беседнички списи, ослањају на извор, нису измаштани и његова се ерудиција, иако он нема потребе да својим слушаоцима даје рачуна о својим изворима, лектирама и референцама, не сме потценити. У светлости новијих истраживања везаних за Венцловићеве беседе о иконокластичким борбама у Византији, Венцловићев податак и хронологија изгледају зачуђујуће поуздано.³

Легенде из хебрејске и грчке библијске књижевности и историје, приче из историје Рима, Персијанаца, Скита, Авара, Турака, Руса, Бугара, Арапа, владарски портрети често кратки и затворени у анегдоту, описи великих историјских покрета и раз-

³ Упоредити М. Павић, *Венцловић о иконокластичким борбама у Византији*, Сентандрејски зборник (у штампи). Да Венцловићев рад на историји Византије заслужује пажњу упозоравали су својевремено писца ових редова Георгије Острогорски и Миодраг Павловић.

рања, идејних размимоилажења, битака на копну и мору, све су то теме које је Венцловић стављао на увид својој пастви у средњем Подунављу. У том низу текстова неке области изненађују обиљем: то је у првом реду Венцловићево интересовање за свет византијске прошлости, који је на неки начин обухватао и историју његовог сопственог народа. О тим тежишним областима Венцловићевог занимања за историјске теме овде ће бити речи. Пажња посвећена у Венцловићевом делу грчкој и српској прошлости то свакако заслужује.

I

Као што је проф Ђорђе Бранковић у својим *Хроникама* сматрао да је митологија саставни део историје, па је свом историјском спису додавао каталоге античких богова и митова поредећи их са словенским, тако је и Венцловић загладан у најстарију прошлост Грчке својој пастви објашњавао антички митски свет. Он наводи каталог „јелинских” митолошких личности од Херкула и Јовиша којег је и „цар Александар почитовао”, морског бога Нептуна, „у паклу” Плутона, „од докторије” Ескулапљеуша, бога рата Марса, „од многе беседе” Меркуриуша, „од свирње” Аполона, од ветра Еола; богиње: Минерву („од философије”), Дијану („од измишљавања и умља”), „од усева” Цереру, „од имовине и блага” Фортуну. Даље помиње Баха, Сатира, Силвана, и др. „Што год се вешти на свету налази, од свашта су они особитога бога или му богињу имали” — вели Венцловић за антички свет. На другим местима Венцловић ће се поново задржати на античкој митологији. Описаће култ „паганског бога Дија” (Зевса) везан за легенду о Зевсовом рођењу и цео антички грчки мит о свргавању Крона; објаснио је тајно преношење Зевса на Крит, где дете скривено од Крона штите Реини синови Курети правећи галаму како би затлушили детињи плач; споменуо је и детаљ о гутању камења, које је Крону подметнуто увијено у пелене уместо новорођеног Зевса. Споменуо је фригијске култове Зевса и култове његовој матери, а затим је описао мит о Дионису додирнувши његову незакониту везу са Афродитом (из које се родио Пријап) и испричао уз пут мит о Зевсу и Семели и како се Дионис родио из те везе на необичан начин из Зевсовог бедра. У продужетку пренео је Венцловић мит о Пелопу, по којем је Пелопонез добио назив, помињући нарочито злочин Пелопов према краљу Стимфалу из Аркадије, којег је Пелоп позвао на гозбу и убио раскомадавши му тело. Показао је да му је познат и култ Пелопа, који је укључивао жртвовање црног овна и обредно самокажњавање младића шибанем код Пелоповог олтара. Венцловић познаје богињу смрти Хекату, Орфеја, Исиду, а помиње и митског прадитеља Трофонија, показујући да се сећа и пророчанства које је овоме изречено у Делфима. По другим Венцловићевим списима наћи ће се бројне реминисценције на античке књижевности и философију. Он помиње и на-

води Хипократа, Питагору, као и његову школу, Аристотела, Платона, епикурејце, стојичара Хрисипа и друге. Позива се на Хомера, на *Илијаду*, на Вергилија, из чије *Енеиде* у два маха доноси фрагменте, на Цицерона, на Квинтуса Курцијуса Руфуса, из чијег дела о Александру Великом преноси анегдоте, и на друге. Једним легим језиком препричао је Венцловић бројне легенде и анегдоте из античке историје и митологије; о сликару Апелесу и златном јелену, о Дарију, Александру Великом и кокоши која носи златна јаја, о последњем атинском краљу Кодросу, итд.⁴ Он прича легенду о Александровом „принцу” Птолемеју, о Ханибалу и другим античким личностима, прелази на повести о римским царевима Есписијану, Доменцијану, Максимијану, Диоклецијану, Тиверију и његовом „принцу” Сеану, о „Максентију цару мучитељу, сину Максимијана, Константинове жене Теодоре брату”, објашњава устројство римског календара, описује капитол у Риму, али његова омиљена тема је хришћанска и касније византијска Грчка. Његове византијске повести обухватају низ историјских личности и тема приказаних онако, како му је његов беседнички позив налагао. Међу личностима из историје оба царства јављају се у Венцловићевом делу најчешће затворени у анегдоту или кратки портрет владари и војсковође: Јустинијан, Ираклије, Велизар, Маврикије, Теодосије, Премудри Лав, Јулијан, Лав Јерменин иконоборац, Константије „брадати”, Роман, Лав III и низ иконоборачких царева и њихових противника са две царике, Ирином и Теодором, патријарси иконокласти и патријарси правоверци и многи други. Венцловић је приповедао својој пастви како је цар Константин пошто је поразио Магненција у Риму 538. године од створења света у градињу по имену Византија основао царску столицу, како је премудри Лав својој царници Теофани градио у Цариграду цркву, па је саградио на име Свих светих, надајући се да ће и царица бити међу њима, како је Јустинијан подигао Свету Софију у својој престоници, како су ту престоницу опседали руски кнезови Осколд и Дир, како је за време иконокластичких царева, у Цариграду био трс тако да је и море кључало и то тачно 24. године владавине Лава III на дан 26. октобра; како је римски принцип Петар основао Свету Горч и покаљуђерио се, како је усред персијског похода копљем усмрћен цар Јулијан, како је до раскола цркава дошло најпре 640 и потом 1017. за Јустинијана II под папом Сергијем Сирјанином, како је цар Максимијан походио Солун, како су један Бугарин и један Грк делили меџан у Солуну и како је Грк победио захваљујући св. Димитрију, и многе друге приче и анегдоте као што је она о цариградском патријарху Герману, који је изабрао мудрост уместо здравља. Приповедао је Венцловић и о томе како су одржани први и седми васељенски сабор „поради икона”, како је цар Лав Мудри пренео мошти Лазарева у престоницу, како

⁴ М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979, 200—201.

је избила народна буна на цариградском коњском тркалишту, или буна монаха из једног манастира у близини престонице. Венцловић има једну беседу о односима источне и западне цркве, која почиње од жене на папској столици, од папесе Јоване, и улази у бројне подробности догматских разлика између Рима и Цариграда. Опсада Цариграда и Солуна представљају посебно привлачне теме за Венцловића. Он описује опсаде византијске престонице у различитим приликама и од стране различитих нападача, Латина, Руса, Персијанаца, Скита, Сарацена, Турака, а у низу текстова који својим историјским језгром често разбијају танку опну беседничког оквира, Венцловић обрађује теме као: глад у Солуну, цар Јустинијан и Солуњани, варвари и Бутари под Солуном и у једној дирљивој беседи о светом Димитрију пренеси тужно пророчанство заштитника Солуна у тренутку када турска војска долази на домак града.⁵

У том обиљу материјала легендарног или заснованог на доста поузданим изворима, Венцловић ће начинити праве списатељске подвиге упуштајући се у две важне теме византијске историје. То су његове беседе о иконокластичким борбама у Византији и његов приказ опсада византијске престонице.

У три наврата Венцловић се у оном делу своје рукописне заоставштине која је дошла до нас задржао на борбама око икона тако карактеристичним за историју Византије. Први пут то је било 1732. године у књизи *Поученија и слова разлика*,⁶ где је Венцловић пренео један текст о седмом васељенском сабору улазећи у христолошку расправу везану за иконоборство. С обзиром да је ту на народном језику морао разматрати осетљива питања христолошке догматике, може се разумети што се у каснијим беседама ове врсте није више враћао теолошким проблемима иконоклазма, него се радије задржавао на историји Византије у време борби око икона. Црква није могла бити равнодушна (бар тако је било стотинак година касније, када је Вук чинио нешто слично) ако се питања догме разматрају једном терминологијом која није проверена у црквеној пракси, на народном језику који је Венцловић тек имао да прилагоди суптилностима теолошке расправе. То је свакако и сам осећао. Што се тиче историјских чињеница везаних за сабор, Венцловић је тачно указао на његове учеснике (цариградски патријарх Тарасије, представници папске столице из Рима, подршка сабору од стране папе Хадријана I, и са иконокластичке стране као главни противници патријарх Анастасије и тезе Константина Накколијског). Занимљиво је код Венцловића и довођење иконоклазма у везу са потоњим „калвинизмом“ и указивање на његово порекло у манихејству.

⁵ Упор. Гаврил Стефановић Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд 1966, 276—285. где су објављени делови ових Венцловићевих беседа.

⁶ Архив САНУ, инв. бр. 94 (271), нарочито лист 294.

Све је то казано дакле, на један начин којем се компетентност и обавештеност не може оспорити.

Други пут Венцловић се задржао на борби око икона 1741. године у књизи *Великопостник*,⁷ а трећи пут 1746. пред крај живота у другој књизи зборника *Поученије избраное*,⁸ али његових „сказивања о иконама” има расутих и по другим његовим беседама.⁹

У свим тим текстовима Венцловић је из нама непознатих извора пренео историјат иконокластичких борби у Византији од почетка до краја, од Лава III до цара Теофила, указујући на улоге царева и патријараха иконоборца (Константин V, Лав IV, Лав V Јерменин, Михаило II Аморијац, Теофил и патријарси иконокласти: Анастасије и Јован Граматичар). На страни заступника икона он је описао деловање иконољубаца (патријарси Герман, Тарасије и Методије, цареви и царице Ирина, Константин, Никифор из Беника, Ставракије, Михаил Ракавеј, царица Теодора са сином Михаилом II и коморником Теоклистом). Уз тај низ личности које све одговарају историјским знањима о овим борбама које данас имамо, Венцловић је ту успоставио доста тачну хронологију догађаја током сто година иконокластичких распри, говорио о свирепим прогонима иконољубаца, о седмом васељенском сабору одржаном у одбрану икона, поменуо иконоборачке саборе и теолошки аспект питања (сасвим кратко у једној реплици царице Теодоре) и задржао се подробно на легендарном лиду цара Теофила последњег иконоборца и на монашком отпору иконоклазму укључујући у свој приказ и осврт на странку зилота око манастира Теодора Студита.¹⁰

О сложеном питању христолошких распри и сукоба око икона који су потресали стотину година византијско царство Венцловићева паства по местима на средњем Дунају од Сент-Андреје до Коморана и Бура, добила је зачудо тачна и систематски приказана обавештења. Исто се може рећи за други круг тема из историје Византије који је привукао Венцловићеву пажњу.

Своју дугу беседу о опсадама Цариграда Венцловић је саставио на чистом народном језику исто као што је био случај са беседом о иконоборству. Унео ју је 1743. године у своју књигу *Слова избрана*.¹¹ Делумично је објављена.¹² Њен наслов је необичан за Венцловићеву беседничку праксу (беседе, обично немају наслова) и веома дуг: „Повест полазна с давнашњега указа

⁷ Архив САНУ, инв. бр. 97 (136) лист 194^а—209^б. Упоредити и: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 259—273. где је објављен део те беседе.

⁸ Архив САНУ, инв. бр. 100 (260), лист 88^а—94^б.

⁹ Гаврил Стефановић Венцловић, *нав. дело*, 201. и 251.

¹⁰ У поменутом раду о Венцловићевом интересовању за иконокластичке борбе у Византији (Сентаandreјски зборник) о овом се питању расправља подробније.

¹¹ Архив САНУ, инв. бр. 101 (137), лист 727^а—740^б.

¹² Г. С. Венцловић, *нав. дело*, 265—276.

сложена изарад памтења онога дивнога голема чуда свете Богородице, када Перси и Татари Цариград облегоше с великом силе-сијом узимати га, пак с божијим судом изарад те им пробе, сви изгинуше љуто, а град с христјани уједно здрав и читав од њих оста". Под оваквим називом Венцловић је испричао својим шајкашима на Дунаву како је за време грчког цара Ираклија персијски цар Хоздроје кренуо велику војску на православне. Како је пре цара Ираклија царством владао „љути паче мучитељ, а не христјански цар, именован Фока", па је под њим грчка сила „била спала и изнемогла". Тако је напад Персијанаца на Халкидон (где је — како бележи Венцловић — био четврти сабор) затекао цара Ираклија неспремна. Он се одлучио на необичан потез, који није смео да разгласи својим поданицима: тајно се извезао из Цариграда и ставио на чело војске која је кренула на Персију. У исто време Цариград је напао и „татарски хан, скитски цар Каган" чувши да је Ираклије оставио своје царство. У Цариграду је остао као заповедник патриције Воинос, али се народ у ствари све више уздао у патријарха Серђија, који је одржавао дух у народу носећи свакодневно литије. Када су Персијанци и Татари (Скити) напали с копна и с мора грчку престоницу, под бедемима су се мимоишле две војске, Персијанци нису ни изашли под град, и поморска сила скитска претрпела је пораз. А у исто време у Персији је цар Ираклије славио победу.

Одмах треба рећи, да се као и у случају Венцловићеве беседе о иконама, на сва основна обавештења која он овде даје можемо ослонити као на поуздана и у основи црпена из извора којима се и ми данас служимо, јер пружају исте податке. Реч је у беседи најпре о цару Фоки (602—610) који је у историји Византије доиста познат као тиранин, као цар наклоњен Риму и личност која доводи царство до расула. Цар Ираклије (610—641) је управо она личност која ће царство из те кризе извући, иако су у његово време Персијанци у Малој Азији, а Авари са својим каганом и Словени са Балкана претили царству. Године 615. Персијанци су под Халкедоном, а цар Ираклије се упркос противљењу својих поданика ставља на чело војске и одлази у поход на Персијанце против Хоздроја II, препуштајући оваквим поступком згрануту престоницу на управу патриција Бона и патријарха Сертија, који подиже морал у народу тако да рат почиње „у атмосфери верског заноса" (Г. Острогорски). Године 626. Цариград су откодиле с копна и мора персијске и аварске војске, а персијски војсковођа Шахрбараз (којег Венцловић назива Сарвар) заузима Халкедон. Али, Персијанци нису ступили у акцију под Цариградом, тако да су Грци поразили непријатељску флоту, а Цариград се спасао опсаде. У исто време у Персији су имали успеха и цар Ираклије и његов брат и пораз Персијанаца је прослављен 628. године.¹³

¹³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1970, 109—118.

И у продужетку беседе Венцловић је сасвим тачно пренео историјске податке о следеће две познате опсаде Цариграда. Опсаду из 674. у време Константина IV Венцловић описује са свим појединостима: он зна да је арабљанска флота заузела Кизик и да је у њему зимовала, он зна да су Арабљани поражени помоћу грчке ватре и описује је, он зна и то, да када је дигнута опсада, арабљанско бродовље доживљава буру у којој тешко страда. Слично се може рећи и за опсаду Цариграда из 717/18 коју Венцловић везује за владу Лава III.

У овом излагању, дакле, Венцловић се сасвим држао свог нама непознатог извора, који је опет, давао веродостојне податке. У вези с тим занимљив је Венцловићев однос према учешћу Словена у аварској бици за Цариград. Као што је познато, у опсади су 626. поред Персијанаца из Мале Азије и Авара из Европе, учествовали и балкански Словени. Венцловић то није поменуо, чак је на једном месту подвукао да су Бугари нападали Аваре заједно са Грцима. Такав поступак тражи разјашњење. Реч је очигледно о словенским племенима која се, као што знамо, нису радо покоравала Аварима, а и Ираклијева политика према Словенима није била онаква као према Аварима; док се с Аварима обрачунавао војнички, са Словенима је тражио споразум и „морала су, силом прилика, претезати дипломатска средства”.¹⁴ Венцловић дакле, ни у овом случају није био далеко од истине, када у опсади Цариграда није изједначавао улогу Авара (односно Ски-та или Татара, како их он назива) са улогом Словена у том рату. Омашка је што Бугаре доводи на Балкан пре 680. године, пратећи очигледно неки „извод” који Бугаре поистовећује са балканским Словенима.

Могло би се на крају закључити да нас је Венцловић у оба случаја које смо навели овде (беседе о иконокластичким борбама и беседа о опсадама Цариграда) изненадио ослањањем на поуздане изворе који су нудили обиље тачних чињеница из грчке прошлости. Његов увид у изворе, био је очигледно добар, предлошци са којих је преносио обавештени у највећем броју случајева, и као што смо рекли, вероватно они исти којима се ми данас служимо.

У светлости досад изнетих података, Венцловић се указује као доста поуздан информатор у области византијске историје, који је живом речју деловао у српској средини прве половине XVIII века. Када је реч о српској историографији тог доба, ово треба имати на уму.

У вези с тиме може се с правом поставити питање откудa толики интерес за грчку историју не код Венцловића, него код његове војничке и трговачке пастве по малим градовима Подунавља у првој половини XVIII века? Одговор је једноставан:

¹⁴ С. Ђирковић, *Образовање српске државе, Историја српског народа II*, Београд 1981, 141—146.

прво, Срби и Грци били су на том простору опкољени католичким и другим „мноверним” живљем, држали су се изоловано у оази источног хришћанства и историја православних грчких царева могла је само да их оснажи и подржи у тегобама живота под аустријском влашћу. Други разлог је везан за састав Венцловићевих слушалаца. Из његове преписке и иначе, познато је да је он осим Срба у својим црквама у Острогону и Ђуру, а свакако и другде, имао парохијане Грке и често је, нарочито у време ратова, када су Срби одлазили листом на ратишта, остајао само на грчкој пастви.¹⁵ Та паства морала је знати и српски и грчки и Венцловић је имао коме говорити о прошлости Цариграда, о византијским царевима и партијарсима. Пошто су Грци у Ђуру и другде непрекидно, али узалуд, вршили притисак на Венцловића и Србе да се служба врши на грчком, а не на српском, ове беседе из грчке историје, а на српском језику могле су бити некаква рука измирења између завађене Венцловићеве пастве.

II

Венцловићево интересовање за историју српског народа имало је два извора. Оно је било природни наставак интересовања за византијске оквири те историје и друго, оно је произишло као и прво, из канонских потреба. Венцловић није своје црквене беседе посвећивао само светитељима и другим личностима византијске грчке цркве и историје, него је био упућен црквеним уредбама на службе Србима светитељима, међу којима су се налазили и бројни владари. Тако се српска историја и догма у његовом послу преплитала. Али, он је ишао и даље од тих оквира.

Он је на пример, својој пастви на Дунаву указивао на порекло српског народа, говорио о „Славенима” чије име изводи од речи слава, и писао о настанку словенског писма и пореклу свог народа: „... сви једнако наричемо се Славени по првом заману кад је све то у једној слози било и једнога су цара над собом имали, те им нико није могао одолети. У великој тафри, помпашни на гласу људи особити били су врли витезови на боју, те се тога су прозвати врли и славни туштени народ. Нити има на свету више кога рода, колико тај славенски без числа многи народ штогод расејао се. Јесу допосле назвати Хорњавци што су више између лешке и мађарске земље Словаци, али кроз то тако обашка се именоваше, јерно сербскога чатања слова (та азбуковица) понапре између њих је изашла свим осталим, Србљем, Бугаром и Рушњаком за потребу књижну, ако најпосле кроз Немце и изгубише је они сами. . .”¹⁶

Овако помињући ћирилско писмо, Венцловић је очигледно мислио на моравску мисију Ђирила и Методија; он је свакако чи-

¹⁵ М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 22—23.

¹⁶ Г. С. Венцловић, *нав. дело*, 286.

тао житије Ђирилово, јер образлажући своју реформу језика и писма и залажући се у пропратним текстовима уз своје књиге за употребу народног језика у цркви, Венцловић користи оне исте аргументе и наводи она иста места из Св. писма које користе и солунска браћа Ђирило и Методије у полемици са тројезичницима (нпр. посланицу св. Павла Коринћанима). Венцловић даље набраја остале словенске народе (Србљи, Бутари, Рушњаци, Словаци или Хорњевци, Пољаци или Леси) и наводи легенде о настанку имена Пољаци и Леси. Венцловић познаје центре српске средњовековне културе, Атоску гору и Фрушку гору, и набрајајући на једном месту православне манастире, обе помиње додајући: „Дигни де се, једанпут, те отиди у Свету гору, или тамо у који руски велики манастир, да видиш њихан начин какав је и научи се од њих апостолском учењу”. Постоји један његов текст у којем описује настанак Атоске горе. Додуше, он у једном писму с калуђерском скромношћу напомиње да не зна поименце све који су поглавити и колико има манастира фрушкогорских, али зато на истом месту показује да зна за атоски Хиландар и манастир Св. Павла, а о тој истој Фрушкој гори (у коју је и сам ваљда намеравао у једном тренутку да оде) у Максимовом животу пише опширно.

У црквеном зборнику који је, како изгледа, наставак неке изгубљене Венцловићеве књиге,¹⁷ наш писац је приредио праву антологију тропара и кондака Србима свецима: деспоту Стефану, архиепископу Арсенију, Стефану Дечанском, светом Јовану деспоту, светом Сави (са биографским подацима), деспоту Максиму, Анђелији, за коју бележи: „Богатство своје расточила јеси ништим . . .” У *Стихослову полијелеја* има по неколико врста кнезу Лазару, Симеону (с датумима живота), краљу Милутину и другима, са сликама Симеона, Саве и кнеза Лазара (с датумима и подацима о косовској бици). Засебно, у тој књизи поново исписује текстове из службе Сави и Симеону, Ђирилу и Методију. У својој првој књизи писаној на народном језику 1732, он даје једно „поученије” које се може читати на дан празновања Стефана Дечанског.¹⁸ На једном другом месту Венцловић ће на народном језику поменути у песничком узлету архиепископе Саву, Арсенија и Максима и „света три краља” Симеона Првога, Владислава и Стефана Дечанског, као и цара Уроша последњег.

У овом набрајању пада у очи једна појава карактеристична за XVIII столеће. Сава и Симеон који су вековима на иконама приказивани заједно, код Венцловића су не само на поменутих сликама, него и у тексту, растављени. Саву прати низ архиепископа, а Немању низ владара. Ова два светитеља раставиће на исти начин који подину потом Жефаровићева *Стематографија*

¹⁷ Архив САНУ, инв. бр. 31 (140). Овај Венцловићев зборник настао је између 1730. и 1740. године.

¹⁸ М. Павић, *нав. дело*, 31—33.

(1741) и Србљак из 1761. године. То значи како смо раније једном већ напоменули, да је у време великих битака за привилегије Срба у Аустрији, у време Бранковићевих и каснијих напора да се обнови српска државност, улога Стефана Немање била значајнија у својству оснивача владарске династије, него у својству светогорског монаха и светитеља.¹⁹

У једном недатираном писму из времена око 1740. године, Венцловић ће тражити од будимског владике Василија Димитријевића да му достави подробнија обавештења о Симеону Немањи и светома Сави, јер жели да састави слово о њиховим животима прижељкујући можда житија од Саве, Доментијана или Теодосија. Поред осталог, Венцловић је тада тражио податке о томе „кога је закона и рода био свети Симеон“, дакле, податке о пореклу и првој вери Немањиној што овакако показује да је извесна обавештења о Немањи већ имао и да је знао, ако ништа друго, да се о пореклу Немање није лако обавестити и да првобитно није припадао источној цркви. Уосталом, Венцловић је још тридесетих година бележио податке из Симеоновог живота у свом *Зборнику*,²⁰ а 1735. године у *Пресађеници* је написао кратко, али пуно података житије светога Саве. У тој биографији, Венцловић показује да зна ту епоху, која је заједно са Савиним животом текла за грчкога царства Алексија Дуке и Теодора Ласкара, да је Сава био син првог српског хришћанског краља, Стефана Немање, Белоурошеца, који је потом, у иночаштву, наречен Симеон. Даље помиње Савино бекство у Свету гору, у манастир Пантелејмон, назван *Русси*, где је Сава пострижен. Зна да је постављен за архиепископа српске земље у време цариградског патријарха Манојла и наводи годину. Затим помиње Савин пут у Јерусалим, повратак и смрт у Трнову, у Бугарској. Најзад, Венцловић каже и то да је Савино тело пренето у оцаџбину „својим краљем Владиславом“.²¹ Како је Венцловић још 1732. године саставио на народном језику житије свете Петке српске, а управо у тренутку када је поменуто писмо писано, дакле, око 1740. састављао је и своје житије Максима Бранковића, може се с правом претпоставити да је планирао и житије Светога Саве и Симеуна да састави на исти начин. Да ли је то и постигао, или је све остало само на плановима, тешко се може рећи. У сваком случају, да је остварио своје намере изнете у поменутом писму, добили бисмо још два житија попут оних свете Петке и Максима, биографије Саве и Немање на изузетном народном језику којим је тако суверено владао један од највећих стилиста српске књижевности пре Вука. Постојала су међутим и интересовања друге врсте код Венцловића за ове две крупне историјске личности. О

¹⁹ М. Павић, *Лик св. Саве у српској књижевности XVIII века*, Сава Немањић — свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 417—418.

²⁰ Архив САНУ, инв. бр. 31 (140).

²¹ Архив САНУ, инв. бр. 96 (133).

св. Сави он наводи једну пословицу, једну од ретких које се одnose на овог светитеља, уз његов поменути портрет бележи и неколико података: да је постао архиепископ 1216 „за патријарха Манојла цароградскога”. Можда се на Немању односи она лепа анелдота Венцловићева у којој се прича једно чудо светога Симеуна.²² Поред тога што је на српскословенском језику оставио житије Стефана Дечанског у склопу службе овом светитељу, и житије свете Петке српске на народном језику²³ Венцловић је саставио на народном језику и житије деспота Ђурђа Бранковића, потоњег архиепископа Максима (умро 1516). То је уједно и најзначајнији Венцловићев рад из српске прошлости, који је дошао до нас.

Житије архиепископа Максима је краће, дакле синаксарско, или пролошко житије и Венцловић га је унео у своју књигу *Житија, слова и поуке*, писану око 1740. године.²⁴ Састављено на народном језику оно даје више но што тема најављује, јер се ту сликају поред архиепископа Максима и други деспоти лозе Бранковића. Њихово порекло доводи се у везу са оцем Светога Саве, Симеуном Немањом, који се назива првим краљем српским, при чему Венцловић напомиње да је то порекло Бранковића по женској лози, јер се мушка линија Немањића затрла са царем Урошем. Потом Венцловић излаже порекло Максимово наводећи његове претке Бранковиће, од деспота Ђурђа Бранковића, преко његових синова (Стефан, Лазар и Гргуру) које назива Теорђевићима и помиње и њихову сестру Мару удату за цара Амурата у Цариграду. У даљем излагању он описује посету Гргура и Стефана сестри Мари и цару Аммиру Амуратовићу, који деспотове наследнике ослепи у страху да они преузимајући владу у руке не науде царевини. Страшна освета Ђурђева над заробљеним Турцима описује се по синаксарском житију („седе он на голој земљи у долини, заповеди клати их ка овце пред њим; дотле их клаше, догод сав до врата му огрезе у крви. И тако устаде...”) Кратка једногодишња влада деспота Лазара и одлазак слепога Гргура у Свету Гору, где се „локалуђери у србскоме на граници манастиру Филандару” уводе причање у ужи круг око Максима. Његов отац, слепи Стефан, прими на себе деспотовину, уђе у окршаје са Турцима, али када осети да ће њина сила надвладати, пређе у Угарску, тамошњем краљу који га је био позвао, а потом на позив немачког цесара пређе у Аустрију, па у своје ново седиште, „у Фриоли горе Београд”. Онда се деспот Стефан ожени узевши „за се кћер некога Аранита храброга кнеза арва-

²² Г. С. Венцловић, *нав. дело*, стр. 202.

²³ Архив САНУ, инв. бр. 94 (271); текст је објавио Г. Витковић у *Гласнику Српског ученог друштва* XXXIV, Београд 1872, 165—177.

²⁴ Архив САНУ, инв. бр. 84 (270); дело је објављено у два маха: у *Гласнику Српског ученог друштва* XXXIV, Београд 1972, 157—165 и у књизи Г. С. Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд 1986, 287—293.

нитскога, госпођу Анђелију”, и ту „ш њоме роди то блажено дијете му Максима”. Максим је изучио српску и латинску књигу, боравио на ћесарском двору и царева кћи је покушавала да привуче његову пажњу, чему је он одолео. Деспот Стефан је имао још једног сина, брата Ђорђева, Јована и он је заједно с потоњим Максимом боравио на царском двору. На захтев мађарског краља, браћа с матером, напустише царски град и бродом се спустише у Будим носећи очеве мошти. Краљ им даде на управу Срем, „штоно и тако од пре њихов бијаше, ал’ кроз Турчина с бојем паде под Маџара”. Сада су опет ушли у борбе с Турцима и краљ Максиму даде за жену своју „суродицу именом Самбелу”, али се тај брак не склопи како ваља, јер невеста не хтеде оставити своју „папишку” веру. Максим се тада повуче у манастир „што га је сам изградио” и закалуђери се, а његова несудђена жена оде међу „своје думне”. Тако на Јовану остаде деспотство, али он остаде без мушка порода и после мало времена и сам умре, тако да краљ и сва господа захтеваше од Максима, иако је калуђер, да се прими деспотства „да им не прелази очевина у туђе руке”. Када Максим одби, у деспотско звање „дође им туђин спахија, те се усели у њин дом и преузме му очевину”. „Бијаше код краља — пише даље Венцловић — неки му удворица виловник, делијчина зла и убојица, Вук, ни Мађар ни Србљин, опора, сурова људина, те њему поклони краљ ону деспотину” и он прогна Максима отуда. Тако почињу дуга лутања Максимова; са матером и моштинама оца и брата он одлази у Каравлашку Радул Бегу, постаде влашки архиепископ, узео учешћа у мирној влашкој и бодданској бега, а после смрти Радулове, и на мирној Мађара са влашким војводом Михном, јер су се били завадили „око Хердеља”. Најзад, Максим се враћа у Срем, али га нови деспот протера оданде из манастира који је сам Максим саградио и тако се најзад обрете у Фрушкој гори, која је припадала Јакшићевом колону, одабра Крушев до и у њему уз помоћ војводе Јована Његојевића, сагради храм Благовештења, где је и умро. На крају се описују предсмртна виђења деспота Максима и његова посмртна чуда.

Такво житије деспота Ђорђа Бранковића Венцловић је изнео пред своју шајкашку паству у Ђуру у облику беседе. Пуна историјских података и имена, та беседа износи веома сложена збивања кроз три или четири генерације деспотске лозе Бранковића и Венцловић је није случајно одабрао. Бранковићи, Јакшићи, Срем и Угарска, као протагонисти и попришта збивања, морали су привлачити пажњу његових слушалаца. Добро обавештен као и у својим беседама везаним за византијску историју, Венцловић је у житију архиепископа Максима пружио обиље података из српске историје. Не улазећи у анализу свих историјских појединости из овог житија, овде ћемо само упозорити да се сложено питање Венцловићевих историјских извора, у његовој биографији деспота Ђорђа Бранковића намеће у први план.

III

Указати на изворе Венцловићевих беседа о грчкој и српској прошлости теже је но указати на изворе било ког другог српског историчара исте епохе. Беседник и свештеник, он није имао потребе ни могућности да документује своја историјска излагања и на своје изворе и узоре позивао се само изузетно и ретко. Свакако да су широки одсеци византијске књижевности коју је он читао у словенским преводима, а без сумње и на грчком, давали основ његовој ерудицији. Те теолошке и књижевне изворе, на које се сам Венцловић позива, треба свакако имати на уму и када је реч о његовим знањима из византијске историје.

Од хagioграфских списа читао је Венцловић живот Марије Египћанке од Софронија Јерусалимског, у неколико верзија житије свете Петке, затим упоредни животопис Грипорија Богослова и Василија Великог од Григоријевог истоименог ученика. Из старе српске преводне књижевности до њега је дошао роман *Варлаам и Јосаф*, и изводе из овог омиљеног дела Венцловић је у два-три маха преводио на народни језик. Тако „Притчу о души и телу” преводи још 1732, а „Притчу о три друга” око 1740. Године 1743. још увек је имао при руци ову књигу и позивао се на њу називајући је „Историјом о Варламу и цару Јосафу”.

Све форме византијске поезије одомаћене у старој српској књижевности срећше се у делима Венцловићевим; од византијских песника и писаца хитни познаје оне најбоље: Андреју Критског, Козму „лесанописца”, по свој прилици Козму Мајумског, Дамаскина, Софронија Јерусалимског. Од беседника читао је најзначајније, и они су имали на њега, поред савремене му омилитике, пресудан утицај. Нарочито је много читао и преводио Златоустог: *Маргарит* и друге списе; затим Григорија Богослова и Василија Великог. Ова три беседника и иначе су привлачила његову пажњу: преводио је њихове животописе, дао један спис о књижевном спору који је избио у Цариграду око беседничких стихова ове тројице проповедника.

Читао је Гаврил Венцловић морално-аскетског беседника Јефрема Сирина: његовог прекрасног Јосифа и лепу легенду о блудници и Христу. Читао је византијског мистика Јована Лествичника, аутобиографију Метафрастову и, ваљда, писма приписана Метафрасту, читао је Теодора Студита и Теофилакта, Григорија Паламу и Варлама „Калавранског” „с којим се Палама борио бранећи хесихазам”. Тако је Венцловић ушао у основне проблеме односа двају духовних светова, двају начина мишљења, „западњачког”, логичког, ако се тако може рећи, и оног „антиномичког”, својственог грчко-хришћанском погледу на ствари, одраженог у овој чувеној полемици. Читао је Венцловић списе других црквених отаца: Атанасија Великог, Ксантопула Нићифора Калиста, Амфилохија Иконијског, Максима Исповедника, Тхирила Александријског, Прокла Константинопољског, Јована

и Петра Антиохијског, Исидорија Јерусалимског, Генадија Цариградског, инока Петра, Виргила Цариградског, светог Нифонта, светог Илариона Блаженог, Јефтимија Великог, посланице Атанасија Александријског, Никиту Пафлагона и Никиту Студитског Ститата, Јована Философа, Епифанија Кипарског, Антиоха, оца Евагрија, Јована Милостивог; читао списе Исидора Пилусиота, Теодорита, Лимониса и друге.²⁵

Међу тим бројним изворима на које се Венцловић позива, међу именима писаца које је преводио и прерађивао или контаминирао њихова дела у својим беседама, има веома мало позивања на историјске изворе. Као што је већ поменуто, он је за античку грчку историју користио „Квентуса Курија“, дакле *Историју Александра Великог* од античког аутора I века н. е. Quintus Curtius Rufus био је у петровској епоси преведен на руски и Венцловић је у својој књизи *Пентикости*, а свакако и другде користио његово дело о Александру Македонском у руском преводу. У беседи о опсадама Цариграда Венцловић помиње да се „у летописцу“ сведочи о 1800 галија које су пале под трчку престоницу у време иконоборачког цара Лава III, али није јасно о каквом је летопису реч. Међутим, говорећи о односима између западне и источне цркве, Венцловић се позвао на један веома значајан историјски извор — на „Барона цесара, кардинала римског“. То су чувени анали Цесара Баронија, средишно дело католичке реакције, одговор протестантским Магдебуршким центуријама, историја цркве *Annales ecclesiastici* (Рим 1588—1607). Пољски језуит Скарга прерадио је Баронијево дело и у тој пољској верзији Венцловић је текст Баронија читао и преносио како сам каже с пољског, мада се морао служити и руским преводом Скаргине прераде, који је начињен по налогу Петра Великог, а измишао под насловом *Дјејанија црковнаја и гражданскаја*. . . пошто су из њега изостављена сва места која нису била у складу са учењем православне цркве. Италијански слависта Л. Костантини утврдио је да се Венцловић приликом преношења (транскрипције) једног одломка из Баронија у Скаргиној преради служио верзијом која је „у директној вези с руском традицијом, а не у директној вези с пољским текстом“.²⁶

Не треба да изненади што се Венцловић ослања баш на Баронија и из њега у два маха преноси изводе²⁷ (мада таквих места има свакако више но што је назначио). Баронијус је био тражен у српској средини и познат српској историографији XVII и XVIII века. Користи га Змајевић, велике библиотеке митрополије београдске и карловачке имају га у руској верзији Скаргине пре-

²⁵ М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 43—45.

²⁶ L. Costantini, *Gli Annali del Baronio-Skarga quale fonte di Gavriilo Stefanović Venclović*, Ricerche Slavistiche XVI, Roma 1968—69, 163—190.

²⁷ Венцловић је Баронија преносио и на народни језик (упор. Г. С. Венцловић, *Црни биво у срцу*, Београд 1966, 200).

раде, а набављен је и за потребе будимског владике, Венцловићевог духовног претпостављеног, којем је митрополит Мојсије Петровић 1728. године одобрио набавку упркос високој цени.²⁸ Венцловић је Баронија могао користити не само као историјско дело, него и за потребе своје иконописачке вештине, јер је, као што је утврдио Д. Медаковић, Бароније служио и као иконографски приручник. Да ли су све оне беседе које је Венцловић посветио „философији папашкој“ дајући у њима и историјске податке о западној Европи и упозоравајући да тај део његове књиге сме да чита само онај који је добро припремљен и неће се дати завести и збунити, такође пренете из Баронија, тешко је рећи. У сваком случају, те беседе иду у истој књизи и у наставку оне у којој се Венцловић позвао на „кардинала римског“.

Међутим, у већини других случајева где се суочавамо са Венцловићевим освртима у историју, неће се наћи никакав траг његових извора. Па ипак, може се и ту бар понекад и за понеку беседу наћи извор који је, ако не Венцловићев, али је свакако у основи Венцловићевог непосредног предлошка. Може се рећи да је у једном Венцловићевом тексту о Јуди²⁹ очигледан утицај проскимитариона, грчких водича у света места који су у украјинској и српској верзији још од XVII века били омиљени и одомаћени у књижевности српског барока. Такође се може претпоставити да су иза солунских легенди Венцловићевих, које се све везују за име Св. Димитрија (заштитника града чија се историја прича) стајала као праизвор Чуда Димитрија Солунског (*Miracula s. Demetrii*) од солунског архиепископа Јована из VII века, Теодора Синкела, којег спомиње и сам Венцловић. Као Солун, о којима приповеда и Венцловић у својим беседама. Као праизвор његових цариградских повести, које толико пажње посвећују опсадама града, могу се узети историјски спевови чувеног песника Георгија Писиде, прослављача цара Ираклија, као и беседа о аварској опсади Цариграда његовог савременика из VII века. У њима се описују сви они напади Словена и Авара на првобитни извор легендама о цару Теофилу које су испуниле највећи део Венцловићевих беседа о иконоборству могу се означити хронике Теофана, Теофановог настављача, Псеудо Симеона и Константина Манасе (XII век; у XIV веку преведена на словенски). У Венцловићевим теоријским погледима на иконоборство осећају се трагови коришћења списа Јована Дамаскина против манихејског учења и патријарха Германа *О јересима и саборима*.³⁰

Као што се тешко може ући у траг непосредним изворима Венцловићевих беседа о византијској историји, тако је тешко ући у траг његовим изворима за српску историју. Можда ће се још

²⁸ М. Павић, *нав. дело*, 47—48.

²⁹ Г. С. Венцловић, *нав. дело*, 190.

³⁰ Видети овде напомене бр. 3 и 10.

највише о Венцловићевим изворима рећи на основу подробнијег изучавања његовог житија светог Максима. У основи овог дела, као што је познато, стоји пролошко житије истога свеца сачувано у рукопису из XVII века.³¹ За ово житије које је било предложак Венцловићевом, запазио је још издавач А. Вукомановић да се „готово ни мало не разликује од онога што је штампано у Србљаку”. Напротив, већ први издавач Венцловићевог житија св. Максима, Гаврило Витковић, упозорио је да Венцловићев „пролог синаксарски” наводи стога, „што је различит од онога у Србљаку и што је Гаврилов пролог написан по предању, како се у народној успомени одржао”.³²

Не оспоравајући Витковићево мишљење о утицају народног предања на концеповање Венцловићево верзије живота светог Максима, морамо се задржати и на другим разликама, којих очигледно има. Пре свега, Венцловић даје више чисто историјских података него синаксар којим се служио. Описујући порекло деспота Бранковића, он упозорава да су они у сродству са Немањићима по женској линији, јер се мушка лоза Немањића утасила са царом Урошем. Овај детаљ нема пролошко житије деспота Максима, али га има, на пример, Руварчев родослов³³ који обрлаже порекло Бранковића од Немање преко Лазара и Маре. Погуд синаксара и Руварчевог родослова Венцловић назива мајку Ангелину „Анђелија”. За разлику од синаксара Венцловић подробно приповеда како је турски цар Стефана и Гргура ослепио (позвао је берберина да их брије, па им је он пресекао очне жиле). Пролог нема ни онај детаљ, да је поред црквених књига, Максим изучио и латински, или онај други, да је из фурланског Београда Максим са мајком и братом утарском краљу отишао у Будим лањом. Од Радула и Богдана у синаксару код Венцловића су изашли бег „влашки и богдански”. Даље, у прологу нема помена Вука Бранковића (познатог из народних песама као Змај огњени Вук), а Венцловић му помиње име. У прологу се не помиње презиме војводе Јована, који Максиму помаже око зидања Крушедола; код Венцловића се јавља и име и презиме (Јован Његојевић), а тако је и у *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића.³⁴ Као Бранковић (по Кромеру) и Венцловић изводи име Словена од „слава”, као Бранковић и Венцловић каже за Гргура Јакшића да је отишао да се замонаши у „Филиндар”, употребљавајући овај необичан и ређи облик (има га, додуше, поред Бранковића и у летописима, напр. у *Врхобрезнич-*

³¹ *Житије* је објавио А. Вукомановић у Гласнику Друштва српске словесности 11, Београд 1859, 125—129.

³² Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, Гласник Српског ученог друштва XXXIV, Београд 1872, 157.

³³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 55.

³⁴ Патријаршија Српске православне цркве у Београду; Ђ. Бранковић, *Хронике*, IV, 962—964.

ком).³⁵ Посебно је занимљив онај одељак овде већ навођен где Венцловић помиње Змај огњеног Вука. Г. Витковић је у једној напомени објављујући Венцловићево житије светога Максима, упозорио да Вук није био туђин Бранковићима, него да је био син Гргура Бранковића, Максимовог стрица, да није отео деспотство од Максима и да га је Венцловић нападао као калуђер кудећи јунака.³⁶ Венцловић, међутим, све ово преноси из синаксара, али је нешто ипак додао. Поред имена (које у синаксару не стоји као што смо видели) Венцловић придодаје и историјске и легендарне податке о Змај огњеном Вуку. Када каже за Вука да је „вилоник“ као да упућује на народно предање које Вука сматра породом натприродних сила. Али у продужетку има он много теже оптуге него што је случај са прологом; назива га удворицом мађарског краља и убојицом, „опором, суровом људином“, која није „ни Мађар ни Србљин“. Иза ових навода као да стоји уверење које има потврду у историји, да се деспоти Бранковићи и њихов противник Вук Гргуровић нису налазили у размирицама између турске и мађарске силе увек на истој страни.³⁷ Део који у Максимовом житију Венцловићевом највише дугује усменом предању, као да је онај опис боравка Стефана и Гргура у турској престоници, којег у синаксарском предлошку нема. Ту они, према Венцловићу, узимају учешћа у витешким играма цилита (копљем), у лову стрелом на орлове и гавранове, и у коњским тркама, што изазива суревњивост султанових доглавника. Тако се може рећи да Венцловић користи народно предање тамо, где оно не доводи у питање историјске чињенице којим је располагао. Иза легенде о Вуку Гргуровићу као туђину у односу на Бранковиће стоји уверење које се може наћи и у неким историјским изворима да је Вук „из незаконитог брака“ Гргура Бранковића, о чему пише и Орбини.³⁸ У којој је мери све ово било познато Венцловићу, или је он то нашао у неком другом, нама непознатом извору, који се опет разликује од синаксара, тешко је рећи.

У сваком случају, улазећи у сложене односе међу члановима деспотске породице Бранковића, Венцловић је још једном показао да уме да дође до поузданијих извора, но што је случај са његовим непосредним предлошком, у овом случају пролошким житијем архиепископа Максима из XVII столећа.

У светлости свега што је овде речено о Венцловићевом интересовању за грчку и српску прошлост „славни беседник из Сент-Андреје“ заслужује место међу осталим историчарима сво-

³⁵ *Нав дело*, IV, 733.

³⁶ Г. Витковић, *нав. дело*, 162.

³⁷ С. Ђирковић, *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, Историја српског народа II, Београд 1982, 374.

³⁸ Упор. о Вуку Гргуровићу и: Ј. Ређеп, *Вук Гргуровић или Змај деспот Вук*, Зборник за славистику 16, Нови Сад 1979, 87—113.

је епохе, и када је реч о српској барокној историографији, њему је место уз Змајевића, Бранковића, Жефаровића, Орфелина, Јулинца и Рајића, иако његова историографска интересовања нису била истоврсна са њиховим, будући да су окренута популаризацији историје и стављена у службу Венцловићевог беседничког дела.

У Венцловићевим беседама помало зачуђујуће делује несразмерно већа пажња посвећена историји Грка од оне коју је сентандрејски беседник посветио историји свог народа. Можда разлог треба видети у оскудности извора којима је располагао за ову другу, на шта се и сам жали у писму будимском владици Василију Димитријевићу. Окренут тако историји једног другог народа, Венцловић је нашао један самосвојни пут. Готово да би се једна рустична и наивно интонирана историја Византије могла склопити од Венцловићевих текстова расутих по његовом обимном беседничком делу. У том погледу у токовима српске историографије XVIII века он стаје уз Орфелина, који ће у својој монографији о Петру Великом (1770) дати у ствари једну историју Русије.

Само што ће Венцловићева „историја Византије“ бити написана на чистом народном језику и стављена на располагање најширим круговима његове шајкашке пастве, Србима и Грцима који су долазили да чују недељом у цркви свог славног беседника.

Звучи готово као легенда да се поред Венцловића у Буру у то време бавио византијском историјом Јан Томка Саски, аутор чувеног дела *Illyricum vetus et novum* (1746) у којем је прерађиван и допуњаван опус великог француског византолога XVII века Шарла Диканжа.

Славко ГАВРИЛОВИЋ

Филозофски факултет
Нови Сад

РАЗБОЈНИШТВО У СРЕМУ У ВРЕМЕ АУСТРИЈСКО- ТУРСКОГ РАТА 1788—1791

Стање јавне безбедности у Срему погоршало се у току аустријско-турског рата јер се повсуда повећао број војних дезертера, а у Срему се нашло и на хиљаде избеглица из Србије и Босне, које су биле слабо збринуте или су пак, препуштене саме себи, у беди и очајању, обитавале и лутале по шумама и ритовима.¹ Рат је допринео оптерећењу локалног становништва и повећању службених обавеза жупанијског и спахијског чиновништва, што је негативно утицало на опште расположење и, наравно, на јавну безбедност. Појединци из домаће средине, из редова дезертера, војника и избеглица сада су се чешће него дотад окупљали у разбојничке дружине, па су и у граничарском и у жупанијском делу Срема и суседних области учестали напади на имовину и животе мирног становништва.

Мада заузете другим пословима, власти су повремено морале да дижу велике потере и пуне тамнице ухваћеним разбојницима, јатацима, крадљивцима стоке и лицима која су се на други начин огрешила о јавни ред и поредак. Сва таква лица су упућивана у Осигјек пред тзв. Субалтерни суд, који је постојао неколико година у време владавине цара Јосифа II.

Иако је у току рата с Турцима Срем био пун царске војске, поједине разбојничке дружине су се доста слободно кретале и угрожавале становништво. Према тврђењу Карловачког магистрата из прве декаде септембра 1789. године, на простору Инђија — Марадик — Крушедол — Ремета крстариле су „значајне” разбојничке банде које су нападале и пљачкале путнике,

¹ О том поближе: Сл. Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан — Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969, 133—168.

а залетале су се и у атар Карловаца отимајући живежне намиринице од чувара и радника по виноградима.² Из Штаба Бродске регименте у Винковцима, стигла је око 20. септембра вест о честим разбојништвима на њеној граници са сремском жупанијом; последње се одиграло на путу Белетовци—Оролик, кад су два ордонанса, Луку Козарца из Винковаца и Лазара Белића из Лаза, који су преносили војну пошту, присилено зауставила шесторица добро наоружаних разбојника, који су их скинули с коња, одузели им два пиштоља, затражили извесне информације, а онда их пустили уз претњу да о целом случају не смеју ником ништа да казују. Ордонанси су закључили да је један од разбојника био жупанијски поданик, а сумњив им је био и један сељак који су у свако доба дана и ноћи спремни да крену у потеру за скренули пажњу на појаву разбојника.³

Из оба ова конкретна случаја, Славонска генерална команда је закључила да разбојници имају везу са сељацима у жупанији, па је од жупанијске власти тражила да се предузму потребне мере. Жупанија је одговорила да се свим силама труди да на свом подручју очува јавну безбедност и разбојништво сасече у самом корену, због чега је сваком среском судији (начелнику) придодала по једног харамбашу и 10 пандура (свега 66 људи), који се у близини врзмао на коњу и није се вратио кад су му они разбојницима, а који могу да рачунају и на повреде које упућују општини кад год се за то укаже потреба. Стога се војне команде и комунитетски магистрати у Војној граници могу директно обраћати среским судијама у жупанији како се не би губило време за заједничку борбу против разбојника.⁴

У међувремену, како изгледа, октобра 1789, у Јаску су стејановачки кнез и сељаци успели да ухвате разбојника Михајла Сегића из њиховог села. У први мах, у току истраге се сматрало да је реч само о крадљивцу стоке који је у Стејановцима и околини украо више од десет крава и нешто оваца, при чему је имао четворицу сарадника из свог села и тројицу месара односно трговаца из Јаска, који су преузимали стоку и продавали је на вашарима.⁵ Но кад су у току те јесени ухваћени и саслушани разбојници Михајло Зељајић из Стејановаца и Радоња Секулић, избеглица из Србије, који се настанио у Ремети, сазнало се да је Сегић био прави, опасан разбојник, заправо, вођа дружине од пет-шест чланова, те да је он, у стејановачким виноградима, убио терном суду у Осиеку њихове исказе са саслушања тражила да и опљачкао винциллера Ђурку. Стога је Жупанија, шаљући Субал-

² Arhiv Hrvatske u Zagrebu (AHZ), Sremska županija, Acta congregationalia (a. c.), 2191/1789.

³ Исто, 2233/1789.

⁴ Исто, 2191/1789: Допис поджупана Ј. Хајноција Генералној команди од 25. IX 1789.

⁵ Исто, 2452/1789.

се Сегићу изрекне примерна, најстрожа, дакле смртна казна и да се она изврши на лицу места ради застрашивања разбојничких сарадника, јатака и крадљиваца стоке. Поред Зељајића, као Сегићеви другови откривени су и похапшени Милосав Прековић, Петар Недин и србијански избеглица Јаков, настањен у Павловцима. Под истрагу су стављени и Васа Живковић, чији је брат, Бурађ (као разбојник) умро у жупанијској тамници, Радивој Живковић из Михаљевићевог фрајкора, као и Антоније Јовановић, за које је Стејановачка општина тврдила да нису били умешани у крађу и злочине, па су пуштени кућама.⁶

Почетком октобра тројица разбојника опљачкала су у винограду манастира Кувеждина радника Живана Нешковића из Бингуле. Један од њих (изгледа, вођа) био је неки Јешо Радовановић, скитница из Звечева у Славонији, настањен у Мартинцима, кога су жупанијске власти ухвалиле и спровеле у тамницу.⁷ Жртва разбојника Ђуре Јефтина и Јована Поповића из Путинаца те Мила Латинчића и Симе Опарушића из Петроваца био је ћурчија Ђорђе Аћимовић из Путинаца, коме су одузели 800 форинги, које му, како изгледа, нису враћене пошто су поменути разбојници, после хватања, успели да побегну из затвора.⁸

У јесен исте, 1789. године јавна безбедност је била угрожена и у Славонско-сремској војној граници; о чему је Генерална команда обавестила сремског великог жупана односно краљевског комесара печујског округа, Јожефа Сплењија, предлажући да се против разбојника покрене општа потера. Сплењи је 21. октобра одговорио да ситуација није боља ни у сремској жупанији (чије среске судије располажу са 66 пандура, који стално патролирају на путевима), јер су са разбојницима повезани и домаћи људи. У својству комесара, Сплењи се сложио с тиме да у општој потери, поред граничара из Бродске и Петроварадинске регименте, учествују и расположиве безбедносне снаге из сремске и вировитичке жупаније. Да би потера била успешна предлагао је:

— Да се време и простор потере држе у највећој тајности;

— да потера почне на целом простору од Бољеваца до Винковаца у Граници и да се креће према цивилној, жупанијској територији;

— потеру у Граници треба да предводе официри или поверљиви подофицири; при преласку на цивилну територију, коман-

⁶ Исто, 2853/1789: Саслушања од 18. XI и допис Сремске жупаније од 5. XII 1789.

⁷ Исто, 2367/1789.

⁸ Исто, 189/1790. — Међу жртвама разбојника 1788—1789. био је и кујунџија Димитријевић, који је на путу у Брестач убијен и опљачкан док је по селима носио производе свог заната, што сазнајемо из представке његове жене, која је остала са четворо малолетне деце (исто, 394/1797).

ду над потерним снагама преузеле би среске судије, који би их водили све до Дунава;

— у време потере, уз помоћ сеоских кнезова треба извршити претрес кућа свих сумњивих сељака ради откривања непожељних лица односно проверавања да ли су им код кућа или у скитњи синови и слуге, те да ли располажу стварима „које се не достоје њиховом сталежу”, па се могу сматрати за украдене или опљачкане;

— док потера траје, никога из села не треба пуштати без штампаног пасоша, а свакога ко би пасош дао неком сумњивом лицу, треба казнити са 24 батине, па и више, а по потреби подврћи и тортури. У случају да разбојници од некога отму пасош, то се мора одмах пријавити најближим властима;

— свако ко у селу и на путу, а нарочито у усамљеним крчмама буде ухваћен без пасоша, мора одмах бити ухапшен и третиран као сумњиво лице, и, најзад,

— ако се укаже потреба, у помоћ би требало позвати и Бачку жупанију како би се разбојницима спречио прелазак преко Дунава.

Комесар Сплени је сматрао да би за борбу против разбојника било препоручљиво ангажовати регуларну војску која је кантонирала у том крају. О овему реченом он је обавестио Сремску жупанију и затражио да она што пре одштапа поменуте пасоше, односно да са граничарским командама успостави најтепњу сарадњу, што је она прихватила и одговорила да ће учинити све што се од ње захтева.⁹

Ипак, потера није извршена ни до почетка децембра, мада су жупанијске власти стално изражавале спремност да у њој учествују, па су припремале потребне пасоше и износиле нове предлоге за њен што успешнији исход.¹⁰ Генерална команда је желела да се потера свакако обави, и то баш у време кад сељаци нису заузети радом, па се могу укључити у потеру, а кад се може рачунати и на регуларну војску, која је на зимовању, како би се избегла употреба граничара, који би морали бити плаћени чим пређу на жупанијску територију.¹¹

У то време, у касну јесен 1789, на подручју жупаније биле су откривене две разбојничке друштине. Једна је харала око Руме и била је делом похватана; у њој је било неколико домаћих људи и више избеглица из Србије. Друга је пљачкала у западном Срему око Товарника, а прелазила је и преко Саве, на подручје које је још држала аустријска војска. Она је бројала седам чланова, од којих су тројица били домаћи поданици а четворица избеглице из Турске. Харамбаша те банде био је Гаја Грујић из Непославаца код Вуковара. Поджупан Јожеф Хајноци је тврдио

⁹ ANZ, Sremska, a. c. 2440/1789.

¹⁰ Исто, 2877/1789.

¹¹ Исто, 3009/1789.

да су ти разбојници отимали децу и великим сумама откупа уценивали родитеље, да су пљачкали рибаре и путнике, а сумњало се у њих и као починиоце двају убистава. Стога је поджупан, не штедећи ни новац ни напоре, одлучно инсистирао да разбојници буду похваћени како и други поданици не би пошли њиховим путем. Пошто је сазнао да су се пребацили преко Саве, предложио је да се тамо пошаљу добри познаваоци тих крајева да их они открију а потом да их похвата тамошња Војна команда. Требало је да награда за хватање живог харамбаше Грујића буде 100 форинти, за Анђелића из Миклушеваца и Јована Јуришића из Бановаца по 40, а за остале разбојнике по 24 форинте; за убијене упола мање. Смртне казне над њима требало је извршити у њиховим селима, пошто се то показало као ефикасан начин застрашивања.¹²

О свему реченом обавештен је и цар, који је почетком децембра 1789. одобрио расписивање уцене за главе харамбаше Грујића и осталих разбојника и затражио да Жупанија попише и друге разбојнике да би се ради хватања свих расписале уцене. Цар је, у ту сврху, истовремено одобрио употребу репуларне војске, као што се сложио и с предлогом да жупанијски пандури одређени за прогон разбојника буду ослобођени свих јавних дажбина, а да им се за сваког убијеног разбојника даје по 15—20 форинти награде, али само док трају прилике у којим је утрожена јавна безбедност.¹³

Уто је, после 10. децембра, стигло обавештење од Бродске репименте да ће на њеном подручју, од Винковаца до Нијемаца, са обе стране реке Босута кренути потера која ће прочешљати све шуме, поља и насеља и гонити разбојнике према територији Сремске жупаније, која би требало да потеру прихвати и доведе до краја. Жупанија се с тим сагласила указујући и на потребу садејства с Командом Петроварадинске репименте.¹⁴

Не знамо кад је извршена наговештавана потера нити каквих је размера била, али у другој половини децембра 1789. у жупанијској тамници нашли су се разбојници Јован Илић-Мандука, Обрад Симоновић и Милош Павловић, као и њихови помагачи Леонтије Лиличић, Теодор Орић, Јован Анђелић и Пантелија Јуришић, за које је Жупанија, шаљући их Субалтерном суду у Осијек, тражила строге, примерне казне. Жупанија је истакла да се из њихових исказа у току саслушавања види какве су злочине они починили на њеном подручју, у Војној граници и у Бачкој; та невелика разбојничка дружина вршила је свуда

¹² Исто, 2877/1789. — Нешто касније утврђено је да Грујић с Јованом Јуришићем и Николом Анђелићем зимује у селу Рамаћи, у крагујевачкој нахији, па је њихове личне описе Жупанија упутила лично командујућем генералу у Србији, маршалу Валису, молећи да их војска похвата и упути у Вуковар ради суђења (исто, Gestions-Protokoll 1789—1790, br. 3094/1789).

¹³ ANZ, Sremska, a. c. 2973/1789.

¹⁴ Исто, 2961/1789.

терор и сејала страх, не остављајући на миру ни трговце, ни сељаке, ни јавне ни спахијске службенике. Испред потера они су узмицали у Границу и Бачку, а понекад и у турске области. По свим селима у Срему имали су пријатеље и јатаке, па су се и могли врло дуго одржати; откривени су и похватани тек кад су примерно оштрим казнама многи њихови јатаци били заплашени и напустили их, пошто без јатака нема ни разбојника. Ипак, ни тада мир није био потпуно успостављен јер су се током године појавиле две-три такве банде, од којих су похватани само неки њихови чланови. Стање је чинило тежим и присуство великог броја избеглица, које, како је тврдила управа Сремске жупаније, имају скривеног оружја, не раде, него ленчаре и лутају, а од тог суровог, примитивног света, у време оскудице и скупоће, осим крађе и разбојништва ништа се друго не може ни очекивати.

О разбојничком вођи Гаји Грујићу Жупанија је известила да он познаје сваки кутак њене територије и да тренутно борава у прекосавским крајевима; пред свој одлазак, наводно је запретио да ће се на пролеће вратити под заставом са много већим бројем разбојника. Она се, стога, бојала, поголово кад се војска повуче са зимовања и напусти њену територију, да би ти разбојници могли починити много зла и штете народу, који ће, због потера против њих, морати да напусти пољске радове, а већ је оптерећен кулуком и подвозом за војску. Пошто је тај разбојнички харамбаша успевао да у току целе године избегне и изигра многе потере, Жупанија ће бити приморана да повећа број пандура, а тиме и тегобе становништва, па је због свега тога већ похватаним разбојницима потребно изрећи смртне казне као застрашујући пример за остале и за њихове јатаке, у којем смислу, пошто је таква казна недавно укинута, треба од Двора тражити одобрење.¹⁵

Два списка из новембра и децембра 1789. показују да се у жупанијској тамници нашло више од двадесет разбојника и њихових сарадника. Десетак од осумњичених из Стејановаца, Ердевика, Миклушевица и Бановаца, за које се сматрало да су скривали разбојнике, гуштено је услед недостатка доказа, док су остали, после саслушавања, упућени у Осигек на суђење.¹⁶

У току 1789. године ухваћени су избеглица Обрен Петровић, који је због пљачке осуђен на 3 године тамнице, као и домаћи разбојници из Брестача, Атанасије Михајловић и Јован Павловић, који су због многих недела осуђени на по 15 година тамнице. За последњу двојицу утврђено је да су опседали путеве и нападали путнике, пљачкајући новац, намирнице и робу. Њихов вођа, који их је наповорио да му се придруже, био је избе-

¹⁵ Исто, 3025/1789: Сремска жупанија Субалтерном суду 20. XII 1789.

¹⁶ Исто, 2858; 3119 из 1789. године.

глица из Србије, Гаврило Милосављевић. Он је ухваћен у Граници и подвргнут тортури, а кад је он проговорио, и обојица Брестачана су признали своја недела, износећи као олакшавајућу околност то што никога нису убили а у тамници су се добро владали.

Најзад, последњих дана децембра у тамницу је упућен и Михајло Петковић из Суботишта, кога су и његов брат Теодор и други разбојници теретили да их је он не само сакривао него и подстицао на недела.¹⁷ До пролећа 1790. године ухваћен је и разбојник, иначе избеглица, Милосав Анђимовић, јер је вршио плачку и насиље,¹⁸ док је под надзор сеоског кнеза у Трпињи стављен његов сељанин Јефта Лазановић, на кога је пала сумња да је, истина у пијаном стању, сељаке врбовао за разбојничку дружину.¹⁹

Јануара 1790. године прва се огласила једна разбојничка дружина око Вуковара, која је опљачкала и малтретирала сељаке из Иђоша приликом њиховог повратка са рада у Земуну.²⁰ Касније, незнано када, у Срем се вратио харамбаша Гаја Грујић са Јованом Јуришићем — Жеравом и Обрадом Павловићем. Нису нам познати ни време ни околности деловања те банде пре њеног коначног растурања у току 1790. године. Из спецификације штете начињене после њиховог хватања, види се да су од разних лица у Бачкој опљачкали 1.366 форинти у виду одеће, оружја, кошница пчела, готовог новца и новца на име „откупа живота” од двојице сељака из Деровња и месара из Каравукова. На удару су били пандури, месари, слуге, сељаци само ако је било изгледа да им се нешто може одузети. На сремској страни су од крчмара у Оролику одузели 40 форинти, од сељака у Товарнику, 36, од рибара у Борову 80, од рибара Јозефа Кобара 95, од неког Јеврејина 50 а од неког попа (избеглице?) из Турске 3.000 форинти. Грујићева банда је и у Срему хватала људе и децу и добијала велике суме за откуп (680 форинти), а опљачкала је чак и жупанијског судског приседника (касније поджупана) Деливука; од њега су узели златан сат (81 форинта) и 70 форинти у новцу. Резимирајући активност Грујићеве банде, Жупанија је констатовала да је она била „страх и трепет” за Срем и Бачку.²¹

Поред Грујићеве дружине, у току 1790. Жупанијске тамнице допало је још десетак других разбојника, крадљиваца стокe и убица. Међу њима су посебно место имали разбојници из

¹⁷ Исто, 3044/1789.

¹⁸ Исто, Gestions-Protokoll 1790, бр. 101.

¹⁹ Исто, а. с. 575/1790.

²⁰ Исто, 186/1790.

²¹ Исто, а. с. 99/1792. — Код похватаних разбојника нађено је само 272 форинте и 37 крајцара. Од тога су оштећени из Бачке добили 151 форинту и 19 крајцара, оштећени из сремске жупаније 104 форинте и 18 крајцара, а поджупан Деливук 17 форинти и 37 крајцара (АНЗ, Sremska, Prot. congreg. 99/1792).

Србије, Симма Ђорђевић и Пејан Трумић-Петровић, који су осуђени на смрт и стављање тела „на точак”. Но њихова недела нису наведена, па не знамо ко су им биле жртве, а ни где су и како похватани. Од осталих, из редова србијанских избеглица били су Милутин Красојевић и Јован Мојсиловић, док су домаћи поданици били Стеван Божичковић и Павле Јеремић из Суботишта те Јефта Станковић из Марадика. За њих је констатовано да су починили многа разбојништва на путевима, али да нису никог убили нити су били вође разбојника, што им је узето као олакшавајућа околност. Најчешће су отимали храну од сељака који су одлазили на „царску” работу (за потребе војске), а покушали су да нападну крчмара у Малим Радинцима и граничарског арендатора у Огару, али им је први умакао, док је у другом случају дошло до неспоразума између њих и других разбојника, па је намера пропала. Но зато су успели да од Лазара Живића из Суботишта опљачкају 400 флоринти у новцу. Једном приликом су напали среског судију Лаувренција Ловренчића и жупанијског бележника (ногара) Јозефа Штребла, од којих су тражили новац, а кад га нису добили, одузели су им пиштоље и претили, те би их, вероватно, и побили да се њих двојица нису приказали као радници који беже са државног кулука. Павле Јеремић је, уз остало, оптужен што није хтео да се преда потери, него је отворио кућу тек када је жупанијски пандур повикао да је он вођа друге разбојничке дружине, Антоније, кога је он једном приликом возио колима, мада се у току истраге изговарао да није знао да је он разбојник него само избеглица из Србије који је код њега становао. Међутим, у то време ни Антоније ни већина разбојника из његове дружине још нису били похватани. Власти у Земуну су, иначе, ухватиле разбојника Бузацића, с којим је требало суочити већину ових затвореника у жупанијској тамници.²²

Док су сви ти разбојници и јатаци чамели у тамници, дошло је, за њих неочекивано, почетком 1791. године до ублажавања већ изречених казни, и то поводом крунисања новог цара: онима који су осуђени на 1—3 године тамнице, дата је потпуна амнестија, осуђенима на 4—8 година опроштена је половина казне, док је о осуђенима преко те границе односно о осуђеницима на смрт требало поднети извештаје ради коначне одлуке о висини њихове казне.²³ У конкретном случају, ово последње односило се на Симеона Ђорђевића и Пејана Трумића-Петровића, којима је смртна казна замењена десетогодишњом робијом на јавним радовима и по 25 батина сваке године.²⁴ Идуће, 1792. године за њих двојицу сама Жупанија је предложила ново смањење казне, по-

²² ANZ, Sremska, а. с. 22; 547 из 1791.

²³ Исто, Prot. congreg. 22/1791.

²⁴ Исто, а. с. 904/1791.

што је потпуно оздравила жена над којом су починили разбојништво.²⁵

У току лета 1790. године у Срем су, како изгледа, прешли неки разбојници из дружине Стевана Чамџије, који су тог пролећа пљачкали по Србији. Реч је о групи од 9 односно 14 разбојника који су напали попа Милутина и одузели му 450 форинти а затим и неког попа који је из Срема прешао у Србију, коме су отели 154 форинте и све поделили на једнаке делове. То се десило негде око Јагодине, где је тада оперисао српски фрајкор, који их је у једној шуми напао и растурио. Том приликом је био рањен разбојник Веселин Јовановић из србијанског села Дреновца, који се са четворицом другова склонио у неко село, али је био откривен, па су се сви предали фрајкорцима. Но убрзо после тога Јовановић је побегао из војне болнице, о чему је Главна команда у Србији обавестила Сремску жупанију, уверавајући је да ће настојати да све те разбојнике некако намами у Београд и похвата их како би их предала Жупанији ради даљег поступка.²⁶

Године 1791. и 1792. изгледа да је јавна безбедност мање угрожавана него раније. Власти су, ипак, знале да се сваког часа може појавити нека разбојничка дружина састављена од домаћих поданика, дезертера и избеглица, а посебно од бивших учесника у фрајкорцима, о којима су „Српске новине” у Бечу писале: „Пређашњи фрајкорци јесу сада међу пуштахијама (хајдучима) најдивљљи и најгори”.²⁷

²⁵ Исто, 90/1792.

²⁶ Исто, ad 383/1790.

²⁷ Ј. Милићевић, *Хајдучи уочи првог српског устанка*, Историјски гласник 1—2, Београд 1980, 80.

Владимир СТОЈАНЧЕВИЋ

Историјски институт
Београд

**СРПСКА ВЛАДА И ОДЛАГАЊЕ НАРОДНОГ УСТАНКА
У ИСТОЧНОЈ БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОКО СРЕДИНЕ
XIX ВЕКА (1847—1848)**

I

Познато је, из низа историографских радова, да су несређене аграрно-правне прилике у босанском ејалету чиниле основу друштвено-класног и политичког антагонизма између раје и Турака, заправо, раје и турске управе и беговата. Читав период реформи султана реформатора Махмуда II (1808—1839) представљао је, упркос озбиљним законским и управним мерама да се побољша правни и економски положај хришћана, велики промашај чије су се последице — објективним развојем друштвених и економских односа уопште у Османском Царству — испољавале у све већој присутности анархије и сиромашењу босанско-херцеговачких сељака, рачунајући ту и муслиманско сељаштво из редова ситних поседника и беземљаша.

Многе буне и устанци у то време, како сељака хришћана тако и читаве структуре муслиманског друштва, нарочито у Крајини, изражавали су незадовољство постојећим стањем широкх друштвених слојева босанско-херцеговачког становништва.

Али, разлике међу њима је ипак било: хришћанску рају су притискивали тешки зулуми и прогони органа турске локалне управе, чести и ванредно скупљани порези, јачање читлучког продукционог односа који је тежио утврђивању четвртине, па и трећине, у сељачким аграрним обавезама, а посебно питање кулука — работе — и претварања натуралних давања у одговарајући новчани износ, односно преобраћања дела натуралне ренте из аграрно-правних односа у аликвотну, одговарајућу новчану ренту.

Насупрот томе, муслимански део сељаштва — које је било ослобођено доброг дела обавеза које је имала хришћанска сељачка раја — није био задовољан због ниских цена аграрних производа на тржиштима Босне, што је из истих разлога погађало и хришћанске сељаке, а посебно због нових управних мера којима су у редовну војну службу, у низам, узимани муслимани. Иако у друштвеном и материјалном погледу није ништа губила од проглашених законских права која је, бар формално, Гилкански хатишериф из 1839. године давао раји, муслиманску сељачку друштвену средину често су обмањивали њихови бегови и аге, и део улеме и јерлија, да су реформе, односно хришћани проузроковали рушење старог поретка и изазвали целокупну, практично перманентну, анархичну ситуацију у којој се Босна нашла од времена укидања јаничарског реда 1826, наследних капетана 1835. и спахијског (тимарског) система 1839. године. Уопште узев, због општег нивоа свог животног стандарда и пореских обавеза према држави, и муслиманско и хришћанско сељаштво босанског ејалета изражавало је, на разне начине, па и кроз буне, устанке и емиграцију, своје велико незадовољство постојећим положајем под османском влашћу.¹

Но док су се муслиманске сељачке масе, из познатих разлога верско-политичке природе, у својим покретима против централне турске управе у босанском ејалету налазиле уз опозиционе покрете водећих крутова покрајинског беговата, који је тежио преузимању управних послова и нарочито привредних извора пашалука, дакле једној врсти самосвојне (по узорима ранијих привилегија) административне и финансијске аутономије, дотле су сељаци хришћани, чију су већину чинили православни Срби, имали знатно другојачије политичке и социјално-економске тежње. Једном речи, они су били, по могућству, за потпуно укидање турске власти у својој народној средини, чак за ослобођење и прикључење слободној Србији, као матичној земљи српског народа. Знатне традиције покрета хришћанских сељака током прве четири деценије XIX века, нарочито од Јанчићеве буне у време првог српског устанка 1809. године па до Поп-Јовићине буне сељака у Посавини 1834. и херцеговачких веома честих устанака тридесетих и четрдесетих година XIX века, имале су не само карактер антифеудалних покрета већ и политички, националноослободилачки карактер. Пример Србије, израсле из првог и другог устанка, 1804. и 1815. године, односно национална организација управе у њој, решено аграрно питање и питање имовинских односа, као и широке слободе за развој друштвених односа у оквиру националног (народног) друштва, све је то несумњиво била привлачна снага од највећег значаја и историјских

¹ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839—1861)*, Београд 1949; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.

последица. Откако је, после кнеза Милоша, четрдесетих година XIX века, започела и планирана активност националнополитичке организације, разуме се, тајне и конспиративне, којом је руководио И. Гарашанин, није било сумње да се не само друштвено-класна већ и националнополитичка свест у сељачким масама босанског пашалука знатно развила стичући и сасвим јасне шире представе о одређивању сопствене будућности и мимо оквира у Османском Царству и под турском влашћу. То је било утолико значајније што су у организовању овога рада учествовали многи домаћи људи, Босанци и Херцеговци, и то не само православни већ и католици. Та свест, као и тежња да се друкчије планира своја будућност, бивала је све снажнија у процесу развоја услед све живљих привредних кретања, веза са Аустријом и Србијом, због деловања емисара илирског покрета, с једне стране, и српске владе, с друге стране, а посебно због спонтане културно-просветне делатности прогресивнијег дела млађих босанских фрањеваца и политичких завереничких акција кружнијих босанско-херцеговачких трговаца Срба и дела православног свештенства.

Већ тридесетих година XIX века, а нарочито деценију касније, у босанском ејалету, сељаци хришћани нису више представљали уопштenu категорију бесловесне раје, већ добрим делом пробуђени део српског народа, нарочито међу православним становништвом, који се и политички почео све више интересовати за своју будућност кроз негативну турске власти, а за своје ослобођење чак и директно оружаним устанком против Турака. У најпробуђенијим деловима сељачког друштва православног становништва, штавише, делом и међу католичким сељацима у Босни, политички и војнички идеал је био Карађорђе, његово дело и његов пример, а социјални и економски узор Кнежевина Србија, њен слободан и независан однос према Турцима и, нарочито, слободан сељачки посед у њој. У том смислу је за босанске католике најизразитији пример фрањевац Иван Франо Јукић, који слободан живот у српској кнежевини претпоставља, на сваки начин, било каквом свом господском положају под аустријском могућом управом.²

II

Какав је био општи положај српског народа у Босни и Херцеговини око средине XIX века може се видети и из послератних радова Василија Поповића и, посебно, Владимира Стојанче-

² Ф. Пшић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер паше Латаса (1850—1852)*, Београд 1938, 13; И. Ф. Јукић, *Путописни и историјско-етнографски радови*, Сарајево 1953, 125—126 (Јукић на путу у прогонство у Цариград: „Ах! Карађорђе, моја рано! Велика је била мисао твоја, голема намјера! Судбина клета смела те је: а друкчије не би ни мене сад овуда барбари овако немилу гонили да се на коњу уздржати не могу”).

вића,³ где су изнети и многи значајнији детаљи. Тако се, на пример, из извештаја од четрнаест тачака Гарашаниновог поверењика за Босну Томе Ковачевића („Примечаније сврху движенеја народног у Босни“), с краја децембра 1847, могу сагледати не само појединости веома тешког политичког, друштвеног и економског положаја хришћана него и њихово расположење за устанак против Турака, уз непосредну помоћ српске владе.⁴ У томе је посебно карактеристичан један документ из бијељинске нахије, по коме „сав народ српски“, сиротиња, преклиње српске власти за помоћ и „узда се сиротиња јер је сада ковџисо (?) зулум који није од давно оваки био ере је сиротињи зулум додијао па вас плачући сиротиња моли или ви морате тима одговор какав послати ере је зулум догужио но се дурати не море, дошло је да се у воду потапа или да се турчи од тешкога зулума и... њихова суда, или молимо вас да се ви обазрете на нас на сиротињу србијску која плаче и дан и ноћ“.⁵

И друпи Ковачевићев извештај, из средине маја 1848, из Херцеговине, такође је говорио о неодрживости правног и економског положаја раје, али и о спремности за борбу с Турцима. По њему, „стари људи, који су у Карађорђево време на Сеницу и Нови Пазар ишли, када су чули да Карађорђево племе у Србији влада, од радости су плакали и казали онда сигурно се можемо надати да ћемо избављени бити. Ово сам највише у најији Гачанској гледао“.⁶ На две велике скупштине народне — „дермека“ — код манастира у близини Требиња окупило се било више од хиљаду и по наоружаних младих људи.

Готово из свих босанско-херцеговачких нахија постоје подаци из тог времена о устанничко-револуционарном расположењу у народу. У свима њима се изражава жеља да се турске власти оружјем приморају да прекину са зулумима и пљачком раје, али до буна и устанака ипак није дошло нигде у Босни. Карактеристично је да се тада, у априлу, налази неких седамнаест српских „емисара“. Покушај да се дигне устанак против Турака, међутим био је учињен једино у пограничним крајевима према Црној Гори.

У то време су, међутим, нека херцеговачка и брдска племена већ била у отвореном сукобу с Турцима, а средиште буне је

³ Видети и: В. Стојанчевић, *Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844 године*, Историјски часопис VIII, Београд 1958, 135—155; исти, *Да ли су босански Фрањевци одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашаниновог „Начертанија“ 1844 године?* Зборник Филозофског факултета XI, 1, Београд 1970, 575—589; исти, *Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашаниновог „Начертанија“?*, Историјски часопис XIX, Београд 1972, 165—184.

⁴ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 225—228.

⁵ *Нав. дело*, 226.

⁶ *Нав. дело*, 227.

било у пространом пределу Малинског, на Дурмитору. Против Турака су устали и Дробњаџи, Морача, затим Васојевићи и Кучи, практично читав погранични крај са српским живљем према границама Црне Горе. Устанак је почео у јесен, заправо, крајем лета 1847, и трајао је до у летње месеце 1848. године. Па ипак, народни покрет не прераста у устанак већих размера, већих офанзивних размера и ширег територијалног простирања. Дobar део Херцеговине, нарочито Гацко и гачанска нахија, је тешко притиснута, али и добро наоружана, не устаје против Турака. То се односи и на читав предео према Сарајеву, Романији и Дрици. Тамошње становништво изражава готовост да се дигне против Турака, али не улази у акцију. Било је, значи, дубљих разлога за то.

Један од основних, свакако, и најбитнији разлог био је овај: није се хтело ући у радикални обрачун с турском влашћу ако се Србија не реши на директну оружану интервенцију у Турској, заправо, ако непосредно не помогне народни устанак у источној Босни и Крајини, везујући руке турској оружаном сили. Искуства претходних народних буна, покрета и устанака упућивала су босанско-херцеговачке Србе на уверење да су њихова физичка снага, оружана моћ и друштвено-политичка организованост недовољни да се турска власт сломи и уништи.

Прилике у Србији, у тим тренуцима, нису потпуно одговарале жељама и стремљењима српског народа у Турској. Из познатог Пројекта српског каплу-ћехаје у Цариграду Константина Николајевића, из 1848, о коме је писао Јован Милићевић,⁷ види се да напори српске владе да се преко преговора с Портом реши питање Босне, као и других српских области под турском влашћу, у смислу преношења султанове власти на српског кнеза и трибуторну аутономну Кнежевину Србију, ниоу уродили плодом. Николајевићев Пројект био је у духу начела новог времена, тј. прилика 1848. године у Европи. (Сличну је судбину доживео и тзв. Мариновићев Мемоар, из средине 1848. године, који је био конципиран у нешто другачијем облику).⁸

По Николајевићевом Пројекту — који је имао пуну Гарашанинову подршку — требало је да посредством „пријатеља“ (вероватно Француске) Порта приступи преговорима са српском владом како би се у духу начела новог времена, тј. прилика у Европи 1848. године образовало једно српско вицекраљевство под сизеренством Отоманске Царевине. То будуће српско вицекраљевство подударало би се с територијама некадашње српске државе које су Турци освојили током XIV и XV века, а обухватило би и Босну, тј. оновремени босански ејалет. Разуме се, Пор-

⁷ Ј. Милићевић, *О Босни 1848. године*, Историјски гласник 1, Београд 1973, 89—110; 96.

⁸ Р. Љушић, *Мариновићев Мемоар о хришћанима у турском царству из 1848. године*, Историјски гласник, 1—2, Београд 1976, 162—170.

та је мисао о овом предлогу одбила. Он се је косио с њеним државним интересима, јер би је лишио великог дела поседа на Балканском полуострву. Већ у мају 1848. Николајевић је извештавао Гарашанина „о могућем неуспеху његове мисије“; тај неуспех је уследио током следећих недеља. Гарашанину није преостало ништа друго него да констатује да се од Турске не може ништа добити мирним путем у корист ствари народног ослобођења, уколико се силом не добије!

Како се види, Пројект је настао у време ширења револуционарног покрета у Европи, па је Николајевићу и Гарашанину изгледало да ће се њиме моћи користити и Србија тражећи политичке концесије од Турске, како би се избегао рат с њом. Али, стварност је била много другојачија, а посматрање српског националног проблема у Турској, па и у Босни, више је одговарало општим принципима и политичкој тактици из „Начертанија“, као, уосталом, и самој политичкој филозофији и политичком темпераменту И. Гарашанина неголи узалудним преговарањима с Портом. Штавише, Турска је у односу на Србију била исувише војнички јака да би чинила уступке Србима, а сама Србија није имала подршку међу великим силама, које су и саме биле забављене проблемима револуционарних збивања. Уз то, ни унутрашње стање у Србији није било задовољавајуће.⁹

Године 1847. и 1848. политичка ситуација у Србији била је не само деликатна с обзиром на спољне факторе већ и противуречна у погледу унутрашњег стања: у кругу уставобранитељских вођа постојале су крупне личне несугласице и размишљажења у политичким погледима на очување безбедности Кнежевине. Вучић и Петронијевић представљају фракцију за себе, политички оријентисану чак као „туркофилску“. Моћан министар унутрашњих дела, Гарашанин, са својим крутом једномислљеника и сродника чврсто стоји уз кнеза Александра, иако се не слаже с његовим проаустријским дипломатско-политичким видљивима. Алекса Симић, такође моћан човек уставобранитељског покрета, остаје, унеколико, изолован у својим погледима и политичким опредељењима поводом низа питања унутрашње и спољне политике. Стеван Книћанин чак показује екстремна схватања у погледу рашчишћавања политичких проблема у Србији. Београдска група саветника и управних старешина и високих државних чиновника чак се често показује недисциплинованом према Гарашанину, па се спретно оглушује о нека ње-

⁹ Видети, уопште, најновије радове: Д. Берић, *Прилог историји социјалних кретања у Босни 1848. године*, Југословенски историјски часопис, 1—4, Београд 1978, 247—272; исти, *Социјално-политичка превирања у Босни 1848. године*, Историјски часопис XXV—XXVI, Београд 1979, 139—158; исти, *Отоманско царство и европска револуција 1848*, *Balkanica* XI, Београд 1980, 127—146.

гова наређења. Стојан Симић, Цветко Рајовић и Стефан Стефановић Тенка представљају политичке силе у маломе.¹⁰

Свему томе треба додати и јак, иако прикривен утицај старога Стевче Михаиловића, присталице протераних Обреновића, кога се Гарашанин јако плашио. Затим, према генералној политици режима, доста самосталности су показивали и присталице и чланови некадашњег Тајног клуба, међу којима је најатилнији био Матија Бан, као и новонастала и веома активна *Дружина младежи србске*, која се спонтано наметала млађем нараштају интелектуалне и варошке омладине својим новим патриотско-политичким идејама и, посебно, темпераментном агитацијом.¹¹ Сва ова подвајања, издвојена мишљења и супротне интересе било је тешко ускладити у смислу једне усаглашене и одређене усмерене политичке и националнополитичке оријентације.

Посебан политички проблем за српску владу 1847. и почетком 1848. године представљала је емиграција Обреновића са старим кнезом Милошем на челу. Још од времена катанске буне 1844. уставобранитељи су увиђали реалну опасност по безбедност режима у Србији. Чак и када је у пролеће 1846.¹² угушена Мирчина завера, унутрашња безбедност није била утврђена, а тиме ни безбедност граница Србије, нарочито према Турској. Такозвана Башкалфићева афера у лето 1846,¹³ као покушај заштравања односа српске владе с Портом, још једном је показала да трагови политичког неспокојства и нестабилности режима воде до кнеза Милоша у емиграцији. Илустрације ради, наводимо Гарашанинов извод из писма Татар Богдану Ђорђевићу (од 27. августа 1848) по коме: „Бивши књаз Милош ни мало још не одустаје од намјеренија да овде буну подигне преко људи које он тога ради под платом држи. Као што сам ја сигурно извјешчен, он је ове своје силе управио на то да ове јесени непремјено произведе у дјелу оно што већ одавно приуготовљава и што му је у Мирчиној буни осујећено (...) — Сви његови агенти, овде и на овој страни налазећи се, виду се бити у највећем и врло сумнителном движенију...”¹⁴ Сасвим је извесно да је емигрантска политичка агитација из Аустрије негативно утицала на могућност веће и одређеније политичке акције српске кнежевине у Турској, па и на помагање тамошњих народних антитурских покрета.

¹⁰ Много грађе о овоме има у збирци докумената: Г. Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина*, књ. I, 1839—1849, Београд 1952.

¹¹ М. Радевић, *Дружина Младежи Србске (1847—1851)*, Историјски часопис XXV—XXVI, Београд 1978, 133—138; 137.

¹² В. Стојанчевић, *Једна обреновићевска завера против уставобранитељског режима 1846. године*, „Мирчина и Мирчићева buna”, Историјски часопис XIV—XV, Београд 1966, 111—131.

¹³ В. Стојанчевић, *Башкалфићева афера у западној Бугарској 1846. године*, Историјски часопис XX, Београд 1973, 213—229.

¹⁴ Г. Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина*, 127.

Када се марта месеца 1848. у Србији сазнало за револуцију у суседној Аустрији, српска влада је упутила распис свим окружним начелницима у Србији указујући на извесност агитације Милошевих агената у Србији како би „народ у таково замешатељство поставили да се Правитељство, уместо напредка народњег, мора занимати се њиним интригама”.¹⁵ И све док је кнез Милош био слободан у Загребу, а Михаило боравио у Новом Саду, готово сва политичка (и полицијска) пажња српске владе била је усредсређена на кретање двојице кнезова Обреновића. Толика је лична и политичка мржња, до истребљења, била међу њима! Код српске владе кнез Милош је био прононсиран као присталица Мађара, као противник српског покрета у Војводини: „он се мора сматрати као издајник рода српског, и не само као непријатељ Србије”, најзад, „он мора овакво издајническо преступленије главом платити и то га никако мимоићи неће и не може”.¹⁶ Држање београдског паше, као и присуство турског гарнизона у Београду и осталим тврђавама у Србији, још више је компликовало тешку политичку ситуацију у Србији, коју је револуција 1848. заоштрила и у дипломатским односима српске владе са европским владама, као и са самом Портом.

III

Уопште узев, политичку ситуацију у Србији карактерисало је следеће: уставобранитељски режим није стајао на чврстим ногама, те је опозиција (политичко-династијска) имала не само доста присталица већ је, с времена на време, испољавала тежње, а и покушаје, да се режим збаци. Мирчина и Мирчићева завера из 1846, премда неуспела, показала је — како је полицијска истрага утврдила — да је мрежа непријатеља владе кнеза Александра доста широка, нарочито када се имају у виду и њене везе са екскнезовима Милошем и Михаилом. Затим, постојао је видљив раскорак међу уставобранитељским првацима у низу питања везаних за унутрашњу организацију земље („чиновничко” питање, судство, пореско питање, питање сазивања Народне скупштине, капетанска и полицијска самовоља и др.). Између, нпр., Вучићевог патријархалног и демагошко-сељачког демократизма, и чиновничко-олигархијске владе, посебно око гулоте државне управе и организације власти, постојала је велика разлика не само у начелима већ и у методама управљања народом. Размишљања је било и између Гарашанина и А. Петронијевића поводом вођења националне политике ослобођења Срба (као и других хришћана) у Турској. То је, разуме се, утицало и на став

¹⁵ *Нав. дело*, 141.

¹⁶ *Нав. дело*, 151.

српске владе према народном покрету у Босни, али и у другим крајевима Турског Царства.

У Србији, од унутрашњих чинилаца, све већу улогу у стварању јавног мњења играју омладина и прве генерације „отечесвених” интелектуалаца, чији се идејно-политички хоризонт кретао од средњоевропских немачких назора о државној интервенцији у привреди и регулисању друштвених односа до првих идеја о либерално-демократским правима слободних грађана слободне земље (Србије), а у спољнополитичкој оријентацији, од идеја о панславистичкој солидарности до историјског традиционализма и борбеног српског национализма.

Овакав широки спектар идејно-политичке разноврсности, политичких диференцирања, чак и политичког субјективизма у основним питањима унутрашње изградње националне аутономије Србије, и њеног националнополитичког програма, без сумње је много штетило стварању јединственог акционог програма или, боље рећи, јединствене политичке акције Србије за ослобођење српског народа од турске власти. У таквим околностима, Гарашаниново „Начертаније”, свакако, познато сасвим уском кругу људи око кнеза Александра, представљало је најбољу и најнапреднију концепцију продужења процеса српске револуције у новим историјским условима, али је велика Гарашанинова политичка предострожност, у тактичком и у практичном смислу, слабила и кочила његову реализацију.¹⁷

Присуство турских гарнизона у Србији, нејасност односно недореченост руске политике и става руске владе према Србији и кнезу Александру такође су везивали руке српској влади да радикалније и доследније примени усвојена начела о улози Србије на Балканском полуострву, а њеној стратешкој политици према Османском Царству и остварењу националне политике ослобођења српског народа у Турској. Што се самог њеног владоца — кнеза Александра — тиче, на њега руска дипломатија није никада благонаклоно гледала, а Порта се устезала да реши питање наслеђа кнежевске власти у Србији.¹⁸ Ни самог Гарашанина Руси нису добро схватили, а још мање отворено политички прихватили. Дакле, ни протектор, Русија, ни сизерен, Турска, политичке аутономије Србије нису били вољни, бар не у довољној мери, да се прилике у Србији потпуно разјасне и учврсте. Српска влада је, тако, стајала негде на средини између свог политичког и државноправног „бити или не бити”, нарочито с обзиром на будућност. Због тога је и њена националнополитичка акција била — управо због такве унутрашњополитичке констелације 1847—48. — у односу на Турску фиксирана између политике револуције и политике ишчекивања. Идејно и мисаоно револуционар,

¹⁷ Видети односне делове у: М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844—1875)*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине X, Сарајево 1959, 197—219.

¹⁸ Д. Странјаковић, *Влада Уставобранитеља 1842—1853*, Београд 1932.

Гарашанин се према догађајима у Турској у пракси односио као легитимиста и нереволуционар. Једном речи, усамљен и лиштен потпоре споља, он је презао од тога да српску државу, њену безбедност, па чак и њено постојање, не доведе у питање ако би је увукао у неравноправну оружану борбу с Турцима. Једном речи, заокупљен догађајима у Аустрији и српског народног покрета у Војводини, који је почела интензивно материјално и војнички помагати, српска влада није била за отворену и непосредну акцију у Турској, али не зато што није желела ослобођење тамошњег српског становништва, него, напротив, да не би стечене националне слободе у Србији довела у питање немајући активног заштитника у једном рату с Турском. У круту српске владе држале су се у памети речи руског конзула у Београду, који је изричито захтевао, као цареву жељу, да се, у овим револуционарним временима, у Турску не сме дирати, и да се на Балкану мир мора одржати по сваку цену. Са своје стране, Гарашанин је био упоран у мишљењу да руска дипломатија — која је добро знала за његове политичке везе с Французима и пољским емигрантима — само чека погодан тренутак да рестаурира династију Обреновића, управо, како је мислио, свог кандидата кнеза Михаила. Ту је лежао основни разлог његове одлуке да се одустане од устанка за народно ослобођење Срба у Турској, упркос томе што су сви извештаји његових повереника говорили о неиздржљивом стању српских сељака у босанском пашалуку (уосталом, као и у нишком, приштинском затим и у видинском санџаку), о прегнантности револуционарне ситуације у Турској, као и о релативно доброј спремности — оружаном, друштвеној и моралној — српског сељаштва да се дигне на устанак, али једино уз непосредну оружану и политичку помоћ Кнежевине Србије.¹⁹ Гарашанин се на то, са кнезом Александром, није усудио, и то је био велики морални и политички ударац у покретању једног антитурског устанка.

Па ипак, не може се рећи да је српска влада 1847—48. године издала саму себе и да се дискредитовала у остварењу постављеног националнополитичког програма. Она га је само, може се рећи, преоријентисала (у извесном смислу) на другу страну, према другим, крупнијим збивањима и националнополитичким потребама. Ангажовањем у српском покрету у Војводини, а нарочито у славу добровољаца под Книћанином, српска влада је дала доказа да није занемарила идеале ослобођења српског народа (при томе треба имати на уму и то да је Војводина била проглашена за самоуправну национално-политичку територију у саставу Аустријског Царства, и тај њен положај је био доста сличан односу Србије према Турској). Заобишавши Босну, уосталом, као и Стару Србију, посебно Загорје у видинском санџаку, срп-

¹⁹ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 228—256.

ска влада је само центрирала (ако се тако може рећи) своју акциону националну политику на територије и проблеме који су јој изгледали — а тако и јесте било тога тренутка — најпрешњији за успешно решавање. Другим речима, она је догађајима у Аустрији (Војводини) тренутно дала предност у односу на прилике у Турској. Изгледа чудновато, али била је истина: српска влада је помагала напредни, националноослободилачки и друштвено-демократски српски покрет у Војводини и у исто време ратовање аустријског двора против мађарске револуције (која је управо починила много експреса и нанела Србима у Угарској много жртава), што је сасвим одговарало концепцијама српске владе и тадашњем политичком тренутку, гледано са њеног становишта и из констелације међународних прилика.

Уместо да се окрене Турској, српска влада је дала предност српском покрету у Војводини, у Угарској. На то су је, уосталом, упућивале и међународне околности. Тиме је у други план било пописнуто „босанско“ питање, заправо питање устанка у Босни, односно уопште у Турској. Почетком 1848. се чинило да је српско и уопште југословенско питање у Аустрији — по свом друштвено-политичком и националнополитичком развоју — зрелије за решавање него положај српског народа у Турској. Бар је таква била процена српске владе у то време. Тиме је, међутим, Турска била поштеђена крупних потреса, што је, несумњиво, утицало на њен даљи однос према својим поданицима, заправо на даље учвршћивање постојећег друштвеног и правног поретка у погледу српског народа под турском влашћу. Питање је, свакако, интересантно, мада није немогуће да се једном потпунијом анализом и ширим компаративним приказом осветле и неки други моменти који су, вероватно, утицали на тадашња гледишта српских државника о проблему дизања устанка у Турској, односно, са друге стране, да се истакне и претпоставка: шта би било у Турској, и са Турском, да је српска влада пренела тежиште своје војно-политичке акције у Босну, Стару Србију и западну Бугарску — у провинције које су деценијама тежиле да се ослободе и прикључе Кнежевини Србији и које су, нешто пре тога, биле обухваћене и политичком организацијом по програму из „Начертанија“. У сваком случају, била је пропуштена прилика да се активира српско питање у Турској, да се помогне у непосредном разрешавању тешког друштвеног, економског и политичког положаја српског народа у Турској, и да се основне идеје националног програма из „Начертанија“ спроведу или бар покушају спровести у дело. (Улога француске дипломатије и пољске емиграције у вези са овим питањем још увек није сасвим јасна). Везана, по сопственом избору, али подстакнута и међународном војно-политичком ситуацијом и на интервенцију у Аустрији и на помоћ војвођанским Србима, српска влада поведена вртлогом у међународној констелацији снага 1848. године, није била кадра да отвори и акциони фронт према Османском Царству, међу Срби-

ма (и другим балканским, у првом реду, хришћанским народима) у Турској.

Што се Босне тиче — после слома револуције у Угарској и рестаурације аустријске управе у Монархији — дошле су тзв. Тахир-пашине реформе 1849—50. године и даља отоманизација босанског пашалука, тенденција Портина коју је Омер паша Латас 1851. године тако ригорозно и победнички спровео у дело. Српски народни устанак и покушај ослобођења од турске власти (чак и мимо помоћи српске владе, ако би до њега спонтано дошло) био је историјски помакнут за неке две и по деценије, све до 1875. односно 1876. године. Српско становништво у Босни под турском управом за то време је имало да испише нове странице једне крајње мукотрпне и тешке историје.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

О НАСТОЈАЊИМА ДА СЕ ДР ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ АНГАЖУЈЕ ЗА РАД НА РУСКИМ УНИВЕРЗИТЕТИМА

Стицајем околности, баш онда када је под утицајем обновљеног словенофилског покрета у Русији влада у Петербургу донела Закон о руским универзитетима, којим се, између осталог, предвиђало отварање катедре за историју словенских права, у Бечу је, као колаборатор Дворске библиотеке, отпочео своју службеничку и научну каријеру новопромовисани доктор филозофије, потоњи доктор права и политичких наука (*doctor utriusque juris*) и први редовни професор прве катедре историје словенских права у Русији, научник светског гласа — Валтазар Богишић. Збило се то далеке 1863. године, и мада на први поглед између та два догађаја није било ничег заједничког, ипак, и то веома брзо, ти су догађаји постали незаобилазни међаши нове етапе у развоју правних наука код словенских народа, па и знатно шире.

Раздобље у коме је Валтазар Богишић доминирао катедром историје словенских права на Одеском универзитету (у то доба Одески универзитет је носио назив Императорски новоросијски универзитет) проучено је и добро је познато. Мање-више готово сви радови посвећени опису многоструке делатности В. Богишића везани су за период његове професуре на поменутом Универзитету. То је и разумљиво јер је то време када су дошле до изражаја природна обдареност, интелигенција и вистреност једне изузетне личности. Мање је, међутим, проучен период који је непосредно претходио Богишићевом доласку у Одесу. Није посвећено довољно пажње оним чиниоцима који су довели до тога да се Богишић, само седам година од почетка своје веома успеле службеничке каријере, нађе у средишту једног од најпознатијих руских универзитета тог времена.

Са становишта потпунијег осветљавања Богишићеве биографије, то је несумњив пропуст. Сврха овог прилога и јесте да се

тај пропуст, макар и делимично, превазиђе и Божишићева биографија покупи новим сазнањима, посебно онима што су везана за период који је претходно његовом избору за редовног професора Одеског универзитета.

Даровит и веома образован, уз то покретан и енергичан, вредан и упоран, смео, критичан и оригиналан мислилац, Божишић је, на препоруку Ф. Миклошића и М. Ожеговића, готово одмах по стицању звања доктора филозофских наука добио место библиотекара у Дворској библиотеци у Бечу. Ту је он, међу богатим фондовима Библиотеке, поред осталог, обрађивао »Slavicu« и »Juridicu« и водио одсек »Galia revoluta.«¹

Радећи у Библиотеци, Божишић се упознао и спријатељио с многим тадашњим познатим научним радницима и књижевницима, иначе корисницима и сарадницима Библиотеке. Међу њима су се налазили филозофи и романисти Волф (Wolf) и Мусафија (Mussafiga), историчар Карајан, германисти Хаупт (Haupt) и Лембел (Lembel), лингвист Милер (Müller), песници — барон Минх-Белингхаузен (Münch-Bellinghausen), познат под псеудонимом Халм (Halm), иначе управник Библиотеке, (E. Mauzger) и Ј. Вајлен (J. Weilen), теоретичар и историчар уметности Виметал (Vimetal) и др.² Кругу Божишићевих бечких пријатеља и познаника треба прикључити и читаву плејаду ондашњих слависта — Н. Томазеа, И. Т. Срезњевског, Ф. Рачког, Ђ. Даничића, В. Јагића, Н. Попова, Ј. Ткалца, Ј. Гавриловића, С. Новаковића и др.³ Када је 1863. године у Бечу основано друштво „Словенска Беседа“, као друштвено средиште свих Словена настањених у главном граду Аустрије, Божишић је (сада већ као члан Управног одбора Друштва) добио сјајну прилику да упозна још већи број људи из словенског света. Немогуће је набројати све његове тадашње познанике, али је са становишта овог прилога неопходно споменути само неке од њих: Михаила Фјодоровича Рајевског, протојереја руске цркве у Бечу, Тодора Демелића, једног од оснивача „Беседе“, Јакова Карловича Грота, истакнутог руског филолога, Фјодора Ивановича Леонтовича, професора историје права и ректора Одеског и Варшавског универзитета, Виктора Ивановича Григоровича, познатог руског лингвисту и оснивача словенске филологије у Русији, иначе професора на универзитетима у Одеси, Казању и Москви. Сви они заједно, а и сваки понаособ, у овој или оној мери су одиграли одређену улогу у данима када се Божишић одлучивао да ли да прихвати понуђено му место професора на катедри историје словенских права у Одеси.

Нема сумње, својим усрдним, темељним и систематичним радом Божишић је врло брзо у тадањем научном свету стекао до-

¹ В. Божишић, *Аутобиографија*. Прештампано из календара Дубровник за годину 1900, 1901, 1902. у књизи: *Споменица Др Валтазара Божишића о тридесетогодишњици његове смрти*, 77.

² Исто, 78.

³ Исто, 79.

бар глас и углед солидног научника.⁴ Кроз његове радове провејавао је, тако очигледно, дух словенофила — Добровског и Колара и њихових следбеника; настављао је Богишић већ створену традицију култа словенске старине и словенског духа као предуслора еманципације од туђина. Већ тада се ослушкивао Богишићев глас, његово се мишљење уважавало, а његове идеје, увек нове, па зато понекад збуњујуће и ненадне, сматране су као ослонац и путоказ у даљим трагањима за научном истином, посебно у области правних наука. Познати „Напутак за описивање правнијех обичаја који живу у народу” донео му је надалеко чувену извесност и безброј нових, знаних и незнаних пријатеља, сарадника и поштовалаца; отворио му је врата многих научних установа, увек спремних да га виде и приме у своју средину. Познато је да је Богишић још од 1864. године са разних универзитета добијао позиве у којима су му нуђене професуре и катедре словенског права. Први му је, још 1864. године, позив упутио Варшавски универзитет. Осам година касније, тачније 1872, позив је био поновљен, али га је Богишић, као и први пут, одбио.⁵ Нећемо се упуштати у разлоге зашто је Богишић тако поступио, али остаје чињеница да је Варшавски универзитет био веома заинтересован да у својим редовима има тако гласовитог професора какав је био Валтазар Богишић.

Неколико година после првог позива да преузме катедру историје словенског права, а у време када је завршавао службу у својству члана државне комисије за преуређење школа у Банату, Хрватској и Славонији, Богишићу су стигли нови позиви. Звали су га Загреб, Београд, Петербург, Кијев и Одеса. Стицајем околности, позиви руских универзитета стизали су до Богишића преко М. Ф. Рајевског. Иначе, на Богишића се рачунало већ с пролећа 1868. с тим што су у току лета и у јесен исте године настојања да он дође у Русију постала знатно интензивнија и

⁴ У периоду између 1863. и 1869. године Богишић је, поред низа мањих чланака, написао и објавио следећа значајнија дела:

- *Izvoješće o slovenskoj biblioteci u Beču za god. 1865* (posebno preštampano iz godišnjeg izveštaja društva »Slovenske Besede«, 1865);
- *O preuredenju Narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1866;
- *O Stjepanu Gradincu i njegovim pismima dubrovačkoj republici*, Split 1866;
- *Slovenski muzeum. Misli o potrebi naučnog središta za svakolika slovenska plemena*. Прештампапо из Српског летописа, Нови Сад 1867;
- *Naputak za opisivanje pravniјeh običaja koji žive u narodu*, Већ 1867;
- *Pravni običaji u Slovena*, Zagreb 1867;
- *Spomenik narodnog običajnog prava iz XVI vijeka*, Zagreb 1867;
- *Glavnije crte obiteljskoga prava u starom Dubrovniku*, Rad Jugoslavenske akademije nauka V, Zagreb 1868;
- *Prepiska lažnoga cara Stjepana Maloga s dubrovačkom republikom*, Rad Jugoslavenske akademije nauka V, Zagreb 1868;

⁵ В. Богишић, *Аутобиографија*, у књизи: *Споменица др Валтазара Богишића...*, 60.

упорнија. Молећи да помогне око Богишићевог ангажовања, Рајевском се готово истовремено обраћају и Кијевски и Одески универзитет. Не заостаје за њима ни Петербуршки универзитет. Штавише, из једног писма И. И. Срезњевског може се закључити да се на Правном факултету Петербуршког универзитета већ почетком октобра 1868. године расправљало о могућности да се Богишић позове у Петербург.⁶ На једној од седница овог Факултета, одржаној око 25. октобра, веома се озбиљно расправљало о томе. Том приликом је о Богишићу говорио професор Правног факултета Пахман. Заснивајући своје излагање о Богишићу на веома ласкавом мишљењу бечког професора Штејна, Пахман је предложио да се Богишић одмах позове у Петербург. Пахмановом предлогу придружила се и неколицина других професора. Тој седници је присуствовао и Срезњевски, кога су чланови колектива Факултета замолили да, као добар познавалац Богишићевог научног дела изнесе своје мишљење о њему као научнику. Одазивајући се том позиву и учествујући у покренутој расправи, Срезњевски је о Богишићу дао веома позитивно мишљење.⁷ На крају седнице, и после дугих дискусија, ипак је закључено да се пре упућивања позива Богишићу образује посебна група која би се детаљније упознала са свим његовим научним радовима.

Колико су била жива настојања да се Богишић доведе у Петербург, сведочила је и чињеница што се на поменутој седници расправљало и о неким практичним проблемима, односно о томе које би звање требало доделити Богишићу у случају да позив прихвати и дође у Петербург. По тада важећим законима у Русији, за редовног или ванредног професора могао је бити изабран само онај ко је имао докторат неког руског универзитета, што са Богишићем није био случај. Истина, Савет универзитета је на предлог Правног факултета, а имајући у виду његове заслуге у области науке, могао Богишићу доделити звање доктора наука, чиме би му био отворен пут за избор у звање професора универзитета. Међутим, таква се одлука морала донети тајним гласањем, а то већ није била гаранција да ће му такво звање бити и додељено. Неоспорно је да би Богишић, који је већ имао два доктората, у том случају био тешко оштећен. Уколико би пак Богишић био позван а да му се при томе не призна докторат стечен у иностранству, односно у Хајсену и Бечу, тада би, опет на основу важећих у Русији закона, морао полагати испите, најпре за звање магистра, а затим и за звање доктора наука. Поред неизвесности која је увек пратила овакве испите, (а што је било битно за његову даљу каријеру) постављало се и питање да ли би

⁶ Писмо И. И. Срезњевског — М. Ф. Рајевском, 29. октобар 1868. год., у књизи: *Зарубежњие славяне и Россия*. Документы архива М. Ф. Раевского, 40—80 годы XIX века, Москва 1975, 410—411.

⁷ Исто.

Богишић прихватио такву процедуру и зашто, па самим тим и позив да дође у Петербург. Познато је, напиме, да је Богишић много касније, у једном писму Рајевском, подвлачио да у руску службу није ступио, као многи други, гладан и са циљем да се најде.⁸ У таквој ситуацији, излаз се налазио, како је то предлагао Срезњевски, у томе да звање доктора наука Богишићу додели Филолошки факултет Петербуршког универзитета, али под условом да Богишић потврди своју решеност да дође у Петербург. Основаност предлога Срезњевског била је очигледна, јер су већ прва два научна рада Богишићева — *Правни обичаји у Словена и Нанутах за описивање правнијех обичаја који живу у народу*, изазвала велико интересовање и одобравање у научним круговима. И док је у првом од поменутих радова Богишић настојао да покаже научни и практични значај стално живих правних обичаја, а уз то да докаже како се правни обичаји још одржавају у појединим словенским земљама и крајевима, у другом раду је разрадио метод прикупљања и описивања грађе неопходне за проучавања не само у области историје права већ и шире — у области правних наука уопште. Огромна маса најразличитијих исписа, а посебно богата збирка словенских пословица, била је драгоценца не само за правне историчаре већ и за етнологе, филозофе, а свакако и за филологе, чиме се и објашњавала увереност Срезњевског да ће Филолошки факултет без устезања доделити Богишићу звање доктора наука.

У исто време кад су вођене расправе у Петербургу, о Богишићевом доласку у Русију расправљало се и у Кијеву, где су први разговори о том проблему вођени средином 1868, а већ почетком новембра исте године професор Кијевског универзитета Н. К. Рененкампф, који се у то време налазио на лечењу у Вартенбергу, у свом писму обавештава Рајевског да га колеге са Правног факултета у Кијеву моле да потражи одговарајуће лице које би заузело место на слободној катедри историје словенских права.⁹ Будући да он сам није знао никога кога би могао препоручити, молио је Рајевског да му помогне и предложи личност одговарајућих квалитета. Рененкампф још саопштава Рајевском како му је Т. Демелић, који се, такође, налази у Вартенбергу, говорио да би се слободно место на поменутој катедри могло поверити В. Богишићу. Међутим, пошто Демелић није знао Богишићеву адресу, па му се не могу обратити директно, то Рененкампф моли Рајевског да разговор на поменутој тему с Богишићем обави сам. Рененкампф у своме писму износи и услове под којима би Богишић радио у Кијеву.¹⁰ Судећи по садржају писма које је Рененкампф нешто касније упутио Рајевском

⁸ Исто, 63.

⁹ Писмо Н. К. Рененкампфа — М. Ф. Рајевском, 9. новембар 1868. год., у књизи: *Зарубежње славјане* ..., 392—393.

¹⁰ Исто.

из Венеције, Рајевски је, јер му то није било тешко, разговарао с Богоишићем већ почетком новембра месеца 1868. године.¹¹ По садржини поменутог писма, Богоишић се, изгледа, начелно сагласио да пређе у Кијев. Истовремено је преко Рајевског послао Рененкампфу неке своје радове као потврду своје одлуке.

Начелан пристајак Богоишића да прихвати понуђено му место на катедри Правног факултета у Кијеву одушевио је Рененкампфа, који о томе одмах обавестио Кијевски универзитет, изразивши спремност да у преговорима између Универзитета и Богоишића и даље буде посредник.

Већ наредних дана на Правном факултету Кијевског универзитета озбиљно се разматрала могућност да се Богоишићу понуди Катедра историје словенских права. О овоме је декан наведеног Факултета, Г. Д. Сидоренко, известио Рајевског писмом од 27. децембра 1868. године.¹²

Према тексту писма Г. Д. Сидоренка, Правном факултету би била част да у својој средини види таквог истакнутог научника какав је Богоишић, и спреман је да од надлежних власти затражи одговарајућу сагласност. Истовремено, Сидоренко упозорава да на путу реализације ове идеје стоје неке формално-правне препреке, које би требало odstrанити пре него што се Богоишићу упутити позив.¹³ У ствари, биле су то оне исте препреке са којима се сусрео и Правни факултет у Петербургу. Ипак, изгледа да се Сидоренко надао да ће Богоишић прихватити позив из Кијева, наравно, са обавезом да накнадно одбрани докторску тезу, како је то било и предвиђено Законом о руским универзитетима, те је молио Богоишића да му пошаље своје научне радове и кратак програм курса који би водио. Даљи развој догађаја је показао колико су те претпоставке биле далеко од реалности. Но пре него што изнесемо како је Богоишић реаговао на те предлоге и очекивања Г. Д. Сидоренка, морамо рећи да су, поред формалноправних тешкоћа око Богоишићевог избора и постављења на дужност професора Кијевског универзитета, постојале и тешкоће сасвим друге природе. Реч је била о чињеници, како је о томе Рененкампф писао Рајевском, да у Кијеву, по важећим законима и по устаљеној пракси, католик није могао бити биран за професора универзитета, због чега је Рененкампф саветовао Богоишићу да пре доласка у Кијев промени веру. При томе није било важно да ли је православан, већ је било важно да није католик.¹⁴ Рајевски је о томе одмах обавестио Богоишића, на шта је овај, не без ироније, одговорио врло оштро

¹¹ Исто, 394.

¹² Писмо Г. Д. Сидоренка — М. Ф. Рајевском, 27. децембар 1868. год., Кијев, у књизи: *Зарубежњие славяне...*, 401—402.

¹³ Исто.

¹⁴ Писмо Н. К. Рененкампфа — М. Ф. Рајевском, 9. новембар 1868. год., у књизи: *Зарубежњие славяне...*, 394.

одбијајући понуду да дође у Кијев. О својој одлуци Богишић је обавестио и Рајевског, замоливши га да о томе извести Правни факултет у Кијеву.¹⁵ У ствари, Богишић је Рененкампфов предлог оценио као „гудорију” о коју се „дијели посао разбио”, а која је, уз то, Богишића учинила неповерљивим према свим сличним предлозима. Једини акт којим би се сви овакви неспоразуми у будућности могли превазићи, према Богишићевој мишљењу, био би декрет о његовом постављењу за редовног професора, и то пре ступања на ту дужност. Као што се зна, Богишић је на том свом захтеву неопозиво инсистирао.¹⁶ Иначе, у поменутом писму Богишић износи, између осталог, и свој став према папизму и полонизму, подвлачећи да је не тако давно, тада познатог Нељева обратио у „славјанство и православље”. Богишић се изјашњава и о проблему доктората, указујући да је двоструки доктор, да је у Бечу стекао титулу »*juvius utrius que*«, што није лака и једноставна ствар. Што се радова тиче, он се слаже да до сада заиста није много објављивао, али предлаже да сачекају док објави неко веће дело, мада би се тада, додаје иронично, могло десити да га преузме неки други факултет.¹⁷

Богишићев одговор унео је доста узбуђења међу оне који су се дотле залагали за његов долазак у Кијев. Одмах су уследиле интервенције и накнадна објашњења. Међу првима су се огласили Рененкампф и руски историчар-славист, професор В. И. Ламански. У писму Рајевском, почетком 1869. године, они су отворено изјављивали да Богишићев отказ представља велики губитак за словенску науку и да је Кијевски универзитет спреман да га преузме без икаквих услова.¹⁸ Крајем јануара исте године, Рененкампф поново молли Рајевског да нешто учини како би Богишић ипак дошао у Кијев. Том приликом Рененкампф указује да ће Богишић одмах добити звање редовног професора; признаће му се докторат; имаће право гласа у универзитетском Савету и сва остала права — научна и друга; биће му обезбеђена пензија итд.¹⁹ Само неколико дана касније, Рененкампф плаће писмо сличне садржине лично Богишићу, уверавајући га да ће одмах бити изабран за редовног професора, и то са платом у пуном износу, тачније — од три хиљаде рубаља. Писмо завршава с надом да ће Богишић, и поред ранијих неспоразума, ипак дати свој пристанак и доћи у Кијев, где га са нестрпљењем оче-

¹⁵ Писмо В. Богишића — М. Ф. Рајевском, 25. јануар 1869. год., у књизи: *Зарубежне славјане ...*, 59—60.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Писмо Н. К. Рененкампфа — М. Ф. Рајевском, јануар 1869, *Boğiſićevarhiv, Savtat, kut XXIII, ф. 1, 1. 23.*

¹⁹ Писмо Н. К. Рененкампфа — М. Ф. Рајевском, 24. јануар (4. фебруар) 1869, Венеција. *Boğiſićevarhiv, Savtat, kut. XXIII, ф. 1, 1. 5.*

кују.²⁰ Како су се тих дана за Богишића, поред Петербурга и Кијева, интересовали Одеса, Загреб и Београд, а у изгледу је била и одговорна државна дужност у Бечу, то је Рененкампф у већ поменутом писму указивао на предности које би у погледу научног рада Богишић имао у Кијеву. Посебно се Рененкампф залагао да Богишић не иде у Београд, јер, како вели: „... у Београду нема ни добре научне библиотеке, ни средине уистини образоване, ни праве критике, ни старе литературе, ни научне традиције”. У истом писму Рененкампф чак саветује Богишића како да поступи у случају ако буде изабран за професора Правног факултета у Одеси, односно у којој форми и с којим разлозима да тај избор одбије. Па ипак, без обзира на сва настојања Рененкампфа и других сарадника и званичника Правног факултета у Кијеву да придобију Богишића за рад на Кијевском универзитету, Богишић је остао доследан себи не одустајући од негативног одговора који је већ дао. У међувремену су догађаји текли својим током и расплет око Богишићевог коначног одређења за један од универзитета који су му слали позиве био је на видiku.

Најиме, још у данима док је радио у Дворској библиотеци у Бечу, Богишић је успоставио везу с једним бутарским студентом, Петром В. Оцаковим, који је током 1867. године, будући студент права Одеског универзитета, пропутовао многе крајеве Балкана, Србију, Босну, Стару Србију, Бутарску, а био је и у Малој Азији, међу Курдима, у Јерменији и на Кавказу. Са тих путовања донео је много бележака о животу и обичајима људи и племена с којима се сретао, а које су за Богишића биле веома драгоцене. За склоност П. Оцакова да проучава народне обичаје и бит Богишић је сазнао од чланова бечке „Словенске Беседе.” Користећи се погодном приликом и позивајући се на препоруку чланова „Беседе”, он му се 1. марта 1867. године обраћа писмом, молећи га за помоћ у прикупљању потребних му података. Том приликом му је послао и неке своје штампане радове, а међу њима и примерак *Напутка*. Неколико месеци касније, јер је у међувремену био на путу, те Богишићево писмо није могао да прими, тачније 28. августа 1867, Оцаков је у одговору Богишићу изразио спремност да му помогне, молећи га истовремено за дозволу да *Напутак* и *Правне обичаје* преведе на руски језик.²¹ Богишић се молби одазвао, те се Оцаков одмах латио посла. Дани који су долазили показали су од колике је важности за Богишића било познанство са Оцаковим. Најиме, испу-

²⁰ Писмо Н. К. Рененкампфа — В. Богишићу, (10) фебруар 1869, Bogišićev arhiv, Savtat, kut. XXIII, ф. 1, 1. 21.

²¹ Писмо Н. К. Рененкампфа — М. Ф. Рајевском, 24. јануар (4. фебруар) 1869, Венеција. Bogišićev arhiv, Savtat, kut. XXIII, ф. 1, 1. 5.

²² Писмо П. В. Оцакова — В. Богишићу, 25. август 1867, Одеса, Bogišićev arhiv, Savtat, Bogišićeva prepiska, II/1, 1. 1—2.

њавајући Богишићевоу жељу, Оцаков је један примерак *Правних обичаја* предао професору Григоровичу, док је свој примерак показао професору Леонтовичу.²³ Убрзо, у „Журналу Министарства просвете” појавила се веома похвална рецензија овог Богишићевог дела. Аутор рецензије био је Леонтович. Одушевљен рецензираном књигом, Леонтович је подржао намеру П. Оцакова да књигу преведе на руски језик, па му је, штавише, у том послу и помагао исправљајући преведене делове текста и коментаришући поједина места. Како сведочи Оцаков, Леонтович је намеравао да Богишићево дело објави у поменутом часопису.²⁴ Више од тога, он је преко Оцакова замолио Богишића да му одговори да ли би се прихватио професуре на катедри словенских права при Одеском универзитету, пошто за то место на Правном факултету немају одговарајућу личност.²⁵ Овај податак из поменутог писма П. Оцакова је веома важан, јер је, по свему судећи, то био први корак у остварењу намере да се Богишић доведе у Одесу. Других писаних трагова о тој намери за сада немамо. Истовремено он сведочи о успостављању првог контакта између Богишића и Леонтовича, човека који је одиграо одлучујућу улогу поводом Богишићевог доласка у Русију.

Не располажемо Богишићевим писмом у коме одговара на тај предлог Леонтовича, али за тај одговор знамо посредно, уз писма које је Оцаков из Одесе крајем октобра 1868. године упутио Богишићу.²⁶ Одговор је био позитиван; Богишић је изразио начелну спремност да понуђену катедру прихвати, али се, поучен искуством са Петербуршким и Кијевским универзитетом, интересовао за услове.

Богишићевоу сагласност да прихвати позив из Одесе Оцаков је одмах пренео Леонтовичу, који је о томе обавестио чланове Правног факултета, који су Богишићевоу одлуку, како о томе све-

²³ Леонтович Федор Иванович (1833—1911) — руски научник, професор историје права Одеског и Варшавског универзитета. У својим радовима ограничавао се оквирима формалноправних питања. Иначе, творац теорије о задружном карактеру порекла руске државе. Игнорисао улогу класа у настајању државе. Проучавао је карактер древне Русије, историју крепосног права, историју права литовско-руске државе и неких других народа Русије. Између осталог, написао рад *Древнее хорватско-далматское законодательство*, Одеса, 1868.

Григорович Виктор Иванович (1815—1876) — руски лингвист, један од оснивача словенске филологије у Русији. Професор Казанског, Одеског и Московског универзитета. Први у Русији почео да проучава историју словенских литература. После путовања по словенским земљама (1844—1847), Григорович је у Русију донео драгоцене словенске рукописе. Први је почео да проучава бутарски и македонски говор.

²⁴ Писмо П. В. Оцакова — В. Богишићу, 6. април 1868, Одеса, Bogišićev arhiv, Savtat, Bogišićeva prepiska, II/2.

²⁵ Исто.

²⁶ Писмо П. В. Оцакова — В. Богишићу, 18/30. октобар 1868, Одеса, Bogišićev arhiv, Savtat, Bogišićeva prepiska, II/4.

дочи Одаков, примили с нескривеном радошћу. Том приликом је одлучено да се од Богишића затраже биографија, диплома и списак научних радова, како би се и званично могао покренути поступак око његовог избора за редовног професора.

Али, као у претходним покушајима да се Богишић доведе у Петербург и у Кијев, и сада су се испречиле исте административне запрете. Међутим, решеност Правног факултета Одеског универзитета да Богишића заиста види у својој средини била је јача од свих тешкоћа које су на том путу стајале. Једноставно, Правни факултет је 17. јануара 1869. године, а на основу већ објављених радова, признао Богишићу титулу доктора јавног права (*honoris causa*) и истовремено га изабрао за редовног професора. Тим актом је, уједно, отворена прва катедра историје словенских права не само у Одеси већ уопште у Русији.

Требало је да одлуку о признању доктората и избору за редовног професора саопшти Богишићу лично Леонтович, који се тих дана спремао за пут у Беч. Али, како се он на свом путу нешто дуже задржао у Варшави, то до Беча није ни стигао, па је одлука Одеског универзитета саопштена Богишићу телеграмом.²⁷ Почетком фебруара у Беч је допутовао професор Патлијевски, који је Богишића накнадно обавестио о свим детаљима садржаним у одлуци Одеског универзитета.²⁸

После оваквог развоја догађаја могло се очекивати да ће се Богишић врло брзо наћи у Одеси. Ипак, то се није догодило. Више од тога, у Одеси су расле сумње да ће Богишић уопште доћи, јер све до краја фебруара од Богишића није било никаквих вести. Тек тада, он се огласио једним дужим писмом, адресованим Леонтовичу, у коме је изложио све своје дилеме везане за долазак у Русију.²⁹

Пре свега, писао је Богишић, требало се одлучити између аустријске и руске службе. У Аустрији, он има добру службу и боље изгледе за напредовање, а после тридесет година рада, и право на пензију у висини плате. У Русији то нема, мада му предложена плата одговара. С друге стране, расуђује Богишић, у Русији ће моћи искључиво да се бави науком, док је у Аустрији, како каже, пре свега бирократ, па тек онда научник.³⁰ Уз то, у Русији је као Словен слободнији него у Аустрији. Међутим, сматра, у Аустрији би лакше могао испунити своје научне пла-

²⁷ Телеграм Ф. И. Леонтовича — В. Богишићу, 18. јануар 1869, Bogišćev arhiv, Savtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, kut. XXIII, ф. 1, 1. 20.

²⁸ Писмо П. В. Одакова — В. Богишићу, 22. фебруар 1869, Одеса, Bogišćev arhiv, Savtat, Bogišćeva prepiska, II/7.

²⁹ Писмо В. Богишића — Ф. И. Леонтовичу, 25. фебруар 1869, Беч, Bogišćev arhiv, Savtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, kut. XXIII, ф. 1, 1. 11—15.

³⁰ Међу радовима за које је сматрао да их мора завршити пре одласка у Русију, Богишић на првом месту наводи *Библиографију извора писаног права Јужних Словена*. Сматрао је да ће му бити потребно два до три месеца да заврши тај свој рад.

нове, јер ту су му надобхват сви потребни материјали. Стога, ако се и одлучи да у Русију дође, то не би могао учинити одмах, ове године, већ идлуће. Ову годину искористио би да заврши један део започетог посла и да, истовремено, прикупи материјал за рад у Русији.³¹ Поред тога, сматра за своју моралну обавезу да у току текуће године остане у аустријској служби, како би у живот увео школске законе, које је саставио и одговарајућим службама у Аустрији предложио, а оне их прихватиле. Уза све то, Богишић је истицао и чињеницу, а она се није смела занемарити, да би се, прелазећи у руску службу, морао заувек опростити од аустријске.

Богишића је мучило и то што је почетком фебруара, значи неколико дана пре наведеног писма, из Кијева примио писмо од Рененкампа у коме га обавештава да ће га Кијевски универзитет примити без свих раније истицаних услова. Споменуо је Богишић и позиве из Београда и Загреба.³² Говорио је и о понуди која му је учињена да на Бечком универзитету, односно Правном факултету, преузме катедру римског права за слушаоце са италијанског говорног подручја.

Богишићу није било лако ни да се одлучи између Одесе и Кијева. Што се Одесе тиче, у њој је он имао два пријатеља, Леонтовича и Григоровича, двојицу познатих слависта на чију би се помоћ и подршку увек могао ослонити. Уз то, каже Богишић, „Одеса је приморски град који мени, јадранском приморцу, мора се допадати и то тим више што у Одеси живе и моји суплементи Срби а неки кажу има и Италијанаца, тако да би ми се чинило да живим у какву граду јадранскога мора”.³³ Што се пак Кијева тиче, тога тамо нема, али је зато Кијев град у коме постоје најбољи услови за развој „неких форми словенске идеје”, а он је, као што је познато, био Словен до дна своје душе. Уосталом, ако би се определио за Кијев, то би могао учинити и зато што му је Кијевски универзитет позив упутио пре Одеског.³⁴

Пошто му је у међувремену преко Оџакова стигло обавештење да у Одеси с нестрпљењем очекују његов одговор на упућени му позив, Богишић, поново, 12. априла, овога пута из Дубровника, пише Леонтовичу. У свом писму он захваљује на избору за почасног доктора, а затим га обавештава да се дефинитивно одлучио да прихвати понуђено му место. Истина, нешто је оклевао са одговором, јер је пре коначне одлуке хтео да се о свему

³¹ Богишић је намеравао да приступи сакупљању грађе за *Corporis juris Slavorum meridionalium*, али како није могао да прихвати понуђено му катедру у Загребу, то је овај посао поверен другим лицима, али никада није био завршен.

³² Богишић има у виду писмо С. Новаковића од 25. августа 1868. године, у коме га овај пита „хоће ли у Загреб на катедру словенског права или ће чекати место на Великој школи у Београду”. Bogišićev arhiv, Cavtat, Bogišićeva prepiska, I/20.

³³ Писмо В. Богишића — Ф. И. Леонтовичу, 25. фебруар 1869, Беч, Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, kut. XXIII, ф. 1, л. 11—15.

³⁴ Исто.

посаветује с једним својим старим пријатељем који живи у Дубровнику и који се, ето, сложио с тим да он, уколико пође у Русију, управо оде у Одесу.³⁵ Даље, Богишић јавља Леонтовичу да ће послати докторску диплому и крштеницу, али ће то учинити по повратку у Беч, за четири недеље, јер сада путује у Петроваградин, у своју саветничку резиденцију, а писати одатле је тешко и опасно. Зато и моли да му се убудуће писма шаљу преко руског посланства у Бечу, тачније, преко Рајевског. На крају писма Богишић јавља Леонтовичу да ће једно време боравити у Италији и Далмацији, где намерава да набави књиге за своју југословенску библиотеку, коју би, ако то буде могуће, донео у Русију.³⁶

У међувремену, пре него што је добио Богишићево писмо од 25. фебруара, Леонтович јавља Богишићу да је постављен за ректора Одеског универзитета, те га у том својству позива да више не оклева, већ да одмах пошаље потребне документе, како би се код Министарства и Попечитељства покренуо поступак о постапљењу.³⁷ Убрзо затим, 4/16. маја 1869. године, Богишић и званично јавља Леонтовичу да прихвата учињену му понуду и да је спреман да ступи на дужност редовног професора Правног факултета у Одеси. Истовремено, шаље оверене копије својих докумената и моли универзитетске власти да га неизоставно обавесте о потврди његовог избора.³⁸

Три месеца касније, 16. августа 1869, Министарство народне просвете потврђује избор и постављење Богишића за редовног професора, о чему га Леонтович обавештава у писму од 19. септембра исте године.³⁹

Одазивајући се жељи Богишића, изложеној у једном од претходних писама, Леонтович наговештава могућност да му дозволи студијски боравак у Бечу и другим местима, ради прегледа словенских архива и библиотека. Средином новембра исте године с тиме се сагласио и попечитељ одеског округа, те је питање одсуства постало извршно.⁴⁰ Том одлуком, између осталог, створени су услови да Богишић, пре него што дође на своје ново радно место, прими одговарајуће новчане принадлежности, на које би, иначе, имао право тек после доласка у Одесу.

³⁵ Пријатељ о коме говори Богишић био је стари Дубровчанин Н. В. Пуцић, један од најученијих људи у Далмацији.

³⁶ Писмо В. Богишића — Ф. И. Леонтовичу, 25. фебруар 1869, Беч, Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, kut. XXIII, ф. 1, 1. 11—15.

³⁷ Писмо Ф. И. Леонтовича — В. Богишићу, 17. април 1869, Одеса. Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, kut. XXIII, ф. 1, 1. 13.

³⁸ Писмо В. Богишића — Ректору Императорског Новоросијског Универзитета у Одеси, 4/16. мај 1869, Беч. Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1870—1873, I/B, 1. 29.

³⁹ Писмо Ф. И. Леонтовича — В. Богишићу, 19. септембар 1869, Одеса. Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1869—1873, I/B, 1. 18.

⁴⁰ Писмо Ф. И. Леонтовича — В. Богишићу, 12. новембар 1869, Одеса. Bogišićev arhiv, Cavtat, Služba u Rusiji, 1869—1873, I/B, 1. 9.

У очекивању да Богишић допутује, Леонтович му даје и неке практичне савете. Тако му препоручује да у Одесу не долази бродом, јер је у ово доба године, како каже, пут морем непријатан и тежак, већ преко Варшаве. Упућује га и на неке царинске прописе који важе у Русији.⁴¹

Најзад, после вишемесечних припрема, у другој половини децембра 1869. године Богишић је кренуо за Русију. Путовање је било мучно и, у неку руку, чак погибелно. Не упуштајући се у све детаље тог путовања, довољно је напоменути да је Богишић пут од Черновица до Одесе превалио у колима чија се осовина сломила већ првог дана пред вече, и то усред густе степе. Ипак, све се срећно свршило, али је напоран пут учинио своје, те се Богишић, након доласка у Одесу, почетком фебруара 1870. године, разболео и морао да одлежи десетак дана.

У Одеси је Богишића чекао одговоран и тежак задатак. Заиста, он до тада није никада предавао *ex cathedra*, нити је говорио руским језиком. Руски је знао само теоретски. Више од тога, он је у Одеси морао да држи предавања из једне сасвим нове дисциплине научно недефинисане и научном свету још недовољно познате. Па ипак, без обзира на све тешкоће, само неколико недеља после доласка у Одесу Богишић је већ одржао прво предавање, чиме је, у ствари, инаугурисао свој курс из историје словенских права. Збило се то трећег марта 1870. године у пространој сали Универзитета, резервисаној за свечане седнице, и у присуству великог броја професора, студената и највиђенијих представника грађанства, који су са необичном пажњом слушали Богишићево предавање, да би крај његовог излагања дочекали дугим одобравањем.⁴²

Одмах после свог приступног предавања, Богишић је добио плаћено одсуство да би се припремио за наредну школску годину. Тиме се уједно завршио период који је претходио Богишићевој професури на катедри историје словенских права Правног факултета Одеског универзитета.

⁴¹ Исто.

⁴² Приступно предавање В. Богишића у Одеси носило је назив *О научној развојке историји словенских права*.

Милорад ЕКМЕЧИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

ЦРКВЕНИ ФАКТОР У СУКОБУ ВЕЛИКИХ СИЛА У ИСТОЧНОМ ПИТАЊУ 1848. ГОДИНЕ

Литература која се бавила истраживањима историје папске енциклике 1848. о сједињењу хришћанских цркава, као ни она о коријеновима кримског рата 1854—56, није сасвим начисто када је и с којим мотивима почела борба око светих мјеста у Палестини између Русије и Француске и које мјесто у тој историји припада наведеној папској енциклици. Није сасвим јасна ни веза ове борбе око привидно споредних црквених питања с дубљим несугласицама које су водиле ратовима у оквиру Источног питања, прије и послје 1853. Наука је сложна у убјеђењу да је међународна криза која је водила кримском рату била „мјешавина светог и профаног, интереса религиозних и политичких”, у којој је католичка црква морала водити рачуна о правима Русије и Француске.¹ У основи је био страх да иза религије стоји тежња за доминацијом на Медитерану. У условима изградње железничких пруга од сјевера Русије до њених црноморских обала и наступања ере парних бродова, руско заузимање Цариграда дало би православном хришћанству на Истоку моћ доминације какву историја никада до тада није видјела. У визигјама обнове моћне Византије католичка је црква, и сви католички кругови у свијету, журила да подржи историјска права Француске на турском подручју.²

Избијање кримског рата је у науци непосредно везано за сукобе око палестинских светих мјеста, а понегдје се том мотиву

¹ A. Tamborra, *Crisi d'Oriente, guerra di Crimea e polemiche politico-religiose fra Cattolici e Ortodossi* (1853—1856), Clio 2—3, 1969, 169. Цитира становиште Мартинија.

² A. Poujoulat, *La France et la Russie à Constantinople, La question des Deux saints*, Bruxelles 1853, 48.

сукоба даје приоритетни значај.³ Већина је, ипак, склона да изворе неспоразума тражи у борби за стратешка преимућства, као и у трговачким супротностима између Русије и западноевропских држава. Ипак, не изгледа сасвим увјерљива теорија која коријене рата 1854. искључиво везује само за економске мотиве.⁴ Трговина се не може искључити као основни покретачки фактор у руском и западноевропском интересовању за развој Источног питања посматраног у цијелом његовом историјском току, али се она ни у једном случају изоловане дипломатске кризе не може ставити на прво мјесто. Турско подручје је најмање стотину година прије 1848. постало економски вентил за растерећења европског тржишта. „Многе земље, посебно Шпанија”, писао је један Енглеz 1758, „које су дозвољавале увоз великих количина енглеске робе подстичу сада сопствену производњу и стављају препреке нашој како би онемогућиле њен извоз. Тако је више него икада раније постало хитно да пронађемо колико је год могуће више нових тржишта”.⁵ На тај начин је Турска постала кључ за хармонију у домаћој економији европских држава.

Криза око Турске се нарочито заоштрила откако је тридесетих година прошлога вијека руски утицај над њом постајао све изразитији. Левант је био предвиђен за једно од одлучујућих попришта будућег сукоба. „У овом моменту нема рата с Русијом”, писао је један утицајан европски лист 1836, „али нека се Енглеска припрема за њега кад за то дође вријеме (. . .). Дипломатски рат који се води с добро изабраним агентима и уз добро организовано јединство система треба да претходи рату оружјем. Левант мора постати главно поприште овог дипломатског рата на истуреним положајима”.⁶ Можда нико није посебно подстицао међусобице левантских вјерника и организовао мреже пољских агената по турским земљама, као и обостране мисије уода, али су они ипак претходили рату 1854. „Ниједно питање не треба осматрати са више пажње и будућности него Источно питање, које у овом часу мирује, али и пријети с времена на вријеме”.⁷

Економија и општа стратегија великих сила су у томе биле одлучујуће. Оне су биле основни извор свих тих сукоба, али је повод постајао и сваки онај мотив који се отварао у тренутку

³ Хаджи Мурат Ибрагимбейли, В. И. Шеремет, *Современная турецкая историография Восточной (Крымской) Войны*, Вопросы истории 4, 1977, 50.

⁴ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской революцией 1848—1849*, Москва 1935, 35—36; Е. В. Тарле, *Крымская война I*, Москва 1950, 317.

⁵ N. B. Th., *Reflections on the Expediency of Opening the Trade to Turkey, humbly Offered to Public Consideration by a Sincere Well-Wisher to the Trade and Prosperity of Great Britain*, London 1758, 3.

⁶ Чланак у часопису *The British and Foreign Review, or European Quarterly Journal*, објављен у Лондону, Берлину и Паризу 1836, 333—334.

⁷ Чланак *Le Status Quo d'Orient*, *Journal de débats*, 3. јул 1838, 1.

кључања кризе. Повод за руско-турски рат 1853, који ће подину дана касније прерасти у кримски рат, била је утакмица у контроли светих мјеста у Палестини. У цијелој досадашњој литератури⁸ остала је неистражена празнина око општих вјерских сукоба на турском подручју, изван палестинских светих мјеста. Објављивање папске енциклике и реакција на њу 1848. одиграле су у избијању кримског рата значајну улогу. Неопходно је да се и историја сукоба око ове енциклике уврсти у општу предисторију рата 1853—54.

Занемарена је чињеница да је у погоршавању међународних односа 1848. Турска одиграла значајну улогу, иако је била изван главних дипломатских токова. У дипломатским односима око Турске било је пометње пред избијање револуције и тек ће их она поново средити. Уочи револуције 1848. распао се француско-британски савез, па се Француска све више морала ослањати на аустријске услуге.⁹ Избијање револуције у Западној Европи 1848. убрзало је одвајање Русије од западних држава. Двије су стране улагале грозничаве напоре да придобију Турску и Аустрију. Чинило се каткад да је у томе Русија орећније руке, а понекад је Запад уз помоћ пољске емиграције имао превагу.¹⁰ У цијелој тој ствари спор око црква има врло јасну улогу.

Одмах након револуције, француска влада је дала иницијативу за успостављање дипломатских односа између Друге Републике и Русије. Иако није било политичких препрека да се то оствари, преговори о томе су се отегли све до избора Луја Бонапарте за предсједника Републике.¹¹ Цар није имао никаквих амбиција да враћа монархију у Француској. „Напротив, хтио бих да оставим Французе да један другог истребљују колико год им је то воља”, а једино их треба онемогућавати да револуцију пренесу и у Њемачку.¹² Не чини се да је његово политичко понашање било у складу с ријечима које је, како му се приписује, изрекао кад је чуо за париске немире у фебруару 1848: „На ко-

⁸ Западна историографија о кримском рату у: В. D. Gooch, *A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War*, *American Historical Review* LXVII, 1, 1956. За турску и совјетску историографију видјети радове цитиране у напоменама бр. 3 и 4 (дјело академика Торлеа о кримском рату).

⁹ А. Ј. Нарочницкий, *Международные отношения от Февральской революции до июня лета 1848 год.*, К столетию революции 1848 года, Москва 1949, 43.

¹⁰ А. Ј. Нарочницкий, *Международные отношения в Европе в июне—декабре 1848 год.*, Учение записки Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина, Москва 1949, 107.

¹¹ П. Ф. Кухарский, *Франко-русские отношения накануне Крымской войны*, Ленинград 1941, 28.

¹² Николај I — Фридриху Вилему, 7. март 1848, Р. Авербух, *Австријска револуција 1848 год. и Николај I*, Красний архив 4—5 (89—90), Москва 1938, 169, 170.

ње, господо! У Француској је република!"¹³ Званично је он говорио потпуно другим језиком: „Република или монархија, револуционарна или козервативна, Француска увијек остаје држава на коју треба рачунати и која се не смије искључивати из могућих комбинација управљених на стварање будуће европске равнотеже".¹⁴ За одржавање ове равнотеже Турска је постајала једно од одлучујућих попришта. „Све више изгледа да Константинопол постаје кључ мира",¹⁵ писао је један бечки лист у то вријеме.

Од почетка кризе у међународним односима 1848, Француска се све више држала идеје о савезу с Британијом. Поводом вијести да може избити устанак у Грчкој, на чему су радиле тајне хетеријске организације (у Румелији, Тесалији, Македонији и Епиру), француска дипломатија у априлу 1848. заузима становиште да „је до сада наша политика у Грчкој почивала на антагонизму с Британијом. Овај антагонизам више не постоји између наших посланстава, па ми желимо да он престане и између двије силе".¹⁶

Литература није сложна у томе који је фактор у Источном питању тога времена највише мутио воду. У једноме је, ипак, несвјесно сложна: недовољно истиче вјерски сукоб као подручје нарастања кризе која ће из дубине водити кримском рату. Обично се узима да је сукоб између Русије и Француске око светих мјеста у Палестини избио у другој половини 1850. На самом том подручју није било спорова између католичких и православних свештеника и тај је сукоб без сумње имао дубљу, нецрквену позадину.¹⁷ Данас наука сматра да је питање светих мјеста било тривијално у поређењу са стварним циљевима двију страна.¹⁸ Био је то само један од елемената јачања климе неспоразума. Године 1850. број католичког становништва у Јерусалиму смањено се на шест посто, а број католичких ходочасника у света мјеста био је мањи од једне стотине, према 12 хиљада, колико их је годишње долазило у Јерусалим. Права латинској цркви у светим мјестима била су дата 1332, а обновљена 1740, када је „хришћанима и непријатељским народима" дозвољено је да посјећују Је-

¹³ П. Ф. Кухарский, *Дипломатические отношения между Францией и Россией в 1848—1851 год.*, Учение записки Ленинградского государственного ордена Ленина университета имени А. А. Жданова, 130, 18, 1951, 38.

¹⁴ Неселроде — Киселеву, посланику у Паризу, 19. април 1848, Р. Авербух, *нав. djelo*, 187.

¹⁵ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской революцией 1848—1849*, Москва 1935, 58. Цитира часопис *Der Freimütige*, 5. јул 1848.

¹⁶ Нацрт одговора МИД-Тувнелу, посланику у Атини, Париз, 19. април 1848, *Documents diplomatiques du gouvernement provisoire et la Commission du pouvoir exécutif I*, Paris 1953, 912—916.

¹⁷ П. Ф. Кухарский, *Франко-Русские ...*, 82.

¹⁸ В. D. Gooch, *нав. djelo*, 35; W. Baumgart, *Politik und Religion in Syrien im 19. Jahrhundert. Zu einigen neuen Büchern, Zeitschrift für Missionwissenschaft und Religionswissenschaft* 55, Münster 1971, 105—108.

русалим под заштитом француских застава. На тај је начин Француска на Блиском истоку заступала цијело католичанство.

Израстање Русије у велику силу пратило је и давање привилегија којима су се штитили интереси православних на том простору. Многе обавезе у одржавању светих мјеста по Палестини схваћене су на Западу као преузимање занемарених ранијих француских права. Иако су православни доказивали да њихова права у овоме сежу све до VII вијека (од 614.),¹⁹ Русија је добила посебне привилегије у томе тек Кучуккајнарџијским миром 1774, обнављајући их у свим потоњим мировним уговорима: 1812, 1826, 1829, и 1833. године. Дарданелским уговором 1841. Русија губи само нека права у светим мјестима која је нешто прије тога постигла, али не и сва права која су јој дата 1774²⁰. Француска политика у доба Другог Царства послје 1852, када се заиста распламсава кавга око права у светим мјестима, била је, у ствари, директан наставак онога што је француска влада чинила од 1819. године.

Била су четири спорна света мјеста (купола храма на Христовом гробу, Голгота, гроб Дјевице и храм у Витлејему). Овај последњи храм је рестаурисан 1843, али је 1847. дошло до физичког обрачунавања католичких ходочасника с православним чуварима тога мјеста.²¹ Годину дана прије тога дошло је до сукоба међу двијема вјерама у сусједном Либану, па је Метерних пожурио да савјетује султана да не дозволи мијешање европских сила у то питање.²² Свако мало помјерање на том подручју добивало је интернационални одјек и изазивало интервенцију великих сила. У том погледу губитак 1841. оних привилегија које је Русија добила Ункјар-искелеским уговором 1833. представљао је прекретницу у развоју Источног питања и од тада оно улази у невидљиву завршницу. У вријеме тих вјерских препирки „Енглеска је мало марила за сва та питања, али је у борби против Руса у Цариграду била жешћа од Француске”.²³ Од 1841. дипломатија великих сила рјешава проблем заштите хришћанских заједница у Либану и 1845. успјева да од султана изнуди један ферман о томе.²⁴ Због губитка престижа 1841. Русија је постала осјетљива на све сличне покушаје који су се тамо јављали; они су за њу имали велику политичку тежину.

¹⁹ С. М. Basili, *Notice historique sur les Saints Lieux de Jérusalem*, 1851, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode X*, Paris, s. a., 81.

²⁰ В. D. Gooch, *нав. djelo*, 36.

²¹ С. М. Basili, *нав. djelo*, 114.

²² Метерних — Штирмеру, Беч, 21. јануар 1846, *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII*, Wien 1883, 184.

²³ Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1882, 388.

²⁴ С. С. Татицев, *Внешняя политика императора Николая Первого. Введение въ историю внешних сношений России въ эпоху Севастопольской войны*, С. Петербургъ 1887, 576.

Научна литература је учинила грешку што је сматрала да је у узбуни око припрема и објављивања папске енциклике православним хришћанима 1848. руска влада намјерно ћутала, јер „цар није хтио да уноси нове тешкоће у односе с папом, с којим је дуго времена покушавао да склопи конкордат”.²⁵ Увид у расположиву руску грађњу не даје за право оваквим закључцима. У вријеме преговора о конкордату руска страна је затезала око признања права на прозелитизам католичкој цркви. У почетку је то изгледало као ужи неспоразум око општег положаја католичке цркве у Руском Царству. Објављивање енциклике 1848. на руској страни је схваћено као протезање права прозелитизма на међународно подручје, што је доводило у питање примат православне цркве на Блиском истоку.

Без обзира на то када је овај сукоб око вјерских питања стварно почео, увид у расположиву грађу упућује на то да је 1848. тај проблем био наглашено присутан и да је веома много утицао на опште односе Русије и Француске. С друге стране је озбиљна омашка и вјеровање да званична руска дипломатија није била заинтересована за сукоб римског папе с православним црквама те и наредне године. Управо би се морало закључити да је до тога сукоба и у тамо жестокој форми и дошло због мијешања руске дипломатије и због њеног страха да иза папске енциклике стоје интереси нове Француске. Све што је Русија чинила на Балкану и Истоку 1848. проистицало је из страха да неповољан развој на том простору може довести у питање њен положај на Блиском истоку и протекторски положај који је имала у Турској.²⁶ При томе треба узети у обзир да је њена дипломатија пред револуцију 1848. била заварана сукобом папе Пија IX са Аустријом и да није знала његове праве димензије. Тај је сукоб избио због аустријског отпора да папа проведе реформу у својим италијанским областима, а том приликом долази до разилажења интереса Аустрије и Француске.²⁷

Када је Пије IX изабран за папу 1846, изгледало је најприје да је на чело католичке цркве дошао неполитички оријентисан папа. Врло брзо ће се показати да то није било тако и да је политика либерализовања и реформи коју је он започео више одговарала француској него аустријској политици. Иако је прије свега била у питању политика реформи у самој папској држави (жељезнице, амнестија и питање устава), те се оријентација подједнако односила и на спољну политику новог папе, те је до-

²⁵ E. Winter, *Russland und das Papstum II*, Berlin 1961, 270. То сам мишљење и ја за Винтером пренио у свом чланку *Покушаји уједињења хришћанских цркава 1848 и Јужни Словени*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву VI, 1970—71, 401.

²⁶ P. Авербух, *Австријска револуција...*, 158, увод.

²⁷ A. Л. Нарочницкий, *Международные отношения от Февральской революции...*, 44.

бивала међународни значај. Она је више одговарала француским него аустријским формулама. Француска влада је још 1847. почела да подржава реформе планова Пија IX,²⁸ што је било супротно аустријским ставовима, па се пред избијање револуције 1848. у том погледу осјећало ривалство између двију сила. Иако је основни камен спотицања у томе било питање цркве у одгајивању националног духа италијанства на Апенинском полуострву,²⁹ оно се односило на папску улогу уопште у свијету. И католички утицај на Истоку био је окривена подлога коју је и мала варница могла избацити на површину политичког збивања на том простору.

Новог папу је Метерних након избора усмјеравао на умјерене политичке реформе у црквеној држави, савјетујући да се не дају амнестија и друге политичке концесије, јер се тако понаша неспособан „капиталиста који живи од свога капитала умјесто од интереса на свој капитал”.³⁰ Кад је одмах затим нови папа пошао потпуно дружичијим смјером, он је средином 1847. упозорава да „ако Фегова светост не буде слиједила правац дружичији од овог који је изабрала, ја му велим да му не дајем ни још двије године световне власти”. Касније је ликовао што се то његово пророчанство остварило већ послје осамнаест мјесеци.³¹ Римска курија је била подијељена на двије струје, које су благо нагињале на аустријску и француску страну.³²

Неспоразуми између католичке цркве и руске владе имали су два узрока: немогућност да се до краја доведе споразум о конкордату 1847. и размимотилажења у интересима, или њиховом могућем тумачењу, на турском простору. Те двије ствари биле су повезане, па се питање конкордата са унутрашње руске сцене пренијело на међународну.

Закључење новог конкордата наметнуло се као задатак одмах након избора новог папе 1846. Ради тога је руски канцелар, као најовлаштеније лице послје цара, те године одлазио у Рим на преговоре. Након његовог повратка у Русију цар је формирао „специјални комитет” састављен од најутјицајнијих руских политичара, махом чланова владе.³³ Русија је чинила уступке у побољшавању положаја католика у Руском Царству. Проблем су

²⁸ F. Engel-Janosi, *French and Austrian Political Advice to Pius IX, 1846—1848*, *The Catholic Historical Review* XXXVIII, 1, 1952, 4.

²⁹ Исто, 10.

³⁰ Metternich, *Rathschläge für Pius IX*, 12. јул 1846, Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, Wien 1883, 246—252.

³¹ Метерних — Мајендорфу, Брајтон, 6. децембар 1848, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode IX*, 202.

³² F. Engel-Janosi, *Österreich und der Vatikan I, 1846—1903*, Graz, Wien 1958, 12.

³³ S. Olszawska-Skowrońska, *Le Concordat de 1847 avec la Russie. D'après les documents authentiques*, *Sacrum Poloniae Millennium VIII—IX*, Roma 1962, 474.

била права католичких бискупа, градња нових манастира и право конверзије на католичку вјеру. У току 1846. ти су спорови добрим дијелом изглађени у корист католичке цркве. Комитет који је цар формирао саставио је коначну листу услова којима је настојао да изиђе у сусрет папским захтјевима. Цар је једино остајао непопустљив поводом права на конверзију и права на прозелитизам католичке цркве. Раније установљено казнено законодавство против конверзије на католичанство и католичког прозелитизма, у Русији је остало на снази.³⁴

Без обзира на те неспоразуме, нови папа је 1847. провео у дјело потписивање конкордата с Русијом. Међутим, као и прије тога, тако је и послје тога остајало неријешено питање прозелитизма и раздора који је оно изазивало. Казнени закон против прозелитизма донијет је у Русији 1845, а обновљен је 1847.³⁵ Цар је тиме наглашавао примат православне цркве, који овим споразумом није хтио ни симболично да доведе у питање. Од самог почетка ових преговора, цијели је случај имао и скривену међународну позадину. Материјале са ових римских преговора 1847. Римска курија је на повјерљив начин слала Метерниху у Беч, који је у преговорима 1846—47. служио као нека врста посредника. Аустријски канцелар није откривао свој став, остављајући да споразумјевање с Русијом иде својим током. На тај је начин придонио склапању конкордата, без обзира на то што је питање стварне природе тог споразума остало отворено: да ли је 1847. склопљен заиста конкордат или конвенција, или само један политички *accomodamento*.

Како год одговорили на питање каква су били природа и општи карактер руско-папског споразума 1847, остаје чињеница да је он био привремен. Неспоразуми око права на конверзију и права на прозелитизам у Руском Царству били су и даље на снази, а јачањем француског утицаја у Риму на штету аустријског, то је питање са унутрашње прешло на међународну сцену, из једноставног разлога што се Метерних, насупрот ставу Француске, противио интернационализацији неспоразума око положаја цркава на Блиском истоку и у Турској. Питање конверзије и прозелитизма је за православну цркву и њеног главног протектора, руског цара, значило питање ултимативних права у којима се знала граница преко које се смије погуштати. Неспоразуме око прозелитизма је у најгорој форми обновило објављивање папске енциклике православнима 1848. Метерних тад већ није имао никаквог утицаја на папске потезе у смислу очувања равнотеже међу великим силама, па је уз пораст француског притиска и то утицало на њене слабе изгледе.

³⁴ J. Schmidlin, *Papstgeschichte der Neuesten Zeit I, Papstum und Päpste im Zeitalter der Restauration (1800—1846)*, München 1933, 638.

³⁵ S. Olszawska-Skowrońska, *нав. дјело*, 479.

Од папе Грегорија XVI (папа од 1831. до 1846) потезало се питање уређења односа између црквене државе и султана. У томе је велику улогу играо положај католичког јерусалимског патријарха. Од краја XI вијека па до 1374, у Јерусалиму је постојао латински патријарх. У преговорима с Турском папа је успио 1847. да постави латинског патријарха у Јерусалиму. Сходно томе, предвиђала се размјена највиших дипломатских представника двију страна. У Рим је био позван турски дипломата Шакиб-ефендија, а папа је послао свог нунција у Цариград. Турска тада настоји да се свијету представи као држава која уводи лакше прихватила редовне дипломатске односе с новим папом, који је и сам имао интереса да се представи као либерал. „Јефтино постигнута репутација либерализма Пија IX омогућила је његовом нунцију предусретљив пријем с почастима у Константинопољу”.³⁶ Католичкој цркви је признато право да обнови запуштено мјесто на коме је нови патријарх у Јерусалиму био наменован, а одмах затим је и он био одређен.³⁷

Постављање јерусалимског патријарха пореметило је односе с православном црквом. У децембру 1847. православни представници светих мјеста упутили су "колективно писмо" руском посланику у Цариграду, Титову.³⁸ Први католички јерусалимски патријарх, Валерга, имао је много већи значај него што се у почетку то претпостављало. Радило се на томе да он постане и први папски нунциј при султановом двору, па би Цариград тако постао резиденција и једног католичког патријарха. О томе је руски цар био обавијештен 27. јануара 1848.³⁹ Иако је то био природан завршетак напора и корака које је стари папа Грегорије XVI предузимао на Истоку, ипак се осјећало да иза тога стоје против-руске намјере, јер није било тешко открити пољске прсте у радњама које су изгледале као чисто ватиканске или француске. Кнез Чарторијски је много раније савјетовао римском папи да у Цариграду отвори посланство. Тим поводом он је 4. децембра 1847. послао писмо римском папи, савјетујући да се обнове напори око отварања ове нунцијатуре. Пољаци су, иначе, нерадо гледали на склапање конкордата између Римске курије и Русије 1847, па су настојали да се свуда отварају црквена питања и на тај начин оставља простор за маневре око уступака у пољским

³⁶ С. С. Татищев, *нав. дјело*, 592.

³⁷ Титов — Неселроду, Пера, 31. јануар 1848 (сви датуми су навођени по новом календару), Архив внешнеј политики России, Москва, Главниј архив V-A2, дјело 518, 4 (даља крatica: AVPR GA).

³⁸ Lettre collective adressée à Mr. de Titoff par les Patriarches de représentants des Saints Lieux, без мјеста, 13. децембра 1847, АВПР ГА. Са потписима патријарха цариградског Антемиуса («dirigent les affaires du Mont Sinai»), патријарха Александрије Јеротија, патријарха јерусалимског Кирила и «les fondés de pouvoirs du Mont Athos».

³⁹ Projet de dépêche à Mr Titoff à Constantinople, крај јануара 1848, исто.

питањима. Неки су чак пријетили да ће се радије определијелити за протестантизам него гледати како папа чини Русима одвећ велике уступке.⁴⁰

У таквим околностима, наставак послова око наименовања јерусалимског латинског патријарха и наименовања папског нунција код султана изазвао је у току 1848. сукоб с православном црквом и руским двором. Томе је, свакако, придонио и напор извјесних католичких кругова у западном свијету да се прошири дјелатност католичке пропаганде и преко ње ојача општи утицај цркве изван оних оквира који су до тада постојали. Међу тим круговима најистакнутије место има пољска политичка пропаганда из Париза, везана за кнеза Адама Чарторијског. Око њега се зачињао нов талас католичке обнове. Тај «круг» је имао неке везе и с француском владом преко утицајног грофа Шарла Монталамбера,⁴¹ који је у Француској био вођа либералне католичке струје.⁴²

У то вријеме се појавила и хришћанска секта литванског мистика Товјанског, која је тежила да се различите хришћанске цркве приближе, негирајући догматске разлике међу њима. Ипак су католичанство „стављали изнад других религија” и давали му примат у уједињавању хришћанског свијета.⁴³ Припадник те секте, калуђер Иполит Терлецки је од 1846. настојао код римског папе да се створе основе за почетак акције око уједињавања православне и католичке цркве, под вођством папе. У једној промеморији од 9 тачака предложио је оквире тога подухвата. Стављао је нагласак на поштовање словенске литургије и на права источних цркава које прихвате јединство с католицима да учествују у колегију кардинала преко својих представника. Латински мисионари међу православнима више неће постојати, а умјесто њих ће се у Риму основати мисионарски семинариј. Нарочиту пажњу треба посветити Словенима и основати руско-словенску патријаршију с правима других патријаршијских престола. Није нигде речено да би њено мјесто могло бити у Цариграду. Треба дозволити словенску православну литургију у цркви, а тиме и свима онима који су прешли на латински обред дозволити да се врате словенској литургији. Томе би добро послужила и једна словенска типографија у Риму, као и подржа-

⁴⁰ Кнегиња Неселроде — Кнезу Неселродеу, Рим, 1. март 1846, »Lettres et papiers...« VIII, 296.

⁴¹ М. Екмечић, *Рад Иполита Терлецког на уједињењу хришћанских цркава 1848. године*, Прилози Института за историју радничког покрета у Сарајеву VIII, Сарајево 1972, 277.

⁴² Љ. Дурковић-Јакшић, *Рад Хиполита Терлецког на унији и Југо-словени*, Историјски гласник 1—2, Сарајево 1976, 111. Цитира писмо Чарторијског Терлецком од 30. јула 1847.

⁴³ *Записки архимандрита Владимира Терлецког, бившег греко-униатског мисионера, 1808—1858*, Русская старина, 1889, 63, 559.

вање различитих братстава која би у том правцу дјеловала.⁴⁴ Под тим су се подразумевјевала различита друштва за пропaгирање уније с православнима у којима би и католици својски учествовали. На први поглед се чинило да је то не што више него што су традиционални покушаји унијаћења православног свијета.

Папа Григорије XVI је утро пут тој дјелатности на зближавању с православним црквама на Истоку. Нови папа Пије IX одмах је почео да убира лаке плодове и даје благослов за практично остварење ових замисли. Терлецки се удружио с француским епископом Ликеом, који се, на основу искустава у мисионарском раду у Индији, залагао за сличне подухвате католичке цркве на цијелом Истоку, с тим да се то не мора спроводити преко традиционалне Конгрегације за пропаганду вјере. Терлецки је био у вези с француским либералним католицима грофа Монталамбера. Тако је у Риму образовано друштво за унију са источним црквама (*La société orientale pour l'union de tous les Chrétiens d'Orient*), које је прву сједницу одржао 19. јуна 1847. На његовом челу је био префект Конгрегације за пропаганду вјере Франсони, како се његова установа не би противила раду новог друштва. У име тога друштва је августа 1847.⁴⁵ кренуо у Цариград Иполит Терлецки, с намјером да последије посјете Јерусалиму обиђе и неке балканске православне земље. На основу цијеле ове дјелатности, папа је 6. јануара 1848. објавио енциклику »*Litterae ad orientales*«, која је по поријеклу била екуменска, а по функцији унијатска без икаквих широкх идеја и обећања источном свијету. Кнез Адам Чарторијски био је пуштен у цијели ток овог подухвата и послова који су обављени у Риму, као и оних који су предузимани у Цариграду.⁴⁶ У инструкцијама Терлецком тамо не воле унију, а у Босни се треба ослонити на франџевце.⁴⁷ Да је Терлецки био тада превасходно пољски националиста, види се и по томе што је након ове источне мисије већ 1848. постао капелан пољске легије у Италији.⁴⁸

Папску енциклику православнима донио је из Рима у Цариград изванредни папски нунциј монсињор Иноћенцо Ферари. У то вријеме Терлецки је боравио у Цариграду већ два мјесеца, у лазаритском манастиру. Нема довољно података да би се установило да су ове двије мисије биле повезане и да је унапријед уређено да енциклика затекне Терлецког у Цариграду, али је таква претпоставка могућа. Посјета монсињора Ферарија била је ина-

⁴⁴ М. Екмечич, *нав. дјело*, 275.

⁴⁵ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*, 111, Е. Е. У. Hales, *Papst Pius IX. Politik und Religion*, Graz 1957, 65.

⁴⁶ J. Skowronek, *Politika Balkanska Hotelu Lambert (1833—1856)*, Warszawa 1976, 129.

⁴⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*.

⁴⁸ М. Turowicz, *Towarzystwo demokratyczne polskie 1832—1863*, Warszawa 1964, 693.

че замишљена као Формално узвраћање за ранији позив Шакиб-ефендији да дође у Рим.⁴⁹ Ферери је у Цариград дошао на једној сардинској лађи 17. јануара 1848, у пратњи младог конте Феретија, нећака кардинала државног секретара Римске курије. Најприје је посјетио аустријског посланика, што се руском представнику у турској престоници није чинило нимало зазорно. Сматрало се да у цијелом том подхвату нема ничега политичког.⁵⁰ Не треба ни напомињати да су руски људи отворили четворе очи пратећи све појединости приликом великих свечаности којима је турска влада пропратила ову посјету папског легата.

Руски посланик у Цариграду Владимир Титов већ је био припремљен да игра кључну улогу у рјешавању црквених питања која су повремено искрсавала у оквиру Источног питања. Годину дана прије доласка папског нунција у турску престоницу био је одсутан са дужности и у петроградском Министарству спољних послова био је задужен за рјешавање „више чисто вјерских питања”.⁵¹ У то вријеме пада склапање конкордата с римским папом.

На свечани пријем који је турска влада приредила Ферерију био је позван и представник Цариградске православне патријаршије. Патријарх Антим није знао шта је посриједи, па је питао за савјет руског посланика Титова, који га је охрабрио да позив прихвати. Двојица православних владика су у патријархово име присуствовала овим свечаностима. Међутим, убрзо се испоставило да је папски изасланик донио и једну енциклику упућену припадницима православне вјере. Тешко је установити када је посланство сазнало за енциклику, јер је први забрињавајући допис из Цариграда упућен у Петроград тек 6. априла, два мјесеца послје Фереријеве посјете.⁵² Можда је посрије-

⁴⁹ Као напомена бр. 37.

⁵⁰ Титов — Неселроду, Пера, 17. јануара 1848, АВПР ГА В-А2, дјело 518, 2.

⁵¹ Неселроде — Фонтону, Петроград, 28. јануар 1847, *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode IX*, 13.

⁵² Титов — Неселроде, Пера, 6. април 1848, исто, 48: Ферери је донио, вели Титов, и «plusieurs exemplaires d'une lettre encyclique que le Pape a adressée aux Orientaux sous la date du 6. janvier». Прилаже један примјерак на грчком и вели да у њој »le Pape produit plusieurs citations tirées de l'histoire ecclésiastique et des S-tes Ecritures pour démontrer la perpétuelle suprématie des Pontifes Romains reconnue en Orient dès l'époque des premiers conciles«. На тај се начин позивају православни »à rentrer dans le giron de S-te Pierre«. ... »Consulté par le Patriarche de Constantinople sur les moyens à employer pour combattre les effets de la lettre encyclique, je me suis borné à répondre que la Légation Impériale n'est nullement compétente à offrir des conseils à cet égard; que si la Pape croit faire son devoir, le Patriarche et le Synode grec doivent connaître le leur; que s'il s'agissait purement d'une polémique religieuse à établir avec la Cour de Rome, je suppose que l'Eglise grecque ne serait pas embarrassée de trouver des arguments à opposer aux citations Romaines; mais qu'en outre Elle ferait bien de tourner à son profit les leçons de morale que le Pape adresse aux

ди била и несамосталност Титова у тим стварима, јер се и раније осјећало да се оцјене које је он давао нису слагале с оцјенама које му је потом слало Министарство из Петрограда. Већ у одговору на прве Титовљеве поруке да папа хоће да отвори посланство у Цариграду и да ће патријарх Велерга постати први зунџиј (које је цар примио „са интересовањем“) дато је нешто друкчије тумачење политичких посљедица тог потеза. Француски протекторат над католицима Истока, који се врши „одлучно и охолo“ (»de la manière péremptoire et haontaine«), добила наименовањем латинског патријарха „противтежу у духовном утицају Свете столице“. Одласком Шакиб-ефендије у Рим могли би се успоставити дипломатски односи између папе и султана. Какви год били ти односи, они ће утицати на држање Француске и Аустрије, а тиме ће се и Русија „наћи у друкчијем положају“. Отуд се из Петрограда захтијевало да цариградско посланство обавезе архимандрита Порфирија (Porphyre), који се налазио у Јерусалиму, „да пажљиво прати прве кораке моносињора Валерге у вршењу ових нових функција“.⁵³ Било је то знатно одлучујуће становиште него што се то могло наслутити из првих Титовљевих реакција на турско-папске контакте. Касније ће царски двор заопштрити руско становиште, кад стекне пунији увид у смисао енциклике и намјере које су биле у њеној позадини.

Титов је упутио један примјерак папске енциклике на грчком језику у Петроград, напомињући да је Ферери донио више тих енциклика и да у њој папа уз помоћ многих цитата из црквене историје и Светог писма позива православне Истока да се врате „у крило Светог Петра“. Посланик је мислио да је папа хтио енцикликoм да постигне „двје предности: да умањи покровитељство Француске над католицима Истока и да ослаби утицај Русије на њене сувјернике, како би на тај начин подстакao њихов прелазак на католицизам“.⁵⁴ Брзо ће се показати да то мишљење није делило и његово министарство у Петрограду и да је оно имало друкчије становиште о односима папе и француске владе.

Прије него јесте предузео мјере против ове енциклике, васељенски патријарх је, по обичају, затражио савјет руског посланика „о мјерама које ће предузети да би сузбио посљедице

Eglises unies, leçons dont la mise en pratique fournirait au clergé orthodoxe un moyen de défense plus efficace et plus puissant que les discussions les mieux soutenues.

⁵³ *Projet de dépêche à Mr Titoff à Constantinople, без датума, исто. Захтијева се да архимандрит Порфириј »qui se rend à Jérusalem d'observer attentivement les débuts de Msr. Valerga dans l'exercice de ses nouvelles fonctions«.*

⁵⁴ *Као напомена бр. 52: Папи је био циљ »le double avantage: de diminuer le patronage de la France sur les Catholiques de l'orient et d'affaiblir l'influence de la Russie sur ses coreligionnaires en favorisant leur passage au Catholicisme«.*

овог енцикличког писма". Титов му је одговорио да „царско посланство ни у ком случају није компетентно да нуди савјете у овом погледу, јер ако папа вјерује да врши своју дужност, патријарх и грчки Синод морају да знају каква је њихова дужност у том послу. Ако је ријеч о отпочињању једне чисто вјерске полемике с Римском куријом, онда претпостављам", вели Титов, „да се грчка црква неће устезати да нађе аргументе којима би сузбила римске позиве (citations)". На тај начин ће у своју корист побрати моралне поуке које папа упућује уједињеним црквама, што ће, у исто вријеме, пружити православним свештеницима моћно средство одбране.

Нема довољно података о томе какав је ефекат на царском двору у Петрограду изазвала вијест о доношењу енциклике у Цариград.⁵⁵ Праћен је рад Пољака у емиграцији и цијела њихова организација је у танчине била откривена још 1842. Знало се и раније да Пољаци раде на унији међу балканским хришћанима. Маја мјесеца 1847. руски цар је забранио једно украјинско братство које је, према статуту који формулише његов иницијатор Н. И. Костомаров, имало задатак да ради на стварању словенске федерације с Кијевом као средиштем. У тој федерацији се предвиђао и рад на уједињењу цркава. Припадници овога братства били су хапшени.⁵⁶ Постојао је мали круг руских присташа црквене уније.⁵⁷ Знало се да је Терлецки боравио у Цариграду, као и да је прије тога у Јерусалиму а послје тога у Београду контактирао с француским дипломатским представницима.⁵⁸ Није било тешко закључити да је појава енциклике повезана са општом дјелатношћу пољске емиграције и, преко ње, с француском политиком на Истоку.

У одговору на Титовљеве извјештаје да је Ферери у Цариград донио више примјерака папске енциклике, влада у Петрограду је изразила мишљење да су те католичке акције „манифестације прозелитизма", које се нису заустављале само на црквеним и вјерским питањима него су нужно добивале превасходно политичко обиљежје. Очигледно, енциклику су повезивали са оним тачкама у преговорима око упостављања конкордата 1847. које су остале спорне и отворене. Допуштено би било претпоставити да су у Петрограду почели да страхују да се у њихове пре-

⁵⁵ Исписујући ову грађу у Архиву спољне политике Русије, у Москви новембра 1881, нисам могао добити све документе које сам тражио, нарочито поруке канцелара Неселрода у Цариград. Добио сам неке нацрте тих порука.

⁵⁶ A. Tamborra, *L'idea «Cirilo-Methodiana in Europa nei secoli XIX—XX, Storia e politica XVIII*, 4. децембар 1979, 678; Књ историји „Общества св. Кирилла и Мефодия" (1847) I. Устав и правила. II Прокламација, „Былое. Журнал посвященный истории освободительного движения" годъ первый, 2, 1906, 66, 67.

⁵⁷ A. Tamborra, *Catholicisme et monde orthodoxe à l'époque de Pie IX*, *Miscellanea historiae ecclesiasticae IV*, Louvain 1972, 184.

⁵⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *нав. дјело*, 116.

говоре с Римском куријом на двојној и интерној основи умијешала и невидљива француска рука и да је то покушај да се вјерска питања у самом Руском Царству рјешавају на међународном плану. Министраство у Петрограду је од свог посланика затражило да тим поводом интервенише код турске владе. „Цар вас овлашћује да радите на томе да османска влада обрати најозбиљнију пажњу на папску енциклику. (...) По својој природи, овај спис ће повриједити православно свештенство и становнике у светилишту њихове вјере, а уз то ће изазвати вјерске разморице у тренутку када клице немира допиру са свих страна”.⁵⁹ У овом властитом интересу, Порта се мора „чврсто одупријети” («s’y opposer avec fermeté») покушајима да се наруши мир међу хришћанима Истока. Од Титова се захтијевало да инсистира код турске владе да се у почетку спријече покушаји прозелитизма римског посланства у Цариграду. То треба да учини на отворен и категоричан начин. Турски министар спољних послова не треба да се мијеша у вјерска питања, него треба да настоји да остане на политичком подручју. Монсињору Ферерију треба „без околишница да изјави да се османска влада придржава непромјенљивог принципа да не дозвољава да се у њеној држави воде вјерске разморице нити да једна вјера може да задира у права друге вјере. Исто тако влада треба да изјави да неће дозволити да се ствара средиште религиозне пропаганде које ће водити политику прозелитизма било на отворени, било на тајни начин”.⁶⁰ Посланик треба да саопшти турској влади да је цар живо заинтересован да султан оствари обећања „о заштити државних права православне цркве против наметања и напада на њу које врши латинска пропаганда”.

⁵⁹ *Projet de dépêche à Mr. Titoff, à Constantinople, 27. aprila 1848., AVPR GA, исто, стр. 143:* «...L'Empereur Vous charge d'appeler la plus sérieuse attention du gouvernement Ottoman sur la lettre encyclique du Pape... Cette écrite est de nature à blesser le clergé et les populations Orthodoxes dans le sanctuaire de leur foi, à exciter par conséquent des dissensions religieuses dans un moment où les germes de troubles abondent de toutes parts». У свом властитом интересу Порта се мора «s’y opposer avec fermeté» покушајима нарушавања мира међу хришћанима Истока. Захтева се од Титова «que Vous insisterez auprès du Ministère Ottoman sur l'urgente nécessité d'arrêter dès le début, les tentations de prosélytisme de l'ambassade Romaine à Constantinople, par une explication franche et catégorique». Титов треба да «engager» Али-пашу да остане на чисто политичком терену, «à éviter toute controverse religieuse, et à se borner à annoncer sans détour à Mgr Ferreri, que le Gouvernement Ottoman a pour principe invariable de ne point tolérer dans les Etats les dissensions religieuses, ni les *empiètemens d'un culte sur un autre*; que par conséquent, la Porte ne saurait le prêter à l'établissement d'un foyer de propagande religieuse qui travaillerait au prosélytisme soit ostensiblement soit par des menées secrètes». Порти треба саопштити да цар има жив интерес «à la réalisation des assurances que le Sultan Lui a fait parvenir ... quant à la protection des droits antiques de l'Eglise Orthodoxe contre les *empiètemens* et les attaques de la propagande Latine».

⁶⁰ Исто.

Као да није остајало много времена за темељито размишљање о правом одговору на папску енциклику, па је поред овог одговора који је из Петрограда послат Титову, истога дана упућен још један, у коме се захтијевало да турска влада размотри сврсисходност дипломатских односа с римским папом. У исто вријеме је дата и исцрпна инструкција на који начин васељенски патријарх треба да објави одговор на поменуту папску енциклику. Римска курија се неће искрено одрећи пројеката за вођење политике прозелитизма. Кад не буде могла чинити то отворено, она ће те планове проводити у потаји. Присуство папског посланства у Цариграду непрестано ће угрожавати православну цркву. Посланик је био овлашћен да на повјерљив начин обрати пажњу турској влади на ту опасност. Што се тиче становишта да ће упостављањем дипломатских односа с папом бити ублажен француски протекторат над католицима Истока, турска влада од тога неће имати користи, него може имати само нових потешкоћа за које неће добити никакву надокнаду. Турској влади на повјерљив начин треба дати могућност да „схвати значај ових разматрања”.⁶¹ У ствари посланик Титов је био инструисан да тражи могућност да утиче на турску владу да она не успоставља дипломатске односе с папом. За коначан неуспјех папског нунција да успостави дипломатске односе између папе и султа-

⁶¹ »Projet de dépêche réservée à Mr Titoff à Constantinople«, 27. април 1848., исто, стр. 146: Треба протестовати против агитације прозелитизма. Римска курија се неће одрећи пројеката прозелитизма. »Du moment qu'elle ne pourra plus poursuivre ouvertement, elle cherchera à atteindre son but par des menées ourdies dans l'ombre. La présence d'une ambassade Papale à Constantinople continuerait ainsi à menacer l'Eglise Orthodoxe d'un danger incessant. Dans l'intimité de Vos rapports avec les Ministres ottomans, cherchez Mr, à fixer leur attention sur cet objet«. Затим се разматра могућност да се успостављањем папске амбаседе у Цариграду ублажи француски протекторат над католицима истока. »Dans cet état de choses, les relations directes avec le St Siège ne laissent plus entrevoir à la Porte que des inconvénients sans compensation aucune. Vous chercherez, Mr dans Vos entretiens confidentiels avec les Ministres Ottomans, à leur faire bien saisir la portée de cette considération ... En ce qui concerne le clergé Grec, nous pensions que le Siège Oecuménique ne devrait point garder le silence sur la lettre encyclique du Pape ... Il serait utile que le Patriarche Oecuménique fit à son tour un appel aux sentiments du Clergé et de populations Orthodoxes. La forme la plus convenable à adopter dans la circonstance nous paraîtrait celle d'une Allocution dont des exemplaires imprimés seraient répandus dans tous les diocèses du Levant... Vous vous concerterez à se sujet avec le Patriarche et Vous l'engagerez à Vous communiquer le projet d'allocation qu'il rédigera, avant de le livrer à la presse, en fin de Vous mettre à même de lui faire part de Vos observations sur cette pièce importante et de lui suggérer les modifications que Vous paraîtraient désirables«. Од Титова се захтијева да извјести о резултату »des communications confidentielles«, која ће учинити Порти и патријарху.

на оптуживани су и маневри аустријске и француске дипломатије,⁶² а не само руске.

Титову је дата и друга инструкција, наиме, како да усмјери васељенског патријарха у погледу одговора на папску енциклику. Стало се на становиште да грчко свештенство не би требало да ћутке пређе преко објављивања папске енциклике. „Било би корисно кад би васељенски патријарх са своје стране апеловао на осјећање православног свештенства и народа. Чини нам се да би најприкладнија форма која би се у овим околностима усвојила било једно пастирско писмо (une Allocution), чији би се штампани примјерци растурали по свим дијецезима Леванта”. Требало је васељенског патријарха упознати са овом сутестијом и тражити од њега да напише такву поруку хришћанима православне вјере. Посланик ће уз то замолити патријарха да се та посланица, прије него што се однесе у штампарију, покаже њему још у нацрту, како би могао учинити неопходне примједбе и унијети измјене које му се чине неопходнима.⁶³ Посланик ће изјавити руску владу и о повјерљивим интервенцијама код турске владе и о тим савјетима васељенском патријарху.⁶⁴

Инструкције руске владе посланику у Цариграду бацају потпуно нову свјетлост на неуспјех преговора око успостављања дипломатских односа између папе и султана, као и на замршену историју реакције православних на папску енциклику. Не познајући ову руску грађу, цијела је досадашња литература⁶⁵ остала прикраћена, те није дала ни праве одговоре. Мисија око успостављања дипломатских односа уродила је скромним резултатима. Ферери је у Цариграду успио да се тамо отвори једно мјесто папског делегата, што није имало карактер успостављања редовних дипломатских односа. Он је добио право да води рачуна о заштити интереса католика у султановој држави.⁶⁶ Очигледно, на ово ограничење односно султанов став да се не изиђе у сусрет захтјеву за успостављање редовних дипломатских односа утицале су и оне двије инструкције које је цар послао руском посланику у Цариград 27. априла 1848, као и страх да у Цариграду не остане и један туђи патријарх. Половично изилажење у сусрет папским понудама, које је тако одударало од блијеска првих дочека изванредног нунција у Цариграду и пријема које су му приређени, плод је напора царске дипломатије да се католички утицај на Истоку искористи само као модератор за ублажавање утицаја Француске на том простору.

⁶² Rustem-effendi et Seid-bey, *Réponse à quelques journaux relativement aux affaires de Turquie*, Bruxelles 1853, 20. Вели да наводи одговорност француске и аустријске дипломатије за неуспјехе папских напора око успостављања дипломатских односа »parce que nous le savons«.

⁶³ Као напомена 61.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ И ја сам у цитираном чланку, стр. 397—399, остао прикраћен за једно боље познавање ствари.

⁶⁶ Поменути мој чланак, 399.

Ферери је имао намјеру да у Турском Царству посјети не само неке католичке, него и православне цркве. У овој последњој намјери он није успио. Султанова влада га је стално упућивала на васељенског патријарха,⁶⁷ а и он сам је то избјегавао. У околностима кад је патријарх дјеловао по инструкцијама из Петрограда, такве намјере су биле изигране или су остајале неиспуњене. Компликовање италијанских прилика у револуцији 1848. и положај у коме се папа нашао непосредно послје тога захтијевали су да се Ферери врати у Рим.

Траг утицаја петроградских инструкција на одговор васељенског патријарха против папске енциклике може се открити тек након увида у нову грађу руског поријекла. Тиме се барем коначно објашњава зашто су на енциклику била објављена два одговора православних. Васељенска патријаршија је у два маха објавила своје одговоре, најприје марта мјесеца, у мутној и благој форми, затим у мају 1848, када је реакција била крајње оштра и није остављала отворена врата за даље контакте. Други одговор је плод инструкција од 27. априла и једино се њима може објаснити. У мартовском одговору на енциклику уочљиво је да она није била озбиљно ни схваћена. Од је био упућен и српској цркви, али у доста суздржаној форми. У поруци од 13. марта 1848. васељенски је патријарх молио српског митрополита да не дозволи ширење утицаја католичке цркве на православне вјернике у његовој земљи. Писмо је било врло нејасно у својој основној намери. Није се говорило о папској енциклици од 6. јануара него се уопштено помињу западне књиге и поуке. Поред патријарха, ту је поруку потписало још 16 лица из Цариградске патријаршије. Од митрополита се тражило да утиче на вјернике да остану одани султану, што је очигледно резултат непажње, јер су и у Србији послати исти примјерци поруке који су били одаслати у владичанства на турском државном простору. Упозоравано је и на калотичке емисаре, „о људима сирјеч непознатима и незасведченима, да ли се сада налазе, или ако потом дођу у Епархију твоју, коју узнемирују људе подкопавајући благочестије и общиј поредак, такове ћеш одма јављати мјестној високој власти, пишћући и извјешћавајући уједно и Цркву о томе, да и она јавља надлежном мјесту; такођер и књиге подозрителне и христјанском и поданичком карактеру противне дужан си забрањивати, да се не уносе нити да се читају у твоју епархију и једним словом дужан ћеш бити управити у свему бдително твоје позорствовање, да како од твоје тако и од христјана твоји стране, у дејателности содржавају се точно вјерозакона и поданичке наше дужности”.⁶⁸ Писмо је писаво на грчком и у Београду су га преводили на српски, па због његовог циркуларног карактера ту и занемарили. Очигледно, значило је више за владике на турској него на српској страни. На ову прву цариградску поруку,

⁶⁷ Исто, 400.

⁶⁸ Исто, 401, 402.

из Београда уопште нису одговорили. Тек кад је касније добио штампане посланице васељенског патријарха, и српски је митрополит узвратио поруком од 16. јула 1848. Тада се у Београду заиста дигла узбуна због папске енциклике и тек тада је на њу дат прави одговор.

Руски посланик је извршио налоге које му је цар упутио и код турске владе је радио да се мисија папског изасланика ограничи и остане без жељеног успјеха. Он је 26. јула извјестио своје министарство да је предузео кораке код турске владе (разговарао са Рифат-пашом), на основу двије инструкције које је раније добио. Посланик је био у убјеђењу да је овај напор дошао у право вријеме и да се турска влада налази у ситуацији која захтијева опрезност да се обезбиједи од преурањених ангажовања с Римском куријом. Штавише, изгледало је да је турска влада била захвална због овог руског упозорења. Рифат-паша је одмах упозорио монсињора Ферерија на ограничена права будућег папског посланика у Цариграду како би се осујетили планови Римске курије који су на штету осталих хришћанских вјероисповјести у Турској.⁶⁹

Утицај руске царске дипломатије на развој вјерских прилика на Истоку није се исцрпао у акцији око објављивања папске енциклике почетком јануара 1848. Он је био знатно дубљи и прелазео је оквире тога изолованог догађаја. Црквена питања била су 1848. на Истоку везана за опште надметање великих сила, па су се она и јављала као проблем свуда гдје је то надметање било присутно и могуће. Одјек тих неспоразума осјећао се и у подунавским кнежевинама. Развој револуције у румунским покрајинама изазвао је интервенцију руске и турске војске. Руска војска је најприје интервенисала у Молдавији и већ 82. јуна 1848. заузела Јапи. Турци су јула мјесеца ушли у Влашку с намјером да тамо угуше револуцију.⁷⁰ Нису то остварили како треба,

⁶⁹ Титов — Неселроду, Пера, 26. јун 1848, АВПР ГА, исто, 62: Титов је с Рифат-пашом разговарао о питањима која су садржале двије раније инструкције. »Par ce rapport le Cabinet Impérial aura remarqué que les dispositions actuelles de la Porte répondaient parfaitement aux avis pleins de prévoyance qu'il m'était prescrit de lui offrir dans le but de la prémunir d'une part contre tout engagement prématuré avec la Cour de Rome, et de l'autre contre les essais de prosélytisme auxquels cette dernière se livrait plus ouvertement que jamais, tandis que son Ambassadeur était présent à Constantinople. En effet, les communications confidentielles qu'en vertu des instructions du 27. Avril je me suis empressé de faire à Rifat-pacha furent reçues avec d'autant plus de gratitude par ce Ministre, qu'il y apercevait l'application des opinions professées par lui même envers nous sur cet objet. Il nous assura donc que lui et ses collègues actuels comptaient y persévérer, et se félicita d'avoir, dans sa dernière conversation avec Mgr Ferrieri, clairement défini les attributions du futur délégué Latin à Constantinople, de manière à décourager la poursuite des plans de la Cour de Rome au détriment des autres cultes Chrétiens en Turquie.« Сазнао је да ће папски посланик постати патријарх Валерга.

⁷⁰ А. Ј. Нарочницкиј, *Международные отношения в Европе в июне—декабре 1848*, 107.

јер су, након гушења устанка, у новој администрацији задржана нека лица из раније, револуционарне владе. Знано се за тројицу.⁷¹ Русија је страховала да у таквим околностима француска и пољска дјелатност у Влашкој може и даље имати противруски карактер, па је и војнички интервенисала. У обрачунавању с румунском револуцијом у подунавским кнежевинама постојала је и једна слабије видљива црквена страна која се директно надовезивала на руску акцију против католичког прозелитизма у Турској.

Цариградска васељенска патријаршија била је узнемирана вијестима да револуција у Влашкој не оставља по страни православу цркву. Револуционарне власти у Влашкој конфисковале су црквене земље и манастире. Васељенска патријаршија („Представништво Светих мјеста Истока“) протвестовала је августа 1848,⁷² што је привремена влада у Влашкој у једном од 23 члана новог устава прогласила „отуђење манастира и добара који су већ вијековима припадали светим мјестима и патријархијским престољима Истока“. Тај протест је руски посланик у Цариграду проследио своје петроградском министарству 26. августа 1848. Патријарх је тражио руску заштиту „свих светих установа у кнежевинама од свих неправедних, светородних и произвољних посезања“.⁷³

Питање је да ли је тај протест Патријаршије предузет самостално. Он је упућен и Русији и Турској, а вјероватно су с њим биле упознате и друге силе. Турска и руска војна интервенција у Кнежевинама тада је већ била извршена, па је могуће да је и тај протест проистакао из тежње да се створи атмосфера угрожености цркве у којој би се лакше правдали војни подухвати против револуције. У влашкој револуцији 1848. руски дипломати су видјели егземпларно пренушење француских модела на балканско тле.

Треба оставити по страни питање да ли су сукоби великих сила на истоку 1848, који су имали тако дубоко посљедица на развој црквених прилика, могли утицати на простор изван турске државе. Револуција 1848. је свуда пореметила традиционални живот и структуру хришћанских цркава. Долазило је до несклада у понашању вишег и нижег свештенства. Ријетко се дешавало да је више свештенство било на страни револуције. У неким се католичким земљама у круговима нижег националног

⁷¹ Р. Авербух, *Царская интервенция в борьбе с Венгерской Революцией 1848—1849*, Москва 1935, 58, 65.

⁷² Office collectif des représentants des Saints Lieux d'Orient adressé à Mr de Titoff, »ex Greco«, Цариград, »le Août 1848«, али без ближег навођења датума. АВПР ГА, исто, 99: »Les hommes qui y formèrent le gouvernement provisoire, par l'un des 23 articles de la Constitution, dont ils sont les auteurs, ont proclamé l'émancipation, — c'est à dire la complète aliénation de monastères et des biens qui depuis des siècles s'y trouvent consacrés aux Lieux Saints et aux Trônes Patriarcaux d'Orient.«

⁷³ Титов — Неселроду, Бујукдере, 26. август 1848, АВПР ГА, исто, 97.

свештенства појавио захтијев за увођење реформи. У Мађарској је ниже свештенство (у изјави „свих свештеника Буде и Пеште“ од 15. априла 1848) тражило увођење народног мађарског језика умјесто латинског, „при одређеним црквеним обредима, као и у циркуларима и пастирским писмима“, те при крштљавању, погребима и вјенчавању.⁷⁴ Насупрот томе, мађарско више свештенство је поздрављало побједу војне интервенције против револуције, чак и у случајевима оптужби да је загребачки бискуп Хаулик покљонио бану Јелачићу 100.000 форинти као помоћ за гушење револуције у Мађарској. Мађарско више свештенство је и тада остајало на његовој страни.⁷⁵ На више мјеста били су у револуцији истакнути захтјеви да се у католичкој цркви укине целибат. Такви су захтјеви постојали у Чешкој,⁷⁶ али је само у Хрватској забиљежен случај да се реформа цркве са захтијевом за увођење народног језика и укидање целибата подноси у службеној форми иза које стоји цијели народни покрет.⁷⁷

У вријеме полемике између православних и католика која се зачела поводом објављивања папске енциклике 1848, није се на православној страни — сем једнога случаја⁷⁸ десило да је неко отворено заступао папску страну и радио на унији. Напротив, многи протести против покушаја унијаћења уклапали су се у општу атмосферу црквеног обрачунавања која је почела у дип-

⁷⁴ Е. Андич, *Церковна реакција во време револуцији 1848—1849 гг. в Венгрији*, *Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae*, 2, Будимпешта 1951, 75—76.

⁷⁵ Исто, 55, 70. О држању цркве у Аустрији: др С. Wolfsgruber, *Friedrich Kardinal Schwarzenberg I*, Wien, Leipzig 1906, 261. У питању су биле инструкције о уздржавању од политике и заинтересованост цркве за порезе, образовање и школу, као и право увида у начрте новог устава.

⁷⁶ S. Z. Pech, *The Czech Revolution 1848*, Chapel Hill 1969, 334. Укидање целибата захтијевано је у једном чланку „из пера једног католичког свештеника“.

⁷⁷ У чланку *Прилози хрватској повијести за револуције 1848*, Радови Института за хрватску повијест Загребачког свеучилишта 9, 1976, др Јарослав Шидак је исправио моју омашку коју сам начинио у чланцима о одјеку папске енциклике 1848. у нашим земљама. Омашка је у мом вјеровању да је писмо Матије Бана Људевиту Гају које сам цитирао било оригинално. Др Шидак је пронашао верзију писма коју је Гај добио, а она је у стилизацији знатно друкчија од оне верзије коју сам ја цитирао. То је, без сумње, знатна исправка. Ипак, мислим да др Шидак иде предалеко у тврдњама да акције око објављивања папске енциклике нису имале никаквог утицаја на развој прилика у Хрватској. Иако се у верзији писма које је Гај добио од Матије Бана директно и изричито не помиње питање целибата, оно ни у тој верзији није прећутано. Треба пажљивије читати други пасус те верзије писма. Наравно, била би страховита омашка унапријед приписивати одређени утицај који није постојао, али је иста омашка унапријед одрицати утицаје у условима кад су они могли постојати. Иако није била у оној форми у којој сам је ја навео, порука Матије Бана из Београда је, ипак, дошла у другој форми. Учинак те поруке не може се порицати.

⁷⁸ A. Tamborra, I. G. Pritzios e la sua «*mediazione*» fra Roma e Constantinopoli per l'unione delle chiese all'epoca di Pio IX (1848—1868), *Studi in onore di Nino Cortese*.

ломатокиим круговима Цариграда и Петрограда. У то спада и реакција руске цркве, па чак и писање историчара А. Н. Муравјова (замјеник прокуратора руског Светог синода) против католичког прозелитизма, као што је и његово путовање по Истоку 1848. било с тим повезано.

Колико је руски званични утицај у трансформисању православне цркве био јак — тешко је рећи. Одређене индикације о томе постоје. Конзули у балканским земљама пратили су утицај западне културе на млади свијет балканских народа. Београдски конзул Данилевски је упозоравао на утицај словенског покрета у хабсбуршкој држави на младе људе у Србији.⁷⁹ У Београду су, у очима руске дипломатије, два човјека стајала високо јер су у својој околици ширили руски културни и духовни утицај. Један је био попечитељ финансија Паун Јанковић. Он је матурирао у руској гимназији у Петрограду, за шта се осјећао вјечно захвалним Русији. Други је био српски митрополит Петар, старјешина Српске православне цркве. Он се „ревносно трудио да у својој отаџбини уведе хришћанску побожност и да просвијетли свештенство узимајући као први и једини образац руско свештенство. По његовој жељи, у београдској Богословији већ предаје наш матерњи језик један учитељ који је тамо послат из Кијевске духовне академије”, што представља доказ његових напора да у срцима српског народа одгоји „осјећања оданости према Русији”.⁸⁰

Слична су осматрања вршена и у Бугарској. Руски генерални конзул у Једрену вели у једном извјештају својој влади да је „бугарска нација у Турској објект мојих сталних осматрања”. Још прије избијања револуције у Француској он је писао да Бугари настоје да отворе своје школе и да се „запажају напори да се припреме средства за подизање општег образовања, као и да се на тај начин учврсти национално осјећање”. Бугарска омладина „сматра просвјетљивање средством за остваривање снова о политичкој независности”). Ту идеју шире они млади људи који се нису могли образовати у својој земљи, „па су образовање морали потражити у Грчкој и Западној Европи”.⁸¹ То је значајан податак за историју бугарских националних конспирација, које су из искуства италијанских тајних организација пређашњег времена преузимале идеју да се национално ослобођење постиже устанком и просвјетом. Међутим, као запис је то у руску дипломатску грађу ушло само због тога што се у свему откривао западни утицај и што се он помно пратио.

⁷⁹ Данилевски — Неселроду, Београд, 18. април 1848, АВПР ГА В-А2, дјело 229, 4.

⁸⁰ Левшин — Неселроду, Београд, 11. октобар 1849, АВПР ГА, исто, дјело 230; М. Радевић, *Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године*, Историјски часопис XXVII, 1980, 183.

⁸¹ Титов — Неселроду, Пера, 14. фебруар 1848, АВПР ГА, дјело 518, 15. У прилогу пренијет извјештај руског генералног конзула из Једрена.

Забилежено је и то да је почетком 1848. аустријска влада тражила у Београду да тамошње католике не сахрањују православни свештеници по православном обреду ни на православном гробљу.⁸² Већ раније су предузимане мјере да се у Београду отвори католичка црква, а на томе су у Београду радили и босански фрањевци,⁸³ који су тамо дочекивани као политички пријатељи.

Напоре да се ојача руски утицај у православном свијету Балканског полуострва ометало је то што се 1848. показало да је грчка Васељенска патријаршија у Цариграду била недорасла задацима који су пред њу силом прилика искрсавали. Она није имала ни довољно самосталности ни довољно способних људи. Руска дипломатија је била нарочито незадовољна васељенским патријархом. Он је био оптужен за подмитљивост и неморал, па је убрзо дошло до његовог смјењивања. Упоредо са страховањем да западни утицаји на културу и школе могу отворити врата прозелитизму, постојала је бојазан да корупција међу грчким свештенством у Турској може донијети исто зло. Руски посланик у Цариграду је почетком априла упозоравао да „опасности за православну цркву на Леванту понајприје долазе због унутрашњих порока њене администрације”.⁸⁴

Тадашњи патријарх је био изабран 1841. захваљујући подршци коју су му пружиле турске власти, док је руска влада била тада против њега и подржавала је обореног патријарха Антимоса. Русија је 1841. и званично протестовала против тога сматрајући да је то последица декаденције у коју је цијела Патријаршија запала. У току 1848. руска се влада слагала са оцјенама свог цариградског посланика да је мјесто патријарха највећа опасност за православну цркву, али није давала никаква упутства како да се том злу стане на пут. Не зна се бар да постоји писани траг о томе. Влада је мислила да се „ипак неко побољшање може очекивати само током времена”, а да ли су се с тиме слагали и они руски дипломати који су били у близини Патријаршије у Цариграду, остаје да се нагађа. Има мјеста за претпоставке да нису сједили скрштених руку.

Почетком новембра 1848. посланик Титов је јављао да су се против патријарха ујединиле све странке у народу и Синоду грчком. Синод и утледници грчке нације су га оптуживали због претјеране грамзивости (*»par suite des accusations élevées contre lui en du sein Synode et parmi les notables de la nation grecque ... à*

⁸² Титов — Неселроду, Пера, 8. фебруар 1848, АВПР ГА, исто, 7.

⁸³ Љ. Дурковић-Јакшић, *Аустрија и питање јурисдикције над римокатолицима у кнежевини Србији 1851—1860*, Историјски гласник 2, 1956, 45.

⁸⁴ Као напомена 59. Цитира одломак из извјештаја Титова од 6. априла 1848: да *»les dangers de l'Eglise Orthodoxe dans le Levant proviennent principalement des vices de son administration intérieure. Toute fois une amélioration dans ce rapport ne peut être que l'oeuvre des temps«.*

son excessive cupidité»).⁸⁵ Тако је 1848. поново на патријаршијски престо дошао онај патријарх који је 1841. био оборен, захваљујући подршци турских власти, а и зато што је био руски пријатељ. Без озбира на немогућност да се расположивом грађом доказује да је у обарању старог патријарха и избору новог руска влада учествовала иза кулиса, остаје чињеница да је том промјеном она била умирена. Нови патријарх је био личност погоднија да се носи са опасностима које су се над православну заједницу и руске интересе на Истоку надносиле након објављивања папске енциклике почетком јануара 1848. Нови је патријарх у једном писму руском Светом синоду изразио „осјећање привржености господару императору”.⁸⁶ Ако је то била ритуална формула коју би сваки патријарх на његовом мјесту употребио, никада иза једне стилске формалности нису стајала и искренија убјеђења.

Тако је у црвеном сукобу 1848. Русија извојевала прву побједу. Она је успјела привремено да придобије руску владу, или барем неке њене значајне факторе, па се на тај начин овај црквени спор није тада развио у значајан дипломатски сукоб са западним државама, као што је то био случај 1852. Ипак, управо ту лежи прави историјски коријен односа непосредно пред кримски рат. Тако се и његова општа предисторија протеже дубље од 1852, према почетцима нових преговора око конкордата 1846. и у вријеме кризе 1848. Неријешено питање прозелитизма је изгледало интерна ствар у Руском Царству, а у кризи 1848. то је постао голем интернационални проблем.

⁸⁵ Титов — Неселродеу, Бујукдере, 5. новембар 1848, АВПР ГА, исто, 104. Био је оборен патријарх Антим, а изабран Антимос. Та два имена се гледи једнако, али сам их ради распознавања писао као Антим и Антимос. Ријеч је о патријарху Антимосу IV. Ch. A. Frezee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821—1852*, Cambridge 1969, 169.

⁸⁶ Титов — Неселродеу, Пера, 29. децембра 1848, АВПР ГА, исто, 132. У прилогу писмо новог патријарха руском Светом синоду, на руском језику.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ШКОЛОВАЊЕ БУГАРСКИХ ДЕВОЈАКА У ВИШОЈ ЖЕНСКОЈ ШКОЛИ У БЕОГРАДУ

У периоду од 1844. до 1858. године, у току уставобранитељске владе, толико се уходила сарадња између српске владе и бугарских црквено-школских општина на школовању бугарских младића у средњим школама Кнежевине Србије, да је то постала уобичајена пракса у развијању културно-просветних и политичких веза између српског и бугарског народа.¹ По неколико младића из Свимтова, Шумена, Старе Загоре, Трнова и других бугарских градова школовало се у српским школама, било у београдској семинарији, београдској гимназији или на Лицеју. Они су се по завршетку школовања враћали у завичај, док су на њихова места бугарске општине слале нове ђаке. За остварење овог циља српска влада је сваке године у буџету Попечителства просвете и у буџету београдске семинарије одвајала специјална средства за издржавање бугарских младића.² Ова пракса у развијању културно-просветних веза између српског и бугарског народа се продужила, исто тако, и за време владавине кнеза Милоша, а затим и Михаила Обреновића, само с том разликом што се број младића на школовању у Кнежевини Србији стално повећавао у семинарији и гимназији и што су почели да се уписују на факул-

¹ К. Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*, Посебна издања Балканолошког института САНУ књ. 13, Београд 1982, 215.

² К. Цамбазовски, *op. cit.*, 233; *Idem*, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 33.

тет Високе школе; почеле су да долазе и бугарске девојке, које су се уписивале у Вишу женску школу у Београду.³

Педесетих година XIX века међусобни односи српског и бугарског народа достигли су такав степен развика да су бугарске црквено-школске општине биле у сталном контакту са српском владом и са великим интересовањем пратиле развика школског система у Кнежевини Србији, како би могле на време послати младиће и девојке да се упишу на нове образовне институције које су се отварале у Србији. Када су чланови Ескизагорске, односно Старозагорске, црквено-школске општине били крајем јула 1863. године у посети српском дипломатском представнику у Цариграду Јовану Ристићу ради интервенције да се из њихове општине приме три младића на школовање у Кнежевини Србији, обавестили су га да имају податке да је у Београду отворена Виша женска школа и изразили жељу да се у Србију пошаље на школовање и неколико девојака. Ристић је после овог разговора преузео од српске владе потребне кораке: "Као што се, у исто време, дознало да се у нас оснива школа за изображеније одраслих девојака учињено ми је питање усмено, да ли би влада наша могла, такође о свом трошку, примити у то Заведеније бар две Бугарке које би се имале за учителке прогледити".⁴

Када је српски дипломатски представник у Цариграду Јован Ристић пренео српској влади усмени захтев Ескизагорске општине о школовању неколико бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду још у току школске 1863/1864. године, из Кнежевине Србије је стигао одговор да такве могућности још не постоје, зато што је Виша женска школа тек основана, већ да треба да се сачека следећа школска година.⁵

Следеће године, још почетком јуна 1864, поново су представници Ескизагорске општине били у посети српском дипломатском представнику у Цариграду Јовану Ристићу у вези са школовањем неколико бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду, само су овога пута били припремили молбу Ескизагорске општине кнезу Михаилу Обреновићу, од кога су захтевали да интервенира код српске владе, како би се ова њихова жеља реализовала: „Увѣрени за Ваши-тѣ челоуѣколубивы чувства и състраданіево Вы къмъ еднороднѣя и сроднѣя Вы народъ българи-тѣ и пламенсто Вы желаніе да са въвежда образованіето и просвѣщеніе — то както въ Ваше — то мѣсто

³ К. Цамбазовски, *Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији*, Балканика II, Београд 1971, 187; Ђ. Игњатовић, у склопу овога прилога *Школовање Бугара у Кнежевини Србији (1830—1878)*, Историјски гласник 2, Београд 1972, 43, изнео је податке и о школовању бугарских девојака у Кнежевини Србији. Ми смо овде покушали да тај проблем проширимо и допуномо новим подацима.

⁴ Архив Србије, Министарство иностраних дела И. одељење ф. X. 116/1864. године.

⁵ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 2101/1868. године.

тђи и въ нашето отечество, уземаме дързостъ да са помолимъ Ва-
шему Сіятелству да благоволи и дозволи да се приематъ отъ
нашя градъ три момчета и три момичета, и с издържаніе на
Чесното Српско Правителство да са изучатъ въ бѣлградскитѣ
учебны заведенія, които като усъвършенствуватъ науки-тѣ си
ад бждятъ задължени да поставятъ зъ учителко званіе въ гра-
да ны и въ окръжіето ны".⁶

Када је молба Ескизагорске општине стигла кнезу Михаилу
Обреновићу у Београд, он је поступио по уобичајеном реду —
пренео ју је у надлежност председнику српске владе и мини-
стру иностраних дела Илији Гарашанину како би он у договору
са српским просветним властима припремио долазак бугарских
девојака на школовање у Кнежевини Србији.

Илија Гарашанин је одмах ступио у контакт са Министар-
ством просвете црквених дела и, да би допринео што скоријем
решењу проблема око школовања бугарских девојака у Србији
доставио препоруку Јована Ристића, заступника Кнежевине
Србије у Цариграду, где су били на следећи начин изнети циље-
ви њиховог образовања: „Ползујући се овим одговором општина
је Ескизагорска послала и другу молбу, управљену на Његову
Светлост књаза. У истој молби, коју имам част приложити вам
општина би желела, да јој влада наша прими о свом трошку три
младића и три девојчица у Београдска школска заведенија, у
којима би се ова млада Бугарчад имала спремити за учитељска
звања, и посветити васпитању омладине свог народа".⁷

Министарство просвете и црквених дела је обавестило пред-
седника владе и министра иностраних дела Илију Гарашанина 7.
августа 1864. године „да ескизагорска бугарска општина може по-
слати три младића и три девојчице ради васпитања у Београд, а
правителство српско приимиће их на свој трошак и док се не ус-
танови заведеније, где ће они радити и квартир имати сместиће
се у приватној кући, где ће под надзором власти бити и школу
посећивати".⁸

На почетку школске 1864/1865. године у Београд су стигле
три девојке — Зумбула Иванова, Смараида Начева и Жељка Ива-
нова из Ескизагоре у Бугарској — и уписале се као редовне уче-
нице на Вишој женској школи у Београду. Међутим, пошто при
Вишој женској школи у Београду није постојао пансион, Мини-
старство просвете и црквених дела се побринуло да све Бугар-
ке буду смештене по приватним кућама; о њиховом смештају и
снабдевању школским и животним потребама, као на пример оде-

⁶ Архив Србије, Министарство иностраних дела И. оделење ф. X. 116/1864. године. Молба Ескизагорске црквено-школке општине кнезу Ми-
хаилу Обреновићу од 3. јуна 1864. године, ради пријема три девојке да би
се школовале на Вишој женској школи у Београду.

⁷ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 2101/1868. године.

⁸ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 2101/1868. године.

ћи и обући, бринула се наставница Персида Пинтеровић. Првих дана после њиховог доласка висина стипендије износила је 2 цесарска дуката, али је ускоро констатовано да та сума није довољна за издржавање бугарских девојака, те је у помоћ прискочило Министарство иностраних дела, које је свакој девојци додало још по 3 цесарска дуката, чиме је месечна стипендија повећана на 5 цесарских дуката. У току школовања бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду требало је из ових средстава (5 цесарских дуката месечно) да се покрију сви расходи, било када се радило о смештају по приватним кућама, или школским и животним потребама.

Међутим, да би издржавање бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду било стабилно и сигурно, Министарство просвете и црквених дела је у буџету за следећу школску годину резервисало 6.000 гроша, која ће се сума одвајати сваке године и служити искључиво за материјално обезбеђење девојака из Бугарске за време њиховог школовања у Кнежевини Србији.¹¹

Захваљујући ангажовању, прво Министарства просвете и црквених дела, а затим Министарства иностраних дела створени су услови за редовно школовање бугарских девојака у Кнежевини Србији, што је допринело да се оне врло брзо укључе у редовну наставу Више женске школе у Београду и још при првим корацима постигну добар успех. Највише се истицала Зумбула Иванова, која је завршила Вишу женску школу још у току школске 1867/1868. године и требало да по договору са Ескизагорском општином одмах отпутује у своје родно место, како би постала учитељ на почетку школске 1868/1869. године. Међутим, догађаји који су се одигравали у границама Бугарске у току лета 1868. године, посебно прелаз бугарских чета преко Дунава из Румуније под вођством легендарних бораца Хаџи Димитра и Стефана Караџе,¹² допринели су да се одложи путовање Зумбуле Иванове у њено родно место Ески-Загору (Стару Загору) чак за децембар 1868. године. Тада је из Ески-загоре у Кнежевину Србију стигао Стеван Ивановић, представник општине и учитељ, задужен да обезбеди повратак Зумбуле Иванове из Београда у њено родно место. „Наша општина нај чуваставителније осећа велико благодејање који нам Србија указује. — Она би се и сама обратила благодарношћу, но због хрђавих околности, који данас владају у нашој домовини, не је могла то учинити. Но нећете, мислим, о њиховој благодарности посумњати”¹³

Годину дана касније, у току школске 1868/1869. године, образовање на Вишој женској школи у Београду завршиле су

⁹ Ђ. Игњатовић, н. д. стр. 71.

¹⁰ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 2101/1868. године.

¹¹ Архив Србије, Министарство просвете ф. IV. 652^{1/2}/1868. године.

¹² Истори на Блгари, Наука и искуство, том први, Софи 1961, 417.

¹³ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 1863/1868. године.

Смараида Начева и Жељка Иванова, те је тако прва група бугарских девојака успешно завршила школовање у Кнежевини Србији и у следећој школској години се ставила на располагање својим општинама, како би допринела просвећивању бугарског народа, посебно бугарских девојака.

Успешно завршено школовање првих трију бугарских девојака из Ески-загорске општине на Вишој женској школи у Београду подстакло је и остале бугарке црквено-школске општине да интервенишу код српске владе, како би се створиле могућности да и њихови кандидати буду примљени у Вишу женску школу у Београду ради оспособљавања за васпитање и образовање младих бугарских девојака. Међу првима се Кнежевини Србији, односно српској влади обратила, игуманија женског манастира Рождества Христовог у близини Калофера Евгенија, која је искористила већ постојећу везу са београдским митрополитом Михаилом, ради слања у Србију двеју монахиња, које би се школовале на Вишој женској школи у Београду. Овај предузети корак и интервенција игуманије Евгеније није био случајан, већ је значајно продужетак веза између женског манастира Рождества Христовог и Кнежевине Србије, успостављених у пролеће 1864. године, када су у Србију стигле монахиње Никифора и Евдокија и, захваљујући предусретљивости српске владе, добиле дозволу да по Србији прикупљају милостињу ради обнављања њиховог старог манастира, који је нарочито страдао од поплава.¹⁴ Крајем јула 1868. године игуманија Евгенија је обновила старе везе са београдским митрополитом Михаилом, захтевајући да интервенише код српске владе — како би обезбедила средства за школовање монахиња Теодосије и Евгеније на Вишој женској школи у Београду.¹⁵ Како до краја августа 1868. године није стигао одговор београдског митрополита Михаила, игуманија Евгенија се одлучила да му се поново обрати, како би монахиње Теодосија и Евгенија стигле у Србију на почетку школске 1868/1869. године. Иако нисмо пронашли докуменат који би нам потврдио да је из Србије стигао одговор да кандидаткиње за Вишу женску школу крену на пут, ипак претпостављамо да је такав одговор стигао, зато што је крајем септембра 1868. године игуманија Евгенија, уз пратњу старије монахиње Евдокије, која је већ била у Србији у току 1864. године, испратила монахиње Теодосију и Евгенију на школовање у Кнежевини Србији.¹⁶

Крајем следеће, 1869. године, за школовање бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду пријавила се и Свиштовска црквено-школска општина, која је желела да искористи традиционалне везе са Кнежевином Србијом, још из 1833. године,

¹⁴ Архив Србије, Београдска митрополија Е. бр. 380/1864. године.

¹⁵ Архив Србије, Београдска митрополија Е. бр. 1433/1868. године.

¹⁶ Архив Србије, Београдска митрополија Е. бр. 1433/1868. године.

кад је била одштампана Аритметика Христатија Хрисанта Павловича.¹⁷ „Сърбия вынжти е, мыслимы, съчувствовала на събратията си Българе, — и Българите не сж преставали да вѣрватъ, че Сърбия трѣбва да е тѣхна най-искрена сестра, която, като сжща сестра, всегда най-много милѣе за братията си, и е най-готова да спомогне, по сдобытата си сила, на нуждата на тѣзи си братиа. Съ туй убѣждение Свищовската Българска общна и с ж обща съ настояще — то си прошение къмъ Высокославното Сърбско Министерство на Просвѣщеніето и го моли да приеме на свой счетъ, съ братолюбивата си готовность четыри дѣвойки отъ нашиотъ градъ въ отвореный — тѣ дѣвическій пансионъ въ Бѣлградъ, които, като свършжтъ ученіето си въ рѣченный — тѣ пансионъ, да можтъ отподиръ да послужжтъ съ своето знаніе на отечеството си България”.¹⁸ Будући да је молба Свиштовске црквено-школске општине стигла врло касно, пред крај 1869. године, када су буџетска оредства Министарства просвете и црквених дела за младиће и девојке из Бугарске већ била распоређена, јављено је да не постоје могућности да њихова молба буде прихваћена.

Ипак је српска влада примила на Вишу женску школу у Београду у школској 1870/1871. години две бугарске девојке — Параскеву Атанасову из Свиштова и Марију Велеву из Казанлука, којима је обезбедила потребна средства за редовно школовање. Тако су у току школске 1870/1871. године на школовању на Вишој женској школи биле четири бугарске девојке као редовне ученице.

Међутим, школовање бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду није текло без проблема. Вероватно је промена средине и услова живота допринела да настану извесни проблеми и компликације њиховог здравља. Прво су се разболеле монахиње Теодосија и Евгенија, тако да су се у току лета 1870. године вратиле у свој манастир на опоравак. Ипак, повратак монахиња Теодосије и Евгеније у манастир ради опоравка здравља није значио и прекид са школовањем на Вишој женској школи у Београду. На почетку школске 1870/1871. године оне су се вратиле у Кнежевину Србију и продужиле образовање.

Марија Велева из Казанлука је, исто тако, имала извесних тешкоћа у току школовања на Вишој женској школи у Београду. Прво, Марија Велева је у Кнежевину Србију стигла крајем новембра 1869. године, тако да није могла бити примљена као редовна ученица на Вишој женској школи у Београду, већ је примљена као ванредна. „По Вашем президијалу од 24. новембра пр. год. Марија Велева из Казанлука, примљена је у 1. разред Више женске школе као ванредна ученица”.¹⁹ Следећа тешкоћа Мари-

¹⁷ Климент Цамбазовски, *Културно-политичке везе Бугара са Кнежевином Србијом од почетка XIX века до Паријског мира*, 77.

¹⁸ Архив Србије, Министарство просвете ф. IX. 2125/1869. године.

¹⁹ Архив Србије, Министарство просвете ф. IV. 789/1870. године.

је Велеве у току њеног школовања на Вишој женској школи у Београду било је њено здравствено стање, које се нарочито погоршало у току школске 1871/1872. године. Претпоставља се да је била болесна од падавице, која је довела у питање њено школовање у Кнежевини Србији.²⁰ Ипак је на крају пребродила и ту препреку и продужила образовање на Вишој женској школи у Београду.

Прве су школовање на Вишој женској школи у Београду у току школске 1871/1872. године завршиле монахиње Теодосија и Евгенија и вратиле се у свој манастир, што може да се утврди из писма београдског митрополита Михаила Министарству просвете и црквених дела од 14. августа 1872. године, којим захтева да им се пошаљу књиге у Бугарску: „По овој листи наредите шта има у Типографији да се да и њима гратис пошле школске књиге за ученице више женске школе калуђерица Евдокија и Евгенија који прексутра полазе натраг у Бугарску. Учините то, да се Бугари србском књижевношћу користе у просвети својој.”²¹

Параскева Атанасова, родом из Свиштова, на време је, исто тако, завршила школовање на Вишој женској школи у Београду у току школске 1873/1874. године. „Препонизна подписана родом из Свиштова свршила ове године институт као правителствена питомица молим најпонизније за путни трошак и то ако је могуће, ја би молила одма да ми се изда, јер због важног узрока морам сутра одпутовати. Том приликом и изражавајући своје најусрдније захвалности препоручујем се Вашој благожелателности.”²²

Као што смо нагласили, највише тешкоћа у току школовања на Вишој женској школи у Београду имала је Марија Велева из Казанлука: прво, зато што је у I разред била уписана тек крајем 1869. године, као приватна ученица, а затим због честог побољевања, тако да је школовање завршила тек у току 1874/1875. школске године.²³

Школовање бугарских девојака на Вишој женској школи у Београду од 1864. до 1875. године било је у склопу дугогодишњих културно-просветних веза и сарадње српског и бугарског народа, чији је основни циљ био да помогну бугарском народу да се ослободи од културно-просветне заосталости и крене путем самосталног политичког и националног развитка. Сва документа која смо употребили у нашем прилогу то потврђује, а посебно молбе Ескизагорске и Свиштовске црквено-школске општине, упућене било кнезу Михаилу Обреновићу било Министарству просвете.

²⁰ Архив Србије, Министарство просвете ф. IX. 198/1871. године.

²¹ Архив Србије, Министарство просвете ф. VIII. 13/1874. године.

²² Архив Србије, Министарство просвете ф. IX. 156/1874. године.

²³ Архив Србије, Министарство иностраних дела Б. оделење ф. XVIII/875.

Василије КРЕСТИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

О ЗАГРЕБАЧКОЈ ПРОСЛАВИ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ КЊИЖЕВНОГ РАДА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ЗМАЈА

О ставу Јована Јовановића Змаја према Хрватима, њиховој политици и њиховим политичарима, као и о односу Хрвата према Змају писано је доста. Стога данашњим истраживачима који се позабаве тим питањем преостаје да неком новом појединошћу само допуне оно што је већ речено или исправе понеки погрешно протумачени догађај. Овај прилог има управо такав задатак. Читајући књигу Васе Стајића, *Јован Јовановић — Змај*, Нови Сад, Скопље 1933, на 87 страни наишли смо на реченице које се односе на прославу педесетогодишњице песникове књижевног рада. Прослава је одржана у Загребу јуна 1899. године. Стајић ту каже:

„Зацело без песникове кривице, одбор за ту прославу је у свом прогласу игнорисао Хрвате и Хрватску, док се у исто време на Плитвицама образовао одбор за дочек гостију на српским Плитвицама. То је било довољно па да 'хрватска омладина' изрекне приређивачима и учесницима прославе своје гнушање, а Змају највеће удивљење што се даје на такав начин славити. Тако су људи, неспособни да разумеју мисао којој је песник деценијама служио, успели да поремете јединство и лепоту те службе управо о прослави песника који је нас звао 'Српскохрватски или Хрватскосрпски народ'.”

Већ следеће године, када је С. Пармачевић, поводом стогодишњице песникове рођења, писао студију под насловом *Змај и Хрвати*, у потпуности је прихватио Стајићево објашњење о франковачким противсрпским демонстрацијама, које су приређене у Загребу на дан Змајевог педесетогодишњег јубилеја. Изричући о томе свој суд Пармачевић је написао: „Од претставника хрватских културних установа није нико присуствовао прослави из већ

поменутих разлога које је навео Васа Стајић у свом делу о Змају”.¹

Тако је Стајићева оцена о овом догађају ушла у науку и, чини се, до данас је остала на снази, премда то не заслужује. Не заслужује стога што је заснована на нетачним и половичним доказима, стога што је недозвољиво упрошћена, што није имала за циљ да укаже на правог кривца за немиле догађаје него јој је била намера да заташка непријатности а одговорност за изгреде да подели на равне делове између организатора загребачке прославе и франковачких изгредника. Најзад, Стајићева оцена је неприхватљива и стога што догађаји везани за Змајеву прославу нису посматрани у склопу оновремених збивања, посебно не оних изузетно деликатних односа између хрватских и српских грађанских странака и њихових политичара, а само тако могу се они правилно схватити и научно објаснити.

Објашњавајући изгреде који су се догодили у Загребу, када су франковци напали учеснике прославе и када су насрнули на српску цркву, парохијални дом и основну школу, које су запрљали, Стајић је добар део кривице свалио на одбор за прославу у Загребу, којем је председавао др Богдан Медаковић, српски политичар познат по свом концилијантном односу према Хрватима. Стајић каже да је тај одбор, којим је руководио Медаковић, у свом прогласу за прославу „игнорисао Хрвате и Хрватску.” То, међутим, апсолутно није тачно. Одбор је упутио посебне писмене позиве свима хрватским просветним и културним друштвима, свима политичким, књижевним и дечијим листовима, свима хрватским књижевницима, заступницима Хрватског сабора, а више стотина позива упутио је и разним виђенијим личностима.² То је оно што је Стајић пропустио да каже, а што је за оцењивање догађаја о којима је реч итекако значајно. Када то знамо, онда се позив који је загребачки одбор за прославу упутио 4. (16) јуна 1899. године на Србе и Српкиње никако не може оцењивати онако како га је оценио Стајић: да су њиме, наиме, игнорисани Хрвати и Хрватска. У сваком случају позив одбора за прославу на Србе и Српкиње, после појединачно упућених позива хрватским културним и просветним институцијама и бројним личностима, није могао послужити као умесан разлог за љутњу и за игнорисање читаве прославе, утолико пре што су у поменутом позиву од 4. (16) јуна чланови одбора изјавили: „Увјерени смо да ће ову нашу славу и радост подијелити с нама и сва словенска браћа наша.”³ Упркос томе, са хрватске стране,

¹ Пармачевић, 25.

² Хрвати и Змајева прослава, Браник 1899, 70. Бројне исписе из српске штампе о Змајевој прослави, које сам користио у овом прилогу, уступио ми је академик Младен Лесковац, на чему му и овом приликом најлепше захваљујем.

³ Српски народе, Застава 1899, 68.

што је већ речено, није било очекиваног одзива на свечаностима организованим у част песника Змаја. Пре но што покушамо да објаснимо због чега је то било тако, саопштићемо два још необјављена документа из којих се види како су Југославенска академија знаности и умјетности и бан Куен Хедервари одговорили председнику одбора за прославу др Богдану Медаковићу на позиве које им је упутио да узму учешће у прослави. Југословенска академија је писала:⁴

„Славному одбору за Змајеву прославу на руке поштованог госп. др. Волдана Медаковића. Овдје.

Према закључку Југославенске академије знаности и умјетности од 18. липња о. г. част нам је приопћити, да је Југославенска академија примила до знања позив славног одбора од 7. липња о. г.,⁵ те да ће својим путем исказати дужно поштовање слављеному пјеснику.

У Загребу 19. липња 1899.

За Југославенску академију знаности и умјетности

Тајник:
др. Фран Врбанић”

У име бана Куена Хедерварија Медаковићу је саопштено:

„Велеучени Господине!

Њег. Преузвишеност бан веома жали што не може примити Вашу Велеученост са изасланством одбора за уприличење Змајеве прославе. Преузвишени господин болује на лажном рхеуматизму у левој ноzi, па не може стога ових дана доћи у уред.

Са особитим велепочитањем

У Загребу 22. 6. 1899.

покоран
Хервоић”⁶

Премда Југославенска академија знаности и умјетности није узела непосредног учешћа у прослави и није имала своје представнике на Змајевој свечаности, она се, као и Матица хрватска, Хрватски педагошки књижевни збор, а и неке друге хрват-

⁴ Оба ова документа налазе се у приватном власништву академика Дејана Медаковића, чијом предусретљивошћу их и користим.

⁵ По овом датуму се види да су појединачни позиви хрватским установама и јавним радницима упућени више дана раније но што је уследио позив од 18. јуна намењен Србима и Српкињама.

⁶ Јавност је сазнала за овај одговор бана Куена а Застава га је овако прокоментарисала: „Како јављају из Загреба, троједнички бан гроф Куен Хедервари пати од лаке реома, те по наредби лекаревој мора чувати собу. Према томе ће изостати и примање оне депутације што је била одређена да походи бана поводом прославе педесетогодишњице Змајеве. — Није ли ту посредни какав други узрок а не банова реома?” (Болестан, Застава 1899, 90).

ске установе, придружила слављу песника тако што му је послала поздравни телеграм.⁷ Доследна прокламованој слози била је Уједињена хрватска и српска омладина, која није дозволила да је било ко терористи и није налазила озбиљне разлоге за оглушавање о јубилеј песника који је провео век залажући се за слогу и јединство Срба и Хрвата. Под вођством хрватског омладинца Живка Бертића, Уједињена омладина поздравила је Змаја у његовом загребачком стану.⁸

Када се испитају разлози због којих је дошло до готово опште апстиненције Хрвата на Змајевој прослави мора се знати да су поткрај XIX века односи између хрватског и српског грађанства запали у дубоку кризу. „Уједињена опозиција” праваша и обзораша, створена 1892. године, повела је борбу против Срба у Хрватској с циљем да уништи њихову националну и политичку индивидуалност у Хрватској и Славонији и да створи јединствен хрватски политички народ. У најтежњој вези с тим питањем, током деведесетих година у жижи националног и политичког збивања Срба и Хрвата нашле су се Босна и Херцеговина. Питање припадности тих двеју области мутило је међусобне односе утолико више што су хрватске и српске грађанске странке имале различита гледишта у односу на Аустро-Угарску и њену улогу на Балкану. На односе Срба и Хрвата неповољно је утицао и све присутнији католички клерикализам, који је до пуног изражаја дошао последњих година XIX и почетком XX века. Не мали значај за односе Срба и Хрвата имало је и то што се део Срба, које су предводили њихови нотабилитети (погрдно називани Куеновим Србима), непризнат од хрватске опозиције, приклоњив Куену и владајућој Народној странци. У расправама, свађама и сукобима до којих је долазило у различито време и из различитих али мање-више увек истих или сличних разлога, мржња са Срба тзв. владиноваца преносила се под дејством снажне и непрестане пропаганде хрватских опозиционих партија на све Србе, па и оне који су били против Куена и његовог режима. Србе су оптуживали, посебно Франк и његове присталице, да су одговорни за све зло које се под Куеном збива у Хрватској. Од српско-хрватских размирица и противсрпске хајке највише користи имао је Куен, јер су се и он и бројни угледни Хрвати чланови његове Народне странке, држали према Србима трпељиво

⁷ Из *Заставе* сазнајемо и за садржај неких од ових честитки. Честитајући Змају Југославенска академија знаности и умјетности му је писала „ваш српски народ” и „лесниче српски” а дотакла је и песникову „усрдност према хрватском народу”. Матица хрватска је поздравила Змаја као песника „нашег народа” и пожелела му „да доживи слогу у нашем народу”. Хрватски педагошки књижевни збор је у честитки изјавио да цени Змајеве заслуге за српску и хрватску књижевност, обавестио га да га је стога изабрао за свог почасног члана и пожелео му „да дуго поживи на дику и понос нашег народа”. (*Са Змајеве прославе*, *Застава* 1899, 91).

⁸ *Са Змајеве прославе*, Браник 1899, 68.

и коректно. Штавише, понекад су их узимали и у заштиту од су-рових насртаја, што у ово време, као и раније, није остало без повољних последица по хрватску владу и постојећи режим.

Узроке постојећих супротности између одређених кругова хрватског и српског грађанског друштва при крају XIX и почетком XX века ваља тражити и у веома ограниченим условима економског развитка Хрватске, чија је трговина животарила, индустрија се споро развијала, домаћи занати пропадали у конкуренцији са страном индустријском производњом, а обеземљени и сиромашни сељаци, како Хрвати тако и Срби, били принуђени да се масовно исељавају у Америку. У таквим веома спутаним привредним оквирима, ситна хрватска буржоазија, која се окупила у Франковој странци права, све своје економске тешкоће неосновано је приписивала у грех српском грађанству, у којем је налазила свог главног привредног такмаца. Стога није случајно да су у франковачким противсрпским демонстрацијама мете напада били у првом реду српски трговци, занатлије и њихове привредне установе.⁹

Као прва веома непријатна последица бројних супротности Хрвата и Срба и дуго негованог непријатељства и непризнавања Срба у Хрватској и Славонији биле су масовне противсрпске демонстрације у Загребу 14. и 15. октобра 1895. године у време посете Фрање Јосифа главном граду Хрватске.

Бројна нерешена питања која су се тицала не само националнополитичког него и културног, просветног и верског живота Срба у Хрватској и Славонији принудила су их да се крајем 1898. и током 1899. године масовно почну обраћати Хрватском сабору с молбама да се удовољи њиховим захтевима. Захтеви су се односили на: слободно истицање српске заставе, равноправну употребу ћирилице, равноправност српске православне и римокатоличке цркве, измену школског закона из 1888. године, јавност рада српских учитељских школа у Карловцу и Пакрацу, правилан назив српске православне цркве, отварање катедре за историју српског народа на Филозофском факултету у Загребу, слободу штампе, збора и договора, спречавање материјалног пропадања народа и друго.

Стојећи на становишту хрватског државног права и заступајући идеју „хрватског политичког народа“, коалиција обзораша и домовинаша уопште није хтела у Сабору да расправља о петицијама Срба, које су имале превасходни задатак да очувају њихову националну индивидуалност. Из истих разлога је српске захтеве одбацивала и Чиста странка права. Јавно одбијање обзораша и домовинаша, као и Чисте странке права, да у Сабору расправљају о српским петицијама јасно је указивало на то да

⁹ О међусобним односима Хрвата и Срба у овом временском периоду види опширније наш текст у шестој књизи *Историје српског народа*, који ускоро излази из штампе.

је сукоб хрватске опозиције са српским грађанством у постојећим условима непремостив. Штавише, одбојно држање према Србима, њихово непризнавање и стални напади опозиције, понајчешће Франкових праваша, продубљивали су међусобни јаз, који се после демонстрација 1895. године све чешће преносио на загребачке улице, где је добијао драстичне облике. Пуни мржње према Србима, франковци су просто тражили прилику да је јавно испоље.¹⁰ У том склопу односа и збивања треба тражити и разлоге због којих су Хрвати, неки својевољно а неки под притиском, игнорисали Змајеву прославу и због којих су франковци не само о Змајевој прослави већ и годину дана касније изазвали нереде и приредили противсрпске демонстрације. Истина, то треба отворено казати, одбор за дочек гостију на Плитвичким језерима, за разлику од загребачког одбора за прославу, пружио је франковцима повод за противсрпске иступе несмотреним и крајње нетактичним позивом гостију на српским Плитвицама. Међутим, то је био само повод. Прави разлози за непријатности на Змајевој прослави могу се наћи у оновременим правашким и франковачким листовима какви су били *Хрватска домовина* и *Хрватско право*. Ово потоње је писало:

„...кажу, да ће некакви 'Срби' прославити педесетогодишњицу песника Змајована. Тај песник пева складне песме красивим хрватским језиком, али има ману што шири Српство по хрватских крајевих. Ну зашто 'чика' Змајован хоће баш у Загребу да прослави своју педесетогодишњицу? Зашто баш ту, где је душевно средиште хрватског народа?" ... „То не може пријати хрватском народу и зато у таквој слави не може бити Хрватах. Они пак Хрвати макар грчко источне вјере, који су овде рођени, а присуствују српској слави и с њом се идентификују, напосто су велеиздајници, потпуни одметници своје домовине. Ми у Хрватској не признајемо српске мисли и српског имена.“¹¹

Крај овако јасног става према Србима и Змајевој прослави бесмислено је разлоге за апстиненцију Хрвата и за франковачке изгреде који су се тада десили тражити у поједињим прогласима или другим мање важним појединостима. Неучествовање у прослави и изгреди који су се догодили неодвојиви су део ондашњих до усијања заоштрених односа између Срба и Хрвата, односа који су били толико затровани да ни у таквим тренуцима какав је био јубилеј обострано омиљеног и цењеног песника нису могли бити на достојанствен начин превазиђени. Не треба сумњати да је њима највише био погођен Змај, који је читавог живота улагао максималне напоре да зближи Хрвате и Србе, да на обема странама умири разбуктале страсти, да увек и упорно трага за путевима који ће их спојити и истински збратимити. Таквим се показао и те године када су се на дан његовог славља догодиле не-

¹⁰ Исто.

¹¹ *Хрвати и Змајева прослава*, Застава 1899, 91. *Jovanovićeva pедesetogodišnjica*, Hrvatsko право 1899, 1084.

пријатне сцене на загребачким улицама. До јануара 1899. он је повремено сарађивао у хумористичком листу *Врачу погађачу*, који је у то време излазио у Загребу. Тада је одлучио да ту сарадњу прекине, о чему је овим речима обавестио Милана Шивића:

„По каткад сам написао нешто мало (неполитичке) шале за 'Врача Погађача', ал сад сам му и то оасвим отказао. Нећу да знам за тај лист, који је створен само да грди Хрвате и све што је хрватско, — а о свему другом пише као од беде, — за њега као да не постоји ни Босна, ни Калаји. Такав хум[ористички] лист само запрема место бољем листу, који би своју дужност друкчије схватио.”¹² (подвукао В. К.)

Таквом Змају, искреном и до дна душе оданом Хрватима и Хрватској, франковачко *Хрватско право* и они који су стајали иза тог листа желели су да ускрате славље у Загребу, „у душевном средишту хрватског народа”, да се, којим случајем, и тим чином не би „ширило Српство по хрватских крајевих.”

¹² Јован Јовановић Змај Милану Шивићу, 7. (19) јануара 1899, Рукописно одељење Матице српске, бр. 27.086.

Михаило ВОЈВОДИЋ
 Филозофски факултет
 Београд

СРПСКО-ГРЧКИ ПРЕГОВОРИ О САВЕЗУ 1912. ГОДИНЕ

Тешка привредна и политичка ситуација у европским деловима Турске, која је нарочито дошла до изражаја у годинама после младотурске револуције, била је и повољна основа и неопходан мотив балканским државама да се међусобно приближе, споразумеју и, једном заувек, реше источно питање у своју корист. Њихове амбиције да у највећој мери задовоље територијалне претензије биле су годинама препрека пружању заједничке помоћи својим сународницима, односно задовољавању праведних ослободилачких захтева потлаченог хришћанског становништва. Подстицај да се ипак споразумеју пружила им је ситуација у самој Турској 1911—1912. године, као и међународни положај у коме ће се ова држава наћи. Покрети албанског становништва у северној Албанији и Старој Србији добили су озбиљне разmere, а истовремено указали да би његове тежње могле добити подршку неке од великих сила. Стварању напете ситуације у европским вилајетима доприносило је и незадовољство у појединим тамошњим турским гарнизонима, као и сукоби младотурака и њихових политичких противника, који су због специфичне вишенационалне средине тог дела Турске увек претили да изазову озбиљне варнице. Рат између Турске и Италије, који је избио у септембру 1911. године, имао је, због моћних последица, слично значење. Ангажовање знатних војних снага Турске, а исто тако и евентуални пораз, довело би је у објективно тешку ситуацију и могло изазвати нова значајна превирања у земљи.

Међусобно приближавање балканских држава почело је у пролеће 1911. корацима које је у том правцу начинила нова бугарска влада на челу са И. Е. Гешовом. С обзиром на то да су таква настојања наишла на повољну климу у Београду, због сличних жеља српске владе на челу са М. Миловановићем, постепено су се, сусретима државника и разним видовима других зајед-

ничких манифестација, успостављали савезнички односи између две највеће чланице будућег балканског савеза.

Преговори између српске и бугарске владе о решавању источног питања и поделе турских балканских територија отпочели су у октобру 1911. године уручењем Миловановићу предлога уговора о савезу од стране специјалног и поверљивог Гешовљевог изасланика.¹ Вођени у тајности, углавном посредством српског посланика у Софији Спалајковића, а уз застоје због спорова који су избијали око одређивања будућих граница у Македонији, окончани су у марту 1912. године потписивањем споразума са тајним додатком, којим су се разграничавале сфере њихових ратних тековина. Уследило је потом, у мају, и закључивање војне конвенције, после преговора који су се водили између два генералштаба.

Скоро истовремено дошло је до приближавања између Грчке и Бугарске. У октобру 1911. године отпочели су, исто тако у тајности званични преговори за закључивање међусобног уговора о савезу. Као основа за преговоре послужио је пројекат уговора о дефанзивном савезу, који је средином октобра поднео грчки посланик у Софији. Завршени су потписивањем заједничког уговора крајем маја 1912. године, да би тек у октобру, само кратко време пре почетка ратних операција, била потписана и заједничка војна конвенција.

То су били и најзначајнији од уговора који су балканске државе довели у савезнички однос. Они су били кичма њиховог савеза, а пре свега српско-бугарски уговор.²

За Србију је, међутим, велики значај имао и сличан уговор са Грчком, који није био закључен истовремено када и са Бугарском, и о коме је требало тек преговарати. Српска влада није заправо ни хтела да ступи у оружану борбу са Турском без претходно постигнутог савезничког уговора са Грчком. После њега би се закључио и уговор са Црном Гором. Сматрало се, наиме, да би уговор са Грчком донео Србији вишеструке користи: објективно би јачао међународни положај Србије у ратним данима, добила би се подршка Грчке будућим ратним добицима Србије, а затим би се избегли и евентуални спорови у питањима разграничења у Македонији и Албанији.

Преговорима са Грчком Србија је приступила тек пошто, су, у пролеће 1912. године, били створени одговарајући услови у односима балканских држава, чему је и развој ситуације на

¹ Сви датуми у тексту су по новом календару, а у напоменама су дати зависно од документа. Уколико је докуменат датоваан старим календаром, а то су углавном документи МИД-а Краљевине Србије, у напоменама је стављен и нови — ради лакшег упућивања на датуме у тексту.

² Постоји обимна литература, и наша и страна, у којој се налази доста података о српско-бугарском и грчко-бугарском уговору.

Балкану погодовао. Пре свега, био је потписан уговор о савезништву са Бугарском, коме се у Србији давала апсолутна предност. У Србији и Бугарској је истовремено било створено и такво расположење као да ништа не би смело задржати балканске државе од рата са Турском. И ситуација у европској Турској постајала је 1912. године, из месеца у месец, све више немирна. Албански покрет узео је, у пролеће и лето, шире размере него ранијих година. Били су учестали и зулуми над хришћанима у Старој Србији и Македонији, од којих су неки имали велики одјек, као, на пример, у Беранама, где је, поред осталог, био убијен кајмакам, који је био Србин, или у Санџаку, или нечувени покољ над недужним становништвом у Кочанима. Ако се томе додају и све чешћи и крупнији инциденти на границама, посебно на турско-црногорској, као и чињеница да италијанско-турски рат није био завршен, онда се одиста могло стећи уверење да постоје повољне околности за рат са Турском.³

Српска влада је чекала међутим, да се успешно окончају бугарско-грчки преговори, који су отпочели у октобру 1911. године, па да и она приступи споразумевању са Грцима. О току и садржају тих преговора није много знала, јер је ни бугарска ни грчка страна нису извештавале. Српски посланик у Софији, у априлу 1912. год., о њима није умео ништа да каже, осим што је из разговора са тамошњим грчким послаником Панасом стекао утисак да неће бити никаквих тешкоћа око будућег разграничења Србије и Грчке у Албанији.⁴ Наредног месеца Спалајковић је саопштио својој влади извесне податке о грчком предлогу бугарској влади, које је добио од руског посланика у Софији, али без иједне речи о потписивању грчко-бугарског споразума.⁵ О томе да је крајем маја уговор потписан српска влада за извесно време није ништа сазнала. Тек је почетком августа српски посланик у Атини Бошковић јавио Јов. М. Јовановићу, који је после смрти М. Миловановића 1. јула постао министар иностраних дела у новој влади Марка Трифковића, да су преговори у Софији

³ Вид. Dem. J. D. Drossos, *La fondation de l'alliance balkanique, Étude d'Histoire Diplomatique*, Athènes 1929, 69—76; В. Храбак, *Арбанашки устанци 1912*, Врањски гласник, XI, Врање 1975, 173—375; Н. Ракочевић, *Стање на црногорско-турској граници уочи балканског рата (1908—1912)*, Историјски записи 3—4, Титоград 1962, 485—515.

⁴ Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (у даљем навођењу: ДАСИП), Министарство иностраних дела (у даљем навођењу: МИД), Политичко одељење (у даљем навођењу: ПО), 1912, ф. III, д. 6, пов. бр. 3124, изв. из Софије 9/22. април 1912. Грчки посланик је том приликом обавестио Спалајковића да „није још добио формалних инструкција из Атине о преговорима са бугарском владом.”

⁵ Исто, ф. VIII, д. 4, пов. бр. 3186, изв. из Софије 8./21. мај 1912. Спалајковић је саопштио да грчки нацрт садржи четири тачке и да једна од њих, која предвиђа заједничку акцију, није „искључиво дефанзивна”.

завршени са успехом и да је грчко-бугарски споразум потписан.⁶ Ту вест потврдише и сам Гешов Спалајковићу 13. августа, саопштивши му укратко садржину споразума. Споразум је садржао само четири тачке и био је „чисто дефанзиван”.⁷

Српска влада је, нестрпљиво дочекавши тај повољан глас, одмах, 14. августа, овластила свог посланика у Атини да грчкој влади поднесе предлог о закључењу међусобног споразума, с тим што би „због садањих спољних прилика” требало бити „што пре на чисто” са одговором грчке владе.⁸ Међутим, у грчком министарству иностраних дела нису одмах одговорили. Објашњавали су то потребом консултација унутар кабинета и са краљем.⁹ Учинили су то тек 20. августа, изразивши, том приликом, жељу грчке владе да уговор буде на истој оној основи на којој је закључен грчко-бугарски споразум. То је требало да буде чисто дефанзиван уговор — „једино за случај напада, без провокације, од стране Турске на уговорнице”.¹⁰

О тој основи српска влада је нешто више сазнала из објашњења која је у вези са грчко-бугарским споразумом Гешов дао 21. августа Спалајковићу. Основа споразума била је следећа: обе државе су се обавезивале да једна другој укажу помоћ када Турска провоцира или нападне једну од њих, али не и у случају ако Бугарска или Грчка буду провоцирале или нападе Турску. Према томе, ако би једна од две балканске државе нападала Турску, друга је онда била слободна да изабере хоће ли ступити или не у акцију.¹¹

У Београду су очекивали да грчка влада понуди неки свој пројекат за преговоре, односно да изнесе неко конкретно виђење будућег споразума. Пролазило је време, а уместо очекиваног одговора стизала су само обећања грчке владе да ће ускоро поднети свој нацрт будућег споразума. Грчка влада је, у међувремену, развила живу активност у свим балканским престоницама, како би балканске државе заузеле солидарно држање и изврши-

⁶ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 3396, изв. из Атине 23. јули/5. авг. 1912. Посланик није ништа знао да каже о садржини споразума, једино да је дефанзивног карактера.

⁷ Исто, ф. III, д. 6, пов. бр. 3420, изв. из Софије 31. јули/13. авг. 1912. Гешов тада није показао Спалајковићу сам уговор.

⁸ Исто, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 3423, Јовановић посланику у Атини 1./14. авг. 1912.

⁹ Исто, пов. бр. 3448, из Атине 2./15. авг. 1912.

¹⁰ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 3413, изв. из Атине 7./20. авг. 1912; S. Skoko, *Stvaranje i raspad balkanskog saveza 1912—1913*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Zbornik radova 2, Beograd 1982, 98; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I, Београд 1968, 95.

¹¹ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, изв. из Софије 8./21. авг. 1912. — Извесне детаље о грчко-бугарском уговору Спалајковић је био доставио 17. августа. Исто, ф. III, д. 6, пов. бр. 3433, изв. из Софије 4./17. авг. 1912.

ле заједнички притисак на Турску у вези са стањем у њеном европском делу.¹² Учинила је неколико предлога у том смислу, при чему је одмах добила подршку Бугарске. Стекао се утисак да би јој једна таква врста заједничке акције према Турској много више одговарала од споразума са Србијом, односно да би овај последњи више волела оставити за касније.¹³

Један од таквих предлога, који је, уз то, био и нешто више разрађен, прчка влада је поднела 29. августа. Предложила је да балканске државе изврше притисак на Порту, како би ова извела реформе у европским вилајетима, и да се истовремено великим силама укаже на могућност да због растућег узбуђења у том делу Турске може доћи до избијања сукоба и покоља, због чега би се и од ње затражило да интервенишу у Цариграду. Основе програма реформи по овом предлогу чинили би такрири Васељенске патријаршије, Бугарског егзархата и Јерменске патријаршије о црквеним привилегијама и реформама положаја хришћанских народа. Ове реформе би се, међутим, могле проширити и допустити. Као гаранцију је требало тражити: да сваким вилајетом у коме има хришћана управља гувернер хришћанин, и то потврђен од великих сила; уз валију би били изабрани и окружни одбори; амбасадори великих сила и посланици балканских држава у Цариграду бринули би о извршењу реформи.¹⁴

Српска влада је, међутим, била готова да прихвати иницијативу Грчке за „груписање балканских држава против Турске”, али под условом да то буде само један део општих ратних припрема Србије. У ствари, спремање Србије за обрачун са Турском подразумевало је и предузимање мера за заштиту од Аустро-Угарске, која је представљала и главну опасност за земљу. Споразумевање са балканским земљама, али не само за напад на Турску него и за одбрану од Аустро-Угарске, могло се једино сматрати неком врстом гаранције, односно значајном врстом помоћи, ако би се за то указала потреба. Било је у Београду чак и званичних мишљења да би Србија требало да се споразумима најпре обезбеди од могућих напада на њу, у првом реду од стране Аустро-Угарске, па тек онда да ради на неким „комбинацијама” против Турске. Или, да ради упоредо и на једним и на другим споразумима. На тај начин би се, сматрало се, избегло да се Србија нађе истовремено између Турске и Аустро-Угарске. Такав спора-

¹² Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, Дневна забелешка у Министарству иностраних дела, 12./25. авг. 1912; Исто, пов. бр. 66, изв. из Софије 12./25. авг. 1912; исто, пов. бр. 66, Јовановић посланику у Софији 12./25. авг. 1912; С. Скоко, *Преи балкански рат 1912—1913*, Београд 1959, 160—161; Dem. J. D. Drossos, *нав. дело*, 76.

¹³ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, изв. из Атине 12./25. авг. 1912.

¹⁴ Исто, пов. бр. 66, Дневна забелешка у Министарству иностраних дела 16./29. август 1912; Dem. J. D. Drossos, *нав. дело*, 76—78.

зум је, међутим, био постигнут са Бугарском, али би нешто слично и са осталим балканским државама значило много више, јер би Србија, у евентуалном случају, имала уз себе савезнички блок. Српска влада је зато и инсистирала у Атини на склапању посебног споразума са Грчком, па је чак предложила да се преговори воде преко њеног тамошњег посланика. Овај је, међутим, имао задатак да, чим добије од грчке владе предлог максимума и минимума за преговоре, дође у Београд, где би добио упутства за њихово даље вођење.¹⁵

Тешкоће за будуће српско-грчке преговоре могле су, међутим, настати због већине изнетих сутестија у поменутом грчком предлогу од 29. августа, с обзиром на резерве које је српска влада имала према њима. Српска влада је желела да, пре свог званичног одговора на тај грчки предлог, од Бугарске добије сагласност на своје следеће резерве према њему: евентуални корак код сила могао би да доведе до измирења Турске и Италије; ако би силе пристале да учине корак код Порте не би било никакве санкције да ће Порта извршити евентуално обећање; такав корак би требало пре учинити код Порте и истовремено га пратити мобилизацијом војске.¹⁶ Проблем је, за српску владу, постојао и у такририма који су предложени као основа програма реформи. То се пре свега тичало српских народносних захтева у Турској. Постављало се питање до које је мере Патријаршија била спремна да зајамчи права Срба у неким епархијама у Турској. У питању су биле, пре свега, рашко-призренска, велешко-дебарска и скопска епархија. Требало је, исто тако, решити питање заштите тих Срба од врховне црквене управе. Било би неопходно, ради што бољег осигуравања Србима народносних права, омогућити да и српски митрополити уђу у Свети синод и одлучују са истим правима као и грчки митрополити. И још много других питања која су се односила на захтеве према Патријаршији као и гаранција које би Патријаршија требало да пружи.¹⁷

¹⁵ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, Јовановић посланику у Атини 12./25. авг. 1912; исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 3487, изв. из Атине 14./27. авг. 1912.

¹⁶ Ове резерве ће прихватити бугарска влада, што ће се одразити и на Гешовљев одговор достављен 1. септембра у Атину. Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Грчке и Бугарске, пов. бр. 66, изв. из Софије 19. авг./1. септ. 1912.

¹⁷ Српска влада одговориће 3. септембра преко грчког посланика у Београду. У одговору ће тражити да се прецизније одреде просветно-школске привилегије српског народа у Турској, постављање валија и делокруг одбора, као и начин и обим контроле. Влада је затим обратила пажњу и на опасност од интервенције великих сила ако одмах по објављивању мобилизације не уследи заједничка акција. Исто, ф. VIII, д. 5, пов. бр. прилог уз 3437, Јовановић посланику Краљевине Грчке у Београду 21. авг./3. септ. 1912.

Српски посланик у Атини, који се, истог дана када је поменути предлог учињен у Београду, сусрео са грчким министром иностраних дела Коромиласом, стекао је утисак да је грчка влада желела да се најпре српска влада сагласи управо са тим предлогом па да тек онда приступи преговорима за међусобно споразумевање. Међутим, на посланиково инсистирање да отпочну преговоре, без обзира на то какав одговор буде доставила српска влада, председник владе Венизелос дао је, 30. августа, у том смислу повољна уверавања.¹⁸

Обећани грчки предлог, који је требало да послужи као основа за преговоре, достављен је српском посланику и он га је 7. септембра однео у Београд. На велико изненађење српске владе, грчки предлог се није односио на будући српско-грчки савез, него на споразум утроје: између Србије, Грчке и Бугарске. Текст пројекта који се састојао из четири члана предвиђао је склапање дефанзивног уговора између три земље. Њиме се у суштини предлагало следеће: узајамна војна помоћ три државе у случају ако би нека од њих била нападнута од стране Турске, било упадом на њихову територију било гажењем права која произилазе из уговора или основних принципа међународног права; три државе би употребиле утицај на своје сународнике у Турској како би допринеле искреном заједништву народа који живе у Турској; три државе би једна другој помогле у свакој акцији коју би предузеле код Порте или код великих сила а тичало би се права која произилазе из ранијих уговора или из примене политичке једнакости и уставних гаранција народности у Турској; уговор би трајао три године од дана његовог потписивања и чуввао би се у тајности. Уз пројекат овог уговора била је поднесена и једна декларација, по којој се обавезе узајамне војне помоћи не би односиле на случај ако би због критског питања дошло до рата између Турске и Грчке.¹⁹

Грчки пројекат био је направљен по образцу грчко-бугарског уговора, и био је истовремено достављен и српској и бугарској влади. За српску владу је, међутим, било значајно, а то ће јој и олакшати одговор Грцима, што је бугарски председник владе одбио грчки пројекат, па је чак, 11. септембра, замолио српску владу да и она то учини. Гешов је као разлог одбијања навео постојање српско-бугарског споразума „чије извесне одредбе о дефанзиви не би ушле у нов уговор у троје какав влада грчке предлаже“, као и чињеницу што „засебни уговори“ нису сметња да

¹⁸ Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, из Атине 17./30. авг. 1912.

¹⁹ Исто, пов. бр. 66, *Projet de Traité*.

савез буде исто тако чврст као да је у питању један заједнички уговор.²⁰

Одговор Грцима био је заправо један од првих дипломатских корака нове српске владе, која је 12. септембра образована под председништвом Н. Пашића. Пашић је 13. септембра одговорио да пројекат утроје није потребан, с обзиром на то да је већ закључен грчко-бугарски споразум који „регулише грчко-бугарске односе и потребе”, и предложио је да се закључи само уговор између Србије и Грчке. Пројекат српске владе за тај уговор имао би да донесе српски посланик Бошковић по повратку у Атину.²¹

Изражавајући жељу да закључи споразум са Грцима, српска влада је имала у виду потребу за једним дефанзивним и офанзивним савезом. Пашић је сматрао да је балканским државама један такав савез био неопходан, с обзиром на све озбиљнију ситуацију на Балкану. У ствари, он је био мишљења да би балканске државе требало да закључе један офанзиван и дефанзиван четворни савез на начелу „Балкан балканским народима”, али тек после закључених билатералних споразума. У вези са тим, он је предложио Грцима да закључе споразум о савезу с Црном Гором па да то после њих учини и Србија. Био је убеђен да ће се због добрих црногорско-грчких односа тај споразум брзо постићи, што би и Србији олакшало преговоре.

Пред свој повратак у Атину српски посланик Бошковић био је, 18. септембра, снабдевен детаљним упутствима за вођење преговора, као и са три пројекта будућег споразума. Посланик је имао задатак да прво усмено изложи садржину првог пројекта („чл. I. Обе државе уговорнице обавезују се да се заједнички бране свим силама и средствима којима располажу на случај да их нападне Турска или обе заједно или сваку за себе, што може наступити када се буду државе уговорнице енергично заузеле за бољу судбу њихових сународника у европској Турској; чл. II. Обе се уговорнице обавезују да притекну целомом својом снагом у помоћ једна другој у случају да која В. Сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посетити макар и за неко време ма који део европске Турске и то у случају кад једна од њих буде то сматрала као противно својим животним интересима; чл. III. Обе уговорнице потписаће у најкра-

²⁰ Исто, ф. III, д. 6, пов. бр. 3507, изв. из Софије 29. авг./11. септ. 1912. — Грчка влада је тражила, исто тако, да јој се саопшти садржина орско-бугарског споразума. Гешов је, међутим, молио српску владу да се то не учини све док се Србија и Бугарска дефинитивно не споразумеју у свим питањима која се тичу уласка у рат. Архив Југославије, фонд Јована М. Јовановића, л. 529, Дневна забелешка у Министарству иностраних дела 31. авг./13. септ. 1912.

²¹ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 3523, Пашић посланству Краљевине Грчке 31. авг./13. септ. 1912; С. Скоко, *Други балкански рат*, 96.

ћем року после потписа овога уговора једну Војну Конвенцију у којој ће се исцрпно одредити шта се с једне и друге стране има предузимати на случај рата а шта опет припремати за време мира — како би се могао овај савезни уговор што потпуније и целисходније извршити; чл. IV. Овај уговор и В. Конвенција важеће од дана потписа па за пет година а могу се по споразуму мењати а могу се и продужавати преко тога рока; чл. V. Уговор о савезу може се објавити или саопштити само по претходном споразуму и престанку обеју држава уговорница; чл. VI. Уговор ће бити у два равногласна примерка на француском језику а потписан ће бити од. . .).²² Ако би грчка влада повољно одговорила на њега, посланик би онда предао текст пројекта, и преговори би могли да отпочну.

Уколико грчка влада не би пристала на тај предлог пројекта, посланик би предложио други пројекат. Његова садржина била је слична грчком пројекту, с тим што је био проширен чл. II грчког пројекта²³ садржајем који се односио на положај српске цркве. Сада се у њему говорило и о обавези грчке владе „да издејствује код Патријаршије престанак за стварање једне засебне административне црквене организације, једнога православнога Егзархата српскога или, ако влада Краљевине Србије то буде желела, повраћањем старе Пећке Патријаршије са новим границама у које би ушле данашње епархије скопљанска, в. дебарска и р. призренска. . .”.²⁴

Међутим, ако би се догодило да грчка влада не прихвати ни овај други пројекат, посланик би поднео трећи. Тај је био углавном саображен садржини грчког пројекта, с тим што би испао чл. II грчког пројекта. По речима Пашића, Србија је, преузимајући обавезе по тексту овог трећег пројекта, довољно показивала колико држи до „балканске солидарности”. Он је, међутим, упозорио посланика да се од грчке владе, уколико се са њом закључи савез, „узме формална обавеза да ће израдити у Патријаршији дефинитивно решење српског црквеног питања у Турској”.²⁵

²² ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, I пројекат српски.

²³ Чл. II грчког пројекта је у целини гласио: „Три државе уговорнице узајамно се обавезују, с једне стране да употребе свој морални утицај код њихових сународника у Турској да искрено допринесу коезистенцији онога живља који сачињава популацију Царства а с друге стране да буду једна другој у помоћи и да заједнички предузимају сваку акцију код Турске Владе или код Великих Сила која би имала за циљ да вадобије или обезбеди права проистекла из Уговора или уступљених на други начин народностима грчкој, бугарској и српској, примену политике једнакости и уставних гаранција”. Исто, пов. бр. 66, *Projet de Traité*.

²⁴ Исто, пов. бр. 66, II пројекат српски.

²⁵ Исто, пов. бр. 66, III пројекат српски; исто, пов. бр. 66, Пашић посланику у Атини 5./18. септ. 1912.

Преговори између две стране отпочели су у Атини 28. септембра. Српски посланик је најпре усмено саопштио садржину првог пројекта. У одговору, који је доставила после два дана, грчка влада је прихватила да то буде основа за преговоре, с изузетком чл. II Грчка влада је дала пристанак да се закључи офанзивно-дефанзивни савез против Турске, чак и да се унесу одредбе о црквеном питању. Изразила је жељу да одмах приступи преговорима за закључење војне конвенције и предложила да Србија у том циљу упути у Атину једног генералштабног официра. Међутим, искључењем чл. II српског предлога, одбацивала је сваку могућност преузимања савезничке обавезе против неке од великих сила, тј. указивања помоћи Србији ако би се умешала Аустро-Угарска.²⁶

Пашаћ је одмах овластио посланика да настави започете преговоре, и то на следећој основи: да преда Грцима први пројекат уговора, али без његовог чл. II. Уместо њега, у пројекат би унео чл. II из другог српског пројекта.²⁷

Преговори су, међутим, запели управо око новог чл. II српског пројекта. Српски посланик је инсистирао на том члану, указујући да важност осталих одредаба зависи управо од њега. Грчка влада, међутим, није пристала да на себе преузме обавезу да приволи Патријаршију на испуњење захтева Србије. По речима грчког министра Коромиласа влада би се могла сагласити да у уговор уђе једино одредба о црквеном питању која би садржала рок за његово уређење.²⁸

²⁶ Исто, пов. бр. 66, изв. из Атине 15./28. септ. 1912; исто, пов. бр. 66, изв. из Атине 17./30. септ. 1912.

²⁷ Чл. II другог српског пројекта је гласио у целини: „Обе Државе Уговорнице узајамно се обавезују, с једне стране, да употребе свој морални утицај код својих сународника у Турској да искрено допринесу мирноме опстанку онога живља који сачињава народ у Царевини а с друге стране да буду једна другој у помоћи и да заједнички предузимају сваку акцију код турске владе или код В. Сила која би имала за циљ да задобије и обезбеди испуњење права проистичући или из Уговора или уступљених на други који начин народностима српској и грчкој на Бал Полуострву. Исто ово односи се и на уступке права која би се показала као неопходна а могла би се тражити на основу принципа политичке и верске једнакости о којој је реч у уводу овога уговора као и на примену политичке равноправности уопште и уставних гаранција. С обзиром на ово Влада Грчка обавезује се: да изради не само пристанак В. Патријаршије него и примену ових мера како би све привилегије црквене, школске и друге, — које уживају Грци у Отоманској Царевини биле легално признате и уступљене српској народности у турској царевини, да издејствује код Патријаршије пристанак за стварање једне административне црквене организације, једнога православнога Егзархата Српскога или, ако влада Краљевине Србије то буде желела повраћањем старе Пећске Патријаршије са новим границама у које би ушле данашње епархије скопљанска, в. дебарска и р. призренска, са резервом да се може извршити каква лака модификација коју налажу садањи односи међу народностима у Турској.” Исто, пов. бр. 66, II пројекат српски.

²⁸ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 2052, изв. из Атине 23. септ./6. окт. 1912.

Пашић је настојао да се на поменутој основи свакако нађе заједничко решење. Тражио је од посланика да по сваку цену приволи Грке да пристану на садржину спорног члана поднетог пројекта. Био је спреман и на попуштање ако би се грчка влада показала непопустљивом. Зато је у новим упутствима посланику, 7. октобра изразио могућност прихватања одредбе о року уређења црквеног питања, али под условом да се „обезбеди начелни пристанак Патријаршије”.²⁹

Журба са којом је Пашићева влада настојала да се започети преговори заврше била је израз њене тежње да се, по могућности, не уђе у рат са Турском без закљученог споразума са Грчком. То је требало да буде и последњи који је преостео са балканским државама, јер су преговори са Црном Гором окончани почетком октобра потписивањем споразума о војној конвенцији. Пашићева влада желела је да пре ступања у рат буде образован један одбрамбени балкански фронт, а не само савез за рат против Турске. Према томе, није било у питању само успешано вођење операција. Свако регулисање билатералних војно-политичких питања значило би и подршку Србији у евентуалним каснијим компликацијама.

Радило се заправо о Аустро-Угарској и о држању које би њена влада могла заузети. То је српској влади била највећа брига. Вести о кретањима аустро-угарске војске, посебно у подручјима према Србији, ојачавање пограничних гарнизона, војне припреме у источним деловима Босне и Херцеговине, као и провокативна извиђања на Дунаву, могли су се ценити као мере притиска, али и као озбиљна упозорења чији би се прави значај осетио оног тренутка када српска војска буде кренула на Турску. Војне операције за ослобођење, пре свега Санџака, Метохије и Косова, могле су бити знак за активно мешање Аустро-Угарске.

Рат између балканских савезника и Турске дошао је после завршених свих војних припрема, укључујући и мобилизацију. Прва је, 8. октобра, ушла Црна Гора. Када је Турска одбила ноту Србије, Бугарске и Грчке од 13. октобра, у којој се тражило извођење реформи под надзором представника великих сила и балканских држава, и затим одговорила опозивом дипломатских представника из балканских престоница, уследио је општи рат на Балкану. Три балканске државе су 18. октобра отпочеле ратне операције.

Иако је сва пажња у Србији, од првог дана рата, била окренута војци која је водила успешне борбе на вардарском фронту, а исто тако продираола и у Санџак, Косово и Метохију, српска влада није губила из вида уговор са Грчком. Била је решена да га свакако закључи, упркос чињеници што је рат почео и што су се

²⁹ Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 66, Пашић посланику у Атини 24. септ./7. окт. 1912.

околности промениле. Преговоре је, међутим, требало изнова покренути, јер су били застали. У том циљу је Пашићева влада желела да учини значајан подстицај. Упутила је генералштабног официра М. Васића у Атину, који је, 23. октобра, предао Грцима пројекат војне конвенције.³⁰ А, осим тога, Пашић је, 28. октобра, послао поруку грчкој влади, изражавајући најодлучнију жељу да се започети преговори доведу до краја.³¹

Било је, међутим, јасно да грчка влада није показивала жељу да преговоре убрза. Штавише, стекао се утисак да је желела да их под разним изговорима одуговлачи. Српски посланик Бошковић извештавао је да се у Атини осећа деловање Аустро-Угарске.³² Могло се разумети да Грчка, највише из обзира према Аустро-Угарској, није расположена да прихвати никакве значајније обавезе према Србији.

Представници грчке владе су, и пошто је отпочео рат, заступали становиште да је пре свега потребно да постоји пуна солидарност балканских држава за заједничко решавање свих питања која се тичу њихових односа са Турском. Министар Коромилас је, међутим, сада идвојио услове за постизање тог јединства, што је, у ствари, указало на чему ће грчка влада убудуће настојати: на постизању претходног споразума о будућим границама савезних држава и уређивању албанског питања.³³ Прво од ова два питања имало је за грчку владу посебну важност. Бринуле су је бугарске претензије, о којима се није ништа знало, нити су биле обухваћене грчко-бугарским уговором. У вези с албанским питањем могле су се такође очекивати разлике. Грчка влада није била наклоњена подели Албаније, како је то желела српска влада, него аутономији.

Приликом сусрета са српским послаником, 30. и 31. октобра, грчки министар Коромилас изразио је спремност његове владе да настави преговоре за закључивање уговора са Србијом. Упозорио је, међутим, да се мора водити рачуна о променама које су дошле као последица рата. Поткрепио је то примером оних српских епархија на које се односио чл. II српског пројекта а чија је судбина била одлучена. По његовим речима, остало је једино да се реши питање оних Срба „који би и даље остали на турској територији, ако од ове што остане”. Указавши да је, према томе, рат изменио ситуацију на Балкану, он је изразио мишљење да би будући уговор требало првенствено „да утврди солидарност за

³⁰ Исто, ф. XII, д. 1, пов. бр. 1989, министар војни Пашићу, 1./14. окт. 1912; исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 2354, изв. из Атине 15./28. окт. 1912.

³¹ Исто, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 3916, Пашић Јовановићу, Врање 15./28. октобар 1912.

³² Исто, пов. бр. 3908, изв. из Атине 13./28. окт. 1912.

³³ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 3929, изв. из Атине, 17./30. окт. 1912.

одржање ослобођених предела". Нјиме би, исто тако, било обухваћено и албанско питање.³⁴

Крајем октобра се, међутим, све више говорило о интригама Беча усмереним на разбијање јединства балканских држава. Посебно су се помињали напори аустро-угарских политичких крутова да растуре савез Србије и Бугарске. Такво деловање се доиста осећало тада у Атини. Грчки министар иностраних дела се, штавише, жалио српском посланику како их са аустро-угарске стране убеђују да би за Грчку било опасно ако би Бугарска и Србија избиле на море. Вероватно је да је грчка влада желела у томе да нађе пред Србијом неко оправдање за своје становиште у албанском питању. Поделити Албанију значило би супротставити се Аустро-Угарској, а то грчка влада није желела.

У свим балканским престоницама се због појачаног деловања Аустро-Угарске, као и због сасвим извесних изгледа да ће се озбиљно умешати и европска дипломатија, све више истицала потреба за очувањем балканске солидарности. Посебно се подвлачила неопходност да се задржи чврст став према Турској, да се њој јединствено и договорно поднесе захтеви или прописују услови и да се у вези са тиме избегне мешање великих сила. Пашић је почетком новембра доставио Грцима следеће мишљење српске владе: да би се постављали заједнички захтеви Турској требало би да балканске државе знају међусобно своје територијалне претензије; с обзиром на то да је разграничење већ учињено у уговору између Србије и Бугарске, потребно је да то учине Србија и Грчка; то би требало да буде и чворна тачка будућег српско-грчког споразума. Пашић је изложио и претензије Србије: линија разграничења са Грчком ишла би од Охридског језера на море реком Семени до испод Драча.³⁵ Албанско приморје је било би тако подељено између Србије и Грчке.

Почетком новембра у Грчкој је владала забринутост због стања на фронту. Велика маса турских војника, повлачећи се испред српске војске, све више је силазила на југ. У исто време, грчка војска није напредовала предвиђеним темпом према Солуну и Битољу. Штавише, пред том наоружаном масом која је пристизала са севера Грци су дошли у врло тешку ситуацију и приморани чак да се повлаче. Грчка влада се забринутим и скоро драматичним апелима обратила Србији. Тражила је да српска војска настави напредовање од Прилепа ка Битољу и помогне

³⁴ Исто, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 3930, изв. из Атине 17./30. окт. 1912; исто, ф. XII, д. 3, пов. бр. 1951, изв. из Атине 18./31. окт. 1912.

³⁵ Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 1888, изв. из Атине 20. окт./2. нов. 1912. и Пашићев одговор посланику. Пашић је упозорио да ће Србија остати код захтева за изласком на море па и „ако би Грчка остала при свом старом мишљењу да треба дати или створити аутономну Албанију”.

да се та турска војска разбије.³⁶ У оваквим случајевима помоћ Грцима је требало да пружи Бугарска, што би било у складу са грчко-бугарским уговором. Бугарска, међутим, не само да то није била у стању да учини него је и сама добила војну помоћ од Србије.

Српску владу није много бринуло ово кретање турске војске. Победа Србије била је осигурана, а исход рата сасвим извесан. Сматрала је да су Грци сами криви за тешкоће које су доживели, јер су пренебрегли војни савез са Србијом, а он би им омогућио помоћ српске војске. Српски посланик у Атини је, штавише, сву кривицу отворено сваљивао на грчку владу због тога што није био склопљен уговор са Србијом него су две земље ратовале свака по свом плану.³⁷ Српска влада није ни журирала са одговором Грцима око указивања војне помоћи.

Развој ситуације на фронту, међутим, пресудно је утицао на грчку владу да се коначно одлучи на склапање уговора са Србијом и да започете преговоре убрза и оконча. Тиме се истовремено могла пред балканским државама манифестовати приврженост међусобном савезништву. Преговори са српским послаником у Атини завршени су 4. новембра и састављен је нови пројекат уговора. Одредбе су биле прилагођене ситуацији створеној ратом, али грчка влада није прихватила најважнији захтев Србије — онај који се тичао разграничења.³⁸

Пројекат уговора предао је српској влади 7. новембра грчки посланик у Београду. Српска влада га је, међутим, одмах означила као „грчки контрапредлог”. Текст је садржао клаузулу о узајамној одбрани и пријатељству, као и принцип да балкански народи располажу балканском територијом као својом сопственом. У осам чланова била је изложена главна садржина текста уговора. У њима се, поред осталог, каже: две уговорне стране ће се у току трајања рата међусобно потпомоћи, и војнички и свим другим средствима; ако би и по завршетку рата остало нешто њихових сународника под турском влашћу, две државе би се узајамно потпомogle како би им се осигурала национална права;

³⁶ Исто, ф. XII, д. 3, пов. бр. 1968, изв. из Атине 21. окт./3. нов. 1912; исто, пов. бр. 1977, изв. из Атине 22. окт./4. нов. 1912; исто, д. 4, пов. бр. 1987, изв. из Атине 23. окт./5. нов. 1912.

³⁷ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 2456, изв. из Атине 24. окт./6. нов. 1912.

³⁸ „После дугог преговарања и констатације да Министар Иностр. Дела Грчке неће више попустити нашим захтевима саставили смо нов текст који ће вам предати посланик грчки”, — јавио је Бошковић 4. новембра српској влади. Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 1978, изв. из Атине 22. окт./4. нов. 1912; С. Скоко, *Други балкански рат*, 96. — Овај пројекат поменут је и у књ.: E. Driault et M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, V, Paris 1926, 80—81. Аутори су се позвали на докуменат који се чува у грчком архиву а који представља текст поменутог пројекта упућен грчком посланику у Београду. На тај податак се позива и E. Ch. Helmreich, *The diplomacy of the Balkan Wars 1912—1913*, New York 1969, 79—80.

Србија и Грчка би се међусобно помогле свим средствима у случају ако би и убудуће биле нападнуте од Турске; грчка влада би се заложила код Васељенске патријаршије да се Србима у Турској признају сва права (верска, школска и др.) која уживају тамошњи Грци, а исто тако да добију и независну административну организацију српске цркве на територијама скопске, рашко-призренске и велешко-дебарске епархије, које неће бити одвојене од Турске после закључења мира; српска влада би се заузела код српских црквених власти да на територијама ових дијецеза које неће бити још одвојене од Турске Грци добију иста права као и Срби, а грчка влада би се заузврат заузела код Патријаршије за иста права оним Србима који управо живе на територијама које неће бити одвојене од Турске; ако у року од 6 месеци од потписивања уговора Патријаршија не би признала Србима у Турској сва наведена права или независну црквену организацију на поменутим територијама три дијецезе, уговор би на тражење Србије постао неважећи и то пет дана по истеку рока од 6 месеци; закључила би се и војна конвенција, како би се одредило које би се војне мере предузеле, како у рату тако и у миру; важност уговора и војне конвенције утврдила би се на 3 године; оба документа држала би се у тајности.³⁹

Оваква садржина пројекта српско-грчког споразума — дело се то одмах — била је потпуно превазиђена догађајима који су се непосредно збили или збивали на Балкану. У тренуцима када је Турско царство у Европи падало под ударцима војске балканских савезника, пројекат је говорио о положају њихових сународника у Турској. Као да ће тај положај зависити од Турске и од притиска балканских савезника на турску администрацију. Чак су и мере предвиђене за случај неког будућег рата са Турском изгледале мало вероватне. Место и улога балканских држава према турској држави били су већ сасвим измењени њиховим војничким победама, пре свега Србије. Није се више радило о побољшању и преуређењу стања њихових сународника у европској Турској, него једино о дефинисању ратних тековина. Опасност није убудуће претила од Турске него од интервенције Аустро-Угарске. То се највише тицало Србије. Албанско питање, односно образовање аутономне албанске државе, за што се залагала Аустро-Угарска, доводило је у питање судбину тековина балканских држава, онакву какву су је замислиле званична Србија и Бугарска. Грци нису, међутим, хтели да уговором преузму никакву обавезу за заједничка дејства против Аустро-Угарске,

³⁹ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 3974, Посланство Краљевине Грчке српској влади 25. окт./7. нов. 1912. Министар Коромилас је текст споразума пропратио следећим речима посланику: „Шаљем вам поверљиво комплетан текст споразума са Србијом и молим вас да га саопштите српској влади“.

ако би се то показало нужним. Били су само за такав уговор који би био уперен искључиво против Турске, иако је она у свом европском делу била скоро на издисају.

Такав пројекат уговора није, према томе, одговарао ни новоствореној ситуацији, а није узимао у обзир ни главну преокупацију Србије, која се тичала албанског питања. Попуштања грчке владе у преговорима кретала су се у оним оквирима које је рат углавном превазишао. Пројекат није много значио ни Грчкој, осим што је био једна врста теста за евентуалну војну помоћ Србије. А та помоћ се, у ствари, могла имати и без оваквог уговора, јер је Србија била заинтересована да турска војска у европском делу што пре капитулира па се тиме и превасходно руководио својим ратним операцијама.

Да за такве одредбе пројекта уговора није било правог интереса ни у Србији ни у Грчкој показало се већ одмах. Српска влада је истота дана када јој је уручен „грчки контрапредлог“ упутила поруке у Атину, Софију и Цетиње, да се балканске државе што пре одреде и споразумеју наспрам настојања да се створи „аутономна Албанија која би обухватила цео Епир и све пределе до Скадра...“⁴⁰ У ствари, Пашића је тада у првом реду занимало решење будућих граничних линија са балканским савезницима. С обзиром на то да је линија са Бугарском била уговором регулисана, највећи проблем остао је у будућој граници са Грчком. Србији је зато са њом био потребан уговор, и то онај који би решио питање заједничке границе на Јадранском мору. Тиме би се, како се веровало, могло допринети да се осујете настојања Аустро-Угарске да створи Албанију.

Тежње Грка дале су се разумети из одговора који је грчка влада, 8. новембра, дала српском посланику у Атину. Грчка влада је тражила да се о тим питањима воде заједнички разговори међу балканским државама, а не засебно удвоје.⁴¹ Главна преокупација Грка биле су, у ствари, бугарске територијалне претензије. Међусобни договор балканских држава значио би им да не би били препуштени да се сами носе са бугарским аспирацијама. Рачунали су на подршку Србије, па ће се са таквим захтевима и обратити српској влади.

Према томе, Грци су највише полагали на повољно решавање питања својих будућих граница са Бугарском. У заједничком споразуму балканских савезника видели су и шансу за своје прохтеве. Са Србијом нису хтели улазити у двојни споразум о разграничењу на албанској територији, али ће показати жељу да

⁴⁰ Исто, ф. X, д. 7, пов. бр. 2465, Пашић посланицима у Софији, Цетињу и Атину, 25. окт./7. нов. 1912.

⁴¹ Исто, ф. Анекс, д. Уговор између Србије и Грчке, пов. бр. 2494, изв. из Атине 26. окт./8. нов. 1912. Грчки министар је том приликом рекао да је такав предлог изнео у Софији пре неколико дана „али није добио одређен одговор“.

извесна обећања подршке настојањима Србије ипак ставе као улог у оквиру заједничког решавања свих заинтересованих граничних питања. То би требало да буде и накнада Србији за њену помоћ уколико се еветуални грчко-бугарски спор повољно оконча. Питање је, међутим, да ли су, и у којој мери, они заиста били спремни да ту цену плате.

Грци су одмах добили прилику да такво своје становиште изнесу српској влади. Како им је Пашић, 9. новембра, упутио директан предлог да Србија и Грчка поделе албанску обалу, и то по линији која би од Охридског језера ишла реком Семени до испод Драча, и истовремено их замолио да му се доставе грчке претензије у Македонији,⁴² грчка влада је одговорила у духу замишљене стратегије: помоћи ће Србију у питању изласка на јадранску обалу, али „само ако се постигне споразум са Бугарском о граници у Македонији”; сва та питања везује заједно и жели њихово решавање у оквиру споразума и солидарно држање Србије, Бугарске и Грчке.⁴³

У току новембра је грчка влада, у више наврата, упућивала поруке у Београд да је спремна помоћи Србију у питању изласка на море, али да Пашић буде посредник између Грчке и Бугарске за постизање споразума о њиховој граници.⁴⁴ Исто тако, предала је Србима и Бугарима један свој пројекат деобе територијалних сфера са Бугарском.⁴⁵

Грчка влада се плашила територијалног раста и хегемоније Бугарске, што се код ње јасно осећало. Посебно је била забринута због чињенице што бугарска влада није саопштавала своје претензије. Била је зато спремна на тактизирање и чувала се јавног изношења категоричких закључака. Давала је изјаве да жели да се приближи Србији,⁴⁶ али је, с друге стране, непрекидно понављала како је потребно да балканске државе солидарно бране области ослобођене од Турака. Пуну солидарност са Србијом

⁴² Исто, ф. X, д. 7, пов. бр. 2509, Пашић посланику у Атини 27. окт./9. нов. 1912.

⁴³ Исто, пов. бр. 2572, изв. из Атине 28. окт./10. нов. 1912; исто, пов. бр. 2632, изв. из Атине 13. окт./12. нов. 1912.

⁴⁴ Исто, ф. IV, д. 4, пов. бр. 2642, Дневна забелешка у Министарству иностраних дела 31. окт./13. нов. 1912; исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 2645, изв. из Атине 31. окт./13. нов. 1912; исто, ф. X, д. 3, пов. бр. 4008, Посланство Краљевине Грчке српској влади; исто, ф. X, д. 8, пов. бр. 4195, изв. из Атине 8./21. нов. 1912.

⁴⁵ Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 2645, изв. из Атине, 31. окт./13. нов. 1912; исто, ф. IV, д. 4, пов. бр. 2642, Дневна забелешка у Министарству иностраних дела 31. окт./13. нов. 1912; S. Skoko, *Stvaranje i raspad balkanskog saveza*, 105; С. Ококо, *Други балкански рат*, 129—130.

⁴⁶ Српски посланик у Атини је, на пример, у једном извештају влади, 19. новембра, нагласио да „грчка влада жели да се Србија и Грчка што више приближе једна другој и добију што дужу заједничку границу како би могле одржавати равнотежу онага према овако јако увеличаној Бугарској”. ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. VIII, д. 5, пов. бр. 4120, изв. из Атине 6./19. нов. 1912.

грчка влада није желела јавно да искаже. Предавала се својим односима са Бугарском и указивала на чињеницу да би изјава о подршци Србији значила да прима обавезу да је војнички помогне против Аустро-Угарске, а она то не може учинити без споразума са Бугарском о разграничењу територијалних тековина. То је требало да звучи као једна врста погодбе. Постизање претходнога споразума са Бугарском био би — подвлачило се у Атини — услов за заједничку одбрану балканских држава и очување њихових тековина. По речима грчког министра иностраних дела српском посланику 28. новембра, Грчка жели да се у том смислу са Србијом и Бугарском споразуме и спремна је „на правично и разложно попуштање”.⁴⁷

Пашић је покушао да утиче на односе Бугарске и Грчке. Поред осталог, тражио је од обе владе да до закључења мира не улазе ни у какве неспоразуме, а да се, после тога, међусобним уговорима, двојним или тројним, дође до коначног решења. Међутим, није хтео Грцима дати сагласност на преузимање посредничке улоге, изговарајући се да то не може учинити док се не упозна за захтевима Бугарске.⁴⁸

У ствари, Пашић није показао много упорности да одигра посредничку улогу, нити је са пуно енергије радио у Софији како би се изишло у сусрет Грчкој. Питање изласка Србије на море већ је прерасло оквиру појединачних односа Србије са балканским савезницима. Због дела албанске обале, који је српска влада запосела почетком друге половине новембра отворила се озбиљна криза у њеним односима с Аустро-Угарском. Аустро-угарска влада је тражила да се српска војска повуче с албанске обале и претила војном акцијом.⁴⁹ Српској влади је било потребно много више напора да би покренула широку дипломатску активност и да би задобила међународну подршку. У том оквиру било је потребно очувати и јединствен став балканских држава и обезбедити њихову пуну солидарност. Захтеви Грчке у Софији, с обзиром на територијалне амбиције Бугарске, доводили су то јединство у озбиљну кризу.⁵⁰ Подршка Србије грчким територијалним захтевима изложила би је опасности од сукоба са Бугарском, а то је српска влада, тада, најмање желела. Агилна улога

⁴⁷ Исто, ф. IV, д. 8, пов. бр. 4318, изв. из Атине 13./26. нов. 1912; исто, ф. XII, д. 8, пов. бр. 4401, изв. из Атине 15./28. нов. 1912; исто, ф. X, д. 8, пов. бр. 4414, изв. из Атине 16./29. нов. 1912.

⁴⁸ Исто, ф. IV, д. 8, пов. бр. 4318, изв. из Атине 13./26. нов. 1912. и Пашићева забелешка на полеђини документа од 14./27. нов. 1912; исто, ф. XIII, д. 1, пов. бр. 4636, Пашић посланику у Атини 24. нов./7. дец. 1912.

⁴⁹ Вид. Д. Борђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.

⁵⁰ Грци су тражили за себе толику територију да се у Бугарској, због тога, није скривало незадовољство, као и одлучност да им се не попусти. S. Skoko, *Stvaranje i raspad balkanskog saveza*, 105; С. Скоко, *Други балкански рат*, 140.

посредника могла се у Софији, исто тако, схватити и као индиректна подршка Србије Грчкој. Зато је и Пашићево држање, које би се вероватно дало тумачити и као у извесној мери неутралисање улоге Србије у спору својих савезника, требало да њу сачува од евентуалних неспоразума, било с једном или другом државом, а на тај начин и од ризика да, поред осталог, и сама изгуби њихову подршку.

Резултати успеха српске војске пренели су се, међутим, са бојног поља на терен политике и постали предмет дипломатије, великих сила и међусобног погађања зараћених страна. То ће се, уосталом, десити и с тековинама осталих балканских држава. Судбину дела њихових ратних добитака узеле су велике силе да би о њима одлучиле на конференцији амбасадора у Лондону. Ту ће на првој седници, 17. децембра бити донесена одлука о образовању аутономне Албаније. Балканским државама је остало да после претходно постигнутог примирја, воде преговоре за закључење мира са Турском, и то на конференцији у Лондону, која је отпочела у исто време када и седнице амбасадора великих сила.

Због свега тога ни проблем око разграничења Србије и Грчке није остао исти. Није се више радило о разграничењу у Албанији, него са новоствореном албанском државом. Пашићева влада се, и у вези са тиме, обратила својим балканским савезницима. Крајем децембра затражила је од њих потпору, и то за ону граничну линију с Албанијом коју буде означила као свој минимум.⁵¹ Међутим, било је извесно да појединачна подршка није била гаранција успеха како је то раније изгледало. Захтев српске владе се тада утапао у општу расправу, како зараћених страна тако и великих сила. То је истовремено била и судбина разграничења које је претходних месеци, превасходно по њеној жељи, требало да буде предмет српско-грчких преговора и да нађе места у уговору који међутим, није био закључен.

Помињући још једном приликом, крајем децембра, потребу за споразумом балканских држава око разграничења у Македонији, грчки министар иностраних дела изразио је жаљење што се српска влада није заузела у Софији за грчке захтеве. Пашић је на то одговорио да је у неколико наврата покретао у Софији питање о разграничењу Бугарске са Грчком, али да није добио одговор.⁵² С обзиром на то да је то грчка влада ставила као услов за споразумевање са Србијом, било је очигледно да су и једна

⁵¹ ДАСИП, МИД, ПО, 1912, ф. XIII, д. 1, пов. бр. 4803, Пашић посланицима у Софији, Атини и Цетињу 14./27. дец. 1912. Та граница била је „вододелиница која дели воде за Охридско језеро и леву обалу Црног Дрима и Јадранско море”. Пашић је замолио три савезничке владе да у том смислу пошаљу и упутства својим делегатима на конференцији мира.

⁵² Исто, ф. II, д. 1, пов. бр. 4816, изв. из Атине 16./29. дец. 1912.

и друга влада скидале са себе одговорност што међусобни споразум није постигнут.

Србија и Грчка ући ће крајем 1912. и почетком 1913. године у нову етапу балканског рата, овог пута претежно дипломатску, пуну неизвесности за њихове ратне тековине, а да нису имале закључен никакав међусобни споразум. Вишемесечна настојања да се до тога дође, пре свега од стране Србије, остала су тако без резултата. Споразум између Србије и Грчке биће закључен тек у мају 1913, али тада у другим условима и у измењеним околностима.

Андреј МИТРОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

СПОРАЗУМ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА О ПОДЕЛИ БАЛКАНСКИХ И БЛИСКОИСТОЧНИХ СИРОВИНА

(Уговор од 8. јануара 1916)

Уговором од 8. јануара 1916. споразумеле су се Немачка и Аустро-Угарска о међусобној подели сировина на Балканском полуострву и на Блиском истоку за време трајања првог светског рата. Овим су две савезничке царевине покушале да за извесно време, док рат траје, реше међусобна размимоилажења око тога коме ће припасти право на експлоатацију привредних богатстава у два поменута региона.

Када су се меродавни људи у Немачкој и Аустро-Угарској у лето 1914. одлучили на оружани иступ на међународној сцени, они су се руководили проценама да ће брзим кампањама постићи победу отприлике за три месеца. Оваквим убеђењем посебно се руководио Генералштаб Рајха, уверен у надмоћност немачке ратне доктрине и немачке сувоземне војне силе. Међутим, када је стратегија „муњевитог рата” још у првој половини септембра 1914. била покопана у току битке на Марни, и пошто је остао безуспешан покушај током октобра да се она васкрсне у новој бици у сектору Ипра (уз шта су дошли и тешки порази аустро-угарских трупа најпре на руском а потом и на српском фронту те исте јесени), војевање се, тактички узето, претворило у рововско, а стратегијски у рат исцрпљивања. Тада се показало да две средњоевропске царевине у привредном погледу нису биле спремне да издрже један дуг и тежак рат, а пре свега да не располажу с довољно рудних и пољопривредних сировина. Излаз из тих суштински важних тешкоћа обе су почеле да траже — уз најстрожа рационална коришћења сопствених извора и, посебно Немачка, уз појачавање „научнотехничког маневра” (тј. уз подстицање научних истражи-

вања значајних за производњу синтетичких сировина и нових борбених средстава) — у безобзирној експлоатацији привредних извора и држава које су им биле савезнице и територија које су окупирале дотадашњим успесима на фронтovima (Белгија, северни делови Француске, западни делови Русије).

Околности

У условима светског рата, за Немачку и Аустро-Угарску нарочити значај су добили простори који су лежали југоисточно од средње Европе, наиме, Балканско полуострво и, даље, Блиски исток, иначе већ традиционално подручје на којима су две средњоевропске царевине настојале да створе своје интересне сфере, посебно привредне. У окружењу непријатеља са запада (Француска и Велика Британија), истока (Русија) и југа (Италија, која је током првих десет месеци рата формално била савезник, а уистину наклоњена супротном блоку, коме се отворено и активно придружила у другој половини маја 1915), Немачка и Аустро-Угарска су неки излаз једино могле да траже у правцу југоистока. Истина, ту су се њиховом продору супротставиле Србија и Црна Гора, али је Турска, од првих дана рата тајно а од краја октобра 1914. јавно, била њихов савезник, док је Бугарска више од годину дана задржавала став наглашене благонаклоне неутралности, а потом, као и раније Турска, постала и ратни савезник (тајним уговором од 6. септембра 1915. и учешћем у нападу на Србију 14. октобра 1915). У овим државама су две Централне силе једино могле да набаве део сировина, које су им све више недостајале, и оне су настојале ту могућност потпуно да искористе. Зато су вршиле приписак на Турску и Бугарску да им на располагање ставе своје привредне ресурсе. А када су се најпре Турска, потом и Бугарска нашле у рату као савезнице Централних сила, оне су, слабије у сваком погледу и зависне од војне и финансијске подршке Рајха и Монархије, морале илазити у сусрет привредним захтевима Берлина и Беча.

Одлука немачког и аустро-угарског вођства донета у рано лето 1915. да надмоћном војном силом слома дотадашњи жилав отпор Србије, а последично и Црне Горе, била је плод војностратегичких и морално-политичких разлога, али је у јесен 1915, са успешним развитком офанзиве групе армија „Макензен“, поставило из дана у дан све јасније да оне, с проширењем своје окупационе зоне и на Србију, стварају себи нове и значајне привредне могућности. Балкан и Блиски исток су се тако током рата за две средњоевропске силе почели доказивати као јединствен простор који за њихову ратну економију има улогу допунског привредног подручја. Међутим, управо на том простору већ раније настала међусобна конкуренција двају савезника, Немачке и Аустро-Угар-

ске, показала се у свој својој оштрини у дневној пракси још током продора њихових и бугарских армија у Србију.¹ Балкански простор, а у његовом оквиру посебно Монархији суседно подручје српске државе схватан је у Бечу и Будимпешти као искључиво аустро-угарска интересна сфера. Мађарски председник владе опомињао је 1. новембра 1915. бечко Министарство спољних послова: „Немачка има од поседања туђих територија ионако несразмерно веће користи него ми и дакако би могла прихватити да под нашу управу дође ова мала и сиромашна област која политички и привредно лежи близу нас [Србија] и да не буде експлоатисана у немачке сврхе.”² Тврдња да је реч о „малој и сиромашној области” свакако је имала само тактички карактер, јер напор који су улагали меродавни фактори Монархије да за своју земљу обезбеде привредна блага Србије јасно говоре да се, у ствари, имало умногоме другојачије мишљење. Сагласно таквим убеђењима, царско-краљевско Министарство спољних послова је као основу наступа пред Немцима поставило тезу да Србија „лежи у нашој непосредној интересној сфери”;³ царско-краљевски министар спољних послова је 7. новембра тражио од шефа Генералштаба да то гледиште одлучно заступа пред немачким Генералштабом,⁴ а 18. новембра 1918. наложио је и амбасадору у Берлину да исту тезу изричито и упорно брани пред владом Рајха.⁵ Немачка је, сагласно већ пре рата развијеним убеђењима да Балкан нуди значајне могућности немачкој привреди, и настављајући путем који је део крупног капитала раније сматрао пожељним, настојала да за себе осигура највећи део балканских природних богатстава, дакле и богатстава Србије, мада су њени водећи људи морали ради очувања савезничких односа да бар на речима показују разумевање за захтеве које су постављали представници Монархије. Тако је шеф Генералштаба своме колеги на челу аустро-угарског Генералштаба умео да одговори да „што се тиче прокламовања аустро-угарске интересне сфере”, он нема „ништа, ни најмање, да замери”;⁶ немачки државни секретар за спољне послове је аустро-

¹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan, Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908—1918*, Beograd 1981; исти, *Стварање немачке окупационе зоне и аустројске окупационе управе у Србију (јесен 1915 — пролеће 1916)*, *Историјски гласник*, 1—2, 1977, 7—37; исти, *Die Kriegsziele der Mittelmächte und die Jugoslawienfrage 1914—1918*, *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848—1918*, Wien 1978, 137—172. Вид. такође: Z. Avramovski, *Bugarske pretenzije na aneksiju delova Kosova u prvom svetskom ratu (1915—1916)*, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova 2, Beograd 1982, 119—151.

² Haus- Hof- und Staatsarchiv in Wien (даље: HHStA-Wien), Politisches Archiv I (PA I), Karton 1973.

³ HHStA-Wien, PA I, K. 973, koncept

⁴ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5069.

⁵ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5214.

⁶ Kriegsarchiv in Wien (KA-Wien), Armeeoberkommando-Operationsabteilung, Nr. 19017 op., den 26. November 1915.

-угарском амбасадору такође говорио да је немачка влада „потпуно спремна” да управу над српском територијом (изузев делова који су тајним уговором од 6. септембра 1915. обећани Бугарској) „препусти царско-краљевској влади”.⁷ Међу собом су водеће немачке личности износиле потпуно супротна гледишта. Шеф Генералштаба је, на пример, писао државном секретару за спољне послове како он сматра да аустроугарски представници немају никакво право да изјављују „да ’западно од уговорене границе [са Бугарском] почиње царско-краљевска интересна сфера’ [...]”;⁸ државни секретар му је одговарао да се с њиме слаже.⁹

Оно што су Немци радили на самом терену — и на Балкану и на Блиском истоку, па и у Србији — било је потпуно у складу са ставовима које су међусобно размењивали њихови водећи људи. Дипломате, војни команданти и познати публицисти Рајха понашали су се управо тако као да су привредници. Немачки морнарички изасланик у Софији је о посланику Рајха извештавао да „још и данас много више посвећују пажњу сваком немачком трговцу [...] него великим питањима рата и политике”;¹⁰ начелник штаба групе армија „Макензен” је 28. октобра 1915. писао да се толико бави питањима рудника бакра и извоза пшенице да мисли о себи да је трговачки агент, а не генерал.¹¹ На Блиском истоку се само даље потврђивало оно што је аустроугарски војни изасланик још 4. фебруара 1915. описао овим речима: „Ми у сваком случају морамо схватити да ће Немци тежити да целу Турску сматрају искључиво својом интересном сфером и да ће настојати да нас у могућој мери искључе као конкуренте”;¹² овај извештач је писао 14. октобра да „већ и свако дете види” како у Турској „Немци сасвим очевидно настоје да у своје руке добију сва утицајнија места”.¹³ У новембру је у Немачкој створено и ново, чини се често по реду, удружење за послове с балканским и блискоисточним земљама, Немачко-оријентално трговачко друштво (Deutsch-Orientalische Handelsgesellschaft).¹⁴ Врло је карактеристично да је Густав Штреземан (Gustav Stresemann), тада једна од водећих

⁷ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Zahl 114-B/P, Berlin den 27. Dezember 1915.

⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Bonn (AA-Bonn), политички Оxfорт, Seite 1134, Grosses Hauptquartier Nr. 2., Band 1, den 3. März 1916.

⁹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 320—323.

¹⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, in Freiburg (BA/MA Freiburg), RM 3, v. 2949, Sofia den 16. Oktober 1915.

¹¹ H. Meier-Welcker, *Seeckt*, Frankfurt a.M. 1967, 68.

¹² KA-Wien, Nachlass Conrad (NC) Bd. 7, Res. Nr. 65.

¹³ KA-Wien, NC, Bd. 7, Res. Nr. 634.

¹⁴ L. Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914—1918, Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus*, Berlin 1963, 145. Вид. такође: F. Klein, *Die Rivalität zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn in der Türkei am Vorabend des ersten Weltkrieges*, y; *Politik im Krieg 1914-1918*, Berlin 1964, 1—21.

личности немачке тешке индустрије, у другој половини јануара 1916. одлучио да крене на студијски пут преко Балкана до Цариграда не само зато што је био заинтересован за послове са земљама које је обилазио него и стога што је страховао, како је објаснио државном подсекретару за спољне послове, да су ови интереси угрожени пошто се с немачке стране поступа тако да се може створити штетан утисак како Немци с Турском, а слично и с Бугарском, поступају „као са освојеном колонијом”.¹⁵

С продором војски трију нападачких држава у Србију, жижа ривалства постало је подручје ове земље, тим пре што се показало да су нападачке трупе управо средство да се постигну посебни привредни циљеви својих држава. Нарочито се немачка 11. армија показала као продужена рука привреде Рајха, јер је поседала руднике, најважније фабрике и саобраћајнице, а и односила пољопривредна добра. Све војне власти Рајха, почев од Пруског министарства рата до команди на терену, вршиле су велики притисак на бугарске власти да им уступе све важније привредне објекте који су лежали на оним српским територијама које су Бугарској биле обећане уговором од 6. септембра 1915.¹⁶ Водећи људи Монархије јасно су видели куда ствари воде, па је, на пример, Министарство спољних послова у Бечу 27. децембра 1915. послало амбасадору у Берлину овакву основу за његово држање: „Немачко војно вођство тако искоришћава у привредном погледу области које је окупирало у руском делу Пољске и у Србији да не само чини да расте беда него доводи и до трајног економског осиромашења становништва и у будућности [...]. У Србији се испољава безобзиран привредни поступак немачких команди. Средства земље искоришћавају не осврћући се на потребе и будућност становништва, и то скоро искључиво да би се покриле потребе Немачке. Реквирирају у великим количинама стоку, житом, брашно, вино, со и петролеј; чак су импровизовали и кланице свиња и њихове производе шаљу у Немачку. Такође, не само да је и овде већ дошло до појаве глади него и до страховитог осиромашења становништва”.¹⁷ У међувремену је царско-краљевска амбасада у Берлину низом нота на дневни ред ставила сва кључна питања проистекла из ривалства с Рајхом: 21. новембра, да на територијама које нису обећане Бугарској буде уведена аустро-угарска окупациона власт;¹⁸ 24. новембра, чим почне рад окупациона управа, да немачке војне власти предају аустро-угарским „све железничке линије” које држе, а да спорна питања с Бугарском реши

¹⁵ AA-Bonn, пописник Kent, II, S. 232, Nachlass Stresemann, Bd. 158.

¹⁶ A. Mitrović, *Tajni ugovor između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915*, *Međunarodni problemi*, 3—4, 1978, 47—65; Z. Avramovski, *Opređenje Bugarske za Centralne sile u prvom svetskom ratu*, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, *Zbornik radova* 1, Beograd 1980, 61—99.

¹⁷ HHStA-Wien, PA I, K. 973, Nr. 5893.

¹⁸ AA-Bonn, Oxfort, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 484 pol.

Беч непосредно са Софијом;¹⁹ 1. децембра, да рудници Мајданпек, Рудна глава и Бор буду предати Монархији;²⁰ 12. децембра, да царско-краљевске војне власти преузму железницу Смедерево — Ниш, која се налази у немачким рукама, и Скопље — Митровица, која се налази у бугарским рукама;²¹ 24. децембра, да је, на кораке из Беча, бугарска влада одговорила да је спремна на договоре са аустро-угарском владом о Бору и Мајданпеку уколико се томе не би противила немачка влада.²²

Ипак, у обе државе су меродавни чиниоци били свесни да се решење мора наћи нагодбом. Стручњаци и водеће личности привредних министарстава Монархије су током те јесени у више махова поновили став да је постављени задатак њихове државе на југоистоку „нерешив без учешћа Немачке у нашој привредној сфери утицаја на Балкану”.²³ У немачким високим војним телима и крутовима експерата надлежних министарстава такође су увиђали да се бар унеколико мора изићи у сусрет аустро-угарским захтевима и интерно су у првој половини децембра били сагласни да Мајданпек треба препустити Аустро-Угарској у експлоатацију.²⁴ Само, Немци су најпре зато што су схватили да савезничкој Монархији морају бар нешто препустити, све до првих дана 1916. године настојали да практично узму што више пре него што седну за преговарачки сто. Супротно саветима свог посланика у Софији, да с Монархијом треба постићи „јасан споразум” с циљем да се „искључи свака конкуренција” и да се тиме створе услови да заједничким иступањем двеју царевина буде омогућено „једноставније споразумевање с Бугарском”,²⁵ Немци су настојали да најпре добију све што желе од Бугарске да би, како је то формулисано у Пруском министарству рата, та „чињеница” дала Рајху „тежину” у преговорима са аустро-угарским представницима.²⁶ Према Аустро-Угарској су зато следили тактику одуговлачења или, у најбољем случају, улажења у неке претходне договоре, а главне напоре су и даље усмеравали према Бугарској, користећи се при томе тиме што су они финансирани учешће Бугара у рату, што су лакше него Монархија могли излазити у сусрет све већим бугарским претензијама на територије Србије и што су њихове трупе држале делове територија које су биле обећане Бугарској (а на којима су и лежали же-

¹⁹ AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 490 pol.

²⁰ Zentrales Staatsarchiv in Potsdam (ZStA-Potsdam), Auswärtiges Amt (AA), Nr. 3675, Nr. 491 pol.

²¹ AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg 14d, Bd. 1, Nr. 505 pol.

²² ZStA-Potsdam, AA Nr. 3675, Nr. 528 pol.

²³ Allgemeines Verwaltungsarchiv in Wien, Handelsministerium-Sektion IV, den 18. Oktober 1915.

²⁴ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 19. November, den 3. Dezember, den 28. Dezember 1915.

²⁵ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 2. Dezember 1915.

²⁶ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 3675, den 28. Dezember 1915.

лезничка пруга и рудници које су желели). На четири прве, од укупно пет, аустро-угарских нота одговорили су само једном нотом, датираном 24. децембра 1915, у којој је стајало: да се прихвата да Аустро-Угарска и Бугарска организују окупационе управе на територији Србије, да је Србија за Немачку „област снабдевања и транзита”, те да она тражи слободан пролаз кроз ову земљу и право на коришћење њених сировина и намирница, да железница Моравско-вардарском долином, као и град Крагујевац са железницом која до њега води, треба да остану у рукама немачких војних власти, да Борски рудник остаје Немачкој,²⁷ да Мајданпек може да припадне Аустро-Угарској, да о Рудној глави немачка влада резервише право накнадно да одговори и да Плакалница може бити под заједничком управом, с тим да руду деле Аустро-Угарска и Немачка (и то „у крајњем случају према истом кључу по коме се деле куповине у Бугарској и Турској”).²⁸ Међутим, основу захтева према Бугарској немачки Генералштаб је бугарском Генералштабу изнео овако: „Искористићавање рудних богатстава која су већ у експлоатацији или која ће тек бити откривена на целој територији која се препушта бугарској војној управи, право је немачких војних власти. Бугарско војно вођство се обавезује да немачку управу и њене органе подржава и помаже свим средствима. С друге стране, реч није о преседану који ће важити у време кад наступи мир; у питању је, дакле, само коришћење у војне сврхе и док траје рат”.²⁹ Реч је била о долинама Велике и Јужне Мораве, с тим што се захватало дубоко у источну Србију. Стварно, Немци су рачунали на много већу област, која је касније укључивала, на пример, и базен рудника Бор и Вардарску долину, а и добар део Косова. За област коју су оцртали у мартовском допису, бугарско војно вођство је на немачке захтеве свој пристанак дало 10. децембра, што је још једном и посебно потврдило 20. децембра 1915. Бугарска влада је на седници од 17. децембра такође заузела начелан став да треба да удовољи тражењима Рајха. Коначно, 29. децембра 1915. врховне команде Немачке и Бугарске су склопиле војну конвенцију о немачком праву на коришћење привредних добара на тлу окупиране Србије.³⁰ Питање железница је било привремено ре-

²⁷ А. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916*, *Историјски гласник*, 1—2, 1979, 27—55.

²⁸ NHStA-Wien, Pa I, K. 973, J. Nr. 37603.

²⁹ AA-Bonn, Oxford, S. 232, Bulgarien 7, Bd. 36, Nr. 1450.

³⁰ О свим договорима и споразумима знамо на основу помена у немачким документима из каснијих ратних месеци и година. На пример, на Конвенцију од 29. децембра 1915. позива се немачко-бугарски уговор о Бору од 5. маја 1916. Међутим, подаци којима располажемо на основу истраживања у главним немачким и аустријским архивима указују на нарочити значај договора од 20. децембра (при чему се подвлачи важност писма шефа бугарског Генералштаба) за који се везује оно што је уговорено 10. децембра 1915, док се Конвенција потпуно занемарује.

шено првих дана јануара 1916. Пруга Смедерево—Ниш и њен опранак Лапово—Крапујевац дошли су под управу немачке Седме војне железничке дирекције, у којој је Аустро-Угарска имала свог опуномоћеног официра; иста Дирекција је добила и управу на линији Београд—Велика Плана, али је службу вршила аустро-угарска Друга железничка чета; линија Ниш—Скопље—Велес—Бевђелија била је поверена посебној бугарској дирекцији, која је такође била потчињена немачкој Седмој дирекцији; од пруте Косовска Митровица—Скопље, део од Митровице до Приштине добиле су аустро-угарске војне власти, а део од Приштине до Скопља бугарске.³¹

Споразум у Бечу

Размене мишљења и договори Немачке и Аустро-Угарске о решавању проблема међусобног ривалства на Балкану и Блиском истоку текли су у исто време кад и преговори о решавању сукоба око поделе плена на тлу Србије. Један привремени споразум су две царевине склопиле још 27. новембра 1915.³² Последња фаза ових настојања одиграла се у Бечу и била је кратка: преговори су трајали само два дана, наиме 7. и 8. јануара 1916, с тим што је већ другог дана био потписан и уговор.³³ На дневни ред је било стављено питање „куповања сировина у Турској и Бугарској”, и то „најпре за обостране војне потребе”. Међутим, иако је на прво место било стављено „куповање” сировина, бечки договори су се односили на метале и, нарочито, на експлоатацију рудника. Преговори су вођени на нивоу министарства рата, а преговарачи су били високи чиновници а не министри. Аустро-угарско Заједничко министарство рата представљали су секцијски шеф Ладислав Јажебецки (Ladislaus Jarzebecki) и главни интендант Франц Птачек (Franz Ptacek), а Пруско министарство рата мајор Михаелс (Michelis) и ритмајстер Харт (Hardt). Дневни ред и ниво преговора и преговарача откривају да се проблем ривалства хтео решити само сагласно практичним потребама рата, а не политичким раширшавањем узрока.

Резултати преговора изнесени су у два документа. Први од њих је носио наслов *Уговор*.³⁴ На њега су, на левој страни,

³¹ KA-Wien, Kriegsministerium (KM), Präs. 51-Z/2/1916.

³² Овај привремени споразум је поменуто у *Уговору* од 8. јануара 1916 (вид. напомену бр. 33). Треба приметити да се у књизи: Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 455, помиње аустроугарско-немачко-бугарски војни уговор, очевидно привредног карактера.

³³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv-Abteilung IV, Kriegsarchiv in München (Bay-HStA KA-München), Bund 183, *Abkommen*, Wien am 8. Januar 1916.

³⁴ Bay-HStA KA-München, Bund 183, *Abkommen*, Wien am 8. Januar 1916.

своје потписе ставили немачки преговарачи Михелис и Харт, а на десној један од двојице аустро-угарских преговарача, тј. само Јажебецки; на том документу је стајало: „Беч, 8. јануара 1916”. Основни циљ Уговора био је овако одређен: „осигуравање сировина [...] које се могу добити у Бугарској и Турској за покривање обостраних војних потреба, у првом реду, а такође и сређивање источног тржишта искључивањем трговачких шпекулација и избегавањем међусобног ривалства”; „с обзиром на саобраћајне тешкоће које постоје на Истоку [...] тамошња транспортна средства ставити на располагање ради одашиљања сировина за којим постоји битна војна потреба”. Уговор је обухватао „све сировине које сада или касније долазе у обзир за војне сврхе”, тј. „све влакнасте материје (текстилне сировине)”, кожу разних врста, сирови каучук, гутаперку, гуме свих врста и сл., као и „помоћна средства за ратну индустрију, нпр., боразит, боракс, хромову руду и бромову једињења”. Овим је престајала и важност договора од 27. новембра 1915.

Наруџбине и организација посла у Турској биле су препуштене Пруском министарству рата, а у Бугарској аустро-угарском Заједничком министарству рата, с тим да раде договорно. Све што би се купило а било транспортовано сувим путем у Аустро-Угарску делило се између Монархије и Рајха у сразмери 5 према 6, а што би се транспортовало воденим путем, у сразмери 1 према 1. Обе стране су се обавезале да ће у Софији и Цариграду предузети кораке да „спрече отицање сировина из Бугарске и Турске преко поште”. Ради надгледања извршавања овог уговора, Пруско министарство рата је за своје опуномоћенике именовало у Цариграду капетана Зелигера (Seeliger) и у Софији капетана Едлера фон Гербица (Edler von Görbitz), а Заједничко министарство рата у Цариграду капетана Леа фон Пауера (Leo von Pauer), а у Софији напоручника Ханса Аресин-Фатона (Hans Aresin-Fatton).

Важно место у уговору је дато Немачко-оријенталном трговачком друштву оном за које смо поменули да је створено у новембру 1915. У Уговору је стајало да су оснивачи Друштва Немачка банка (Deutsche Bank) и Немачка оријентална банка (Deutsche Orientbank), а да оснивачима приступају такође аустријске и мађарске велике банке према избору који изврше аустријско и мађарско министарство финансија. Немачко-оријенталном трговачком друштву се обрачунавала стопа од 3 одсто од укупне цене, с тим да све камате и трошкови смештаја и осигурања робе оптерећују цену роба. Посебно му се додељивало право куповања вуне у Бугарској, али с тим да оно као свог службеника прими једног аустријског или мађарског стручњака за вуну, као и влакнастих сировина, овчије, јагњеће и козје коже, боразита и боракса, за шта је само оно било надлежно и у Бугарској и у Турској. Слично се може рећи и када је реч о „бурет-свили, као и свили уопште, уколико она служи војној сврси”, ради чега му је

био прикључен и један нарочити „купац кога је у Турску послало краљевско Пруско министарство рата”.

Србија, око чијих су се привредних блага током претходне јесени две савезничке царевине међусобно оштро сукобиле, добила је у споразуму од 8. јануара 1916. цео један посебан члан, мада кратак и са садржајем начелног карактера. Тај члан је гласио: „Горе наведена начела ће бити на аналоган начин примењена на Србију. Појединости ће бити утаначене кад буду познате одредбе које уговарају две врховне команде.” Међутим, тешко је рећи који су то начелни ставови доиста бити применљиви на Србију, па се чини да је ово питање намерно остављено по страни; то значи да се остављало стање које је постигнуто ратним операцијама и преговорима.

Други документ носио је назив *Посебан уговор који се односи на метале*,³⁵ чини се неоспорним да је у питању додаток Уговору, мада је, можда, реч и о једном посебном прелиминарно склопљеном уговору који је током преговора 7. и 8. јануара 1916. само прихваћен и прикључен уговору о сировинама.³⁶ *Посебан уговор* се састојао од два дела. Први је садржао договор о „купљеном односно реквирираном бакру, месингу, црвеном ливу за осовинске лежаје, бронзи, олову, антимуону и никлу”. Почетни став је понављао начелну поделу интересних сфера: „Куповина у Бугарској треба да буде потпуно препуштена аустро-угарској влади, а куповину у Турској искључиво ће проводити Пруско министарство рата.” По другом ставу се „подела купљених метала спроводила тако да све што са Балкана дође сувоземним путем припадне Немачкој и Аустро-Угарској сразмерно односу 6 према 5, а да се све што са Балкана дође воденим путем подели у односу 1 према 1”. Међу техничким одредбама, ове две се чине најважније: стварала су се „два сабирна места, аустро-угарско у Будимпешти и немачко у Хамбургу, с тим што ће у Будимпешти један представник Пруског министарства рата а у Хамбургу један представник аустројске Централне за метал надгледати истовар и сортирање метала”. Други одељак *Посебног уговора* носио је наслов „Рудници”, али је садржао одредбе о само два рудника. Прва два става су гласила: „Плакалница у Бугарској и Бор у Србији биће у немачким рукама, али тако што ће Аустро-Угарској бити испоручивана трећина у Бору и половина у Плакалници произведеног материјала

³⁵ Bay-HStA KA-München, Bund 183, *Sonderabkommen betreffend Metalle*.

³⁶ Увид у околности говоре у прилог томе да ову могућност не треба унапред искључивати. На другој страни, чини се извесним да је постојао бугарско-немачки јасан договор о Борском руднику. Д. Милић, нав. дело, 484, помиње „споразум између Немаца и Бугара о коришћењу Борског рудника” који је „имао ступити на снагу 5. јануара 1916”; у уговору од 5. маја 1916. се каже да Пруско министарство рата има право да Бор експлоатише почев управо од 5. јануара 1916 (вид. текст овог уговора у прилогу чланка наведеног у напомени бр. 27).

онако како се он произведе у топионицама. Укупни трошкови, тј. за стављање у погон оба ова рудника, за наднице радницима, за трошкове производње и за транспорт, биће подељени, што се тиче Бора, тако да једном трећином оптерећују Аустро-Угарску а две трећине Немачку, а што се Плакалнице тиче, дели се у односу 1 према 1 [...]. Сви метали и производи топионица који долазе са Балкана смеју бити употребљени за војне сврхе обеју земаља." Даље је било предвиђено да од будуће производње топионица двају рудника буду покривени издаци које Немачка има због утрошка својих количина метала ради снабдевања муницијом Бугарске и Турске; због тога се предвиђало да ће се вршити прерачунавање колико ће доиста припасти Аустро-Угарској (која ипак не би могла добити мање од четвртине производа Плакалнице и петине производа Бора).

Од рудника који су раније били предмет спора, Немци су нотом од 24. децембра 1914. Мајданпек прегустили Аустро-Угарској, што је *Посебним уговором* само прећутно потврђено. Питање Рудне главе је остало нерешено.

У спровођењу Уговора средишње место добило је Немачко-оријентално трговачко друштво. Реч је била о једном од више тзв. „ратних друштава“ која су настала у Немачкој на тај начин што је држава ангажовала приватни капитал ради обезбеђивања што снажнијег функционисања ратне економије земље. Оперативно средиште Немачко-оријенталног трговачког друштва било је смештено у Цариграду, а његово главно седиште било је у Бремену, великом лучком, старом ханзеатском граду на обалама Северног мора. Иако су се као оснивачи Друштва појављивале Немачка банка и Немачка оријентална банка, оне су само биле заступнице великих бременских и хамбуршких трговаца с прекоокеанских подручја који су у условима светског рата, пошто је британска поморска блокада Немачку потпуно одсекла од далеких тржишта, тражили прилику за велике послове на Блиском истоку. То да је у *Уговору*, који је по карактеру био чисто војни споразум, истакнуто место добио немачки приватни капитал није друго до још један пример тесне повезаности немачке државе и капитала у тежњама за ширењем моћи и тржишта. Пошто је споразум у Бечу почивао на интенцији да се бар ублажи ривалство Рајха и Монархије при набавци сировина, њиме је било предвиђено да се Немачко-оријентално трговачко друштво од чисто немачког бар унеколико претвори у мешовито друштво, тј. у друштво у којем ће уз немачки учествовати и аустро-угарски капитал. Међутим, идеја о ангажовању аустро-угарског капитала у оквиру наведеног немачког друштва била је остварена другојачије него што је то било предвиђено бечким споразумом. Најпре, у Монархији су одлучили да уместо „великих банки“ сарадњу са Немачко-оријенталним трговачким друштвом повере аустријском Друштву за ратне сировине (Kriegsrohstoff-Gesellschaft m.b.H.) и

мађарским Удруженим централама за сировине земаља Свете мађарске круне (Die Vereinigung der Rohstoff Zentralen der Länder der Heiligen Ungarischen Kronen).³⁷ У оба случаја реч је била о два из низа удружења приватног капитала („друштва са ограниченим јемством“) а под вођством државних цивилних или војних установа, која су почев од јесени 1914. настајала у Монархији са циљем привредне мобилизације ради успешног вођења рата.³⁸ Затим, за разлику од предвиђеног споразума, ова два удружења нису ступила у Немачко-оријентално трговачко друштво као његови саоснивачи него су се с њим „сврсноходно повезала“ ради „преузимања и спровођења“ циљева Уговора од 8. јануара 1916, тј. ради куповања сировина у „Турској, Бугарској и евентуално Србији“. Оваквим повезивањем настало је Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину (Deutsch-Österreich-Ungarische Einkaufs-Vereinigung, скраћено Döving).³⁹ Удружење је одмах као своје прихватило организацију коју је већ изградило Немачко-оријентално трговачко друштво, а на његовом челу био је Одбор који су чинила два представника Немачко-оријенталног трговачког друштва и по један представник аустријског и мађарског удруженог партнера. Уговор о стварању Немачко-аустријско-мађарског удружења за куповину носи два датума: Беч 5. фебруара 1916. и Берлин 10. маја 1916.⁴⁰

Убрзо је Уговор од 8. јануара 1916. био замењен актом који је носио назив *Допуњени уговор* и који је потписан у Берлину 11. маја 1916.⁴¹ Стварно, у питању је био текст из јануара месеца, само негде скраћен, негде боље формулисан, а понегде допуњен. Формално је највећу новину представљао дописан опширни члан 2а, који се односио на свилене отпатке, чауре и сирову свилу. Важније је то што је у тексту од 11. маја уместо Немачко-оријенталног трговачког друштва било наведено Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину. И уз Допуњени уговор ишао је као посебан документ *Посебан уговор о металима*, који се, као и у првобитној верзији, састојао од два одељка. Други одељак, који је садржао одредбе о Плакалници и Бору,

³⁷ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума: »Wien, am 5. Februar 1916«. и »Berlin, 10. Mai 1916«.

³⁸ R. Riedl, *Die Industrie Österreichs während des Krieges*, Wien 1932, 28—45; H. Meelich, *Die Kriegswirtschaft Österreich-Ungarn 1914—1918, Wirtschaftsorganisation und Versorgungspolitik im ersten Weltkrieg*, рукопис дисертације бранјене на Бечком универзитету јуна 1976, 45—51; R. J. Wegs, *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914—1918*, Wien 1979, 26—30; E. März, *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913—1923, Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe*, Wien 1981, 127—137.

³⁹ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

⁴⁰ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

⁴¹ BayHStA KA-München, Bund 183, текст уговора без наслова а с два датума.

није био промењен, а први одељак, под насловом „Купљене од-носно реквириране руде, метали и легуре свих врста“, садржао је као новину то што је у прву тачку било унесено да се „измене од 11. маја 1916. на одговарајући начин односе и на метале”.

Допуњеним уговором од 11. маја 1916. коначно је оформљен споразум Немачке и Аустро-Угарске о решавању проблема међусобне конкуренције у набавци сировина на Балкану и на Средњем истоку. Споразум је почивао на подели интересних сфера, па је Балкан сматран аустро-угарским а Блиски исток немачким, али су, ипак, оба географска региона узимана као једна целина, и то тако што су Рајху припадале веће количине сировина. Такође, упркос стварању једног заједничког удружења за куповину сировина, немачки приватни капитал је добио предност посредством Немачко-оријенталног трговачког друштва. Одредба да „појединачне куповине” у Турској могу вршити тамо „насељена” немачка, а у Бугарској тамо „насељена” аустро-угарска друштва, такође је немачкој страни доносила предност и с обзиром на величину и богатство територија Турског Царства и с обзиром на знатно већу развијеност и снагу немачких „ратних друштава”. У погледу рудника у Србији и Бугарској, споразум је давао јасну предност Рајху.

Остваривање споразума

Споразум о заједничкој набавци и подели само једне групе сировина никако није могао и стварно прекинути међусобно ривалство Немачке и Аустро-Угарске. Наиме, две државе су овим непополитичким споразумом одстраниле неке тачке међусобних трвења у време рата, али се ни једна ни друга нису одрицале тежњи да своју шаку ставе бар на значајнији део најважнијих природних богатстава Балкана и Блиског истока.⁴²

И у једној и у дутој царевини су током целог рата објављиване публикације и часописи који су исказивали тежњу за продором у југоисточном правцу.⁴³ Неретко су о томе сасвим јасно говорили већ сами наслови. Тако је берлински Савез за подстицање немачке спољне трговине (*Verband zur Förderung des deutschen Aussenhandel*) објавио 1916. књижичку под насловом *Турска и Бугарска као тржиште немачке индустрије*,⁴⁴ а Трговач-

⁴² Непосредан циљ је био да се обезбеди скоро неограничена привредна експлоатација за потребе ратне економије, али је стратегијски циљ био да се стекне трајна добит, тј. обезбеди експлоатација и за будуће раздобље мира.

⁴³ У тим часописима и публикацијама су у једноличним варијантима изношене колективне идеје које су тада постојале у водећим слојевима Монархије, посебно у аустријском делу (о томе нешто више: А. Mitrović, *Balkanpläne der Ballhausplatz-Bürokratie während des Ersten Weltkrieges*, у Зборнику радова посвећеном Аустро-Угарској, издање Института за европску историју у Мајнцу).

⁴⁴ *Die Türkei und Bulgarien als Absatzgebiete der deutschen Industrie*, Bericht unseres nach dem Balkan gereisten Vertrauensmannes, Berlin 1916.

ка и занатлијска комора Надвојводства Аустрије (Handels- und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Österreich) штампала је 1917. као поверљив спис мишљење свог стручњака др. Е. Пистора (E. Pistor) под насловом *Садашња трговачка ситуација у Турској и Бугарској и учвршћивање тамошњег привредног положаја Аустрије*.⁴⁵ У ово су уплитане и друштвене науке. Слободно удружење за даље образовање у државно-правној струци (Freie Vereinigung für Staatswissenschaftliche Fortbildung) организовало је у Бечу између 10. и 22. марта 1916. шеснаест предавања о привреди и природним богатствима балканских и блискоисточних земаља, која су држали најпознатији аустријски универзитетски професори и водећи привредници, а председавао је секцијски шеф аустријског Министарства културе и просвете;⁴⁶ немачки Савез за социјалну политику (Verein für Sozialpolitik) одржао је у Берлину 6. априла 1916. дискусионни скуп о „привредном приближавању Немачког Рајха и његових савезника“, а у том оквиру је била разматрана, уз друге теме, и привредна конкуренција Рајха и Монархије на Блиском истоку.⁴⁷ Током исте године били су објављени материјали и бечког и берлинског скупа. Недељник „Привредне новине Централних сила“ (Wirtschaftszeitung der Zentralmächte), као заједнички званични орган Немачко-аустријско-мађарског привредног савеза и Немачко-аустријског привредног савеза, који је почео да излази 1916, неговао је, сагласно својој пропагандној сврси, тезе о нераскидивој економској повезаности Средње Европе, Балкана и Блиског истока. Часописи Ревизја Балкан (Balkan-Revue), који је почео да излази 1914, Дунав (Donau) односно Слободни Дунав (Die Freie Donau), који је излазио од почетка 1916, и Часопис за унутрашњу пловидбу (Zeitschrift für die Binnen-Schiffahrt), који је излазио од 1893, ишли су истим стазама. У Монархији је наспрам немачке публицистике стајао Аустријски месечник за Оријент (Österreichische Monatsschrift für den Orient), који је излазио од 1874.

Приватни крупни капитал и у Немачкој и у Аустро-Угарској непрестано је показивао најживље занимање за експлоатацију балканско-блискоисточног подручја. Немачка банка и Немачка оријентална банка већ традиционално су предводиле коначерне који су тежили да Турско Царство претворе у домен Рајха, а банка Дирекција дисконто друштва предводила је групу крупног капитала који је јуришао на природна блага Бал-

⁴⁵ E. Pistor, *Die derzeitige handelspolitische Lage in der Türkei und in Bulgarien und die Verbesserung der dortigen wirtschaftlichen Stellung Österreichs*, Wien 1917.

⁴⁶ *Balkan und Naher Orient*, vierzehn Vorträge, hrsg. von L. Cwikliński, Wien 1916.

⁴⁷ *Die wirtschaftliche Annäherung zwischen dem Deutschen Reiche und seinen Verbündeten*, hrsg. von H. Herkner, München 1916.

кана. Заинтересованост немачког капитала нарочито се и показала у стварању привредних друштва. Пре избијања рата постојала су три важнија друштва, године 1915. створено је још четири, рачунајући и, Немачко-оријентално трговачко друштво, а 1916. шест. То су били: Немачки савез за Левант (Deutscher Levante-Verband), Дрезденско друштво за Оријент и прекоокеанске земље (Dresdner Orient- und Übersee-Gesellschaft m.b.H), Средњоевропско трговачко удружење (Mitteleuropäische Handels-Vereinigung), Средиште за индустријску пропаганду на Оријенту (Industrie-Propagandastelle für den Orient) и Немачко-турско трговачко друштво (Deutsch-Türkische Handelsgesellschaft).⁴⁸ Конкуренција из Монархије је била знатно слабија. Да би државном интервенцијом учинио своју земљу привредно конкурентнијом у ривалству са савезничком Немачком, цар Карло I (Karl I) подстакао је стварање новог Оријенталног одељења за Турску и Бугарску у оквиру Заједничког министарства рата, које је као нарочита војно-привредна служба и основано 25. јуна 1917.⁴⁹ Међу привредним организацијама Монархије које су имале да се носе с немачким капиталом, на првом месту је било Аустријско друштво за Оријент и прекоокеанске земље (Österreichische Orient- und Übersee-Gesellschaft). И један део аустријских банкара створио је Групу за Оријент (Orientgruppe); реч је била о конзорцијуму који су чинили бечки Кредитни завод (Creditanstalt), као водећи фактор конзорцијума, Бечки банковни савез (Wiener Bankverein), Пештанска мађарска комерцијална банка (Pester Ungarische Commerzial Bank) и Мађарска општа кредитна банка (Ungarische Allgemeine Kreditbank). И појединачно су се банке Монархије усмеравале у истом правцу. Имовински кредитни завод (Boden-Creditanstalt) поставио је, на пример, пропрамску смерницу: „Нашу интересну сферу проширити на Балкан”.⁵⁰ Бечка Трговачка и занатлијска комора је на седницама својих секција 25. јуна 1917. донела „захтеве” које је требало испунити да би се појачао рад на Блиском истоку.⁵¹ Као што је група ханзеатских градова због поморске блокаде почела да тражи своју шансу на Блиском истоку, тако се и тршћански трговачки капитал из истих разлога усмеравао у том правцу.⁵²

Како је и колико је интересовање, али и агресивност, показивао немачки крупни капитал — у чему га је до краја подржавала држава — нарочито добро показује умножавање различитих друштва специјализованих за привредне везе с Бугар-

⁴⁸ L. Rathmann, nav. delo 144—147.

⁴⁹ R. J. Wegs, nav. delo 46—47.

⁵⁰ E. März, nav. delo, 235—239.

⁵¹ *Anträge des vereinigten Export- und Verkehrsausschusses der Wiener Handels- und Gewerbekammer, betreffend die Verbesserung der wirtschaftlichen Stellung Österreichs in der Türkei und in Bulgarien*, E. Pistor nav. delo, 29—31.

⁵² Ово следи из извора наведених у напоменама бр. 45 и 51.

ском, дакле са земљом коју је Рајх теоријски препуштао интересној сфери Монархије.⁵³ Године 1915, односно када су почеле деловати последице чињенице да је стратегија „муњевитог рата“ пропала, али и када је политичко приближавање Рајха и Бугарске далеко одмакло, у Немачкој су била стварена три таква „ратна друштва“: у Минхену, Немачко-бугарско друштво (Deutsch-bulgarische Gesellschaft), у Хамбургу, Хамбуршко удружење пријатеља Бугарске (Hamburger Vereinigung der Freunde Bulgariens) и у Софији Немачко-бугарско културно удружење (Deutsch-bulgarischer Kulturverein). Берлинско Немачко-бугарско удружење (Deutsch-bulgarischer Verein) основано је 30. новембра 1914. а регистровано 11. јануара 1915. За дрезденско немачко-бугарско уд-

⁵³ M. L. Flaningam, *German Economic Controls in Bulgaria: 1894—1914*, The American Slavic and East European Review. XX, 1961, 99—108; Т. Влахов, *Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1918*. г.; J. Petzold, *Die Forderungen des deutschen Imperialismus an Bulgarien im März 1918*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 27, 1979. 235—249. Монархија се трудила да одржи своју позицију у Бугарској употребљавајући и културна средства (P. Bachmaier, *Die Kulturpolitik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien im Ersten Weltkrieg*, *Osterreichische Osthefte*, 23, 1981, 430—451). Бечки кредитни завод је 1916, у оквиру својих балканских и блискоисточних тежњи, настојао да у своје упориште претвори софијску Балканску банку (Banque Balkanique); бечки Имовински кредитни завод, радећи с Пештанском мађарском комерцијалном банком, покушао је 1917. да исти циљ постигне потчињавањем Опште бугарске банке (Banque Générale de Bulgarie). Учинак оваквих покушаја капитала био је мали због немачке привредне и политичке надмоћности (E. März *nav. дело.*, 234—236). Иако чињенице показују да је немачки морнарички изасланик у Софији с претеривањем ценио успех аустро-угарских ривалских настојања, његова разматрања треба узети у обзир јер се и из њих види оторченост конкуренције двеју савезничких царевина. Овај изасланик је 5. јуна 1917. између осталог известио: „Аустро-Угарска од почетка ради свим силама на томе да себи обезбеди привредне предности на Балкану [...]. Свим средствима настоје они да свуда продру [...]. Овде ћу поменути само чешког Јеврејина Фанту (Fanta), рађијег директора Источних Железница у Бугарској, који сада против нас потпуно отворено подбуњује и говори заједно с другима, тако да се може наслућивати да има званичну подршку [...] Треба даље поменути новог аустро-угарског војног изасланика, пуковника Танкоша (Tanczos), изузетно спретног човека мађарско-јеврејског порекла [...]. који у недостатку војних задатака ради за аустројске пословне интересе, и то несумњиво по налозима с високих места и великим средствима. У његовом случају је сада дошло до непосредне политичке подршке [аустро-угарске] владе [...]. Покушава се да се политичком предусретљивошћу удвори и тиме добије далекосежне привредне концесије [...]. Истовремено су преплавили агентима Македонију и област Мораве, па је јасно да је Аустро-Угарска на најбољем путу да стекне привредну хегемонију на Балкану, односно да нас привредно искључи [...] Ми подржавамо Турску. Аустро-Угарска помаже Бугарску [...]. Овај рат је у првом реду привредни рат. Супротно нама, то је Аустро-Угарска јасно сазнала када је реч о Балкану. Она нас на том тлу трговачко-политички туче тако упорно и безопзирно да би јој у Паризу и Лондону могли честитати. Дошло је последњи тренутак да ми одлучно наступимо политички у Бечу и Софији, а с немачким трговцима у Старој и Новој Бугарској [тј. у предратним границама Бугарске и у окупираним областима Србије]” (BA/MA-Freiburg, RM 3, v. 2979).

ружење (Deutsch-bulgarische Vereinigung) нисмо могли да утврдимо када је основано. Задаци ових друштава били су овако одређени: „културно и привредно приближавање Бугарској” или „подстицање трговачких односа између Бугарске и Немачке”. Није незанимљиво уочити да је на челу удружења у Софији, које би према имену требало да има културне циљеве, био софијски представник фирме „Круп” (Krupp), извесни др Шевен (Dr. Schöven); уосталом, култура је узимана као средство идеолошког утицаја, које је требало да допринесе остваривању привредних, односно, у ствари, привредно-политичких циљева. Године 1916. створена су најважнија од ових друштава. Најзначајније је било оно које се звало Институт за привредни саобраћај с Бугарском (Institut für den Wirtschaftsverkehr mit Bulgarien); основали су га средином 1916. Централни савез немачких индустријалаца (Zentralverband Deutscher Industrieller), Савез индустријалаца (Band der Industriellen) и Савез пољопривредника (Bund der Landwirte), дакле елита немачке привреде, а као његов протектор фигурирао је сам бугарски краљ Фердинанд I. Исте године образовано је Немачко-бугарско друштво у Берлину, које је у свом програму имало као циљ да „подстиче целокупне духовне и привредне односе између Немачке и Бугарске” и чији је председник био војвода од Шлезвиг-Холштајна Ернс Гинтер (Erns Günther), док је њиме стварно управљао др Густав Штреземан.⁵⁴ Упоредо је деловала и банка

⁵⁴ ZStA-Potsdam, AA, Nr. 5237, допис Службе унутрашњих послова Рајха Министарству трговине и заната од 10. марта 1917; ту и: *Bericht über das Geschäftsjahr 1916 des Instituts für den Wirtschaftsverkehr mit Bulgarien*. Уп: L. Rathmann, *нав. дело*, 146. Истијаске немачке тежње према Бугарској овако је изрекао цар Вилхелм II (Wilhelm II): „Правовремено припремити привредни продор у Бугарску после рата” (AA-Bonn, Oxford, S. 250, Bulgarien 24 geheim, o. Bd, извештај представника Министарства спољних послова у царској пратњи канцелару Рајха, бр. 75 од 25. јуна 1916). Развијена је и теза о „допунским привредама”, карактеристична за немачки империјализам уопште. Руководилац Одељења за трговинску политику Министарства спољних послова Херман Јохнес (Hermann Johannes) током пролећа 1916. је ову тезу развијао у интерним меморандумима: „Бугарска је аграрна земља [...]. Она је зато упућена на увоз индустријских производа и радо ће узимати немачку робу. И обрнуто, Немачка је деловито или потпуно упућена на то да из иностранства увози оне производе које има Бугарска [...]. Немачка може да [Бугарској] помогне капиталом и материјалом за изградњу железница и фабрика” (ZStA-Potsdam, Reichskanzlei, Nr. 2458/2). Немци су нарочито настојали да за себе обезбеде искоришћавање тла делова Србије под бугарском окупацијом и држали се тактике из децембра 1915. Војне уговоре о пољопривреди склопили су с Бугарском у јануару 1916 (када су „на искључиво коришћење”, укључујући и балтованску обраду, добили округе Пожаревац, Туприцу и Зајечар), 15. октобра 1916, 26. јануара, 8. маја и у октобру 1917. (P. Kirch, *Krieg und Verwaltung in Serbien und Mazedonien 1916—1918*, Stuttgart 1928, 25—30; T. Vlahov, *нав. дело*, 264); уговор о Бору склопљен је 5. маја 1916. (А. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику*), а о пруги рудника у источној Србији 17. августа 1917. (AA-Bonn, Oxford, S. 1094, Weltkrieg Nr. 14d, Bd. 2). У јесен 1916. у немачке руке су дошле све железнице у источној Србији, с тим што је бугарска влада 9.

звана Дирекција дисконто друштва,⁵⁵ која је, видећи у околностима које је стварао рат праву прилику да крунеше свој ранији рад, на челу посебног конзорција банака и банкарско-индустријског концерна, управо као зајмодавац бугарској држави настојала да оствари своје циљеве.⁵⁶

При остваривању Споразума од 8. јануара/11. маја 1916,⁵⁷ немачки капитал у оквиру Немачко-оријенталног трговачког дру-

новембра прихватила да Немцима уступи и целу линију Ниш—Софија (Т. Влахов, *нав. дело*, 256). Значајно је што су Немци у марту 1916. журили да отворе конзулат у Београду како би и у аустро-угарској окупационој зони у Србији заштитили своје трговачке интересе (AA-Bonn, Oxfort, S. 1145, Grosses Hauptquartier Nr. 37, Bd. 1, Nr. 163 vom 13. März, Nr. 296 vom 14. März 1916).

⁵⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 326—327, 330, 387—389, 405—407, 410—415. Ако су бечке банке безуспешно покушавале да подјарме Балканску банку и Општу бугарску банку, и од њих створе своја упуоришта, Дирекција дисконто друштва је у софијској Кредитној банци (Banque de Crédit), коју је као своју филијалу основала 1905. године (J. Mendel, *Die deutschen Auslandsbanken am Balkan*, Balkan-Revue I, 1914, 23—24), имала моћно упуориште. Вид. и: *Bulgarien, Ein Merkbuch für den deutschen Kaufmann*, Direction der Disconto-Gesellschaft, Berlin 1916.

⁵⁶ Јоанес је у својим меморандумима у пролеће 1916. ценио: „Велика је тешкоћа у томе што Аустро-Угарска види у Балкану свој привредни домен из кога треба, ако је могуће, искључити и Немачку” (ZStA-Potsdam, Reichskanzlei, Nr. 2458/2). У пракси се показало да се у Рајху много не остврћу на ривалство свога савезника, свесни да су много јачи у сваком погледу. Ипак, нису смели претерано да кваре савезничке односе, па су Монархији понекад излазили у суорет, али и тада често да би аустројски и мађарски капитал могли да искористе у своје сврхе. Запазили смо поводом Штреземановог путовања до Цариграда, да је немачки крупни капитал страховао да би безобзирност према савезницима могла привредно да нанесе штете. И дрзденски Немачки привредни савез за Балкан и Оријент сврнуо је влади Рајха пажњу дописом од 29. јула 1916. да је нужно бити обзиран према савезничким земљама (BayHStA-München, Ministerium des Aeußern, Nr. 97551). Дирекција дисконто друштва је у своје конзорцијуме укључивала аустројске и мађарске банке из Групе за Оријент. Тако је поступало при стварању групе под мимијеријским именом Бугарско национално рударско друштво (Bulgarische National Bergwerks-Gesellschaft) за експлоатацију бугарских рудника Перника и Бобовдола (E. Mäzt, *нав. дело*, 233—234; о политичким проблемима око овог друштва вид.: R. von Mach, *Aus bewegter Balkanzeiten 1879—1918. Erinnerungen*, Berlin 1928, 237—239), као и групе за експлоатацију Борског рудника (A. Митровић, *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику*).

⁵⁷ Остварење бечког споразума и берлинских допуна споразуму било је праћено многим трвeњима између страна уговорница. Део Србије под бугарском окупацијом чини се да је у томе имао истакнуто место због недоречености односне тачке споразума. У лето 1916. дошло је до спора између Арезин-Фатова и фон Гербица — дакле оне двојице официра који су у документима споразума били поименично наведени као олупомоћеници у Бугарској — око права куповања сировина у „северном делу бугарске окупационе власти”, па је овај спор доспео до владе и врховних команди двеју царевина. Убрзо је уследио нов спор, овога пута око хромове руде из македонског рудника Орашје (KA-Wien, KM, Präs. 51-9/4-2/1916, den 29. Juli, den 3. August, den 13. August 1916). У лето 1917. на дневном реду је био рудник Рудна глава (AA-Bonn, Oxfort, S. 1145, Grosses Hauptquartier, Nr. 5, Bd. 3, J. Nr. 19922 P).

штва имао је знатно већу добит него аустро-угарски. Већ у пролеће 1917, дакле само после нешто више од годину дана, др Пиштор је ценио да је тај споразум „у форми у којој јесте, са аустријске тачке гледишта само за жаљење”. Пиштор је тачно видео да је „немачки фактор” стекао потпуну предност у набавци „неопходних производа”, без обзира на то што је „формално накнадно учињено да се појави и Аустро-Угарска под оквиром и у оквиру Немачко-аустријско-мађарског удружења за куповину”; објашњавао је да Удружење представља само неку врсту синдиката јер није заведено у трговачки регистар и да зато „у пословима правни субјект може бити само Немачко-оријентално трговачко друштво”; указивао је: „Немачка је, предузимљиво и гледајући у будућност, већ крајем 1915. почела да поклања бригу важним сировинским производима богате Мале Азије и створила је Немачко-оријентално трговачко друштво [...]. Стационарањем [у Цариграду] различитих немачких ратних друштава, она је проширила своје упориште и упоредо предузела претходне мере за набавку читавог низа других сировина [...]. Успешност немачке организације може се видети из тога што је Немачко-оријентално трговачко друштво већ купило и транспортовало преко 3000 вагона робе ради поделе између Немачке и Подунавске Монархије”.⁵⁸ Управо поводом Пишторовог извештаја, Трговачка и занатлијска комора у Бечу је под тачком 6 својих захтева тражила да се Немачко-аустријско-мађарско удружење за куповину „што је брже могуће тако престроји да у њему аустро-угарски интереси потпуно равноправно буду заступљени”.⁵⁹

Значај

Споразум Немачке и Аустро-Угарске постигнут у Бечу 8. јануара и допуњен у Берлину 11. маја 1916. значио је покушај двеју савезничких царевина да, док рат траје, отклоне међусобно ривалство на Балкану и Блиском истоку. Поред тога што је домашњ овог покушаја већ временски био ограничен, он се, уз то, односио само на куповину сировина, набавку метала и експлоатацију двају рудника (Бора у Србији и Плакалнице у Бугар-

⁵⁸ E. Pistor, *nav. дело*, 5. Још 4. новембра 1916. објавио је аустријски Привредник (Volkswirt) коментар у коме се каже да је Немачка „Још пре рата у привредној активности на Балкану претекла Аустро-Угарску” и како сада настоји да „искористи свој надмоћнији војни и политички положај у Цариграду да би испунили празнине које су настале потписивањем из Турске западних сила и да с Турском успостави нове привредне и финансијске везе”; даље се каже: „Постоји опасност да Аустро-Угарска у оштрој конкуренцији са енергичним и по капиталу способним немачким предузећима западне потпуно на споредан колосек, да аустријске банке, како се то и догађало често пре рата, у пословима на Оријенту учествују само у улози подређенога немачким банкама а да не могу утицати на послове самосталним одлучивањем” (наведено према: E. März, *nav. дело*, 236—237).

⁵⁹ *Anträge*, E. Pistor. *nav. дело*. 30.

ској), и то у ратне сврхе, а био је, даље, склопљен на нивоу министарстава рата, а не влада; потписали су га високи чиновници а не министри. Садржај споразума, ниво установа на коме је постигнут и службени положај потписника показују да није била реч о политичком споразуму чији је циљ да бар далекосежније спречи међусобно ривалство двеју страна потписница. Та чињеница открива да су потписнице избегавале свеобухватно и темељно расччишћавање проблема.

До споразума је дошло после успешне офанзиве на Србију у јесен 1915. и након завођења окупационих управа на тлу ове државе. Тај тренутак није случајно донео споразумевање. Већ у току продора нападачких армија у Србију дошло је до великих трвења између Рајха и Монархије око привредне добити, што је почело штетити савезничкој сарадњи. Такође, с окупацијом Србије су две средњоевропске силе под своју контролу ставиле највећи део Балкана, а тиме су добиле широк сувоземни мост с најбољим и најкраћим саобраћајницама до савезничке Турске и њених блискоисточних поседа; тиме су оне доведене у такву ситуацију да су и једно и друго морали покушати да остваре своје стратегијске тежње да оба ова региона претворе у своју интересну сферу. Због опречности тих тежњи, а посебно зато што је већ у Србији дошло до заоштравања међусобног ривалства, обе стране су у условима светског рата морале пожурити да нађу било какво споразумно решење.

При склапању споразума су у први ред дошли војни фактори и мотиви ратне привреде. Међутим, да је реч о другој суштини показивало је то што је у остваривању споразума водећу улогу добио крупни капитал. Наиме, реч је стварно била једино о налажењу тактичких решења која је наметало вођење рата, у основи су до изражаја ипак долазила дуготрајна привредно-политичка стремљења, чији је подстрекач и носилац у првом реду био крупни капитал обеју царевина.

Споразум је само унеколико ублажио, али не и отклонио ривалство док је рат трајао, па су се у пракси испољавале међусобно опречне тежње Немачке и Аустро-Угарске, а с њима и извесна трвења и сукоби. Скривен иза војних органа Рајха, немачки приватни капитал је стално стицао нове позиције и добити и у оквирима споразума и мимо њега, док су аустријски и мађарски капитал могли само да бележе губитке покушавајући да се боље организују ради евентуално успешнијег ривалског наступа.

Овај споразум је остао на снази до краја рата и представља основни документ о покушају ублажавања ривалства између двеју средњоевропских царевина, али тиме што је био ограничена вредности, и по формалним карактеристикама и по садржају, он потврђује чињеницу да је за потписнике био само нужан привремен компромис. То што су у њему Балкан и Блиски исток били обухваћени као јединствено подручје, говори само о томе

да су и за Рајх и за Монархију ова два региона по концепцији спајани у јединствену интересну сферу.

Дакле, споразум од 8. јануара/11. маја 1916. био је само потреби примерена погодба два империјализма, иначе међусобно јасно ривалска, усмерена ка балканско-блискоисточним подручјима, која су, и један и други, сматрали за простор свога ширења.

DIMITRIJE DJORDJEVIC

University of California
Santa Barbara

AGRARIAN REFORMS IN POST WORLD WAR ONE BALKANS
— A COMPARATIVE STUDY —

In the Balkans the end of World War I brought about the application of two revolutionary principles: self-determination of peoples and radical redistribution of land. The first shaped the new political map of South-Eastern Europe. The second aimed to return the land to those who tilled it. These accomplishments resulted from the war, and were stamped by historical legacy. They both influenced after the war, in a positive and negative way, the issues taken in the national and agrarian questions.

The war heritage was tragic for all Balkan countries, both the victors and the defeated. Serbia suffered a loss of one-fourth of her population, which accounted for two and a half times casualties that France suffered in the war.¹ Rumania suffered some 800,000 casualties and two thirds of her fertile land were exploited by the enemy.² Greece continued fighting after the war's conclusion until 1923. The tragic result was the unsuccessful campaign in Asia Minor. Bulgaria lost some 100,000 soldiers and had 300,000 wounded.³ Albania was invaded by all the belligerent parties in World War I. The Balkan battle-field was exposed to the looting by invading armies, loss of manpower, and economic and financial collapse.⁴

¹ J. Lampe, *Unifying the Yugoslav Economy 1918—1921: Misery and Early Misunderstanding*, D. Djordjević ed., *The Creation of Yugoslavia 1914—1918*, Santa Barbara — Oxford 1990, 139—152; Srpski Centralni Komitet, *Srbija po imovnom pogledu pre, za vreme i posle svetskog rata*, Geneva 1918.

² D. Mitrany, *The Land and the Peasant in Rumania, The War and the Agrarian Reform 1917—21*, New York 2nd ed., 1968, 308.

³ J. D. Bell, *Peasants in Power, Alexander Stamboliski and the Bulgarian National Union 1899—1923*, Princeton 1977, 122—123.

⁴ D. A. Dana, *Agriculture in Eastern Europe*, *Quarterly Journal of Economics* XXXVI, 1922, 122. For the general consequences of the war see: D. Mitrany, *The Effects of the War in South Eastern Europe*, New Haven 1936.

The establishment of new frontiers caused a massive resettlement of population. During and after the 1912—13 Balkan wars some 280,000 people crossed the new borders. The process continued throughout the 1914—18 war when some 400,000 people left their homes. Finally, after the Lausanne Peace Treaty 1,000,000 Greeks from Asia Minor flooded the Greek mainland and 400,000 Turks left for Turkey. It is estimated that during a single decade some 2.5 million people, or about 4% of the total Balkan population, was shifted to new surroundings.⁵ The war itself had multiple effects on peasantry. The peasants made up the bulk of Balkan armies and carried the main burden of the war. The killing and suffering radicalized the peasant masses. Slogans from the victorious October Revolution in Russia, promising the land to the soil-tiller echoed among the Balkan peasantry.⁶ The dissolution of the Habsburg Monarchy created a power vacuum in central Europe and the disappearance of the State establishment stimulated the revolutionary atmosphere of bitterness and disillusionment.

The unsettled situation frightened the governments of Balkan States. The only way to confront the situation was to introduce agrarian reforms and satisfy peasant thirst for land. The limitation of private property was already imposed by the needs of the war industry and the army's expropriation of food supplies. Extolled as a hero during the war, the peasant asked for his reward, especially those who were volunteers.

The settlement of refugees imposed a redistribution of land. The reform was facilitated by the fact that a good part of the estates in the former Habsburg and Ottoman States belonged to foreign aristocracy. Political incentives prevailed over the economic ones — a factor which had to determine to a large extent the issue of the Balkan agrarian question.

Besides the direct consequences of the war, the historical legacy was expressed in the variety of agrarian systems and characteristics of land tenure in the Balkans. This imposed the need to obtain a uniform system in new national states, but complicated practical issues by regional differences. In this regard, three large zones can be distinguished. In Serbia, Montenegro and Bulgaria prevailed a small and middle sized peasant land ownership which resulted from the successful national and agrarian revolutions in the nineteenth century. In the former Habsburg Monarchy (with the exception of Bosnia and Herzegovina), as well as in Bessarabia and the Old Rumanian Kingdom, a dichotomy of land ownership existed

⁵ L. Stavrianos. *The Balkans 1453*, Dryden Press Hinsdale Illinois 1958, 590. See also: J. Cambel — P. Sherard, *Modern Greece*, London 1968, 138—144; J. A. Lusacs. *The Great Powers and the Eastern question*, New York 1953, 32—33; Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Paris and Hague 1962.

⁶ F. Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslovenskim krajevima*, Zagreb 1957; B. Hrabak, *Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije*, Pregled 11—12, Sarajevo 1967, 419—438.

with the large land estate prevailing. Finally, in Bosnia and Herzegovina, as well as in the Southern Balkans (southern Albania, northern Epyrus, Thessaly, Macedonia and Thrace) the old Ottoman feudal system still survived. The Church and the State owned a good portion of land in Greece.

Different structures of land tenure determined the scope and issues of agrarian reforms. In Serbia, where the average property per household was 3.7 ha and where the larger estates made only 0.02% of the land (in 1905), no agrarian reform was necessary.⁷ However, this fact facilitated the ability of the Serbian dominated governments to approach the agrarian reform in other parts of the newly formed State, especially when directed against the foreign German, Hungarian and Moslem landlords. A similar situation existed in Bulgaria after the 1879 agrarian upheaval. During the following decades until 1914 a dichotomy in land tenure appeared. Although the small peasant lot (0.5—15 ha) still made 95% of total holdings or 74.8% of the land, some 618 Bulgarian landowners with properties over 100 hectares possessed 4% of the total arable land.⁸ Insignificant by Western standards, this emerging dichotomy aggravated the revolutionary atmosphere created by the war defeat and the loss of fertile lands in Dobrudja, which were assigned to Rumania.

A completely different picture was presented by the land structure of the former Habsburg Monarchy. The old order was incompatible with national emancipation. A flagrant dichotomy existed between the latifundia and the pauperized peasantry.⁹

In Carniola 332 farms over 100 ha covered one-fourth of all pastures and almost a third of all forests.¹⁰ In Croatia proper and Slavonia the estates over 500 ha possessed 22.5% of the total arable land. Small peasant lots (from 1—5 ha), which made 31% of all holdings, participated only with 7% in the ownership of the total arable land.¹¹ In Vojvodina the dichotomy was even larger. In southern Hungary owners of small lots (up to 2.6 ha) possessed 5.85% of land, while 3,768 latifundia (or 0.16% of all farms) had 32.3% of the land.¹² In Dalmatia the *kolonat* survived the 1848 abolishment of feudal relations.¹³ In 1910 there were still more than 10,000 *begs*

⁷ M. Mirković, *The Land Question in Yugoslavia*, The Slavonic and East European Review XIV, London 1935—6, 393.

⁸ J. Bell, *op. cit.*, 13, 69.

⁹ I. L. Evans, *Agrarian Reform in the Danubian Countries*, Slavonic Review VII, London 1928—1929, 604.

¹⁰ J. Tomashevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford 1955, 208.

¹¹ D. Djordjevic, *Die Serben, Die Habsburger Monarchie 1848—1918. Die Volker des Reiches*, III/1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1980, 754. — Some 8,42% of large farms controlled 27,6% of the total land.

¹² Tomashevich, *op. cit.*, 205.

¹³ A. Suppan, *Die Croaten, Die Habsburger Monarchie 1848—1918*, III/1 671. — At the beginning of the century 42,5% of the total land was under the *kolonat* system.

and *agas* in Bosnia and Hercegovina, with 444,832 serfs and tenants, of whom 333,714 were Serbs.¹⁴

A very similar situation existed in Rumania in 1918. In the province of Bukovina holdings over 2000 ha occupied 30.2% of the entire land and belonged to 63 persons. In the meantime 180,677 small owners (holdings under 5 ha) possessed 18.06% of the entire land.¹⁵ Large land estates prevailed in Transylvania also. Some 55% of Rumanian peasants, with holdings up to 10 ha, faced a situation in which the Magyar estates predominated.¹⁶ In the former Russian province of Bessarabia, the 1906 Stolypin agrarian reform left 43% of land in large estates and 8.2% in the hands of the Church and the State.¹⁷ In the Old Rumanian Kingdom, the domestic aristocracy, with estates over 100 ha covered 48.62% of the total arable land.¹⁸

In the south of the Balkans the remnants of Ottoman rule were still present. At the beginning of the century land in Macedonia was owned by Turkish and Albanian lords. Peasant dues amounted to 22.5% of total earnings.¹⁹ When Greece obtained Thessaly in 1881 most of this land passed to wealthy Greeks from Constantinople, Smyrna and Alexandria. Although peasant ownership was extending, the large estate survived in Northern Greece, where it occupied half of the total territory. Among 2,259 large estates, 818 were located in Macedonia, 584 in Thessaly, 410 in Epyrus, 84 in Western Greece and 363 in the old Greek territory. A similar situation existed in Southern Albania. As a contrast and an addition to the mosaic of land tenure, small farms up to 7 stremmas prevailed in Southern Greece.²⁰

With the exception of the Old Rumanian Kingdom, large estates in the Balkans belonged to foreign Habsburg, Ottoman and Russian aristocracy. Thirteen families of counts and barons in Croatia and Slavonia owned thirty estates over 10,000 joch, or 8% of the total land.²¹ Only 209 Rumanians were among 8,435 proprietors of large estates on territories joined to the Old Kingdom in 1918.

Official statistics may sound dull and dry, but they express the hard and frugal conditions under which the Balkan peasant lived. Burdened with overpopulation, hampered with low productivity

¹⁴ Tomashevich, *op. cit.*, 208; Suppan, *op. cit.*, 666 — From 1907—1909. 56,000 complaints were submitted by the *begs* against peasants who avoided payments of their dues — D. Djordjevic, *Die Serben*, 765.

¹⁵ K. Hitchins, *Die Rumänen, Die Habsburger Monarchie*. III/1, 619.

¹⁶ *Ibid.*, 608.

¹⁷ D. Mátrany, *op. cit.* 201.

¹⁸ *Ibid.*, 187.

¹⁹ *Istorija na makedonskiot narod*, Institut za nacionalna istorija II, Skopje 1969. 148—152.

²⁰ L. Stavrianos, *op. cit.*, 478. See also: G. Servakis and C. Pertounzi, *The Agricultural Policy in Greece*, in: O. S. Morgan, *Agricultural Systems of Middle Europe*, New York 1969, 2nd ed., 148—152.

²¹ A. Suppan, *Die Croaten*, 870.— Among them were Graf Karlo Eltz, Graf Heinrich Khuen and Baron Gustav Prandau.

caused by the limited capacity of the small holding, pressured by the aristocratic landowners, the Balkan peasant was poor, ignorant and primitive. The assumption that the Balkans was the grain basket of Central Europe was incorrect. The emphasis on agricultural exports resulted not from wealth, but poverty. It cut deeply into peasant living standards. Such phenomena can be found today in the non-developed countries of the Third World.

Agrarian reforms already were promised during the war. On February 20, 1917 the Serbian government made the formal promise to all volunteers joining the army, to supply each of them with 5 ha of land after the end of the hostilities. The peasants in Habsburg territories started occupying land and estates during the last days of the Monarchy. On November 14, 1918 the National Council in Zagreb published a message promising enough land to every family in the new Yugoslav State. Two days later all feudal bondages and privileges were abolished. On January 6, 1919 the regent Alexander issued a Manifesto proclaiming the intention to »immediately begin with a just solution of the agrarian question«. The land was to be »distributed among poor peasants« in order that »every Serb, Croat and Slovene would become full owner of his land«. The reform was finally introduced by the Interim Decree on the Preparation of the Agrarian Reform, which was made public on February 25, 1919. The wording of the Decree was radical and expressed the principle »the land belongs to those who till it«. Serfdom was abolished, and former serfs proclaimed owners of the land they worked (Art. 1—2). Large estates were expropriated and subjected to distribution (Art. 9). The Decree promised indemnity to owners except to those who were members of the Habsburg dynasty or obtained land through services rendered to the Habsburgs (Art. 12). Large forests became State property (Art. 17).²² Decrees issued between 1920 and 1930, further elaborated details in the implementation of the reform.²³

²² The Decree failed to define exactly the large estate, J. Tomashevich, *op. cit.*, 344—347. See also: N. Stoykovich, *The Economic Position and Future Agriculture in Yugoslavia* in: O. S. Morgan. *op. cit.*, 361.

²³ The agrarian reform in Yugoslavia was thoroughly studied in domestic and foreign historiography. See: J. Tomashevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, 344—382; J. Matl, *Die Agrarreform in Jugoslawien*, Berlin 1927; O. von Frangsch, *Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Wirtschaft*, Berlin 1937; M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941*, Sarajevo 1958; N. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918—1941*, Novi Sad 1969; Idem, *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919—1941*, Novi Sad 1972; Idem, *Položaj vojvodanskih Rumuna u agrarnoj reformi i kolonizaciji između dva svetska rata*, Savremeno obrazovanje 3, 1970, 108—129. M. Gaković, *Riješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, Prilozi 6. Sarajevo 1970, 9—117; O. Jakša, *Agrarna reforma u Sloveniji med obema vojnama*, *Zgodovinski časopis* 18, 1965, 173—189.

The proclamation the Rumanian King made to peasants in April 1917 was more cautious in wording. It read: »Sons of peasants... you have earned the right of being masters in a large measure (underlined D. Dj.) of the soil upon which you fought«, and »the land will be given to you«. ²⁴ The caution resulted from a specific situation in Rumania. Serbian political parties favored the small peasant property existing in pre-war Serbia and, except for some political bargaining with the Moslems in the Constituent Assembly, were capitalizing on the agrarian issue, without having to sacrifice much. ²⁵ The Rumanian agrarian reform, directed against domestic landlords also, was the result of a bargain between the Conservatives and the Liberals. The Conservatives, who represented the interests of landed aristocracy, accepted the reform as an inevitable concession to the revolutionary pressure. For the Liberals, who represented interests of industrialists, business men and small gentry, the reform aimed to challenge the Conservatives and to procure the manpower for the nascent industry. ²⁶ The land question became an issue in the process of unification: the peasant in Bessarabia was reluctant to join the large estates in the Old Kingdom. The bargain between the Conservatives and Liberals in 1917 dealt with the amount of land to be expropriated from the estates: the Liberals asked for 2.5 million hectares, the Conservatives considered 1.8 million hectares enough. Finally, the compromise was set on 2 million hectares. The expropriation was to be applied along a »progressive scale« and compensation to the owners was left to the legislators. ²⁷ The collapse of the Rumanian front annulled these decisions. They were revived at the end of the war, due to the pressures of revolutionary movements. In Bessarabia two-thirds of large estates were already appropriated by the peasantry during the Fall and Winter of 1917. An ad hoc revolutionary committee in Bessarabia passed the Agrarian Law, in November 1918, which was later confirmed in December. In Transylvania, the National Assembly of all Rumanians, summoned in Alba Julia on December 1, 1918 expropriated all large estates and proclaimed the land distribution to peasants. Only in Bukowina the situation was calmer and settled through the parliament after the war. ²⁸ On November 12, 1918 King Ferdinand accepted the fait accomplis and reaffirmed his promise given in 1917, to expropriate 2 million hectares of private land, and the land which belonged to the State, Church and various institutions. Due to differences in timing and ap-

²⁴ D. Mitrany, *op. cit.*, 101.

²⁵ See also the critical approach in T. Milenković, *Stav radikalne stranke prema agrarnoj reformi 1918—1929*, Istorija XX veka, 9, Beograd 1970, 9—120.

²⁶ D. Mitrany, *op. cit.*, 95—96, 121, 332—3. See also H. S. Watson, *The Rumanian Peasantry*, The Fortnightly CLII, 1939, 330—336.

²⁷ Mitrany, *op. cit.*, 102—107.

²⁸ *Ibid.*, 164—182.

plication, the Rumanian reform was not uniform for the entire country and obtained specific features in each of her parts.²⁹

The situation in post-war Bulgaria was different. The country defeated in the war was embittered and disillusioned. It had to deal with some 450,000 refugees coming from Greece and Yugoslavia and to accept the unfavorable terms of the Neuilly peace treaty. However, the country had a uniform agrarian system established after 1879 and the reform had to face a redistribution of land, rather than a radical seizure of the land estate. While the reform in other Balkan countries was introduced by middle class parties, Bulgaria was the only one in which the Agrarians themselves initiated and introduced the reform, after the amazing Stamboliski victory in 1919.³⁰ In general, the Agrarians had a specific approach to land tenure. While the middle class parties were compromising with the land as a source of rent, the Agrarians, as Michalache put it in Rumania in 1920, were looking at the land »as a means of employing labor«. The philosophy of Stamboliski's Agrarians was that the land, distributed to the soil tiller, had to become »labor ownership«. It meant direct exploitation of land, agrarian cooperation, compulsory labor service and peasant education. These principles were presented and discussed at the XVth Agrarian Congress in June 1919. The draft legislation was approved on February 17, 1920. The April 1921 Law for Labor Property provided new sources for land distribution.³¹ The entire program demonstrated a fascinating mixture of agrarian ideology, social needs and political tactics.

The agrarian reform was already discussed in Greece before the war. The 1911 Constitution envisaged the expropriation of estates in favor of landless peasantry. However, the Greek reform had to go through three stages caused by the dramatic events between

²⁹ About the agrarian reform in Rumania see: D. Mitrany, *The Land and Peasant in Rumania*; Idem, *The Effects of the War in Southeast Europe*; Idem, *Marx Against the Peasant*, New York 1961; Basilescu N., *La réforme agraire en Roumanie*, Paris 1919; I. L. Evans, *The Agrarian Revolution in Rumania*, Cambridge 1924; H. Frederick, *The Economic Problem of the Danubian State. A Study in Economic Nationalism*, London 1947; Zagoroff et al., *The agricultural Economy of the Danubian Countries 1935—1945*, Stanford 1955.

³⁰ The approach of the communist parties to the agrarian reform requires a special study and is not studied in this paper.

³¹ J. Bell, *Peasants in Power*; N. G. Levinton, *Agrarnye otnosheniya Bolgarii nakanune osvobodzheniia i agrarnii perevorot 1877—1879 godov, Osvobodbenie Bolgarii ot tureckotogo iga, Sbornik Statei*, Moskva 1953; *Istoria na Bulgarii*, II, Sofia 1955; Bouroff M. Tz., *La réforme agraire en Bulgarie (1921—1924)*, Paris 1924; R. Daskalov, *Borba za zemja*, Sofija 1923; Y. G. Koratcheff, *Agrarian Reform in Bulgaria*, *International Review of Agriculture*, XXV, 1934, 441—472; A. Velez, *Agrarnia reforma pravitel'stva Zemledelcheskogo sojuza. Actes du Congrès international des études balkaniques et du sud-est européen* V. Athens 1970, 115—125. The general elections held in Bulgaria in August 1919 gave to the Agrarians 85, to the Socialists 40 and to the Communists 47 seats in the Parliament — T. Tchischovsky, *Political Aspects of Bulgaria*, *The Slavonic and East European Review* VII, London 1928—9, 285.

1917 and 1923.³² In May 1917 the revolutionary government which, under Venizelos, rebelled in Northern Greece, published the first decree of land reform in Greek Macedonia and Epyrus. By the end of 1917 and the victory of Venizelos over King Constantine the reform was extended to the rest of the country. Both State and Church land were subject to expropriation. If this land would not satisfy the needs, private estates over 350—500 stremmas (44—63 ha approx.) were to be expropriated. However, the owners of estates of 50—200 ha directly involved in the cultivation of land were exempted. The 1927 Constitution established a five year dead-line for the accomplishment of the reform. Suddenly, and in the middle of the reform process, the refugees from Asia Minor entered the scene and posed the problem of additional land to be expropriated. The demand caused the radicalization of the reform and enlarged its scope.³³

Once proclaimed the agrarian reforms in Balkan countries were put in motion.

In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes two widely different situations existed in the Northwestern and Southern parts of the country. Bosnia and Hercegovina, in the middle of both, was the easiest area to deal with. Besides its economic aspect, the reform had a national one. Most of the serfs were of Serbian origin. Feudal relations, expressed in land rented to peasants (*beglik*) or small farms held by serfs (*agalik*) were instantly abolished and the land returned for free to former tenants. At the beginning it was transferred to peasant families (*zadruga*), later given to individual holders with a protected minimum homestead. All this process was fast and efficient. The reform affected some 4000 Moslem *begs*, and *agas*. The beneficiaries were to be found among 113,000 households of former serfs who obtained 775,233 ha of land, of which 566,076 ha were under cultivation. Joined to them were the additional 54,728 households of former tenants (*beglučari*). The amount of 400,072 ha of land offered to them is not quite correct, as they were often counted twice, mixed with the first group.³⁴ Some 13,806 families of war

³² For the Greek agrarian reform see: G. Servakis and C. Pertounzi, *The Agricultural Policy in Greece*, in: O. S. Morgan ed., *Agricultural Systems of Middle Europe*, New York 1969, 2nd ed. 137—200. K. Dukas, *Agrarian Reform in Greece*. The American Journal of Economics and Sociology, V. 1, Oct. 1945—6. New York 1960, 79—92. M. Nicos, *Greek and Bulgarian Peasants: Aspect of the Sociopolitical Situation During the Interwar period*, Comparative Studies in Society and History XVIII/1, 1976, 85—105. P. P. Yves, *Modalité et enseignements de la réforme agraire en Grèce*, Revue française d'études politiques méditerranéennes, 7—8, July-August 1975, 47—64.

³³ G. Servakis and C. Pertounzi, *op. cit.* 149. See also Dukas, *op. cit.* 88.

³⁴ J. Tomashevich, *op. cit.*, 355.

veterans were also settled on government property. In the South, in Sandžak, Kosovo and Macedonia the situations was complex. While a good number of Turkish lords had already left their lands, the property records were chaotic. The government planned the colonization of war veterans. The February 25, 1919 Decree abolished feudal relations, but the reform dragged on until the early 1930s. At that time 20,457 former *čifčije* families were proclaimed owners of 125,550 ha of land. By the end of 1936 some 350,000 ha were earmarked for colonization. It may be said that in Macedonia finally some 50,000 local families and colonists acquired approximately 290,000 ha of land from 4,700 Turkish landlords and the State property.³⁵

A more difficult settlement presented itself in »northern areas« where the largeness of the estates imposed problems of size and portions to be expropriated, indemnity to be paid to former owners, and the distribution of land to various categories of claimants. The February 1920 Decree put all large estates under State supervision. Some of them were temporarily sequestrated, belonging to foreign aristocracy. However, the landlords were not ready to surrender and opposed the reform as they did in Czechoslovakia and Rumania. They placed their claims on the International Courts.³⁶ The reform had also to affect lands belonging to churches, monasteries, municipalities and private institutions. The size of the estate to be exempted from expropriation was finally determined only in 1931. It varied in different regions: in Dalmatia from 87—174 cadastral yokes, (43—87 ha aproxim.), in Vojvodina and Srem from 521—869 yokes, (261—435 ha aprox.), depending on the quality of land. A supermaximum was allowed to owners of land serving public purposes, for animal-breeding stations, fish farms, grapevine nurseries, etc. Statistics vary concerning the final figure of expropriated land and beneficiaries. It is generally estimated that in Vojvodina, Croatia-Slavonia and Slovenia some 250,000 households, mostly local, but also with colonists settled from other parts, obtained roughly 500,000 ha of land until 1935, at the expense of some 700 large estate owners, among whom 369 were private persons.³⁷ The colonate was abolished in Dalmatia where approximately 97,000 households obtained somewhat more than 53,000 ha of land. The total balance sheet of the agrarian reform in Yugoslavia, in spite of some statistical differences, shows a figure of some 500,000 peasant households as beneficiaries of 2.5 million of hectares of land. Land was obtained from

³⁵ Ibid., 359—361, 368.

³⁶ See: Daškovići N., *La réforme agraire en Roumanie et les optants hongrois de Transylvanie devant la Société des nations*, Paris 1924; A. de Lapradelle, *Causes célèbres du droit des gens. La réforme agraire Yugoslave devant la justice internationale*, Paris 1930. — Among 369 expropriated owners of large estates in Yugoslavia there were 126 Hungarians, 142 Austrians, 10 Italians, 8 Czechs, 4 Rumanians, 3 Germans and 17 others. Tomashevich, 366.

³⁷ J. Tomashevich, *op. cit.*, 364—6, 368.

10,000—12,000 landlords and various institutional landowners.³⁸ It means that approximately one out of every four peasant families received land.

The Rumanian situation was similar to that in northwestern parts of Yugoslavia. The reform had to go through two land expropriations, the first being short for 450,000 ha from the established target of 2 million hectares to be expropriated from private property in the Old Kingdom. The four laws which applied the reform in each Rumanian province differed: they were more moderate in the Old Kingdom and Bucovina, more radical and expedient in Bessarabia and Transylvania.³⁹ In the Old Kingdom, the minimum which could not be expropriated was 100 ha, but the progressive scale was applied by adding vineyards, plantations, etc., which left estates with 500 ha and more to survive. In Bucovina everything over 250 ha was expropriated, in Bessarabia the limit was placed on 100 ha. In Transylvania, all lands belonging to foreigners were expropriated in full, and a maximum was fixed on 200 jugars.⁴⁰ When the first expropriation missed the expected 2 million hectares, the second expropriation in 1921 made the balance by defining exactly the 500 ha to be exempted in the Old Kingdom. This maximum was now allowed to the individual owner, not to the parts of his estates located in various areas of the country. As the result of the agrarian reform in the Old Kingdom, until September 1927, 2 million hectares were distributed to 630,000 peasants; in Transylvania 310,000 peasants obtained 451,000 ha; in Bucovina, 42,800 ha were distributed among 71,200 peasants and in Bessarabia 357,000 peasants were settled on 1 million hectares of land. In spite of deficiencies, the results were impressive: 1.3 million persons obtained 3.6 million hectares of land. The structure of Rumanian land property was drastically changed. Properties up to 100 ha in all Rumanian provinces before the reform made 57% to 63.0% (and 78% in Bucovina) of all the properties. After the reform their percentage was raised to 91—92%.⁴¹

The land reform in Greece started with the expropriation of 53,700 ha of State land and 48,000 ha of land belonging to the Church. The influx of refugees from Asia Minor dramatically imposed on the revision of expropriation. New additional land had to be found in the land vacated by the departing Turks and new expropriations of Church and private estates were imposed. In 1931, some 1,142,000 ha had been accumulated for colonization. The refugees were divided into two categories, of peasant and urban background. Approxi-

³⁸ *Ibid.*, 356, 368. See also: *Yugoslavie par les chiffres*, Ed. Central Press Bureau, Belgrade 1937.

³⁹ D. Mitrany, *Land and Peasant*, 122—123.

⁴⁰ D. Mitrany, *op. cit.* 124—128.

⁴¹ *Ibid.*, 220—221. See also D. C. Giurescu, *Illustrated History of Rumanian People*, Bukuresti 1981, 486.

mately 538,048 peasants were given 839,000 ha of land: 592,000 ha from vacated Turkish and Bulgarian holdings; 53,600 ha from the State land; 48,138 ha from the land belonging to the Church, and 145,136 ha from private estates. The refugees were settled in small rural colonies in Macedonia (1954), Thrace (574) and other districts (373). The State provided to the newcomers 144,000 houses; the rest of 63,800 houses were taken from Turkish and Bulgarian emigrants.⁴² The rest of refugees were settled in the outskirts of Athens, Piraeus and Thessaloniki. Their problem was not completely settled until the outbreak of World War II. At that time some 30,000 families still lived in barracks and shanties.⁴³ The extent of the reform in Greece is expressed in the fact that the expropriated land made 38% of the country's total arable land.

Less dramatic changes in the structure of land tenure occurred in Bulgaria where the large estates were already limited in number and scope. The maximum of land holding was limited to 30 ha of arable land and 30—50 ha of pastures or forests. The land held by absentee owners was confiscated. The 1921 Law found additional land for distribution in estates held by monasteries and banks. The Agrarian government expected to reach the target of 230,000 ha but attained only the amount of 82,000 ha, until June 1923, when it was overthrown. The land expropriated from private owners participated in round figures with 49,000 ha, village governments gave up 20,000 ha, banks lost 8,200 and monasteries 2,300 ha. Some 110,000 peasant households among dwarfowners and rural laborers applied for land. Of them 94,000 were settled until June 1923 and the end of Stamboliski's rule.⁴⁴

In the remaining Balkan country, Albania, the agrarian reform was never practically introduced. Trying to solve the precarious land situation in the South where Moslem landlords dominated Christian serfs, the Fan Noli government issued in June 1924 a program of reforms. It aimed to uproot feudal relations and ameliorate the conditions of peasants. But the government survived in office only five months and was opposed by both the *begs* and disappointed peasants. Later, on April 17, 1930 Ahmed Zogu proclaimed the Agrarian Reform Law which envisaged the expropriation of one-third of feudal estates. Corruption, cheating and lack of property records impeded the reform: the *begs* preserved the best land for themselves and 40% of Albanian peasants were left without land at all.⁴⁵

The application of agrarian reforms was extended throughout the inter-war period. The length of the process was due to bureauc-

⁴² Servakis and Pertounzi, *op. cit.*, 49—151.

⁴³ J. Cambel — P. Gerard, *Modern Greece*, London 1968, 138—144, L. Stavrianos, *op. cit.* 676.

⁴⁴ J. Bell, *Peasants in Power*, 166—167.

⁴⁵ Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, 716, 724, 727. See also: A. Logoreci, *The Albanians*, Boulder Colorado, 1978.

matic mechanisms, inefficiency of State authorities, political compromises and resistance of landowners who appealed to international courts. An avalanche of laws, decrees and regulations could but complicate the process. The depression which hit Southeastern Europe in the early thirties played an important role in aggravating the agrarian issue.

The implementation of the reform in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was given to a specially organized Ministry for the Agrarian Reform which acted through executive district directorships and their local representatives.⁴⁶ In Rumania the overall control was given to the Ministry of Agriculture. While the reform was carried out in the Old Kingdom and Bessarabia through a number of commissions which acted as State institutions, in Bucovina and Transylvania it was assigned to two banks: the Regional Bank of Černauti and the Agrarian Bank of Cluj.⁴⁷ To assist the new settlers a Central Resettlement Office was organized. In Greece, the reform was under the jurisdiction of the Ministry of Agriculture to which was joined a Council of Colonization and later The Office for the Settlement of the Refugees. In Bulgaria a Directorate of Labor Property and Land was established, as a department of the Ministry of Agriculture.

The expropriation of millions of hectares was an expensive undertaking which imposed a heavy burden on both the shaky post-war finances of Balkan States and the impoverished peasantry. However, the financial consequences were reduced by a number of factors. The former landlords did not obtain the real value of the land. A good portion of land was simply confiscated from foreign aristocracy and absentee owners. The compensation was partially made in State bonds payable for 30 to 50 years, which value deteriorated with the depreciation of money. The outbreak of World War II put an end to payments.

In Bosnia and Herzegovina the former serf obtained the land without any charges. The government paid the former Turkish lords 125 million dinars in cash and 635 million dinars in State bonds. In Dalmatia the former *kolon* obtained the land for free, the other beneficiaries shared the expenses with the State, which issued bonds in a value estimated to be 400 million dinars. The same way the *čifčije* in Macedonia were exempted of payment. The government offered to landlords 300 million in 30-year State bonds and a special fund of 100 million dinars was established with the State Mortgage Bank. In the northwestern parts of the country the landlord had a choice either to accept State bonds or an annual cash payment paid by the beneficiary directly over a period of 20 years. In both cases the land of the beneficiary was mortgaged for the amount of the indemnity.⁴⁸

⁴⁶ M. Kosić, *Agrarna reforma*, Enciklopedija Stanoja Stanojevića, Zagreb 1924, I, 9—10.

⁴⁷ D. Mitrany, *Land and Peasant*, 132—133.

⁴⁸ J. Tomashevich, *op. cit.*, 353, 357, 359, 565—6.

In Rumania the total value of the expropriated land was estimated to be about 17 million lei. This value was reduced to approximately 10.8 to 12 billion lei. Until 1929 the State issued bonds in the amount of 7 billion lei. The peasant beneficiaries of the reform were debited for 4 billion lei.⁴⁹ In Greece the value of land subject to expropriation was estimated to be 5.5 million pounds. The indemnity paid to the proprietors amounted to 790 million drachmas of which the State took over 216 million. The rest of 573 million drachmas was charged on peasant cooperatives organized for collective payment. Two big international loans, totalling 13 million pounds helped Greece to settle the refugee problem.⁵⁰

In Bulgaria the compensation was paid on a sliding scale. The Government remunerated in full the first expropriated 10 hectares, paid 90% for the next 20 hectares, 80% for the following 20 hectares, up to 50% for each hectare over 200.⁵¹

The balance sheet of agrarian reforms was impressive. More than 9,8 million hectares were distributed. This constituted in Rumania 21% of the total arable land, in Greece 38%, in Bulgaria 6%. It is difficult to establish the exact number of beneficiaries as some statistics count households, some individual peasants. However, it would be safe to say that approximately 2.6 to 3 million peasants profited from the reform. In Yugoslavia one of every four peasant families obtained land. According to some authors »it was the most radical and democratic measure undertaken in Eastern Europe« which »transformed within a brief period of time the property structure of the rural society.«⁵² However, according to other analysts of the agrarian question, the reforms taken all together did not promise much hope for improvement.⁵³

In evaluating the results of agrarian reforms one has to approach their social, economic and political aspects. They are both positive and negative.

There is no doubt that the final abolishment of feudal relations still present in Bosnia-Herzegovina, Dalmatia and the southern parts of the Peninsula made a significant improvement to the former serf, *kolon* and *čifčija*. The same applies to the, although incomplete, abolishment of large land estates most of which were in possession of foreigners, and the redistribution of their land among landless peasantry. The reform also compensated the war veterans

⁴⁹ Mitrany, *op. cit.* 418—420.

⁵⁰ Servakis, *op. cit.*, 150—151.

⁵¹ J. Bell, *op. cit.*, 165.

⁵² H. S. Watson, *The Rumanian Peasantry*, The Fortnightly, July-Dec. Vol. CXLVI, London 1939, 330.

⁵³ See S. D. Thapur, *Yugoslav Agricultural System*, Eastern Economist

and volunteers who shed blood for the liberation of their respective countries. The land distribution was also used to strengthen the national element in the newly acquired provinces. »We regard the agrarian reform as the most potent instrument in the Rumanization of Transylvania«, was said in the Bucharest parliament.⁵⁴ The same did the Greeks with refugee settlements in Aegean Macedonia, the Bulgarians in Pirin Macedonia and the Serbs in Vojvodina, Kosovo and Macedonia. The distribution of land appeased for a moment the revolutionary movements of the peasant, which was one of the main tasks assigned to the reform by the ruling classes in Balkan states. Combined with the universal male suffrage, introduced for the first time in the former Hungarian provinces of the Habsburg Monarchy, the peasantry became a factor in domestic politics. One could not explain the fascinating, although temporary, success of Michalache and Maniu in Rumania, Stamboliski in Bulgaria and Radić in Croatia without turning to the influence of the agrarian reforms. However, with the exception of the Croatian Peasant Party, which joined the national to the agrarian issue, the success of Balkan Agrarian parties was of short duration. The bureaucratic and military establishments of the Balkan States proved to be efficient in confronting peasant movements. The agrarian leaders, mostly recruited among urban intelligentsia, lived in illusion of peasant cohesiveness.

The critics of the reforms point to the extension of dwarf peasant holdings: the economically more competitive estate was atomized into small and non-productive units. In 1931 the average holding in Yugoslavia was 4.2 ha of arable land and 8.5 ha of cultivated land.⁵⁵ In Rumania in 1930 the property up to 5 ha made 74.9% of all properties.⁵⁶ In Greece in 1929 66% of all holdings had less than three hectares.⁵⁷ The maximum land property in Bulgaria was limited to 30 hectares. However, the critics do not deal with the realities of the situation. Two main factors influenced the issues of agrarian reforms. First, a tremendous village overpopulation which demanded land. Second, the lack of available land to be distributed. It is true that the small holding was traditional in the Balkans and was estimated as »the natural ideal for non-industrialized countries«.

Agrarian reforms only temporarily satisfied the peasant thirst for land. Successful in partially restructuring agricultural property, they could not solve the long-range problems of the village. Further parcelization of already small holdings took place. The expansion of arable land could not satisfy the growing population that li-

⁵¹ J. Bell, *op. cit.*, 165.
May 29, 1964, 1248.

⁵⁴ D. Mitrany, *op. cit.*, 181.

⁵⁵ M. Mirković, *The Land Question*, 394.

⁵⁶ H. S. Watson, *op. cit.*, 331.

⁵⁷ See Doukas, *Agrarian Reform in Greece*, 89—90. Also G. Servakis and C. Partounzi, *The Agricultural Policy in Greece*, 152.

ved off of agriculture.⁵⁸ Some estimates count the rural overpopulation in 1930 in Yugoslavia for 61.5%, Bulgaria 53,0%, Rumania 51.4% and Greece 50.3%.⁵⁹ A vicious circle was created: from overpopulation poverty resulted; from poverty low education originated; low education prevented the application of modern agriculture; this caused non-productivity, poverty and overpopulation.

The post-war agrarian reforms were successful as an important step towards the emancipation and modernization of Balkan peasantry. Agrarian reforms had to establish the framework for the substance to follow. They broke with the old order and opened the door to improvement. However, it might be of interest to read what Oscar Jaszy wrote in 1935: »The agrarian reforms applied after World War I only delayed the coming revolution«. ⁶⁰

⁵⁸ J. Tomashevich, *Peasants, Politics and Economic Change*, 306; I. Sanders, *The Peasant Community and the National Society in South Eastern Europe: An Interpretative Essay*, *Balkanistica*, III, 1976, 30; O. Jaszy, *The Economic Crisis in the Danubian States*, New York 1935, 103. Also: D. Durand, *Agriculture in Eastern Europe*, 172.

⁵⁹ W. E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southeastern Europe*, Geneva 1945, 63—4.

⁶⁰ O. Jaszy, *The Economic Crisis in the Danubian States*, 116.

Wayne VUCINICH
Stanford University
Stanford

AN AMERICAN VIEW OF CONDITIONS IN MONTENEGRO 1918—1919

During a recent search in the Hoover Institution's Archives, the author came upon papers bequeathed to the Archives by Major Charles Wellington Furlong (1874—1967),¹ who served during the First World War on the General Staff of the United States Army, and at the end of the War was a member of the American Delegation to the Paris Peace Conference. For a time Furlong was President Wilson's Special Military Aide, and a military observer and intelligence officer in Dalmatia and Montenegro. As a member of the American Military Mission, Furlong was on a special assignment in Montenegro to investigate and report on conditions in that country since the end of the War. He remained in Montenegro from February 6 to March 2, 1919.

The United States was the first of the Allied governments to dispatch a mission to Montenegro. That mission was made up of Major Furlong and two military members of the American Embassy Staff in Rome, one of them Captain James Bruce, and the other a second lieutenant. The mission arrived in Montenegro by way of Kotor. Although an able intelligence officer, a university graduate, author, and later university professor, Major Furlong had limited knowledge of recent Montenegrin history and politics, and he did not fully understand some of what he saw and heard in Montenegro. The authorities in Montenegro, and rightly so, accused him of spending far more time with persons who opposed the union of Montenegro and Serbia than with those who favored it. There is no question but that Furlong was partial to King Nikola and his government. After he left Montenegro, Furlong continued to support the cause

¹ Furlong Papers, Hoover Institution Archives, Stanford University, Stanford, California. (Hereafter Furlong Papers.)

of the King, and the thankful Monarch and his government expressed their gratitude by decorating him. Foreign Minister J. S. Plamenac bestowed the order of third class (commander) of Prince Danilo I on Furlong for special services which he rendered to the people of Montenegro. That same year, on April 24, the Montenegrin Consul General I. Ramadanović in Rome conferred upon Major Furlong a silver medal for bravery in the War of 1914—1919 in the name of King Nikola.

Yet, despite Furlong's one-sided view of the Montenegrin political scene, his reports on conditions in Montenegro contain many interesting details and insights. The Furlong papers include a lengthy Dossier, several reports on general conditions in Montenegro, a few letters written by others, Furlong's book manuscript, portions of which deal with Montenegro, and a number of photographs of Montenegrin political activists from both sides of the political spectrum, including insurgents, Serbian and Montenegrin military personnel, and political prisoners.

The most important document among the Furlong papers is his final report, or Dossier, as he calls it. On March 11, 1919, after his tour of duty in Montenegro, Furlong prepared »A Preliminary Report« in the office of the Military Attaché in Rome, and subsequently, the fuller »A Dossier on the Political Situation in Montenegro«.² The Dossier consists of 74 legal-size typewritten pages. Furlong traveled through much of Montenegro and the northern parts of Albania. He interviewed such individuals and groups as Andrija Radović, Colonel Simović, Marko Vukotić, Marko Jokanović, Miško Nikolić, the Montenegrin refugees at Rome, San Giovanni di Medua (General Andrija Rajčević, Božo Petrović [King Nikola's cousin]), and Nikšić insurgents (Radojica Nikčević). Appended to Furlong's Dossier are brief statements on the problem of health and medicine in Montenegro, the controversy concerning the alleged »betrayal« by King Nikola, the election of the deputies to the Grand National Assembly (*Skupština*) and the Assembly's deliberations and decisions.

Furlong requested that his Dossier, sent initially to General Churchill in Paris, be forwarded to President Wilson. He urged that it be submitted to the Peace Conference for »immediate action« if justice was to be done to »a small nation«. The Montenegrin question was so important, he wrote, that it was »worthy of being brought to the attention of the American Commission to Negotiate Peace, for such action as they may deem proper in presenting it to the Peace Conference«. Lest the peacemakers underestimate the capacity of the Montenegrins to govern themselves, he warned that the Montenegrins were people with »a high grade of intelligence, love of liberty and a keen sense of political situations«. He was sure that

² A Dossier on the Political Situation in Montenegro, pp. 2—3, Furlong Papers. Box 10.

»with some unselfish and just paternal assistance on the part of the Allies, a satisfactory solution of the Montenegrin problem could be effected«. The Major expressed a strong wish that, in accordance with President Wilson's Fourteen Points, the Peace Conference would render »a just and prompt solution of the Montenegrin situation«.

While much of what Furlong heard and observed about the Whites (*bjelaši*) and the Greens (*zelenaši*) in Montenegro was not new, he reminded his readers that neither of these two groups was homogeneous in a political sense. There were in their ranks individuals who were intransigent in the stand they had taken, as well as individuals who were moderates and compromisers. Thus, for example, Furlong divided the Whites into the numerically larger extremists and the numerically smaller moderates. He identified among the moderates such men as Mihajlo Jovanović, Gavriilo Cerović, and Aleksandar Martinović. The moderates opposed the imprisonment of the leaders of the Green Party and favored a republican in place of a monarchical government for Yugoslavia. Yet, in the opinion of Furlong, they were realistic enough to realize that the time for a republican government was not opportune, and would not be for some four or five years.³

According to Furlong's findings the Whites represented those who »at present govern Montenegro« and who have »practically« proclaimed as their political program the annexation of Montenegro to Serbia, abolition of the sovereignty of the Montenegrin State, and union with other South Slav peoples into a common state. They were led by Andrija Radović, and opposed to King Nikola and his government. As for the Greens, Furlong reported that they demanded the restoration of Montenegro in the manner of Serbia and Belgium, and the same rights as those accorded to Serbia. They insisted that questions concerning the future of Montenegro be solved on the basis of »self-determination«. The Greens, he said, objected to the manner in which the elections to the Grand National Assembly were held and were bitter over the harsh treatment to which their followers were subjected. They attributed all of Montenegro's difficulties to »the invasion by the Serbian armies«, asked for tangible assistance in finding »a definite and just solution« to the Montenegrin political problem, and insisted that only a temporary occupation by an Inter-Allied police force (American, British and French), or by a police force of any of these powers (preferably in the order in which they are listed here), could bring peace to Montenegro and make it possible for its people to decide their destiny by fair elections. The Greens complained that Serbia was »aided and abetted« by France, and that Italy had incited trouble in Montenegro because its objectives were to prevent the formation of a Yugoslav state, to convert Montenegro into a buffer state against Yugoslavia and to

³ A Dossier on the Political Situation in Montenegro, p. 2.

preserve its economic influence in Montenegro. According to Furlong, both Greens and Whites opposed Italian interference in the internal affairs of Montenegro. Both of them, he wrote, placed their trust in America and honored President Wilson's Fourteen Points.

Furlong believed that most members of the »Green Party«, led by Jovan Plamenac (located in Paris) and Božo Petrović (imprisoned at Podgorica), favored a Yugoslav state in which Montenegro would be an autonomous unit. What the Greens wanted was Montenegro's direct entry into a Yugoslav state and not through the prior merger into Serbia. They sought to preserve their country's sovereign rights and wished to be accorded full equality with Serbia. Among the Greens, Furlong said, there were both supporters of King Nikola and the Petrović dynasty, as well as those who wanted Montenegro proclaimed a republic at an appropriate time. There were some, to be sure, who wanted an immediate referendum on a republic, favoring an immediate establishment of a republic »if a legal vote could be taken«.

Furlong goes on to say that some Greens favored retaining Nikola as King of Montenegro, while others wanted to keep him the monarch only until »a republic was gradually and normally formed«. Despite whatever differences may have existed among the leaders of the Greens, Furlong found that all of them agreed that the sovereign rights of the Montenegrin people were represented through the King until otherwise determined by the will of the people; and, that the intrigues of Serbia and the leaders of the White Party did not permit the Montenegrins to express their will freely in the November 1918 election.⁴

With most everyone that Furlong spoke among the Montenegrins and Serbians he found strong opposition to sending Italian troops into Montenegro. The Italians, apparently, would not allow the Montenegrins to use the Virpazar-Antivari railroad, and both Montenegrins and Serbians resented the presence of the Italian sentry patrol. Otherwise, the Greens had succeeded to convince Furlong that Montenegro was occupied by the force of Serbian arms, assisted by the White Party, and aided by France, and that the leaders of the Green Party were sent to the prisons in Podgorica and Nikšić or driven to the mountains or *abroad*, and that »many« of their homes were »probably pillaged«. For all these reasons, Furlong suggested that the Peace Conference might consider »the advisability of Serbian control« over Montenegro.⁵

According to the first question concerning Montenegro to be settled was »the legality of the November elections«. Yet, he was convinced *a priori* that the elections of November 1918 were »illegal«, because the Serbian troops »undoubtedly had a coercive effort on the Montenegrin people«. Furlong contended that the 1918 electi-

⁴ A Dossier on the Political Situation in Montenegro, p. 2.

⁵ A Dossier on the Political Situation in Montenegro, p. 3.

ons were steered by a group of men who, with the help of Serbia, were able to gain political control of the country. The November elections, according to Furlong, were the cause of the Montenegrin »Revolution on January 6—10, 1919, at Cetinje and Nikšić. The violence occurred during the Serbian Christmas, and hence it is called the Christmas Uprising. The situation, Furlong writes, was »successfully« handled by »the action of American troops« (but he does not explain how) and by French General Venel, who failed to carry out the promise of protection to all who gave up their arms.

In his report, Furlong notes that after the Christmas Uprising the organization of the insurgents was shattered, but that the insurgents were not subdued. As the drive against the insurgents mounted, he says, more people, including former military, police and administrative personnel, were forced to withdraw into the hills. The result was that the fighting between the police and armed bands expanded, and some major battles were fought. Furlong writes that although weaker than their adversary, the insurgents were most active, he said, in the areas of Nikšić, Cetinje, Rovci and along the Albanian border.

Furlong described the Serbian administration of Montenegro, the deployment and supplying of Serbian troops, Serbian efforts to organize a Montenegrin force, and an attempt to send about 850 Montenegrin troops to Belgrade in exchange for a battalion of Serbian troops. Furlong reasoned that by controlling the food supplies, the Serbians had perhaps the most effective weapon toward achieving domination over Montenegro. For this reason, he proposed that food supplies be distributed under the supervision of either the American or Allied Commission.⁶

In regard to King Nikola, Furlong shared the complaints of the Greens that the Serbians and the Whites, were seeking to discredit him and his government. They were accusing the King of having sold out to Austria by a deal personally arranged by Prince Peter of Montenegro, a charge vigorously denied by the Prince, who offered to testify before the Peace Commission.⁷

To resolve the Montenegrin question Furlong urged the American Commission to Negotiate Peace to request the Peace Conference in Paris to consider the immediate withdrawal of Serbian troops from Montenegro and their concurrent replacement either by American and/or British troops (to function as Military Police), under an American or British commanding officer, with headquarters in Cetinje. He felt it highly advisable not to include French or Italian troops because of their countries' Balkan interests and the antipathies of the Montenegrins toward them »in the present circumstances«. Furlong appealed for the »good care« of political prisoners in Montenegro, asked that a full list of their names be forwarded to

⁶ A Dossier on the Political Situation in Montenegro, p. 4.

⁷ A Dossier on the Political Situation in Montenegro, pp. 4—5.

the Peace Conference, that all Montenegrins abroad be allowed to return home without harm to their person and property, and that political prisoners be tried by an Allied tribunal (not to include Serbian judges) chosen by the Peace Conference. He also recommended that some imprisoned leaders of the Green Party (such as the elder Petrović) and insurgents near Nikšić and at San Giovanni di Medua, be called to testify before the Peace Conference, and that the officers who fought in the battle of Lovćen, including Prince Peter of Montenegro, Serbian Colonel Petar Pešić, Major Joko Martinović, Major Niko Jovičević, and officers of the French Artillery at Lovćen, also be invited to testify. Furlong hoped that the collection of such evidence would enable the Peace Conference to make a decision on Montenegro.

The Greens had hoped through Furlong and the Peace Conference to precipitate Allied intervention on behalf of Montenegro. On February 20, 1919, Furlong sent a message to the American Military Attaché in Paris, General Churchill, suggesting that the Peace Conference consider »requesting the immediate release of all Montenegrin political prisoners on condition that they sign an agreement to refrain from aiding or abetting any revolt until after the decision of the Peace Conference«. In his message, Furlong stressed the need for »prompt action« before these men were tried and sentenced »by the tribunal«. He further advised that while the Peace Conference has the question of Montenegro »under consideration«, American or British troops should »occupy Montenegro«.⁸

On February 25 in a telegram to General Churchill, Furlong pressed for an immediate Allied decision on Montenegro. He proposed that an envoy be sent to Montenegro to confer with both Whites and Greens and to promise them that their case would be heard and justice rendered by the Peace Conference. Furlong repeatedly counseled that Montenegro be given independence, that the nationality of its people be recognized, that Montenegro be awarded a representation at the Peace Conference, and that the fate of Montenegro be determined by free and secret election.⁹

On March 4, Furlong reported that the French General Venel did not keep his promise to protect the Montenegrin insurgents who surrendered and reported that the conditions under which the members of the opposition to the new Montenegrin regime lived were deplorable, describing the cells in which they were placed and their daily rations.¹⁰ On March 6, 1919, Furlong sent a message from Rome to General Churchill pleading for fair trials for the Montenegrin prisoners and asked that they be released on the promise to refrain

⁸ Furlong Report, February 20, 1919, Box 3, Hoover Institution Archives. 6317—18. 08.

⁹ Furlong Dossier, pp. 5—6.

¹⁰ Furlong Papers, Box 3.

from disorderly activity. Again he proposed that American and British troops be sent to Montenegro for policing purposes, and that the Serbians and Italians not be included in any international police force.¹¹

Furlong Interviews the Komiti Who Appeal to Wilson

On February 21, 1918, Major Furlong interviewed the insurgents (»revolutionists«), the so-called »komiti«, located in the mountains south of Nikšić. The interview occurred by happenstance when the Major and his escort were stopped on the road to Nikšić. One of the leaders of the *komiti*, Radojica Nikčević, invited the Major to a nearby house and proceeded to explain his group's attitude to »the present government« in Montenegro. Nikčević complained against the Serbian army in the Nikšić area, and the manner in which the November elections were held, expressing his group's readiness to accept the results of honest elections. They resented the order to replace King Nikola's insignia from their caps with that of King Peter and complained that their homes had been plundered and families abused. The insurgents told Furlong that if Yugoslavia must be a monarchy, they would prefer King Nikola over King Peter as their monarch, but given a choice, they would prefer a republic. They also expressed preference for »a big Montenegro« over »a big Serbia«. If Montenegro became a part of Yugoslavia, the insurgents wanted King Nikola to remain as their King. What they firmly insisted on was for Montenegro to join Yugoslavia as an independent state.

The leader of the Nikšić insurgents, Radojica Nikčević, said that insurgency in Montenegro would end if the political prisoners were released, the refugees permitted to return home, and if the Serbian troops in Montenegro were replaced by English and American troops. Nikčević objected to the fact that the troops raised in Montenegro must swear allegiance to King Peter and that those who fail to respond to military call were subject to reprisals. He counted on the American Mission in Montenegro »to settle everything peacefully«. Furlong and his followers vented the same opinions and grievances that the American Major had previously heard and reported on.

On behalf of the representatives of eight insurgent clans from the Nikšić region, Nikčević entrusted Furlong, on February 23, 1919, with a letter to President Wilson. Furlong forwarded the letter to General Churchill, on March 11, 1919,¹² after he had it translated from Serbian into English. The eight clans, committed to the cause of the Greens, repeated their complaints against the Serbians (listing specific charges against them) and once again stated their de-

¹¹ Furlong Papers, Churchill, General M., Box 1.

¹² Z. Nikčević, Secretary of the Ministry for Foreign Affairs.

mands. They were especially bitter against the Montenegrin »traitors«, whom they accused of agitating among the people to betray and »sell-out Montenegro«, and destroy »the authority of our King« and all his principal backers. The letter condemned the Montenegrins who sold out and held them morally and criminally responsible »to the people«. They were critical of the »Montenegrins who had emigrated to Serbia, and the South Slav soldiers, who had been taken prisoner by the Russians and later joined the Serbian army«. The insurgents wanted the traitors punished and the Montenegrin question cleared up by a court composed of »the most conscientious men of the country« and »the representatives of our allies«.

Stung by repeated charges of the King's betrayal of the Serb cause and Montenegro's capitulation to the enemy, the insurgents countered these charges by reminding the Allies of the Montenegrin contribution to the Allied war effort. Among other things, the insurgents claimed to have made possible the successful flight of the Serbian army abroad to resume fighting from foreign soil.¹³

The insurgents described the various election irregularities in November and criticized the deliberations and decisions of the National Assembly, which, they said, were not an expression of »the will of the people«. They insisted that the Resolution, passed by the Podgorica Assembly calling for the deposition of King Nikola and the merger of Montenegro into Serbia under the Karadorđević dynasty, did not reflect the popular choice. The insurgents promised to stop further shedding of blood if the Allies would send troops to Montenegro to re-establish peace and order. They spoke of the strength and dedication of their bands (*komiti*), and expressed confidence that the Serbians and their Montenegrin »collaborators« would not be able to extirpate them. In their letter to President Wilson, the Montenegrin insurgents complained that the Serbian officers had been stripping insignias from the dress of former Montenegrin officers and the communal presidents, and ripping off the monograms of King Nikola from »national caps«. They complained that the Serbian-established government in Montenegro resorted to violent methods, comparable to those of the Spanish Inquisition. They described the miserable social and economic conditions in Montenegro, and the tactics used by the civilian and military authorities to hunt, imprison and destroy the opposition and the insurgents.¹⁴

In their letter to the President the insurgents appealed to the Entente Powers to send troops to Montenegro as soon as possible to stop »all shedding of fraternal blood, to remove all stumbling blocks from the path of the Montenegrins«, to dissolve the Podgorica Assembly and declare its decisions null and void, and to hold a

¹³ Furlong Papers, Letter to President Wilson, Box 10. Hoover Institution Archives.

¹⁴ Furlong Papers, Letter to President Wilson, Box 10.

new election for national deputies. They pledged to place themselves at the disposal of the Allies and to guarantee their safety. As for Montenegro's future, they proposed the creation of »a great Yugoslav state«. This, they said, was in line with Montenegrin »traditions« and the Montenegrins owed it as their »sacred duty« to their ancestors, who had »fought and shed [their] blood« for the Yugoslav cause on a number of occasions. But the insurgents made it amply clear that they would enter a Yugoslav state only on condition that their rights were fully recognized, and that the Grand Assembly elect the head of the state.

Conclusion

The Furlong Dossier and reports represent but one view of the United States policy toward Montenegro, at a time when the official policy had not yet crystallized. The United States interests in Montenegro in 1918—1919 stemmed from its duties as an Allied nation, from the reports of civil strife in Montenegro, from the application of the Wilsonian principles (one of which called for the restoration of Montenegro) and from the fact that in a broader context the question of Montenegro had become an aspect of the heated Adriatic question. The United States had no other political objectives than to see that justice was done to Montenegro and its people. Initially, its sympathies lay with King Nikola and his government with which it had exchanged diplomatic representatives. It was against this background that Major Furlong performed his duty in Montenegro. His views reflected a fleeting moment in American relations with Montenegro. But in time the higher Allied interest came to prevail and, like the other Allies, the United States found itself on the side of the unionists and Serbia.

Милан ВАНКУ

Филозофски факултет
Приштина

АКТИВНОСТ ДРЖАВА МАЛЕ АНТАНТЕ ЗА ВРЕМЕ РАЈНСКЕ КРИЗЕ

Завршетак првог светског рата 1918. године донео је свету велико олакшање. Сви су се надали да ће мир вечито трајати. Версајским мировним уговором¹ створена је и светска организација Друштво народа, чији је задатак био да очува мир. Али миром ниоу биле задовољне реваншистичке и ревизионистичке државе које су тај рат изгубиле. Оне су стално тражиле могућности и начин да се за изгубљени рат и територије освете новоствореним државама у средњој и југоисточној Европи. Новостворене државе су морале да воде упорну борбу да би очувале свој интегритет и суверенитет. Иако су ревизионистичке и реваншистичке државе покушавале двадесетих година да их униште, нису могле то да учине пре свега стога што су биле разоружане, али и зато што су те земље штитили мировни уговори и Друштво народа. Касније долази до још већег попуштања затегнутости закључењем Локарнског гарантног пакта² и Бријан-Келоговог пакта.³ Ако је савез Мале антанте⁴ водио против реваншистичких и ре-

¹ Привремени закон о уговору о миру и протоколу закљученом у Версају, Службене новине, бр. 119-а од 2. јуна 1920, Београд.

² *Traité de garantie mutuelle entre l'Allemagne, la Belgique, la France, la Grande Bretagne et l'Italie, fait à Locarno le 16 octobre 1925, SDN — RDT, 1926, Vol. 54.*

³ Закон о уговору о одрицању на рат, МИП — Збирка међународних уговора, Београд 1929, 6—12; FRUS. 1942, Vol. I. 153—157; DIA, 1929, 1—2.

⁴ О Малој антанте видети опширније: М. Ванку, *Мала Антанта 1920—1938*, Титово Ужице 1989; М. Vanku, *Mica Itelegere și politica externă a Iugoslaviei 1920—1938*, București 1979; E Campus, *Mica Itelegere, București 1968*; N. Iordache, *La Petite Entente et l'Europe*, Genève 1977.

визионистичких држава активну борбу још од почетка двадесетих година, тридесетих година ситуација се мења. Долази до јачања фашизма, а с њим и до опасности по мир.

Хитлер је приредио свету изненађење 16. марта 1935. године, када је Немачка отказала војне, поморске и ваздушне клаузуле Версајског мировног уговора предвиђене у чланковима 159—213 поменутог уговора и објавила декрет о увођењу опште војне обавезе и поновном наоружању. Само годину дана касније Хитлер је поново изненадио свет: 7. марта 1936. године Немачка је отказала чланове 42 и 43 Версајског мировног уговора и Локарнски гарантни пакт, ушавши с трупама у Рајнску демилитаризовану зону. Као изговор за кршење међународних обавеза из Версајског и Локарнског уговора нацисти су навели закључење француско-совјетског⁵ и чехословачко-совјетског⁶ пакта. Изговор је био очигледно толико слаб да ни сами нацисти нису сматрали да је то довољан доказ да су прекршене преузете међународне обавезе⁷.

Реч је била о томе да је међународне уговоре флагрантно кршила управо Немачка. Чланови 42 и 43 Версајског мировног уговора изричито забрањују Немачкој грађење утврђења и држање војне посаде у Рајнској области, све до на 50 километара западно од реке Рајне, док члан 44 истог уговора подвлачи да се непоштовање обавеза из претходна два члана има сматрати непријатељским актом према силама потписницама уговора и жељом да се помути светски мир.

Истовремено, Немачка је тим чином повредила и Локарнски гарантни пакт, потписан у Локарну 16. октобра 1925. године. Овај пакт између Француске, Белгије и Немачке, који су као

⁵ *Traité d'assistance mutuelle entre la France et l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes*, Signé à Paris, le 2 mai 1935, SDN — RDT, 1936, Vol. 107; *Хрестоматија по новейшеи историји 1917—1939*, I, Москва 1960, 325—328.

⁶ *Traité d'assistance mutuelle entre la République Tchecoslovaque et l'Union des Républiques Soviétiques Socialistes*, Signé à Praha, le 16 mai 1935, SDN — RDT, 1935, vol. 159; *Хрестоматија*, I, 1960, 238—240.

⁷ Shirrer L. William, *The Rise and Fall of the Third Reich. History of Nazi Germany*, London 1960, 281—300; видети: говор Хитлера у Рајхстагу 7. марта 1936 (DIA, 1937, 35—45; румунски посланик у Берлину Комнен извештавао је 7. марта 1936. године Министарство иностраних послова у Букурешту да су пролив војне интервенције у Рајнској области били министар иностраних послова Константин фон Нојрат и министар рата Вернер фон Бломберг, али су на крају морали да попусте пред Хитлером и Герингом (АМАЕ, Bucureşti, Fond 71, Dos. speciale, Germania G-10, 1936, Vol. 332, 11—13 — Comnen из румунског посланства у Берлину Министарству иностраних послова у Букурешту. Дешифровани телеграм бр. 3648 од 7. марта 1936).

гаранти потписале Велика Британија и Италија, предвиђао је већ у првом члану неприкосновеност граница и испуњење Версајског мировног уговора с нагласком на очувању одредаба чланова 42 и 43 поменутог уговора који се односе на демилитаризовану Рајнску зону. У даљим члановима Гарантног пакта предвиђено је арбитражно решење спорова између сила потписница.

Већ на прве вести о уласку немачких трупа у демилитаризовану зону,⁸ савезници Француске, Чехословачка, Румунија, Пољска и СССР, изразили су подршку француској влади,⁹ док су се гарантне силе Локарнског споразума — Италија и Велика Британија — колебале. Италија се изговарала да неће моћи да испуни своје обавезе гаранта Локарнских уговора све док се према њој примењују санкције које је Друштво народа изгласало због агресивног рата који води против Етиопије.¹⁰ Велика Британија је тражила од Француске да не предузима неку „усамљену и непромишљену акцију“ против Немачке. Очитледно, Италија није желела да ратује на два фронта, а ни Мусолини не би пристао да ратује против Хитлера. Британији се није ратовало с Немачком

⁸ Југословенски посланик у Лондону Славко Грујић обавестио је Министарство иностраних послова у Београду да му је пољски министар иностраних послова Јозеф Бек рекао „да је од јануара ове године (1936 — прим. аут.) два пута званично известио француску владу, као и белгијску, да ће Немачка реагирати на француско-совјетски пакт. Париз му није веровао и сматрао га је заинтересованим“ (ДА ССИП ЛП, Ф., II, Дос. I, 13-6, Југословенски посланик у Лондону Славко Грујић, Министарству иностраних послова у Београду, шифр. тел. пов. бр. 358 од 15. марта 1936). Између 4. и 7. марта 1936. године румунска посланства у Берлин, Паризу, Копенхагену и Лондону обавестила су Министарство иностраних послова у Букурешту да Немачка спрема упад с војском у Рајнску демилитаризовану зону (АМАЕ, București, Fond 71, Dos. speciale, Germania G-10, 1936. Vol. 332, 1—5 и 14—15, копија писма бр. 452 од 4. марта 1936. из Берлина, деш. тел. бр. 3562 од 6. марта 1936. из Париза, писмо бр. 1815 од 5. марта 1936. из Копенхагена и деш. тел. бр. 503 од 7. марта 1936. из Лондона).

⁹ Под председништвом румунског министра иностраних послова Н. Титулескуа, у Женеви је 11. марта 1936. године одржано заседање савеза Мале Антенте и Балканског споразума на коме је одлучено да се оба савеза ставе на страну Француске и Белгије поводом окупације Рајнске демилитаризоване зоне коју је извршила Немачка. (АМАЕ, Bucuresti, Fond Mica Înțelegere 1936, Vol. 14, 3 — Reuniunea Micii Înțelegeri și Înțelegerii balcanice la Geneva, 11 martie 1936); ДА ССИП ЛП Ф. II, Дос. I, — 13-6 — М. М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, шифр. тел. пов бр. 362 од 10. марта 1936; М. Стојадиновић је румунском посланику у Београду изјавио да ће Југославија бити на страни Француске ако Немачка буде напала Француску (АМАЕ, București, Fond 71, Dos. speciale 1936, Germania — 10, Vol. 332, 228—229 — Румунски посланик у Београду Гуранеску, Министарству иностраних послова у Букурешту, дешифр. тел. бр. 600 од 11. марта 1936.).

¹⁰ M. Vanku, *Stav Male Antante prema agresiji fašističke Italije na Abisiniју 1935. године*, Analele societății de limba română, 3—4, Libertatea, Pancovo 1973, 663—672.

ради Француске, те је желела на сваки начин да спречи Француску да зарати с Немачком због Рајнске демилитаризоване зоне.¹¹

Француска је пропустила прилику да интервенише одмах својом војном силом и примора Немачку да се повуче из демилитаризоване зоне. Уместо војних операција противу Немачке, она се с Белгијом обретила Савету Друштва народа.¹² Француски премијер Албер Саро је у свом говору од 8. марта нагласио да Француска неће преговарати с Немачком док је Стразбур изложен вагри немачких топова.¹³ Немачкој је потпуно одговарало да Француска не поведе одмах војне операције. Хитлер је рачунао да ће и овога пута бити победник ако не дође до француске војне интервенције у року од 48 часова. Што се тиче помоћи Француској коју би пружиле гарантне силе или Друштво народа, он је био убеђен да стране уговорнице нижу сложне нити желе да ризикују рат због демилитаризоване зоне, те ће се задржати само на протестима.

Хитлер је рачунао на ефекат понуде преговора о горућим питањима између Немачке и њених суседа, као и да ће могућности преговора, који се неће повести, изазвати колебљивост у западном демократском табору, те се неће предузимати санкције против Немачке. Француска влада није више могла веровати у немачку добронамерност, па је одбила Хитлерове предлоге за преговоре изјављујући да не може бити речи ни о каквим преговорима с Немачком док немачке трупе не напусте Рајнску демилитаризовану зону. На састанку локалних сила 10. марта у Паризу,

¹¹ Reynaud, *Au coeur de la mêlée*, 176—178. Француски министар иностраних послова Фланден уверавао је Винстона Черчила 11. марта 1936. да ће чланове Мале антанте и неке друге пружити Француској сву помоћ. (W. Churchill, *La deuxième guerre mondiale — L'orage approché — D'une guerre à l'autre 1919—1939*. I, Paris 1948, 198). Председник Чехословачке Едуард Бенеш тврди у својим мемоарима да је 7. марта 1936. Чехословачка била спремна да крене у помоћ Француској. Он каже да је француском посланику у Прагу изричито рекао да ће, ако Француска пође против Немачке, Чехословачка наступити с њом (Edvard Beneš, *Remetsi*, Praha 1947, 21). Француски отпратник послова у Прагу разговарао је са чехословачким министром иностраних послова Камилем Крофтом 9. марта 1936. Том приликом Крофта му је рекао да је Чехословачка на страни Француске (DDF, II series, T. I, doc. 343, 453—454). Француски посланик у Београду разговарао је 10. марта 1936. с председником владе и министром иностраних послова Миланом Стојадиновићем. Стојадиновић му је рекао да ће Југославија у случају рата бити на страни Француске са својом армијом, ако Немачка нападне Француску (DDF, II series, T. I, doc. 360, 476—477).

¹² Било је мишљења да би Француска добила у предности, да је започела сама акцију против Немачке, као одговор на њен упад у Рајнску демилитаризовану зону, јер ако би затим апеловала на Савет Друштва народа, и само Друштво народа би се морало одлучити на акцију против Немачке (J. Paul-Boncour, *Souvenirs sur la III-e République. Sur les chemins de la défaite 1935—1940*, III, Paris 1946, 38).

¹³ Види говор француског премијера Албера Сароа од 8. марта 1936 (DIA, 1937, 46—51; P.E. Flandin *Politique française 1919—1940*. Paris 1947, 201—202).

она је тражила да Друштво народа усвоји економске санкције против Немачке. Подсетила је потписнике Локарнског уговора да није само реч о повреди Версајског и Локарнског уговора већ и о повреди Пакта Друштва народа. Указала је да се Немачкој не сме више повлађивати при кршењу међународних уговора, наглашавајући да нису у питању само француски интереси већ даљи опстанак светске организације и колективна безбедност.¹⁴

Очитљедно, Хитлерови предлози су имали дејства и били срачунати на то да створе забуну у западном табору. Нејасна ситуација у западном табору потпуно му је одговарала, јер је пребродо кризу око војних мера у првих 48 часова. Италија је одбила санкције. Велика Британија се противила да Француска спроведе полицијску акцију против Немачке.¹⁵ Она је Француској нудила само некакав мршав савез. Француско-британски политички споразум потписан је 18. марта у Лондону и предвиђао је према Локарнском уговору, британску помоћ Француској у случају неизазване агресије. Француска је примила реципрочну обавезу према Великој Британији. Генералштабови двеју земаља били су задужени да утврде мере безбедности и примену споразума.¹⁶ Француска је предузела извесне кораке и код осталих својих савезника. Генерал Гамлен је одржао састанак с војним изасланицима савезничких земаља, Мале антанте и Пољске, и обавестио их о француским војним припремама. О том саветовању он је обавестио и белгијски генералштаб.¹⁷

Француска није добила подршку свих својих савезника кад је Немачка прекршила одредбе Локарнског уговора. Поједине њене савезнице обавестиле су је званично 7. марта да ће извршити своје обавезе. Међу првима је пољска влада обавестила француског амбасадора у Варшави Ноела да ће Пољска бити верна својим обавезама према Француској. Међутим, видевши да Француска не реагује на немачки упад у демилитаризовану зону, пољска влада је 9. марта ревидирала своју првобитну изјаву.¹⁸ Чехословачка влада је такође изразила спремност да пружи помоћ Француској. Председник Бенеш је одмах обавестио фран-

¹⁴ ДА ССИП ЛП Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, циркуларни шир. тел. стр. пов. бр. 832 од 11. марта 1936; АМАЕ, Bucureşti Fond 71, Dos. speciale, Germania — 10, Vol. 332, 126—128 — Филоти из румунског посланства у Анкари Министарству иностраних послова у Букурешту, дешифр. тел. бр. 436 од 9. марта 1936; Flandin, исто, 202—204; Reynaud, исто, 178.

¹⁵ Поводом тражења француског министра иностраних послова да спроведе полицијску акцију против Немачке, британски премијер Балдвин се успротивио таквој акцији јер није желео да увуче Британију у рат због Локарна (P. Flandin, исто, 207—208; W. Churchill, исто, 200).

¹⁶ P. Flandin, исто, 209—210; Paul-Boncour, исто, 44.

¹⁷ Gamelin, исто, II, 211.

¹⁸ Léon Noël, L'agression allemande contre la Pologne — Une ambassade à Varsovie 1935—1939, Paris, 1946, 125—136; P. Renouvin, Histoire des relations internationales. Les crises du XX-e siècle II, De 1929 à 1945, VIII, Paris 1958, 94; Reynaud, исто, 176.

цуску владу преко француског посланика у Прагу да ће, ако Француска и Енглеска уђу у рат против Немачке, Чехословачка одмах учинити то исто. Видевши како се ствари развијају у Лондону и Паризу, Бенеш се повукао из Прага два дана не желећи да чини ма какве сугестије које би могле бити искоришћене против Енглеца или Немаца.¹⁹ Румунска влада обавестила је француску владу о својој подршци.²⁰ Совјетски Савез је обавестио француску владу да јој без резерве пружа сву помоћ.²¹ Званични југословенски крутови заузели су одмах резервисан став. Владин лист „Време” износио је мишљење да ће се Париз и Лондон вероватно задовољити протестом против нацистичке акције на Рајни.²² Нацистичка штампа је то пропратила као Стојадиновићеву жељу да се све сврши на речима, а да се према Немачкој не предузимају санкције. Једино је Живојин Балутчић, бивши југословенски посланик у Берлину, писао у „Политици” да је једина реална мера против Хитлерове агресије груписање снага и стварање чврстог споразума међу државама на западу, истоку и југоистоку ради супротстављања агресору.²³ Британска и пољска штампа нису биле много наклоњене Француској.²⁴ Међутим, нацистичка штампа је

¹⁹ ДА ССИП ЛП Ф.И, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону лично за Пурића, шифр. тел. стр. лов. бр. 862 од 13. марта 1936; Reynaud, исто, 176.

²⁰ E. Campus, *Mica Înțelegerе*, București 1968, 235—236; N. Iordache. *La Petite Entente et L'Europe*. Genève 1977, 262—267.

²¹ Француски министар иностраних послова Фланден, после првих разговора с локарнским силама, могао је обавестити своју владу о њиховом мишљењу. Он је известио владу да се Велика Британија и Белгија десолидаризишу са француском војном акцијом на Рајни. Фланден је тражио подршку за француску војну акцију и код осталих француских савезника. У Лондону се састао с министрима иностраних послова Румуније, СССР-а и Пољске, Титулескуом, Литвиновом и Беком, и консултовао их о ставу њихових влада о француској акцији у Рајнској области. Бек му је одговорио ако Француска уђе у рат с Немачком, Пољска ће бити на страни Француске. Пољска неће учествовати у Друштву народа, у констатовању повреде Локарнског уговора који је учинила Немачка, јер она мрзи Локарнски уговор зато што је био закључен против њених интереса. Титулеску је био нејасан, јер није хтео да се замери Енглецима, те му није дао ни негативан ни позитиван одговор. Једино је Литвинов био категоричан и обећао своју подршку у Савету Друштва народа. Са Британске стране Француској су пружили подршку једино Винстон Черчил са неколико својих пријатеља политичара и новинара, који су схватили ситуацију и будућност немачке окупације Рајнске области. (P. Flandin, исто, 206—207).

²² „Време”, Београд, 8. март 1936.

²³ „Политика”, Београд, 12. март 1936.

²⁴ Њус Кронквал од 9. марта 1936. тражи од Француске да се уздржи у погледу Немачке и саветује да прихвати Хитлерову понуду да Немачка уђе у Друштво народа и да се њом закључи нови локарнски уговор. Пољска штампа је писала да кршење Локарнског уговора не погађа непосредно Пољску. Иначе, пољска штампа је напала дух Локарна и Женеве (ДА ССИП ЦПБ — Преглед стране штампе III, 1936, 113 од 11. марта и 140 од 12. марта 1936).

ласкала Стојадиновићу због таквог става, изјавивши да се у томе види „независан став” Југославије и да је она почела да посматра ствари са сопственог а не са француског гледишта.²⁵

На захтев Француске и Белгије, 8. марта, Савет Друштва народа је одлучио да се састане 14. марта на 91. ванредно заседање у Лондону. Савет је 19. марта констатовао „да је Немачка извршила повреду члана 43 Версајског уговора упућујући и смештајући, 7. марта 1936, војне снаге у демилитаризовану зону, споменуто у члану 42 и у следећем члану поменутог уговора, као и Локарнског уговора.”²⁶

Пред одлазак Савета Друштва народа на заседање у Лондон, 11. марта, одржан је заједнички састанак Мале антанте и Балканског споразума у Женеви, на коме је прихваћен став да се свим средствима брани примена Локарнског уговора.²⁷ Румунски министар иностраних послова Николае Титулеску је, након заседања два савеза, у саопштењу за штампу дао изјаву у име Мале антанте да се Мала антанта ставља безусловно на страну Француске поводом немачког отказивања Локарнског уговора.²⁸ Стојадиновићу се није допала таква изјава, па је уследио деманти Титулескуове изјаве. У политичким круговима у Београду говорило се да је Стојадиновић дао уверавања немачком посланику да ће Југославија заузети неутралан став, а Титулескуова изјава је била у супротности с његовим обећањем немачкој влади.²⁹ У инструкцијама од 15. марта шефу југословенске делегације на заседању Савета Друштва народа у Лондону, Божидару Пурићу, Стојадиновић наглашава да не треба да дозволи да „Титулеску води прву реч”. Такође га је обавестио да је Титулескуова изјава о држању Мале антанте и Балканског споразума агенцији Sud-Est изазвала револт у Анкари, Атини и Београду.³⁰

Овај инцидент није био ни окончан када је лондонски Тајмс 20. марта објавио Стојадиновићев говор у финансијској комисији у Сенату приликом дебате о буџету Министарства иностраних послова. Према Тајмсу, Стојадиновић је изјавио да Југославија

²⁵ ДА ССИП ЦПБ — IV 1936, 191 од 11. марта 1936; IV 1936, 217 од 12. марта 1936; IV 1936, 389 од 23. марта 1936.

²⁶ SDN — JO, Procès-verbal de la 91 session (extraordinaire) du Conseil (Première Partie), XVII Année, N. 4. Avril 1936, 340.

²⁷ АМАЕ, București, Fond Mica Ințelegere, Vol. 14, 3 — Састанак Мале антанте и Балканског споразума у Женеви 11. марта 1936; ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. 362 од 16. марта 1936; N. Titulescu. *Documente diplomatice*, București 1967, 722.

²⁸ ДА ССИП ЦПБ — Преглед стране штампе, март 1936, стр. 175.

²⁹ L. Markovitch, *Les variations de la politique de Belgrade (1935—1936)*, Extrait de la revue »Politiques», janvier, Paris 1937, 12—13.

³⁰ ДА ССИП ЛП, Ф. II Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 889 од 15. марта 1936.

није непосредно заинтересована за локални спор и да Немачка није узела ништа друго него само оно што јој припада. Он је, такође, изјавио да Југославија неће учествовати у евентуалним санкцијама против Немачке, како не би изгубила немачко тржиште. Француска влада није била равнодушна према таквој изјави једног савезника. Јако узнемирена због тога, тражила је објашњење од Београда. „Тајмс” је 21. марта објавио писмо југословенског посланика у Лондону Славка Грујића, који је по налогу своје владе демантовао изјаве изнете у листу.³¹

Бенеш је био узнемирен новонасталом ситуацијом на Рајни, па је тражио хитан састанак Савета Мале антанте, али је Стојадиновић одуговлачио изговарајући се да је он увек спреман за састанак, али најпре треба видети како се развија ситуација у Лондону. Пурићу је дао инструкције да учини све да се састанак одложи и да одбије све предлоге о заседању Мале антанте у Лондону. Бенеш је инсистирао да се бар изда саопштење.³² Пурић је био принуђен да попусти. Саопштење је издато, али се свело на то да је састанак одржан и да је констатована пуна сагласност.³³ Страна штампа је проносила гласове о размимоилажењу између савезница Мале антанте, између Румуније и Чехословачке, с једне стране, и Југославије, с друге стране, да су прве две за општар став према Немачкој, док је Југославија за помирљивији став.³⁴ Румунско посланство у Лондону демантовало је гласове о размимоилажењу између савезница Мале антанте.³⁵

У инструкцијама од 12. марта Стојадиновић је наложио Пурићу да укаже Фландену на чињеницу да „санкције исцрпљују и уништавају”, и да подвуче како је немачко тржиште за Југославију важније од италијанског, као и да Југославија има пет стотина милиона динара већ замрзнутих у Немачкој.³⁶ На основу наведених инструкција Пурић је изразио француском министру иностраних послова највеће резерве своје владе у погледу санкција према Немачкој и изјавио да Београд, као и друге балкан-

³¹ L. Markovitch, исто 13; ДА ССНП ЛП, Ф. II, Дос. 1, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 966 од 21. марта 1936.

³² ДА ССИП ЛП, Ф; II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 847 од 12. марта 1936; видети текст саопштења Мале антанте („Време”, 14. март Београд 1936).

³³ ДА ССИП ЛП, Ф.; II, Дос. I, Дос. I, 13-6 — В. Пурић из Лондона М. Стојадиновићу, шифр. тел. стр. пов. бр. 339 од 13. марта 1936; М. Стојадиновић југословенском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 869 од 18. марта 1936.

³⁴ ДА ССИП ЦПБ — IV 1936, 269 и 287 од 16. марта 1936.

³⁵ ДА ССИП ЦПБ — IV 1936, 269 од 16. марта 1936.

³⁶ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Југословенском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 865 од 12. марта 1936.

ске земље,⁸⁷ лакше пристаје на рат него на економске санкције, после губитака и искуства због примене санкција против Италије.⁸⁸

У инструкцијама од 16. марта Стојадиновић је јасно ставио до знања својим сарадницима да не долази у обзир никакво експонирање Југославије против Немачке и да такав став треба да заузму у додирима с другим делегацијама у Лондону. Он је нагласио да се Југославија до сада није изјаснила против великих сила, па чак ни против Италије, коју је за агресора огласило Друштво народа, а још мање против Немачке. По његовом мишљењу, гажење локарнских уговора ствар је великих сила и Белгије. „У погледу мера које би нам предлагали према Немачкој од стране Друштва народа”, писао је Стојадиновић, „одлучићемо се према нашем интересу. Учествовањем наших у критици Немачке пред Саветом примили бисмо непотребан одјум и створили тешку атмосферу. На првом месту погођени би били озбиљно наши привредни односи са Немачком.” На крају, он је тражио да се скрене пажња Титулескуу да се Југославија не може придружити његовом кораку у Савету Друштва народа.⁸⁹

У новим инструкцијама Пурићу од 17. марта, Стојадиновић подвлачи у наслову да „понавља” гледиште поводом француско-немачког сукоба на Рајни, па каже:

- „1. Тежити свим силама да се сачува европски мир.
2. Констатовати повреду Версајског и Локарнског уговора, али тражити излаз из ситуације путем преговора између великих сила.
3. Саветовати стога и Французима и Немцима узајамну попустљивост.
4. Британцима рећи да ћемо се ставити на њихову страну ако би их Немци без повода напали.
5. Ако би предлагали економске санкције према Немачкој, бити против тога предлога.
6. Не експонирати се у изјавама против Немачке, као што се нисмо експонирали ни против Италије у једном много тежем случају повреде међународног уговора него што је овај садашњи.
7. Скренути пажњу Титулескуу да без нашег претходног овлашћења не даје изјаве у наше име да не бисмо морали давати деманти, као што је био случај са оним саопштењем у Женеви од 12 ов. месеца.

Мислим да ће Вам после овога бити јасан јучерашњи мој телеграм односно говор Титулескуа који ми је изгледао сувише општар

⁸⁷ АМАЕ, București, Fond 71, Dos. speciale 1936, Germania — 10, Vol. 332, 337—339 — Филоли из Румунског посланства у Анкари Министарству иностраних послова у Букурешту, дешифр. тел. 407 од 15. марта 460 од 15. марта и 474 од 16. марта 1936; ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 863 и 869 од 13. марта и 889 од 15. марта 1936.

⁸⁸ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — Б. Пурић из Лондона М. Стојадиновићу, шифр. тел. стр. пов. бр. 338 од 13. марта 1936.

⁸⁹ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, шифр. тел. стр. пов. бр. 905 од 16. марта 1936.

према Немцима и као да затвара врата за будуће преговоре међу великим силама, што не би било паметно."⁴⁰

У инструкцијама од 18. марта Пурићу, Стојадиновић пружа активну подршку нацистима. „У разговору са немачком делегацијом”, пише је Стојадиновић, „реците да смо задовољни што су дошли у Лондон и што цело питање узима мирнији карактер, што је и наша жеља. Објасните наш тежак псложај због повреде Версајског уговора, не само због Француске, него и као опасност за Бугарску и Мађарску да се послужи тим преседањом. Али додајте да ми желимо да се у Друштву народа све сврши на речима и да ми нисмо ни за какву непосредну акцију против Немачке. Не бисмо пристали ни на економске санкције. Уопште желимо да се путем преговора дође до мирног решења, па стога се надамо да ће и Немачка са своје стране бити попустљивија а и ми ћемо деловати у истом смислу и на другу страну.”⁴¹

На заседању Савета Друштва народа у Лондону, у име Мале антанте 10. марта је говорио румунски министар иностраних послова Титулеску. „Захтеви које су Француска и Белгија поднеле Савету”, рекао је Титулеску, „у највишем степену интересују државе Мале антанте. Прво, безбедност Француске не може нам бити страна, пошто је, према везама које нас уједињују, она део наше безбедности. Затим, једнострано одбацавање уговора мора, у нашим очима, имати међународне последице, без чега би били поткопани не само дипломатски инструменти него и основе велике већине држава чији се живот заснива на поштовању закона.

Нека ми буде допуштено да кажем да Мала антанта има на подручју колективне безбедности службе које омогућују да подсећа на обавезе са ауторитетом оних који су их дали у интересу међународне заједнице.

Према томе, поводом захтева француске и белгијске владе, државе Мале антанте имају само један одговор: Да, ми сматрамо да су Версајски и Локарнски уговори повређени.

Под условом да захтев француске и белгијске владе добије задовољавајуће решење које би им повратило право, а тиме одстранило опасност претходнога, и то како у централној тако и у југоисточној Европи, споразум између заинтересованих сила и Немачке за успостављање трајног мира, јединственог у свим крајевима Европе са задовољством ће поздравити државе Мале антанте.”⁴²

Пурић је истога дана, 18. марта, обавестио Стојадиновића о Титулескуовом говору у Савету Друштва народа, као и о својим разговорима са члановима француске делегације.

⁴⁰ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — М. Стојадиновић Краљевском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 914 од 17. марта 1936.

⁴¹ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I 13-6 — М. Стојадиновић Југословенском посланству у Лондону, лично за Пурића, шифр. тел. стр. пов. бр. 930 од 18. марта 1936.

⁴² SDN — JO, Procès-verbal de la XCI session (extraordinaire) du Conseil, XVII Année, N. 4, Avril 1936; N. Titulescu, *Documente diplomatice* (726—728; N. Titulescu, *Discursuri*, București 1967, 482—485.

„Французи су нам у неколико махова тражили да помогнемо њихове захтеве”, писао је Пурић Стојадиновићу, „да Савет констатује прекршај уговора од стране Немачке. Како се у томе цео Савет слаже и како то ни сама Немачка не одбија, ту смо помоћ обећали. Данас ми је у пуној седници Савета и за време заседања на пет минута пре него ће држати говор, о коме ми раније ништа није саопштио, Титулеску у присуству Чеха и Француза показао свој говор пола откуцан на машину пола руком писан. Протествовао сам против овог начина и рекао да не може говорити у име Мале Антанте без претходног договора. Одговорио је да је бољестан, да је сад довршио говор, да у њему само констатује повреду уговора, који ми као председавајући не можемо допустити итд. све у присуству других. Разумео сам његову сценарију и одмах схватио замку да му пред Французима одбијем да говори у име Мале Антанте, што би се коментарисало као наша издаја према Француској и идије с Немачком. Како сам моментално морао да бирам између брутално постављене алтернативе да му у присуству Француза забраним говорити у име Мале Антанте, чиме бих пред целим светом показао њену некомпетентност, и да не помогнем Енглеску у моменту када јој једино можемо помоћи — или га пуштити да говори, успео сам свега да у његовом говору изменим неколико фраза и израза пре него што му је Председник Савета Друштва дао реч.”⁴³

Пурић се доследно држао Стојадиновићевих инструкција о ставу у француско-немачком сукобу.

„Инструкције из Вашег телеграма стр. пов 905 и до сад су биле основа мога става”, писао је Пурић Стојадиновићу, „који према приликама и с времена на време морам да доводим у сагласност са присуством представника Француске који би нашу сувишну суздржљивост у једном начелном питању тумачили врло неповољно, нарочито са обзиром на чињеницу да смо им се врло често обраћали и да ћемо то и у будућности радити, за разне подршке у дипломатским и другим акцијама. Осим тога тај став потврдио би верзије да постоје разномолажења у Малој Антанти. Ако бисмо потпуно ћутали у питању кршења међународних уговора, што би било запажено, изгубили бисмо моралну основу или предузети акцију сутра кад Мађарска и Бугарска откажу своје уговорне обавезе. Ми се нисмо ничим експонирали, јер је мишљење свију, нарочито Енглеске против једностраног отказа међународних уговора а наша је улога да између тих разних струја и одговорности нађемо златну средину у погледу тактике, која нас не експонује нити ангажује.”⁴⁴

Стојадиновић је у том тренутку играо дволичну игру и није се усудио да отворено сарађује с нацистима против југословенских савезника јер му то тад нису дозвољавали ни унутрашњи ни спољни чиниоци. Оправдавајући нов смер југословенске политике, у својим мемоарима он дословно каже:

„Та политика 'здравог разума' и стварности, и никакви други обзир или побуде, навели су ме да југословенској политици дам други правац. Свестан опасности која нам је претила и увиђајући да ћемо бити препуштени сами себима (sic!), мени није остајао ни један други излаз него непосредно споразумевање са јаким неприја-

⁴³ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — Б. Пурић из Лондона М. Стојадиновићу, шифр. тел. стр. пов. бр. 376 од 18. марта 1936.

⁴⁴ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — Пурић из Лондона М. Стојадиновићу, шифр. тел. стр. пов. бр. 363 од 16. марта 1936.

тељем на нашим западним границама. А од ратоборног и антијугословенски расположеног Бенита Мусолинија свашта се могло очекивати."⁴⁵

После излагања ставова свих делегација у Савету Друштва народа⁴⁶ чији је рад у Лондону трајао од 14. до 24. марта, донет је Нацрт резолуције:⁴⁷

„I Савет:

Подсећајући да је у неколико махова признао, као што је и заседање признало важност Локарнских уговора за одржавање мира и осећање безбедности;

Сматра:

1. Да је скрупулозно поштовање свих обавеза примљених уговорима основни принцип међународног живота и међународни услов за одржавање мира;
2. Да је то основни принцип међународног права по коме ниједна сила не може сама да се ослободи уговора нити да измени одредбе осим уз пристанак осталих страна уговорница;
3. Да је извршена повреда чл. 43 Версајског уговора једностраном акцијом немачке владе, јер је она повредила Локарнски уговор а да се није служила поступком предвиђеним Локарнским уговорима за решавање спорова који су у противуречности са тим принципима.

Сматра:

1. Да овом једностраном акцијом немачка влада није могла себи прибавити никакво право;
2. Ова једностранна акција, уносећи нов елемент немира у међународну ситуацију, мора свакако деловати као претња европској безбедности.

Треба задужити један одбор састављен од: [...] да им учини неколико предлога који се односе на практичне мере, а које се препоручују чланицама Друштва народа.

II Сматра:

Да је немачка влада ставила на знање да је француско-совјетски пакт о узајамној помоћи неспојив са Локарнским уговором и да је услед те неспојивости оправдано како отказивање овог уговора тако и смештање њених трупа у демилитаризовану зону.

Ово је правно питање које би могло бити изнето пред Стални суд међународне правде, ако заинтересоване силе изјаве спремност да се сложи са пресудом Суда, што је француска влада са своје стране већ учинила.

Савет:

Позива немачку владу да постави ово питање, у овом облику и под горе наведеним условима, Сталном суду међународне правде, молећи га да што пре донесе своју пресуду, подразумевајући да ће се са стране одмах сложити са одлуком Суда.

⁴⁵ Милан Стојадиновић *Ни рат ни пакт, Југославија између два рата*, Буенос Ајрес 1963, 447.

⁴⁶ Видети ставове појединих делегација у Савету Друштва народа (DIA, 1937, 82—196).

⁴⁷ ДА ССИП ЛП, Ф. II, Дос. I, 13-6 — Б. Пурић из Лондона М. Стојадиновићу, шифр. тел. стр. пов. бр. 419 од 24. марта 1936.

Да једнострана акција Немачке свакако представља претњу европском миру и да према томе она мора, пошто је у нескладу са чл. 1 и 4 Локарнског уговора, да наведе чланице Друштва народа сходно чл. 2 Пакта, да предузму све мере за стварно очување мира међу народима.⁴⁸

Савет Друштва народа на свом заседању у Лондону закључио је да се поново састане у Женеви када околности покажу да постоје услови за даље разматрање овог питања. Међутим, даљи дипломатски преговори нису довели ни до каквог резултата. Локарнске силе састале су се 10. априла у Женеви, без Италије, која се повукла, и разматрале меморандум Немачке од 31. марта, који је углавном био исти као и онај од 7. марта. Оне су тражиле од немачке владе разјашњење неких тачака, али нису добиле одговор. Нацисти нису више сматрали за сходно ни да одговоре на та питања.

Резолуција Савета Друштва народа остала је само мртво слово на папиру. Немачка се није обазирала на одлуке светске организације. После упада у демилитаризовану зону почела је да је утврђује и да се наоружава још бржим темпом, не водећи рачуна о међународним обавезама, забранама или захтевима светске организације. Друштво народа је било неспособно да натера Немачку да поштује међународне обавезе. Мале државе су у томе виделе велику опасност по своју независност. Њима је било јасно да велике силе могу газити међународне обавезе а да никоме за то не одговарају. Санкција за велике нема. У случају да се нека мала држава изјасни против неке велике државе, у опасност може доћи њена независност, а она нема могућности да се брани, нити јој светска организација може помоћи. У таквој атмосфери међународне ситуације, поједине мале државе почињу да беже од обавеза. Први пример је била Белгија. Краљ Леополд II раскинуо је 14. октобра 1936. уговор о узајамној помоћи у случају агресије, закључен 7. септембра 1920. године с Француском, и изјавио да ће његова земља водити политику неутралности.⁴⁹

За белгијским примером поћи ће касније и неке друге државе, видећи да тоталитарне државе не поштују међународне обавезе. Крај Локарна представљао је велики ударац за међународну политику уочи другог светског рата, као и за светску организацију. После низа других међународних прекршаја, па чак и агресије, нико више после овог догађаја није био убеђен да светска организација може заштитити нечија права. Крај Локарна је показао да је француски систем колективне безбедности пропао и да постоје велика размимотицања у савезу Мале антанте, који ће се ускоро распасти. Нацисти су успели да направе раздор међу демократским државама и да убрзо потом запале велики пожар другог светског рата.

⁴⁸ SDN — JO, Procès-verbal de la XCI session (extraordinaire) du Conseil (Première Partie), XVII Année, N. 4, Avril 1936, 350—351).

⁴⁹ Renouvin, исто, VIII, 160; Reynaud, исто, 213—215.

СКРАЋЕНИЦЕ

- SDN — Société des Nations
RDT — Recueil des Traités
МИП — Министарство иностраних послова
FRUS — Foreign Relations of the United States
DIA — Documents of International Affairs
АМАЕ — Arhiva Ministerului Afacrilor Externe
ДА — Дипломатски архив
ССИП — Савезни секретаријат за иностране послове
ЛП — Лондонско посланство
DDF — Documents diplomatiques français
ЦПБ — Централни пресбиро
ЈО — Journal officiel

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ
Београд

МЕСТО КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ПЛАНОВИМА И ЕКСПАНЗИОНИСТИЧКИМ ПОДУХВАТИМА ТРЕЋЕГ РАЈХА ПРЕМА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ ДО 1941.

Још у априлу 1934, у једном значајном нацистичком програмском акту, Меморандуму Министра за пропаганду Рајха, истакнута је мисао да кључ за остваривање утицаја Немачке на ширем подручју југоисточне Европе лежи у Београду.¹ Тиме је недвосмислено наглашена улога и значај Југославије у решавању свих питања земаља и народа југоисточне Европе. Касније ћемо покушати да анализирамо разлоге оваквог третмана Југославије у оквиру немачке балканске политике.

У једној од опширнијих документованих расправа о политичком значају и привредним, политичким и војним могућностима земаља југоисточне Европе, посебно њиховом значају за Трећи Рајх, у Анализи политичке ситуације у југоисточној Европи, партијског врха НСДАП, од 27. октобра 1934. године, Југославији је међу земљама овога региона дато посебно и истакнуто место.² И сами аутори откривају мотиве посебног третмана Југославије, па се наводе:

— Централни положај Југославије у средишту европског југоистока, њен стратегијски значај као споне између централне Европе и Блиског истока, затим, њене значајне саобраћајнице које

¹ Bundesarchiv Koblenz (даље скраћено: BA) Abt II Jugoslawien, Politik 2 D. Bd. 1. Меморандум министра за пропаганду Рајха, VII/7023, 3. IV 1934.

² BA NS 2/3 Bd. 54. Меморандум Спољнополитичког уреда НСДАП о политици у југоисточној Европи, 3. Опширније о томе: Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935—1937*, Београд 1968, 111—114; D. Biber, *Die jugoslawisch-deutschen Beziehungen von 1933. bis 1941*, Deutschland-Jugoslawien, Sonderdruck and dem internationalen Jahrbuch für Geschichtsunterricht, Band 9, 1963—64, Braunschweig 1961, 30—40.

пролазе поред Дунава и притока у Дунав, посебно Моравско-вардарске долине;

— посебно се истиче значај Југославије као евентуалног запречног бедура против претераних аспирација италијанских фашиста према Балкану и Подунављу;

— и у економском смислу Југославији је као земљи богатој пољопривредним производима и рудним богатствима дато истакнуто место међу земљама овога региона;

— уочен је и подвучен политички значај Краљевине Југославије као једине земље југоисточног региона која је била чланица оба балканска савеза: Мале антанте и Балканског споразума.

Присуство набројаних и низа других мање важних чинилаца било је веома значајно у утемељивању и развоју веза и односа Трећег Рајха и Краљевине Југославије, али се мора приметити да је већи број тих чинилаца постојао и у односима између Немачке и других земаља југоисточне Европе. На пример, стратегијски значај мореуза, Босфора и Дарданела, привредни и сировински значај Румуније итд.

Изгледа да је најзначајнији и најприсутнији у комплексу односа Немачке и земаља југоисточне Европе био геополитички и стратегијски положај Југославије, посебно њен значај као бране Мусолинијевим аспирацијама на шире просторе преко Јадранског мора, који су, по свим прорачунима, и поред тога што су формално и вербално признавани као подручје италијанских интересовања и претензија, морали остати немачки. Истовремено, Краљевина Југославија је као једина чланица и Мале антанте и Балканског споразума могла изванредно послужити као пион у слабљењу и разбијању тих ћелија колективне безбедности на наведеном подручју, односно у слабљењу и истискивању утицаја традиционалних сила, нарочито утицаја Француске.

Да су ови чиниоци били пресудни у односима Немачке и Југославије потврђује чињеница што је немачка дипломатија све време користила Краљевину Југославију као тег у одмеравању и регулисању својих односа са Италијом и истовремено као бат у уздрмавању и касније слабљењу и уништавању система колективне безбедности на подручју југоисточне Европе. И у време економског продирања на југоисток до 1936, италијанско-југословенски односи су имали велики значај за испуњавање нацистичких дугорочних планова. Немцима није одговарало ни претерано заоштравање односа, нити приближавање Италије и Краљевине Југославије. Отворено конфронтирање могло је довести до рата у који би се, евентуално, уплели и савезници Југославије или бар нека чланица Мале антанте или Балканског споразума, а Немачка је чврсто планирала да цело то подручје освоји мирном експанзијом. Јаче приближавање Краљевине Југославије и Италије могло је значити зачетак неког блока који би, уз друге намере, имао и функцију да заустави ширење немачког утицаја према југоистоку.

У раздобљу до 1936. уз настојање да односи између Италије и Југославије остану у оквирима који нису у колизији с глобалним плановима Рајха у спољној политици, главна пажња је посвећивана оживљавању и ширењу економских веза са земљама југоисточне Европе, међу њима и с Југославијом. Остваривање доминације у економским односима претходило је општој експанзији Рајха у правцу југоистока. Југославија је у то време спадала у ред европских земаља са најбржим порастом трговинске размене с Немачком. На пример, Југославија је 1933. године увезла из Немачке робу у вредности од 20,2 милиона РМ, што је износило 13,4 одсто југословенског увоза, док је 1936. увоз износио 60,3 милиона РМ, односно чак 26,8 одсто укупног југословенског увоза. Исто тако, Југославија је 1933. извезла у Немачку робу у вредности од 25,1 милион РМ или 13,9 одсто укупног југословенског извоза, док је њен извоз у Немачку 1936. износио 58,8 милиона РМ или 23,7 одсто укупног југословенског извоза.³ На тај начин се Немачка налазила на првом месту у спољнотрговинској размени Југославије са иностранством. Упоредо са економском пенетрацијом, прошириване су везе и утицаји и у другим областима могуће међудржавне сарадње, у култури, унутрашњој политици, у раду с немачком националном мањином, па и у области војне сарадње. Све је то омогућило Немачкој да се већ у току 1936. интензивније позабави конкретним токовима југословенске спољне политике. Користећи се оствареним утицајима и позицијама, немачка дипломатија је почела индиректно да утиче на југословенску спољну политику каналишући је у смеру својих жеља и планова. Ослонац у тим настојањима представљале су у Југославији пронемачки и тоталитаристички одређене снаге, међу којима је било утицајних појединаца из самих врхова власти, какав је био председник владе Милан Стојадиновић. Тежиште рада било је усмерено ка придобијању врха у земљи за сарадњу с владама ревизионистичких земаља: Бугарске, Мађарске и Италије, чиме је аутоматски слабљен систем колективне безбедности на југоистоку Европе.⁴

Низ унутрашњих и спољнополитичких чинилаца ишао је у прилог овој делатности немачких нациста и пронемачки одређених снага у Краљевини Југославији. Део конзервативних слојева, у страху од све присутнијег радничког и демократског покрета у земљи, са све већим симпатијама се односио према тоталитарним системима, који су, користећи се најгрубљим насиљем, десетковали комунистички покрет у својим земљама. Исто тако, слабење трговинских веза са западним силама после светске економске кризе, уз јачање трговинске размене с Немачком, до-

³ Подаци су обрађени на темељу низа извора и биће објављени у ауторовој књизи: *Трећи Рајх и земље југоисточне Европе*, књ. 2, поглавље 5.

⁴ Исто.

приносило је повећању броја симпатизера нацистичког поретка у круговима југословенске буржоазије.

Настојања француске дипломатије у току 1935. да придобијањем Италије онемогући евентуалну приснију сарадњу Италије и Немачке изазвала су револт код дела владајућег врха у Југославији и утицала да се у њиховим редовима убрза процес хлађења према традиционалној савезници Француској. Ти спољнополитички потези деловали су на опредељење владајућих врхова с председником владе Миланом Стојадиновићем на челу, који је у страху пред немачким колосом био све спремнији да најприсније сарађује с тоталитарним системима.⁵

Немачка дипломатија је користила повољне прилике да посредством Београда индиректно спроводи сопствени програм на Балкану, а од средине 1936. развила је живу активност ради отклањања постојећих неспоразума између Краљевине Југославије и њених реваншистички одређених суседа, Бугарске, Мађарске и Италије, и стварања услова за јачање веза и сарадње између Југославије и ових земаља. Геринг је за време посете Софији још у мају 1935. препоручивао да се успостави тешња сарадња између Бугарске и Југославије.⁶ Тижило се зближавању Бугарске и Југославије, што би аутоматски условило попоршавање односа између Југославије и њених савезница Румуније, Грчке и Турске, односно што би ослабило сарадњу земаља Балканског споразума. Савети те врсте упућивани су касније из Берлина и Софије и Београду. Као резултат настојања дела владајућих снага у Београду и Софији којима није одговарао постојећи систем колективне безбедности и подстицаја из Берлина, дошло је 24. јануара 1937. до пакта између влада Бугарске и Југославије о вечном пријатељству.⁷

Пакт су, верујући да он омогућава повољније услове за решавање горућих проблема између Југославије и Бугарске, поздравили многи родољуби у овим двома земљама, али је он, због своје празнине и немогућности да се оствари, остао само неуспео покушај.

За ревизионистичке и реваншистичке земље које су ишле ка рату желећи насилно да изврше прекрајање Европе, он је био први успешан корак у слабљењу и постепеном уништавању хелија колективне безбедности на Балкану, које су у условима фашистичке опасности добиле прогресивну и демократску функцију. После овога успеха, Берлин је, као главни разбијач постојеће Европе, па и постојећих односа на европском југоистоку, тежиште

⁵ ВА, цитирани Меморандум Министра за пропаганду Рајха.

⁶ Ж. Аврамовски, *нав. дело*, 352—353.

⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Bonn (даље скраћено: ПА), Pol. IV, 6 Jugoslawien, Bd. 1. Циркуларно писмо Nr. 437, 31. I 1937. Такође, Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове СФРЈ (даље скраћено: ДАСИП), ЛП 1937, I/10 Nr. 263, 19. II 1937.

рада своје дипломатије усмерио према Будимпешти и Риму с намером да се поправе односи ових земаља с Југославијом и још више уздрмају њене везе и сарадња са чланицама Мале антанте и Балканског споразума. Стицајем околности, спољнополитички проблеми Југославије постали су једна од најприсутнијих тема у Берлину. За време посете италијанског министра иностраних послова Берлину, 11. октобра 1936, много пажње је посвећено Југославији. Ђану је препоручивано да се превазиђу постојећи проблеми с Југославијом и да се с њом успоставе приснији односи. Хитлер је препоручивао да се реше ситнији проблеми између Италије и Југославије како би се решио заједнички крупан задатак — изолација Чехословачке, која је својом сарадњом са СССР-ом постала „расадник“ комунистичке опасности у Европи.⁸

С обзиром на то да су Немци већ били војнички супериорнији и да су Италијани већ били одлучили да вежу своју судбину за нацисте, препоруке из Берлина су прихваћене. Већ крајем 1936. почели су тајни преговори представника владе Југославије и Италије.

Председник владе Југославије Милан Стојадиновић, који је гајио симпатије према нацистима због њихове унутрашње и спољне политике, прихватао је и спроводио препоруке и савете из Берлина. О тајним преговорима у Руми он је обавестио Берлин, који је и преко Рима већ био извештен о томе, док с тиме није упознао своје савезнике Француску и чланице Балканског споразума и Мале антанте, које су проблеми европског југоистока животно интересовали.⁹

Ангажовањем Немачке нађена су компромисна и формална решења за крупна питања у односима између Италије и Југославије: мањинско питање, проблем усташке емиграције, супротности на тлу Албаније и др., па је 25. марта 1937. потписан уговор између Италије и Југославије, који је својим ограниченим могућностима и резултатима пре свега доприносио испуњавању планова немачке балканске и јужноевропске политике.¹⁰

Овим крњим, компромисним уговором немачка дипломатија је остварила једним метком два пуна поготка: за дужи период одложена је могућност неконтролисаног заостравања односа и евентуалног ратног сукоба између Италије и Југославије, који ни у ком случају не би ишао у прилог немачкој балканској политици. Истовремено, недореченом и бледом садржином тога уговора онемогућено је чврсто везивање Италије за друге земље, које би

⁸ Тајни архив грофа Циана, Загреб 1952, 70—76. Опширније о томе: В. Кризман, *Павелић и усташе*, Загреб 1978, 267; *Idem Италија и политички краљ Александар и кнеза Павла* (1918—1941), *Casopis za suvremenu povjest I* Загреб 1975, 64—65.

⁹ ДАСИП ЛП 1937, I/2, Нр. 349, 21. II 1937. Шире о томе: В. Винавер, *Југославија и Мађарска 1933—1941*, Београд 1976, 207.

¹⁰ ДАСИП ЛП 1937 I/2, Нр. 480, 26. III 1937 и АП (Анкврско посланство) Ф-26 1937, Нр. 714-III, 29. III 1937.

у целини или делимично могло бити усмерено ка спречавању немачког продора према југоистоку.

У време припремања билатералних споразума између Југославије и Бугарске и Југославије и Италије, немачка дипломатија је почела да ради на отклањању нерешених питања између Југославије и Мађарске и на припремању њихове присније сарадње. Међутим, био је то нешто компликованији чвор, који се због јако изражених супротности између Мађарске и Румуније много теже могао размрсити. Бојазан да би се прејаким притисцима на владе у Београду и Будимпешти могло изазвати јачање прозападно опредељених снага у Букурешту успоравала је ангажовање немачке дипломатије у том правцу. Тежило се истовремено одстрањењу Југославије и Румуније из система колективне безбедности, али је, због јако израженог мањинског проблема у односима Румуније и Мађарске, посао око зближавања Букурешта и Будимпеште текао споро и тешко.

Те тешкоће на путу измирења Мађара и Румуна утицале су и на споро приближавање Мађара и Југословена, те је споразум о вечном пријатељству између Мађарске и Југославије, крњ и празан као и онај с Бугарском, склопљен тек 1940. године.¹¹

Ипак, билатерални уговори остварени 1937. посредством владе Краљевине Југославије и, посебно, ангажовањем њеног председника Милана Стојадиновића, усмерени против постојећег система колективне безбедности под патронатом Француске, били су велики успеси немачке дипломатије. Један од најкрупнијих и непосредних резултата јесте почетак изоловања будућих жртава нацистичке Немачке — Аустрије и Чехословачке. У одвајању ових двеју земаља од осталог света значајну улогу је одиграла влада Краљевине Југославије.

Средином 1936, а и раније, Стојадиновићева политика је водила слабљењу односа Југославије и Аустрије и почињала да омета јачање веза и сарадње са Чехословачком. То слабљење сарадње са Аустријом није деловало на смиривање противуречности у односима Југославије и Италије, јер је и Мусолини већ био дигао руке од Аустрије препустивши је Хитлеру. Такво држање владе Краљевине Југославије према све угроженејем суседу, односно Аустрији било је веома важно за Немачку у спровођењу њене експанзионистичке политике према југоистоку. Слабљење сарадње Краљевине Југославије са Аустријом утицало је и на став суседних земаља према судбини Аустрије, међу њима чак и Мађарске, која је била директно заинтересирана за овај проблем, и посебно Чехословачке, једине земље на том подручју која се отворено супротстављала појединим експанзионистичким потезима Рајха према суседима.

¹¹ В. Винавер, *Југославија и Мађарска 1933—1941*, Београд 1976, 387—393.

Значај и улогу владе Краљевине Југославије у сплету питања везаних за немачко-аустријске односе уочили су у Берлину у време припремања „аншлуса“ — у току 1937. немачка дипломатија је својим везама са Југославијом поклањала највећу пажњу. Посета Стојадиновића Берлину средином јануара 1938. имала је задатак да припреми жртвовање аустријске републике. Пошто је Мусолини већ био пристао на „аншлус“, Стојадиновићево јавно изјашњавање за жртвовање Аустрије представљало је снажан ударац за све оне снаге које су биле спремне да се ставе у заштиту интегритета ове земље. Стојадиновић је прихватио немачке планове везане за Аустрију и на пријему код Хитлера, 17. јануара дао изјаву да је аустријско питање унутрашње немачко питање, што је значило да судбину Аустрије треба препустити Хитлеру. У знак захвалности Хитлер је за велику услугу изјавио пред Стојадиновићем да ће сваки гест непријатељства према Југославији сматрати гестом непријатељства према Рајху и у вези с тим дао обећање које до тада није дао ниједном страном државнику, наиме, да ће се у случају угрожености Југославије ставити у њену одбрану.¹²

У време похода Хитлерових дивизија према Бечу, Стојадиновић је, уз Мусолинија, био једини страни државник с којим је Берлин одржавао редовне консултације.¹³

Одлазак Милана Стојадиновића са кормила владе Краљевине Југославије почетком 1939. није ни за тренутак пореметио убрзан процес приближавања Немачке и Југославије. Гарнитура се променила, али су остала иста страховања и калкулације везане за очување личних позиција, власти и режима. Поновно слабљење веза и сарадње са суседном Италијом и могућност да земља са те стране буде нападнута један је од важних разлога што се влада Цветковић-Мачек оријентисала према Немачкој. У настојањима да се одрже што бољи односи са Хитлером, нова влада је најактивније учествовала у једној од најкрупнијих издаја водећих врхова југословенске буржоазије, у жртвовању свога најближег највернијег савезника, Чехословачке. У време притисака и директних акција нациста против Чехословачке, од септембра 1938. до марта 1939. југословенски владајући врх, предвођен најпре Стојадиновићем а затим Цветковићем, није учинио нити иједан потез да олакша положај чехословачке републике.

Такво држање нове владе у Београду омогућило је да се одржи започети темпо приближавања Југославије Немачкој, али је истовремено на другој страни изазвало суревњивост Италије.

¹² Архив Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у Београду (даље скраћено: АСФРЈ), АИ МС, 1037/24, Записник са пријема Стојадиновића код Хитлера 17. I 1938, затим извештај од 20. и 26. I 1938. Такође: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945 (даље скраћено: ADAP), D-5, Nr. 158, 182—183, 159, 183—184.

¹³ ADAP D-5, Nr. 184, 217—218 и 185, 219.

Успеси Немачке у Аустрији и Чехословачкој условили су јачање експанзионистичких тежњи у Италији. Мусолини, коме се чинило да је Краљевина Југославија лак плен због унутрашњих проблема, поново је почео да размисља о покретању војске преко Јадрана. Запоседањем Албаније априла 1939, створени су повољни услови за напад на Југославију или Грчку. Заведен обећањима и лажима усташких емитраната, због слабости југословенске државе и одбране, предност је дао нападу на Југославију. Међутим, Немцима је Југославија и те како била потребна, као и улога њене владе у борби за остваривање доминације Трећег Рајха мирним путем на целом том подручју. Нацисти из Берлина, иако су и даље изјављивали да су Балкан и Југославија у домену италијанских интересовања, гасили су могућности ширења нежељеног рата у том делу Европе и одвраћали Мусолинија од напада на Југославију.

Брзи успеси Хитлерових армија у Пољској унели су још већу пометњу и колебаљивост у југословенски владајући врх, што је неминовно јачало његову спремност да се веже, макар и привремено, за Трећи Рајх. Чак је и убеђени англофил кнез Павле, нарочито после спознаје да савезници Велика Британија и Француска не могу да се јаче ангажују у формирању и материјалном помагању евентуалног балканског фронта, све више веровао да је најсигурнији излаз из тренутне ситуације ослонац на Трећи Рајх, уз настојања да се, што је могуће више, очува сопствена самосталност. У настојањима да се не замери Хитлеру, југословенска влада и кнез Павле су одбијали позиве Британаца да се укључе у активни фронт отпора немачком надирању ка југоистоку. Прихваћена је политика лавирања између зараћених блокова, у оквиру које су изграђивани све бољи односи с Немачком, уз истовремена настојања да се што је више могуће очувају традиционалне везе с Великом Британијом и другим земљама антиосовинског блока. Међутим, објективне потешкоће све више су спутавале могућност спровођења политике лавирања и балансирања. Појачане Мусолинијеве тежње средином 1940. да нападне Југославију индиректно су утицале на јачање немачких позиција у земљи.¹⁴ Немци су стицали привилегије нарочито у привредним везама и трговинској размени. Такав развој догађаја допринио је томе да су и они слојеви југословенског врха који су се колебали, постајали све више пиони у спровођењу немачке политике на европском југоистоку. Кнез Павле је у разговору с немачким амбасадором Хереном, 13. априла 1940, изразио своје дивљење снази и ефикасности немачког оружја и поверио му како му је жао што се рат води између њему две блиске и перспективне земље

¹⁴ I documenti diplomatici italiani (даље скраћено: DDI), IX-3, Nr. 194, 162—166, Општа ризије: Krizman, *Pavelić i ustaše*, 325—329, и Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, II dio Zagreb 1974, 315—319.

— Немачке и Британије, које би могле наћи могућности да реше међусобне неспоразуме, после чега би се заједно могле ангажовати у решавању судбине Европе.¹⁶

После пораза Француских армија у лето 1940. и усмеравања таласа немачке експанзије према југоистоку у јесен 1940, водећи врх у Југославији захватила је још већа паника. Покушај Британаца да на Балкану поведу и економски рат против привредне експанзије Немачке није наишао на жељени одзив југословенске владе. Сам кнез Павле је специјалном Хитлеровом изасланику за економска питања, Клодиусу, изјавио маја 1940. да лично неће дозволити да ниво трговинских веза с Немачком буде и најмање поремећен.¹⁶

Немци су добро знали да је кнез Павле с већином у влади ближи Британцима, да води политику лавирања и да чини уступке Немцима само зато што га на то нагоне тешке унутрашње и вањске прилике. И поред тога што су знали да је већина народа у Југославији антинацистички опредељена, веровали су да ће, користећи се својим успесима у суседним земљама и услугом колебљивог владајућег врха, успети да остваре своју доминацију и на подручју Југославије.

Ипак, за сваки случај, до крајње могућих граница је појачан рад нациста у редовима бројне немачке националне мањине у Југославији, као истурене претходнице нацистичке експанзије, а и у свим другим структурама и групама које су биле за везивање за Немачку.¹⁷

Читава сплет значајних чинилаца и даље је захтевао посебан третман Краљевине Југославије у плановима и конкретним експанзионистичким подухватима Трећег Рајха на југоистоку Европе крајем 1940. и почетак 1941.

О томе су били обавештени и владајући кругови у Београду, па су вешто користили своју шансу и указану прилику, настојећи да што је више могуће одгоде своје директно повезивање са силама Осовине. У неким приликама, демократски опредељени појединци или групе у владајућем врху успевали су да однесу превагу и да покажу храброст у супротстављању захтевима из Берлина. Тако је захтев Берлина да се дозволи транспорт кроз Југославију око 1.000 немачких моторних возила, која је требало упутити као помоћ италијанским трупама у Албанији против Грчке, био без двоумљења и одлагања одбијен.¹⁸

¹⁶ ADAP D-9, Nr. 100, 120—121.

¹⁷ Aprilski rat, зборник докумената, Београд 1969, Нр. 206, 625. Такође: ПА Büro St. S. Jugoslawien Bd. 1, Nr. 160, 3. V 1940, као и ADAP D-9, Nr. 191, 220—222, 237, 269, 258, 291 и 278, 313—314.

¹⁸ Опширније: D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, Ljubljana 1966.

¹⁹ ADAP D 11/2, Nr. 405, 678. Шире о томе: J. B. Hoptner, *Jugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York 1982, 268—269.

Али проблеми које је изазвао пораз италијанских трупа у рату с Грчком и потреба да се рашчисти стање на југоистоку пре но што се почне остваривати план „Барбароса” против СССР-а нагнали су и Берлин да разјасни сва нерешена питања у односима с Београдом. Од краја новембра и у децембру 1940. појачани су притисци да се влада Југославије одрекне политике лавирања и да потпуно пређе у службу сила Осовине. Ослањајући се у првом реду на јако изражено антиосовинско расположење у народу, југословенска влада је успела да одложи своје опредељивање. У таквим условима Хитлер је према Југославији применио тактички потез — слабљење антинацистичког покрета у Југославији захваљујући успесима и резултатима експанзије у суседним земљама. У писму Мусолинију, 31. децембра 1940, Хитлер је предлагао да се не врше посебни притисци на владу у Београду да приступи Тројном пакту, већ да се то одложи за неко време, када силе Осовине остваре значајније успехе у земљама југоисточне Европе које још нису у служби сила новог поретка.¹⁹ Хитлер је, највероватније, имао у виду опкољавање Југославије, које је требало остварити уласком немачких трупа у Бугарску.

У повољнијим условима за Немачку, фебруара месеца, почели су поново притисци на владу у Београду. Уласком немачких трупа у Бугарску завршен је процес деморализације већег дела владајућег врха у Југославији. Приступило се припремању текста уговора о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Ипак, и у тим објективно најтежим тренуцима за југословенску страну, дошао је до изражаја фактор попуштања и компромисних решења Трећег Рајха. Текст уговора о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту, супротно обавезама свих оних земаља које су већ биле прихватиле тај чин, био је јако ублажен. У току дугог припремања текста уговора, Југославија је успела да добије уступке о каквима друге земље нису могле ни маштати: поштовање суверенитета и територијалног интегритета Југославије; од Југословена се неће тражити војна помоћ нити право прелаока трупа Осовине преко југословенске територије, итд. И поред оштрог противљења, југословенска страна је добила право да те уступке објави у јавним гласилима, што је имало за циљ да пред антиосовинским силама оправда владу Краљевине Југославије, односно да се обелодани како је њен потез само формалан корак којим се жели постићи да се земља сачува од напада сила Осовине и уништавања.²⁰ И поред тога што су ова ова обећања немачких нациста била лажна и што би их Хитлер првом приликом погазио, она нам откривају једну значајну чињеницу — посебан третман Краљевине Југославије у балканској политици и експанзионистичким потезима Трећег Рајха према европском југоистоку.

¹⁹ B. Krizman, *Tajna pisma Hitler-Musolini*, Zagreb 1953, 41.

²⁰ ADAP D 12/1, Nr. 124, 180, 130, 190—191, 131, 191—192.

Међутим, ни тај компромисни уговор, који су прихватиле влада и водећа југословенска буржоазија, није прихватио народ, који је својим отвореним револутом доказао до које је мере немачки нацизам био омражен у Југославији.

Ни после овога чина, нацистички врх није био лишен респекта према Југославији и њеним народима. Припремајући после догађаја од 27. марта добро припремљену армију за напад на Југославију, Хитлер није заборавио да укаже на јунаштво, издржљивост и могућности југословенских војника, препоручујући мере и тактику да се отпор на који ће се наћи што успешније сломи.²¹ Ови квалитети југословенских војника нису се из објективних разлога могли испољити у априлском рату 1941, али су се вишеструко манифестовали касније, у току народноослободилачког рата.

Са поуздањем можемо тврдити да су на посебан третман Краљевине Југославије у плановима и подухватима Трећег Рајха на југоистоку Европе највише утицали стратегијски и геополитички положај Југославије и могућност њеног деловања на суседне земље, с којима је сарађивала као чланица Мале антанте и Балканског споразума. У самој Југославији постојали су одраније погодни услови да је Немачка изабере за пиона у својој игри око југоисточне Европе. Пресудан је био стално присутан страх руководећег врха од опасности изнутра и споља. Извана су претње долазиле од Мусолинијевих фашиста, који су територију Југославије сматрали важним делом будуће нове римске империје. Изнутра је влади претио све организованији раднички покрет и традиционално активан и присутан национално-ослободилачки покрет, који није прихватао ни домаћи ни страни тоталитаризам. Повлачење Француске са Балкана и њено пактирање са СССР-ом, односно са комунистима, од којих је водећи врх у Југославији највише страховао, повећавали су пометњу у конзервативно опредељеним слојевима југословенске буржоазије.

У таквим приликама постојале су објективне могућности да управо југословенски владајући врх преузме функцију пиона у служби нацистичке експанзије према југоистоку. Истовремено, у Немачкој су добро знали да је народ антинацистички расположен и да су крајње слабе позиције владе Краљевине Југославије у сопственом народу. Рат против таквог једног народа, посебно у условима кад је требало цело подручје југоистока освојити мирним путем, био би веома штетан за немачке нацисте. Био је и то један од важнијих разлога што је нацистички врх у Немачкој према влади у Београду имао посебан однос и што јој је све до априлског рата 1941. чинио знатне уступке. План немачких нациста био је придобијање југословенске владе да служи циљевима и интереси-

²¹ Зборник докумената и података НОР, том II, књ. 2, нем. док., Нр. 5, 494—495 и 498.

ма Рајха, док би обрачун с антинацистички опредељеним становништвом у земљи уследио касније. Међутим, даљи развој догађаја је показао да је и народ у Југославији казао последњу реч и својом доследном борбом извојевао право да сам одлучује о својој судбини.

Norbert REITER

Freie Universität Berlin
Berlin

DIE KOMMUNIKATIONSSTEURNDE FUNKTION DES DATIVS IM DIENSTE DER MÄRCHENERZÄHLSTRATEGIE

Im Mittelpunkt der Untersuchung steht die Verwendung von *ti* Pron. 2. Pers. Sg., Dat. enklit. in kommunikationssteuernder Funktion oder auch — in traditioneller Ausdrucksweise — »dativus ethicus«. Es ist dasjenige *ti*, das man — oberflächlich gesprochen — auch weglassen könnte, ohne dass die kognitive Information, die über den mitgeteilten Sachverhalt, Einbussen erlitte und der Sachverhalt somit als unvollständig mitgeteilt erschiene: . . . *ta to ti je čitava vojska*. *Ti* weggelassen ändert nichts an der Mitteilung, dass es sich um ein ganzes Heer handelt. Soviel in groben Zügen, damit man weiss, worum es sich hier handelt.

Mit der Weglassbarkeit ist es aber so einfach nicht. Es ist richtig, dass dieses *ti* zur Darstellung des Sachverhalts nichts beiträgt, indessen ist es nicht einerlei, ob es gesagt wird oder nicht. Es ist nicht funktionslos. Es leistet seinen Teil, und meine Aufgabe wird es sein zu zeigen, was und wie es das leistet.

Ti ist ein Dativ und darin nicht verschieden von dem *ti* in Sätzen wie *dao sam ti sto dinara* »ich habe dir 100 Dinar gegeben«. Beide Male ist es dasselbe sprachliche Zeichen. Nur der Anwendungsbereich ist jeweils ein anderer. Trotzdem bleibt es ein Dativ, und an den müssen wir uns halten, wenn wir *ti* verstehen wollen.

Eine tiefeschürfende, darum vielleicht ungewöhnlich und kompliziert erscheinende, das Verständnis beeinträchtigende Explikation des semantischen Inhalts von DATIV will ich hier nicht vortragen.¹ Ich glaube, man ist hinreichend informiert, wenn ich sage: DATIV

¹ Vgl. hierzu N. Reiter, *Die Semantik deutscher und russischer Präpositionen*, Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavistische Veröffentlichungen 43, Berlin 1975, 153—155.

meint »Partner«, sei es Person oder Sache; »Partner« beruht auf Zweiheit«. »Partner« für sich allein gibt es nicht. Also muss nachgetragen werden, welcher von zweien, der mit DATIV gemeinte Partner sei. Es ist der nachgeordnete. Es ist diejenige Sache oder Person, die durch das Verhalten eines anderen zum Partner gemacht wird. Beide wirken zusammen und komplettieren einander,² der Empfänger den Geber, der Hörer den Erzähler.

Der Partner — in diesem Sinne — ist signalisiert, wenn DATIV zur Anwendung kommt, auch dann, wenn ein die Partnerschaft spezifizierendes Verbum, z.B. »geben«, »sagen«, »schicken«, »schenken« usw., nicht gebraucht wird. Das ist ein belangvoller Umstand; den gerade in den hier zur Besprechung anstehenden Fällen gibt es ein solches Verbum nicht, vgl. den ersten Satz oben, der überhaupt kein reguläres Verbum hat. Der DATIV funktioniert auch ohne Verbunterstützung, vollgültig und ohne Einbusse.

Ti ist ein Dativ, und es signalisiert »Partner«, daneben auch »du« (2. Pers. Sg.). Mehr aber nicht. Ti sagt nicht, in welcher Hinsicht der »du« jemandes Partner sein soll. Es kann sein, dass das Partnerschaftsverhältnis selbst Gegenstand der Mitteilung ist und der als Partner kenntlich gemachte »du« Teil davon. Das ist der Normalfall. An ihn denkt man zuerst, die Grammatiker vorneweg. Es ist auch der Fall, der am leichtesten zu begreifen ist, zu »begreifen« sogar fast schon in der unmittelbaren, sinnlichen Bedeutung dieses Wortes, da diese Sachverhalte der sinnlichen Wahrnehmung zugänglich sind.

Es kann aber auch sein, dass das Partnerschaftsverhältnis — obwohl signalisiert — Gegenstand der Mitteilung gar nicht ist. Das ist der Fall, wenn es sich um die aus Sprecher und Hörer bestehende aktuelle Kommunikationsgemeinschaft handelt. Da sie evident ist, wird sie normalerweise in die Rede nicht eingebracht, sie wird nicht Gegenstand der Mitteilung. Ab und zu passiert es allerdings doch. Dann liegen besondere Umstände vor und kommen Äusserungen zustande, wie etwa: *Evo, kažem ti, da...* »Hiermit sage ich dir, dass...« (sogen. Koinzidenzfall),³ die nicht die Funktion haben, das Informa-

² Zur »komplementären« und »symmetrischen« Interaktion, vgl P. Watzlawick, J. H. Beavin, D. D. Jackson, *Menschliche Kommunikation. Formen, Störungen, Paradoxien*. Bern/Stuttgart/Wien 1971, (Deutsche Übersetzung), 69, 105 ff. Es sollte hinzugefügt werden, dass sich die Begriffe »komplementär« und »symmetrisch« auf den Rang der Interaktionspartner und nicht — obwohl so ausgewiesen — auf die Interaktion selbst beziehen. Jede Interaktion ist in sich komplementärverhalten und basiert auf Ungleichheit. Die Gleichrangigkeit der Partner ist nicht gleich dem Verhältnis »Interaktion«. Eine auf Gleichheit beruhende Interaktion gibt es nicht. Sie wäre ein Widerspruch in sich. Die beiden die Interaktion komplett darstellenden Kasus sind in unserer Sprach ABLATIV und DATIV.

³ Diese Bezeichnung stammt von E. Koschmieder, *Zu den Grundfragen der Aspekttheorie*, in IF, 53, 1935, 280—300. Nach Austin auch *performative verbs*.

tionsdefizit des Hörers aufzufüllen, sondern ihm das an sich schon Evidente zu irgendeinem Zwecke in Erinnerung zu bringen.«⁴

Dieser Satz eben weist ein Verbum auf (*kažem*) »ich sage«. Es sagt, in welcher Hinsicht die Partnerschaft, besteht. Da es sich um die evidente Kommunikationsgemeinschaft handelt, ist auch die Hinsicht des Partnerschaftsverhältnisses evident. Gewiss können die Stelle von *kažem* hier noch etliche andere Verben einnehmen, doch sind es immer solche des Mitteilens. Hieraus lernen wir, dass es zur Erwähnung des Partners in der Kommunikationsgemeinschaft eines die Hinsicht spezifizierenden Verbums nicht bedarf. Ein solches erfüllt seine Funktion nur dort, wo die Hinsicht des Partnerschaftsverhältnisses eben nicht evident ist, also in denjenigen Fällen, wo das Partnerschaftsverhältnis Gegenstand der Mitteilung und darauf gerichtet ist, das Informationsdefizit der Hörers zu verringern. So kommt es, dass *ti*, das uns hier beschäftigen soll, auch ohne spezifizierendes Verbum in die Rede eingebaut werden kann, gleichwohl aber seine dativische Semantik im vorbesprochenen Sinne voll zur Entfaltung bringt. Gemeint mit diesem *ti* ist nach wie vor ein Partner, doch ist es der innerhalb der aktuellen Kommunikationsgemeinschaft, also der Hörer.

Hier kann sich u.U. noch eine Komplikation ergeben, nämlich in der direkten Rede, die innerhalb einer Erzählung Gegenstand der Mitteilung ist. Im Prinzip ändert sich damit aber nichts. Der mit *ti* gemeinte Partner ist dann nicht der der Erzählung lauschende Zuhörer, sondern eine Person in der Geschichte, der etwas mitgeteilt wird. Es ist der Partner innerhalb einer Kommunikationsgemeinschaft in der Erzählung, vgl. unten No. 8 und 13.

Der Dativ in der Funktion, den Partner innerhalb der Kommunikationsgemeinschaft in Rede zu bringen, wird, wie vorhin schon bemerkt, von den Slavisten unter der Bezeichnung *dativus ethicus* geführt. Nach meinen Ausführungen eben brauche ich mich über die Berechtigung dieser Wahl nicht auszulassen. *Ti* gehört dazu, aber nicht allein dieses, versteht sich. Jeder Dativ. Aus dem pronominalen Bereich auch *mi* (1. Pers. Sg.) das man jedoch weitaus seltener antrifft, die Bulgaren verwenden gern das Reflexivum *si*, z.B. *chubavička muzika si imate tuka* »eine schöne Musik hat ihr (euch) da«. Natürlich sind je nach Wahl die Wirkungsweisen verschieden, am vorhin erläuterten Grundprinzip ändert sich dadurch aber nichts.

Diesen dat. eth. gibt es nicht nur im Slavischen. Das Deutsche kennt ihn ebenso, doch überwiegt hier die 1. Pers. *mir*, z.B. *dass ihr mir ja schön brav seid!* (Sagt die Mutter zu den Kindern, wenn sie das Haus verlässt).

Eine hochbedeutsame Frage ist nun die nach Motivation und Zweck des Gebrauchs von *ti*. Unter welchen Umständen wird es

⁴ Wir haben es hier mit einer der aktuellen übergeordneten »Sagen-Ebene« zu tun. Vgl. hierzu U. Hinrichs, *Die sogenannten »Vvodnye slova« (Schaltwörter/Modalwörter) im Russischen*, Diss. FU Berlin 1981.

gesagt? Was soll damit erreicht werden? Es wird — wohl nicht ganz zu Unrecht — gemeint, *ti* und seinesgleichen bewegten sich auf niederem stilistischen Niveau, gehörten der Umgangssprache an,⁵ hätten etwas familiäresaloppes an sich. Im Serbokroatischen, nicht minder übrigens im Deutschen.⁶

Damit teilt dieser Dativ die Bewertung, die viele deutsche Partikeln (z.B. *ja*, *doch*, *eigentlich* usw.) erfahren und die allesamt kommunikationssteuernd sind, d.h. nicht zum Gegenstand der Mitteilung gehören, sondern das Verhältnis zwischen den Kommunikationspartnern regeln.

In der gehobenen Rede, besonders im wissenschaftlichen Vortrag, sind sie verpönt (natürlich auch *ti*, dtsh. *mir* usw.), weil die im Vortrag mitgeteilte Sache durch sich selbst und nicht über ausersachliche Einwirkung auf den Hörer überzeugen soll. Vermeidung von Partikeln — und solcherart Dativen — verleihe, so denkt man, dem Vortrag grössere Objektivität. In dieser Totalität stimmt es sicher nicht, da es doch wohl sehr auf die Umstände ankommt, und die können sich selbst in einer wissenschaftlichen Arbeit von Stelle zu Stelle ändern. Selbstverständlich kommt es noch mehr dann im weiteren Rahmen auf Zweck, Art, Inhalt der Darbietung an, und so kann, was bei einem wissenschaftlichen Vortrag von manchem als unangemessen, ja störend empfunden wird, bei anderer Gelegenheit, etwa dem Erzählen eines Märchens, als stilistisch durchaus geschickt und nachahmenswert beurteilt werden.⁷

Immerhin, diese Elemente — und unser *ti* gehört auch dazu — aktivieren den Hörer. Sie lenken ihn, ja den gesamten Kommunikationsvorgang,⁸ und sie tragen bis zu einem gewissen Grade sogar zur inhaltlichen Gestaltung der Geschichte bei, vergleichbar etwa der

⁵ Z. B. M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, II. Beograd 1960, 354: »Upotreba ovoga dativa je osobina razgovornog jezika...«. Er nennt ihn *dativ interesovanja*, worauf später noch einzugehen sein wird.

⁶ Aufschlussreich ist folgender Satz im Kontext: *Solange ich in Bonn bin, läuft mir keiner aus! Verstanden?* Begleittext zu einer Karikatur, die einen als Friedensengel verkleideten, nach Bonn (Ende, 1981) aufbrechenden Leonid Brežnev vor einer Flotille sowjetischer U-Boote zeigt, von denen eines kurz zuvor in schwedischen Hoheitsgewässern ertappt worden war. In: *Tagesspiegel*, Berlin, vom 17. 11. 1981, 3.

⁷ Mit einem solchen Fall werden wir nachher in Berührung kommen. Zur Demonstration des Funktionierens von *ti* werde ich aus der Kompilation von Čajkanović ein Märchen auswählen, (vgl. unsere Anm.: 9), das von einem gewissen Toma Vorkapić vorgetragen wurde. Der Aufzeichner, Ivan Vorkapić, aus dessen Sammlung Čajkanović das Märchen genommen hat, äussert sich zu Toma so: »Za pripovjedača Tomu Vorkapića primjetiti mi je da je bio čovjek nepismen, ali je znao vrlo lijepo pripovjedati... drugi pripovjedači već nijesu tako umjeli, ali sam ja njihove pripovijetke udesio prema Tominima...« (gesperrt Rt.). In: *Čajk*. 453 f.

⁸ Allmählich lernt man die Funktion dieser Elemente zu würdigen und kommt davon ab, sie als unerwünscht, womöglich pöbelhaft abzutun. Recht informativ sind die beiden in Berlin erschienenen Sammelbände *Die Partikeln der deutschen Sprache*, Berlin/ New York 1979 und *Partikeln und Deutschunterricht. Abtönungspartikeln für Lerner des Deutschen*. Heidelberg 1981. Beide hgg. von Harald Weydt.

Insenzierung eines Theaterstückes, dessen Interpretation ja auch verschieden ausfallen kann, ja nachdem, wie inszeniert wurde.

Über dieses Funktionale hinaus lässt sich nun aber noch etwas anderes beobachten, und das hängt offenbar mit der Persönlichkeit dessen zusammen, der diese Elemente gebraucht, in unserem Falle das *ti*. Das Material, das ich durchgesehen und verarbeitet habe, sind die Volksmärchen von Čajkanović.⁹ Die Auswahl gerade von Märchentexten war durch die Überlegungen bestimmt, die ich eben vorgetragen habe: *Ti* ist umgangssprachlich, wird von einfachen Leuten benutzt und taucht in kommunikativen Situationen auf, in denen eine gewisse Vertrautheit zwischen Hörer und Erzähler angenommen werden kann, beim Märchenerzählen also am ehesten. Es stellte sich jedoch heraus, dass *ti* sehr unregelmässig auf die Erzähler verteilt ist. Einige, und immer wieder dieselben, verwenden es auffällig oft, andere so gut wie nie. Es fiel weiter auf, dass jene der ersten Sorte ausser dem *ti* gehäuft auch noch andere Ausdrücke verwenden, wie z.B. *brate moj*, *bome* etc., während die der zweiten Sorte auch in dieser Hinsicht Zurückhaltung üben. Das gab Anlass zu einer statistischen Untersuchung.¹⁰ Ihr Ergebnis hat die auslösende Annahme als volleuf zutreffend erwiesen: Der Gebrauch von *ti* (und anderem) hängt von der persönlichen Disposition des Erzählers ab. Zwar kennen wir die Herren nicht sehr gut, doch können wir uns ungefähr ein Bild von ihnen machen, demgemäss sie kontakt- und redefreudig wären, weswegen ihre Texte übrigens auch überdurchschnittlich lang ausfallen. Man kann also schon sagen: Der Gebrauch von *ti* ist nicht nur umgangssprachlich und — wenn man so will — familiär, er hängt auch von der Person des Sprechers ab, und das ist auch plausibel: denn schliesslich gibt es keinen Sachzwang, dieses *ti* zu verwenden, da es ja der Aktivierung und Lenkung des Zuhörers und nicht der Darstellung von Sachverhalten dient. Mit diesem *ti* wird die an sich evidente Partnerschaft zum Zuhörer in Erinnerung gebracht, wird er zum Teilhaber gemacht, wird er in die Erzählung gewissermassen hineingezogen, er wird engagiert. Wie sich das abspielt, wird dann im Folgenden genauer beschrieben werden, zuvor jedoch noch eine einführende Bemerkung.

Gewiss, Gebrauch oder Nichtgebrauch von *ti* hängen von der persönlichen Disposition des Erzählers ab, doch erfolgt der Gebrauch nicht wahllos, sozusagen per Zufall über den Text gestreut. *Ti* steht im Dienste einer Vortragsstrategie (welcher sich der Erzähler zum wenigsten bewusst sein dürfte). Es funktioniert nicht nur als Höreraktivierung — das leistet der semantische Inhalt des *ti*, da es ein Dativ ist — es funktioniert durch diese Funktion und mit dem Kontext als Mittel zur Strukturierung des Vortrags.

⁹ V. Čajkanović, *Srpske narodne pripovetke*, Beograd-Zemun 1927.

¹⁰ Sie erscheint unter dem Titel *Märchenerzählstilberechnungen. Ein Beitrag zur Textlinguistik* in der Festschrift für Josef Schrenk und ist eine notwendige Ergänzung zu dieser Sache hier.

Im Folgenden wird zwar das Hauptaugenmerk auf eben dieses *ti* gerichtet, doch werden auch andere Zeichen mit zu berücksichtigen sein, nämlich: *evo ti*, *brate moj* in der Hauptsache Ich werde keine Belegsammlung vorführen, in der Art, wie man sie in Grammatiken — auch bei Stevanović findet. Vielmehr werde ich einen Text als Ganzheit untersuchen, weil nur auf diese Weise die Erzählstrategie erkennbar wird.

Ich nehme einen Text von Toma Vorkapić. Das ist einer von den Erzählern, die statistisch signifikant *ti* etc. bevorzugt verwenden. Es handelt sich um den Text No. 10, S. 13 ff., aus der Kompilation von Čajkanović; *Kravaric Marko*. Die Geschichte ist 489 Zeilen lang und liegt damit weit über dem arithmetischen Mittel. Der Inhalt der Geschichte ist kurz folgender:

Ein Wittwer mit Kind, *Marko*, heiratet zum zweiten Mal. Die Stiefmutter ist böse und richtet es ein, dass der Junge, wenn er vom Kühehüten ins Haus kommt, nichts mehr zum Essen vorfindet.

Auf der Weide erscheint ihm eine alte Frau (1). Sie kennt sein Leid. Der Junge hat Hunger. Sie gibt ihm eine Zaubergerte, durch deren Betätigung er es schafft, bei Rückkehr die Kühe im Stall geschwind anzubinden und so rechtzeitig zum Essen zu erscheinen. Die Stiefmutter findet die Gerte, versteckt sie, der Junge hungert.

Abermals erscheint die Alte (2). Sie richtet es ein, dass der Junge an einer Kuh Milch saugen kann (3). Davon wird er gross und stark (4). Die missgünstige Stiefmutter kommt dahinter und beredet ihren Mann, die Kuh zu schlachten. Der Mann will sich zuvor von den Vorkommnissen überzeugen. Er geht hinaus, doch entdeckt er nichts, weil der Junge beim Herannahen des Vaters an der Kuh nicht saugt. Der Mann berichtet seiner Frau, er habe nichts gesehen (5). Die Frau verlangt, die Kuh solle geschlachtet werden, der Mann sträubt sich, doch gibt er am Ende nach. Der Junge blieb ohne Nahrung. Wieder erscheint die Alte (6). Sie rät ihm, die Kuh selbst zu töten. Er tut es und zieht in die Welt. In einem Walde begegnet er zwei Gesellen. Er darf sich ihnen anschliessen, nachdem er ihnen seine Stärke bewiesen hat (7).

Die beiden Gesellen klagen über einen Zwerg, der ihnen an Stärke weit überlegen ist und ihnen das Leben so schwer macht (8). *Marko* überwindet ihn (9). Er spaltet mit der Hand eine Buche und klemmt des Zwergens Bart darin fest. Die beiden Gefährten kommen von der Jagd nach Hause zurück (10). *Marko* berichtet, was sich inzwischen mit dem Zwergen begeben hat. Er führt sie zur gespaltenen Buche, doch die ist weg, samt Zwerg (11). An ihrer Stelle klappt ein Loch in der Erde. *Marko* lässt sich hinunter und kommt auf ein weites Gelände (12). Er durchwandert es und kommt über zwei Stationen an einen See, wo junge Mädchen Reigen tanzen. Dort trifft er den Zwergen wieder. Der zeigt ihm einen Baum, auf dem ein Adler nistet. Seine Jungen werden in regelmässigem Abstand von einem Drachen gefressen (13). Von den tanzenden Mädchen wählt er drei aus. Eine für sich, die beiden anderen für seine Gefähr-

ten. Er geht zum Eingang zurück und lässt die drei Mädchen von seinen oben wartenden Gefährten hinaufziehen. Er ahnt, dass sie Böses planen. Sie wollen ihn auf halber Höhe im Schachte fallen lassen und umbringen. Durch eine List bringt er heraus, (14) dass er sich nicht getäuscht hat. So bleibt er unten und kehrt zu jenem See zurück (15). Er tötet den Drachen und erwirbt sich die Dankbarkeit des Adlers (16), der ihn an die Oberfläche bringt. . .

Die mit Ziffern gekennzeichneten Stellen sind die interessantesten für uns. Im Folgenden werden sie im angemessenen Umfang der Reihe nach vorgeführt. Hierbei gilt: Links befinden sich die Ziffern lt. vorstehender Nummerierung, rechts die Zeilenangaben lt. Original, betont sind die Stellen, auf die es ankommt. Die einzelnen Positionen gehören mitunter verschiedenen Handlungsebenen an. Was damit gemeint ist, wird weiter hinten besprochen.

1 Плаче он тако, сиромах, плаче и јадикuje за својом по-којном мајком, а у томе дође к њему нека стара, врло стара бака, па га запита шта му је да тако плаче. А он јој одговори: 23

2 Други дан, кад је дечко одагнао говеда у поље, сједе опет онако гладан на пањ, пак поче плакати. Плаче он тако, Бого мој, плаче као година, кад ли ал' ево опет оне баке к њему, па га пита шта му је да плаче. 60

3 „Јест, кад би ми се крава дала сати!“ рече он.
„Не требаш се зато бојати“, рече бака, „само пробај, пак ћеш видјети“. 75

4 Он сад проба, а крава, брате мој, стоји као укупана. Тако ти је он сао краву сваки дан, а кад је догонио увече кући, био је весео. Храњећи се овако, боме, поче ти он расти и напредовати тако да што га увече омркне, још га толико ујутро осване. Његова мађија почне се чудити и главу лупати: откуда и како је то да дечко напредује, кад код куће ништа не једе. 76

5 Човјек оде, али и овај пут не видје ништа.
А жена ти се, мој брате, сад ражљути, све јој почеше из очију искре искакивати, па ти опет просу на кукавног човјека читав пљусак грдња. 120

„О ти, слијепче, слијепи“, вели она њему, „очи ти испале, и кад сам те ја такога познала; Ти ништа не видиш ван да ти се о нос објеси!“ Те ти она сад опет оде у поље гдје је дечко пасео говеда.

6 Плаче он тако, плаче, ал' ево ти опет оне баке, те га пита шта му је и зашто плаче. Он јој сад каже све. А бака ће њему: 138

7 па онда рекоше Марку, да он постагне угарке на ватру. А на ватри је горело велико храшће. Наш ти Марко пограби сваком руком по један храстов угарак (а сваки је био тежи од њега), па их подстакне на ватру. 217

- 8 „Е побратиме, по томе што видјесмо, бићеш нам добар ор-
так. Али сад да ти кажемо нашу невољу, у којој, као наш ор-
так, мораћеш нам од данас помагати. Дакле чуј ти нас. Овдје 225
у овој шуми има ти неко чудо од старца. То ти је баш права
пељда; немаш га шта видјети, та није ти ван колик палац, а
брада му од лакта;
- 9 Крипигреда и Краварић Марко оду у лов, а Таригора ос-
тане код куће, да справља ручак. Кад овај већ био готов с 243
ручком, ево ти старца на зецу, па ће Таригори:
- 10 Он за лонац, а Марко њега за браду, па носи, носи к јед-
ној букви; расцијепи једном руксом сну букву, па упреси стар-
чеву браду у ону расцијепину, и остави га тако да виси о бради, 278
а он оде натраг у колибу. Таман он тамо, ал' ево ти и оне дво-
јице из лова,
- 11 одведе их Марко да виде старца упрешена с брадом у букву.
Кад тамо, ал јест! ни букве ни старца. 287
Старац ти, мој брате, ишчупао букву из земље, па згло-
бити онако са жилама и гранама одвукао,
- 12 Ови сад брже боље сплету од паветине уже, те спусте
Марка у јаму. Кад он сипао доље, ал' ту, мој брате, све саме 300
неке пећине. Он ти сад угоди кроз те пећине, па гони, па гони,
боме дође ти он на једно лијепо поље, а дугачко ти је и ши-
роко, једини бој Бога, не можеш га очима прегледати. Од угоди
тијем пољем, па хајде, па хајде, боме дође на једно мјесто.
- 13 „Видиш ли оно језеро, и у језеру онај високи јаблан? На
ономе јаблану има ти једна тица орлетица, која има гнијездо 337
тамо и леже младе, али чим јој млади одрасту да би већ могли
излетјети и оставити гнијездо, изиће ти из језера страшна јед-
на змија, шестокрпка.
- 14 Ови зло смислили, али и Марко, као да му је сам Бог открио
мисли његовијех ортака, досјети се нечему, па ти најприје, про- 390
бе ради, кад му четврти пут спустише уже, привеже један ве-
лики камен, и даде им знак да вуку.
- 15 Кад је Марко видио ово невјерство, он захвали Богу што
га је умудрио да искуша своје ортаке, и што га је тако спа- 397
сао од очите пропасти, па ти се врати онда натраг и упути оно-
ме језеру.
- 16 А то ти је тица, мој брате, да јој се чудом не можеш начу-
дити. Свако јој је крило два клатра широко, а тијело као суд 414
десетак, кљун јој је толики да би највећи човјек могао стати
у њ.

Das Märchen besteht aus vier Abschnitten:

I) Marko zu Hause, bei der Stiefmutter,

II) Marko im Walde bei den Spiessgesellen,

- III) Marko in der Unterwelt,
IV) Markos Rückkehr.

Die nach der Verwendung von *ti* aufgegriffenen Textpassagen — es handelt sich im Wesentlichen um die Nummern 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14 und 16 — bezeichnen, freilich auch unter Einbeziehung von Kontrahenten, entscheidende Punkte in Markos Persönlichkeitsentwicklung, die als Kontinuum der Vierteiligkeit des Märchens unterlegt ist. Diese Vierteilung bleibt erkennbar, nicht nur durch den offensichtlichen Szenenwechsel, auch verbal wird der Übergang von einem Abschnitt zum anderen markiert, vgl. Zeile 192: *digne se odatle u svijet*, Zeile 295: *hajte me spustite u ovu jamu*. Diese sind Sachmitteilungen.

Demgegenüber wird Markos Persönlichkeitsentwicklung ausser durch Sachmitteilungen auch und gerade durch die kommunikationssteuernde Erzählstrategie — im wahrsten Sinne — an den Mann gebracht. Dadurch ergibt sich eine Doppelsträngigkeit: Die vier szenarischen Hintergründe im einen, Markos durchläufige Entwicklung im anderen.

Untersuchen wir, wie es vor sich geht:

- (3), 4: Marko wird stark, Quelle wird angegeben
5: Stiefmutter begreift es nicht
7: Marko ist stark, Manifestation wird angegeben
8: Zwerg wird aufgebaut: Er ist winzig
11: Zwerg ist stark, stärker als Marko
12: Marko steht einer unüberwindlich
scheinenden Unterwelt gegenüber
13: Es gibt zwei, die noch stärker sind als Marko und Zwerg (Drachen und Adler)
14: Marko erweist sich als klug,
zur körperlichen Stärke kommt
die geistige
16: Die Wahre Stärke des Adlers erweist sich.
Er ist Marko verpflichtet und dient ihm.

Damit ist in groben Umrissen der Rahmen für Funktionsanalyse des *ti* abgesteckt.

Zunächst gilt — wie vorn gesagt: Jedes *ti* (auch das bei *evo*, aber das wird separat behandelt) ist eine Einbeziehung des Partners ins eine Einbeziehung des Partners ins Geschehen, entweder des Zuhörers in den Vortrag (3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16) oder einer in der Geschichte handelnden Person in einen Vorgang (8, 12). Die Wirkung hiervon ist, dass der Partner zum Mitbeurteiler der Geschehnisse gemacht wird. Davon wiederum ist die Wirkung, dass das eigentlich allein vom jeweiligen Sprecher ausgehende Urteil sozialisiert wird. Aus einem privat-unverbindlichen wird es — quasi — zu einem öffentlich verbindlichen. Dem Partner wird die Möglichkeit genommen, aufgestellten Behauptungen zu widersprechen.

Sie wird ihm genommen, und nicht nur nicht angeboten.¹¹ Der Partner wird, um es drastisch zu sagen, zum Komplizen gemacht. Dieses *ti* hat ausgesprochen perlokutive Funktion, obwohl ihm nicht beigegeben ist, welcher Art die Perlokution sein soll.

Das Urteil — das ja das des Sprechers ist! — wird solchermaßen sanktioniert, es gewinnt an Solidität und kann im Verlaufe einer Geschichte als Basis für das nachfolgende, u.U. relativ zu jenem überzogene, dienen, so dass sich mitunter eine Gradation ins Phantastische, Groteske ergibt, der der Partner zufolge der ihm aufgenötigten Komplizenschaft nicht entweichen kann.

Für diese Ausdeutung gibt es nun auch im Texte zahlreiche Anhaltspunkte. Eine der Motivationen, den Partner ins Geschehen hineinzuziehen, ist die *Verwunderung* bzw. das *Staunen*. Sie werden kontextuell zu *ti* direkt oder indirekt ausgedrückt. Direkt durch Verwendung des Wortes »Wunder« in der Nachbarschaft, indirekt durch den Bericht absonderlicher Erscheinungen und Vorkommnisse. Hierzu gehören folgende Stellen:

4: *se čuditi* »sich wundern«, konkretisiert durch das anschließende *glavu lupati* »sich den Kopf zerbrechen«.

7: Aussergewöhnliche Stärke; geht hervor aus dem mitgeteilten Tatbestand.

8: *čudo od starca* »ein Wunder von einem Alten«; *prava peljda* »eine richtige Erscheinung«, *kolik palac* »so gross wie ein Daumen«.

11: Mitteilung über ein unglaubliches Vorkommnis.

12: Anomal grosse Weiten, dargestellt durch zwei Mal Wiederholungen: *pa goni, pa goni* »und dann lauf', lauf'« und *pa hajde, pa hajde* »immer los, los«; aber auch wörtlich genannt: *dugačko... široko* »lang... breit«, mit Massangabe: *ne možeš ga očima pregledati* »du kannst es nicht mit den Augen umfassen«.

13: Schrecklich der Drachen: *strašna*; begründet durch das Aussehen: *šestokrila* »sechsfügelig«.

16: »Wunder« mit figura etimologica: *da se čudom ne možeš načuditi* etwa »dass du dich nicht genug wundern kannst«. Konkretisierung mit Angaben zur Grandiosität: *krilo dva klatra široko* »der Flügel zwei Klatfer breit«; *tijelo kao sud desetak* »der Körper wie ein Zehnergefäss«; *kljun... toliki da bi najveći čovjek mogao stati u nj* »der Schnabel, dass der grösste Mensch darin stehen könnte«.

Damit geht fast die Hälfte der Stellen auf »Verwunderung« bzw. »Staunen«. Hier zuzurechnen wäre auch No. 14. Im Unterschied zu den Vorgenannten, kommt im Begleittext aber nichts Aussergewöhnliches zum Ausdruck. Gegenstand der Mitteilung ist Markos Verhalten, aus welchem Schläue — angedeutet durch *doseti se* »kam

¹¹ Ich glaube, man sollte diese Unterscheidung vornehmen. Die Nichtanbietung der Widerspruchsmöglichkeit kommt im Sprachgeschehen laufend vor, ja ist sogar paradigmatisch per Zeichen fixiert. Hierzu gehören alle Attribute. Im Slavischen sieht man es gut an Dichotomie von pronominal und nominal flektiertem Adjektivum.

ihm der Gedanke« — herzuleiten ist. Dieses nun wird, wenn schon nicht als verwunderlich, so doch als bemerkenswert qualifiziert, und das allein leistet *ti*. Stände es hier nicht, so würde Markos Verhalten vielleicht als gewöhnlich, völlig normal beurteilt.

Wir machen nun den Schritt auf die Normalität zu, die ich kurz *Beipflichtung* nenne. Betroffen sind die Stellen 3,15 und in gewisser Weise auch 5, auf das ich im Anschluss zu sprechen komme. 3 und 15 betreffen Marko. Aussergewöhnliches wird hier nicht berichtet, doch liegt eine Entscheidungssituation vor. Marko kann so oder anders handeln. Er entscheidet sich vernünftig, d.h. so, wie es jeder andere in seiner Situation vermutlich auch täte, also normal. Auf die Herausstellung eben dieser Vernünftigkeit läuft die Verwendung von *ti* hinaus. In 3 saugt er an der Kuh, da sie wunderbarerweise schon stille steht, in 15 kehrt er an den See in der Unterwelt zurück, es bleibt ihm auch nichts anderes übrig.

5 betrifft die Stiefmutter, zu bestaunen ist die Heftigkeit ihres Ärgers, der durch den Begleittext mehrmals hervorgehoben wird, vgl. *iz očiju iskre iskaktivati* »aus ihren Augen (begann) Funken zu sprühen«; *prosu čitav pljusak grdnja* »sie schüttete (über ihn) einen ganzen Schwall von Beschimpfungen«; beachtenswert auch die Verdoppelung *sljepče sljepi* »du blinder Blindmann« dann die Verfluchung selbst: *oči ti ispale* »sollen die die Augen (aus dem Kopfe) fallen«.

Wunderbares liegt hier nicht vor. Das Verhalten der Stiefmutter ist verständlich. Sie ist getäuscht worden.

Zweimal kommt *ti* in direkter Rede vor und ist der Partner nicht der Zuhörer, sondern eine handelnde Person, vgl. 8 und 13. Dieser Umstand hat auf die Funktion des *ti* keinen Einfluss. (Daher konnte No. 8 auch oben unter »Verwunderung« genannt werden.) Allerdings besteht zwischen der Funktionsweise des *ti* und der direkten Rede insofern ein Zusammenhang, als gerade hier am häufigsten Gelegenheit für eine dritte Motivation gegeben ist, nämlich die *Warnung* in grösserer oder geringerer Nachdrücklichkeit. Das nun liegt bei 13 vor. Die *Warnung* ergibt sich, wenn anzunehmen ist, dass der Partner mit dem Sachverhalt irgendwann in Berührung kommen wird. Auf diesem Umweg kommt es zum Zusammenhang mit der direkten Rede; denn der Zuhörer wird, was immer man ihm erzählen mag, in diese Situation — vermutlich — nicht kommen. Unter diesem Gesichtspunkt kann auch No. 8 zusätzlich als *Warnung* verstanden werden.

Marko war gewarnt, doch empfindet er das nichts als Herausforderung. Er erschlägt den Drachen letzten Endes, weil ihm nichts anderes übrig blieb und nicht aus Kraftmeierei noch Abenteuerlust.

An fünf Stellen wird *ti* von *brate moj* (bzw. *moj brate*) begleitet: 3, 5, 11, 12, 16. Es ist eine *Anrufung*. Sie richtet sich an den, der sie hören kann. Das ist der Partner, in den Fällen hier, der Zuhörer. Obwohl es sich um den Partner handelt, wird »Partner« damit nicht

signalisiert; denn *brate moj* ist ein Vokativ und kein Dativ. Das bedeutet: *brate moj* und *ti* funktionieren verschieden. Daher können sie auch, ohne sich zu stören, beieinander stehen. Nur *ti*, weil Dativ, bewirkt jene oben breit besprochene Komplizenschaft, während die Anrufung per Vokativ erfolgt, der eine das *ti* verstärkende Wirkung hat. 5, 11, 12 und 16 sind die Stellen, wo mit Nachdruck — vgl. den Begleittext — über Besonderlichkeiten berichtet wird.

No. 3 weicht ab, da sich *brate moj*, obwohl mit *ti* benachbart, auf einen anderen Vorgang bezieht, durch den die Entscheidungssituation aufgebaut wird und zu Markos Verhalten überleitet.

Zweimal — 4 und 12 — steht *bome* »Gott soll mich...!« verstehbar als Leibesverpfändung im Fall der Falschbehauptung. Damit kommen wir zu einer wichtigen Frage. Es ist die nach dem Verhältnis zwischen Besonderlichkeit und Tatsächlichkeit. Die Komplizenschaft, in die der Partner durch *ti* hineingezogen wird, besteht darin, sich der Beurteilung durch den Sprecher anzuschließen, d.h. sich zu wundern, zu staunen oder auch — so wie er — ein Verhalten vernünftig zu finden. Damit ist die Tatsächlichkeit des Berichteten bereits impliziert: denn die Verwunderung setzt das Geschehen voraus. Indem man sich wundert, nimmt man das Geschehen als tatsächlich zunächst hin, und erst im zweiten Schritt kommt man vielleicht zu dem Ergebnis, an der Realität des Berichteten, manchmal sogar auch des selbst Geschehenen zu zweifeln, wie man so sagt »seinen Augen nicht zu trauen«.

Die Gefahr, dass die Verwunderung des Partners in diesem zweiten Schritt in den Zweifel an der Realität umschlagen könnte, erkennt auch der Erzähler, und so fügt er Realitätsbeteuerungen ein. Das vorgenannte *bome* gehört dazu, er kann es aber auch direkt sagen, vgl. 11, wo dem *ti* das *al'jest* »aber es ist so!« vorausgeht.

Mit diesen Einlagen versperrt der Erzähler dem Partner jenen zweiten Schritt, den Schritt zum Zweifel. Das tut er, indem er ihm den Zweifel vorwegnimmt, aber aus der Welt schafft. Das *al'jest!*, ebenso wie *bome* letzten Endes, haben schon den Charakter einer Replik auf einen Einwand, der tatsächlich nicht gemacht, aber als gemacht supponiert worden ist.

Ich komme nun auf eine Gradation, die über *evo* nach *evo ti* läuft. *Evo* und *evo ti* tauchen in den Märchen scheinbar bunt gemischt und ohne erkennbares Verhältnis zueinander auf. Auch hier ist es manchmal so, z. B. 9 und 10. Es zeigt sich jedoch, dass tatsächlich eine Gradation vorliegt. Man beachte, wie das dreimalige Auftreten des alten Weibes im ersten Abschnitt dargestellt wird: 1, 2, 6.

1: (das erste Mal) *a u tome dođe k njemu neka stara* »in dem aber trat eine Alte zu ihm«, sachdarstellend, kognitiv.

2: (zweites Mal) *kad li al'evo opet one bake k njemu da aber* — schau! — war jene Alte wieder bei ihm. Hier wird zweimal Anschluss an schon Mitgeteiltes vorgenommen: *one bake* »jene Alte«, *opet* »wieder«. In Verbindung mit dem adversativen Element *al'* »aber« hier wohl noch besser »dann schliesslich doch«, wird das Ein-

treten des Bekannten als nichterwartet ausgegeben, zusammen mit *evo* »schau« aber wieder so abgemildert, dass das Unerwartete bei einiger Überlegung dann doch wieder plausibel erscheint und eigentlich hätte erwartet werden müssen. Die ganze Situation ist ja auch danach. Sie ist der ersten gleich.

Evo (dazu auch *eto*, *ele*), das ich hier etwas ungeschickt mit »schau!« zu übersetzen gezwungen bin, mag zwar imperativische Funktion haben, genau genommen ist es aber eine — aus zwei Elementen, *e-* und *vo* — bestehende Partikel, die vordergründig dazu dient, jemandes Aufmerksamkeit auf etwas zu lenken. (Der Gegenstand der Aufmerksamkeit steht im Gen.). Vielfach zeigt sich aber, dass damit noch ein anderer Effekt verbunden ist, nämlich der, auf etwas aufmerksam zu machen, was bei bedachtsamerer Umschau schon hätte bemerkt werden können.¹²

6: (drittes Mal) *al' evo ti opet one bake* »da aber — schau doch mal! — wieder jene Alte«. Kürzer als bei No. 2; denn *kad li* und *k njemu* fehlen. Die Sachinformation (mit *k njemu*) ist verringert. Da der Vorgang zum dritten Mal passiert, ist die Verkürzung verständlich. Die Sachinformation tritt zurück, zu Gunsten jetzt von *ti*, das sich dem *evo* anschliesst. Der Partner wird aktiviert, er soll die Beurteilung des Erzählers nachvollziehen, welcher Art sie ist, wird nicht gesagt, vielleicht soll der Zuhörer staunen, dass es zum dritten Mal geschieht, vielleicht soll er sich sagen, mit dieser — der dritten — Möglichkeit, sei ja doch wohl zu rechnen gewesen.

Wir beobachten also eine Gradation. Sie stellt sich durch Folgendes dar: *Sachinformation — evo — evo ti*. Man kann es auch komplizierter sehen. Dann bemerken wir nämlich nicht eine Skala, sondern deren zwei, die gewissermassen übereinanderliegen und sich komplettieren. Die eine wäre die kognitive, die andere die kommunikationssteuernde. Die kognitive geht von viel nach wenig, die andere umgekehrt von wenig, nach viel. Je öfter die Alte auftritt, desto geringer werden die Werte auf der kognitiven Skala, desto grösser aber die auf der kommunikationssteuernden, so dass sich die Skalen laufend ergänzen und das oben gerade angegebene Fortschreiben im Grunde nichts weiter darstellt als die an irgendwelchen Elementen festgemachte Leitskala.

Dieses Modell braucht nicht an jeder Stelle des Textes in seiner ganzen Ausdehnung realisiert zu werden. (Das ich es hier belegen konnte, mag ein glücklicher Umstand sein). Indessen, es muss es geben, um als Projektionsbasis für diejenigen Stellen zu dienen, wo

¹² Vielleicht hängt damit die Verwendung des Genitivs zusammen. Er ist, wie ich anderwärts schon mehrfach ausgeführt habe, der Kasus der »Mehrbezüglichkeit«, daher eignet er sich auch so gut zur Attributierung. Et deutet nämlich an, dass das in der aktuellen Aussage (als Attribut) Mitgeteilte auch in einer anderen, der aktuellen vorausgehenden Aussage vorkommt und man sich über das Sachverhältnis dort Auskunft über das Sachverhältnis hier einholen solle. So kommen die Philologen zu Unterscheidungen wie *gen. sub.*, *gen. objekt.* bezogen auf die aktuelle, hergeleitet aber aus der vorausgehenden Aussage.

nur der zweite (*evo*) oder gar nur der dritte Abschnitt der Skala (mit *evo ti*) in Erscheinung tritt. So wohl bei 9 mit *evo ti*, hier fehlt, wenn man so will, das »Mittelstück«, wohingegen der Anfang vorliegt; denn in 8 ist der wunderliche Alte beschrieben. Ähnlich bei 10.

Nachdem wir gesehen haben, wie und unter welchen Umständen *ti* samt anderen in seiner Nähe funktioniert, will ich nun noch einmal auf die Leistung des *ti* für das ganze Märchen zu sprechen kommen. Ich hatte oben schon gesagt, es diene der Inszenierung.

Dieses Märchen hier ist offenbar eine Dramatisierung der Mannbarwerdung mit deutlichem Rückgriff auf die Initiation. Jene vier Abschnitte lassen sich auch wie folgt begreifen:

I) Kindheit, vgl. Milch-Saugen, dann Abtreten der Ernährerin (die Kuh wird geschlachtet)

II) Halbwüchsigkeit, vgl. Erprobung der — körperlichen — Stärke, Kumpanei mit Gleichaltrigen.¹³

III) Die Initiation, d.h. Rückzug aus der Öffentlichkeit, vorgestellt als Gang in die Unterwelt (besser: in jene Welt), dort Brautzusprechung und Erprobung.

IV) Rückkehr in diese Welt, zu verstehen als Wiedergeburt.¹⁴ mit Ehelichung der vorausbestimmten Braut.

Betrachtet man die Sache von dieser Seite, so treten die Örtlichkeiten, nach denen die Abschnittsgliederung weiter vorn vorgenommen worden war, an Bedeutung zurück und haben wir es hier dann doch wohl eher mit der Entwicklungsgeschichte des Helden zu tun.

Es kann nun bestimmt nicht behauptet werden, der Erzähler, Toma Vorkapić, habe die eben mitgeteilten Hintergründe gewusst und habe er das Märchen so — im Grunde durchsichtig — erzählt. Es sieht aber eher danach aus, als habe ihn ein — sagen wir, persönliches — Interesse am Helden Marko dazu gebracht, die Geschichte in dieser Art vorzutragen, womit er dann freilich das getroffen hat, was als ursprünglichen Hintergrund und Sinn wir der Geschichte begeben dürfen. Sie kann nämlich auch anders erzählt

¹³ In familistischen, d.h. auf Verwandtschaft beruhenden Gesellschaften, wie sie unter den sogen. Naturvölkern noch anzutreffen sind, ist der Zusammenschluss von Gleichaltrigen eine von der Gesamtgesellschaft geforderte Institution. Die Mitglieder dieser Gruppen reifen hier allmählich zum Status des Erwachsenen heran. In der modernen Gesellschaft gibt es solche Organisation nicht, dafür aber den spontanen Zusammenschluss von Jugendlichen mit informellem Charakter und eigener Subkultur, sogen. *peer groups*. Unter modernem Gesichtspunkt hätte sich Marko einer solchen *peer group* angeschlossen. Hierzu W. Bernsdorf, Wörterbuch der Soziologie, Stuttgart 1969, 342 ff.

¹⁴ Es gibt zahlreiche Belege dafür, dass die Mannbarwerdung einer Wiedergeburt gleichkommt. Das ist besonders dann anzusetzen, wenn der Held aus dem Wasser aufsteigt, das ja als Grenze zwischen Diesseits und Jenseits begriffen wird, vgl. das maked. Lied *Marko grabit Angelina*, SbNU 11, 117. In dem hier besprochenen Märchen tritt Wasser nicht in Erscheinung, wir haben es aber in anderen Fassungen, vgl. z.B. *Pepeleško* aus Mazedonien, wo der Einstieg in die Unterwelt durch einen Brunnen erfolgt. N. Reiter, *Der Dialekt von Titov-Veles*, Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavistische Veröffentlichungen 32, Berlin 1964, 207 ff.

werden. So haben wir z.B. die Fassung von Vladimir Ardalić,¹⁵ in der der ganze erste Abschnitt fehlt.¹⁶ und die zu einer reinen Abenteuer-Story geraten ist. In dieser Fassung trifft man einige Details wieder, so den Alten auf dem Hasen, die Steinprobe im Schacht, und als die wie erwartet ausfällt, geht der Held eben nicht zurück, (vgl. bei uns No. 15), sondern verbleibt — ein Jahr lang — im Loch. In dieser Geschichte gibt es nun auch weder *ti* noch *brate moj* o.ä. Es gibt hier keine auf den Hörer zugeschnittene Inszenierung, er wird mit den Geschehnissen konfrontiert, er wird nicht auf eine Interpretation hingelenkt, die zwar die des Erzählers, ist, ihm gleichwohl aber einen zusammenfassenden Sinnhintergrund vermittelt.

Abschliessend noch ein Wort zum »Dativ des Interesses«, vgl. Stevanović, gebraucht aber schon von Vondrák.¹⁷ Wer will, mag von »Interesse« reden; denn zweifellos soll ja das Interesse des Zuhörers geweckt werden, doch wäre es leichtsinnig, sich einer solchen Benennung zu bedienen, wie man sich überhaupt mit derartigen Prägungen zurückhalten sollte. Sie bergen nämlich die Gefahr in sich, irgendeine Sichtweise, irgendetwas mehr Erahntes als Durchdachtes zu zementieren und bei Gebrauch die Gedanken in eine bestimmte, dem Sachverhalt nicht immer dienliche Richtung zu lenken. So auch hier beim Interesse, das doch ziemlich abseits vom Kern dessen liegt, was hier vor sich ging. Im Zentrum steht »Partner«, da es sich um einen Dativ handelt, und von da aus erst werden die Zusammenhänge und Folgen deutlich, z.B. die Sozialisierung und Stabilisierung der Wertung. Die Auswirkungen sind logischer und sozialer Art, wohingegen »Interesse« eine seelische Disposition ist, die, mag sie vorhanden sein oder nicht, zum Verstehen einer Erzählstrategie nicht das Mindeste beiträgt. Und da das so ist, treten die Zusammenhänge solange nicht hervor, wie solche Etikettierungen im Umlauf sind — und immer wieder durch neue vermehrt werden. Sie entfalten ein Eigenleben, sie wirken verhaltenssteuernd — wie jenes *ti* — und genau wie dieses benehmen sie dem Empfänger die Möglichkeit, sich sachkundig zu umzutun. Er spürt dem Interesse, der Ethik (wegen: *dativus ethicus*)... allem möglichen nach, nur nicht dem, was die Sache ausmacht. Es hätte mich nicht viel gekostet, für irgendwelche Verwendungsweisen des Dativs einen lateinischen Aufkleber zu finden und dem Leser zu präsentieren. Ich habe das vermieden, weil ich das Nachdenken über diese Dinge nicht beeinträchtigen möchte, und das soll man ja schliesslich noch.

¹⁵ ZbNZOJS 13, 1908, 203 ff.

¹⁶ Polivka, der die Geschichte im Anschluss, S. 206 ff., kommentiert, bemängelt, man erfahre nicht, wie der Held zu seiner Stärke gekommen ist. Vielleicht stört ihn nur die Unvollständigkeit. Einerlei, einen ganz entscheidenden Punkt hat er damit immerhin getroffen, insofern als der ganze auf die Initiation hin gerichtete Entwicklungsvorgang auseinanderfällt und kaum noch einen anderen Sinn erkennen lässt, als die Schilderung von Tathergängen, in der mitunter ein recht rabiaten Ton angeschlagen wird.

¹⁷ W. Vondrák, *Vergleichende Slavische Grammatik*, 11, 2. Aufl., Göttingen 1928, 262. Er spricht vom »geschwächten Interesse«, das dem Dat. *ethic.* zugrundeliege.

Миљка Ивић

О ИСКАЗИВАЊУ ВРЕМЕНСКОГ ПОНАВЉАЊА ИМЕНИМА ДАНА НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ, ОДНОСНО БАЛКАНСКОМ ЈЕЗИЧКОМ ПОДРУЧЈУ

1. Временске одредбе испољавају на синтаксичком плану или референцијални или неререференцијални карактер, зависно од тога да ли их повезујемо непосредно са конкретним чинном вршења радње (референцијална употреба) или не (неререференцијална). Предмет овог разматрања биће један специфичан случај неререференцијалне детерминације, наиме, употреба имена дана у недељи којима се временски ближе одређује — не сама радња као таква, него њено понављање.

Употреба о којој ће бити речи може се у сваком језику разликовати лексичким средством — уп., рецимо, у српскохрватском с једне стране *СВАКЕ се суботе враћа у Нови Сад*, а с друге *ИДУЋЕ се суботе враћа у Нови Сад*. Ја се на таквој могућности, међутим, овом приликом нећу задржавати. Моје ће се интересовање ограничити на случајеве кад баш само име дана, тиме што се отелотворује у одређеном граматичком облику, супротставља значење понављања референцијалном временском значењу.

Мој избор се овде свео искључиво на дане у недељи, мада постоје и други одсеци времена (годишња доба, периоди дана и ноћи и сл.) у које се такође може сместити понављање радње. Сужавајући овако тему ја сам имала у виду чиниеницу да називи тих осталих временских одсека обично не добијају оно исто граматичко решење које се додељује именима дана, него неко друго (уп. у српскохрватском *уторником* и *четврком*, али *лети* и *зими*, па *у зору* и *подне* итд.) тако да би проширивање анализе и на њих захтевало далеко више простора за излагање него што је то овом приликом могуће остварити.

2. Три од данашња четири представника јужнословенске језичке групе — македонски, српскохрватски и словеначки — раз-

ликују предлошким, односно падежним и падежно-предлошким средством да ли је у неком датом случају име дана временска одредба (1) саме радње као такве или (2) њеног понављања; четврти представник — бугарски језик — не зна за такво разликовање (уп., рецимо, као илустрацију за (1) српскохрватски пример *доћи ће у петак* и његове преводне еквиваленте: словеначко *pride v petek*, македонско *ќе дојде в петок*, бугарско *ще дојде в петък*, а за (2) пример *лекар ординира петком* и одговарајуће преводне еквиваленте: словеначко *zdravnik ordinira ob retkih*, македонско *докторот прима во петок*, бугарско *лекарят приема в петък*; дакле, само у бугарском за (1) и за (2) истоветна конструкција: *в петък*).

Ако се осврнемо на руски, који је најизразитији представник источног крила севернословенских језика, и на словачки, који нам је на западу најближи севернословенски сусед, запазићемо један својеврстан географски парадокс: по усвојеном принципу, са словеначким (односно српскохрватским и македонским) слаже се — руски, а са бугарским — словачки (уп. одговарајуће преводне еквиваленте за претходно наведене примере типа (1) и (2): руско *придѣт в пятницу* словачко *pride v piatok*, односно руско *врач принимает по пятницу*, словачко *lekár ordinuje v piatok*; у словачком, дакле, и за (1) и за (2) иста конструкција: *в piatok*).

3. Пада у очи да међу досад помињаним језицима чија је одлика карактеристично граматичко супротстављање не постоји сагласност у избору конкретног облика којим се сигнализује понављање. По типу прихваћеног решења најближи су — опет у рачораку с географијом! — словеначки и руски: оба се језика служе предлошко-падежном конструкцијом у којој се име дана подвргава плурализовану (уп. *ob retkih* са *по пятницу*). Граматички модел својствен српскохрватском — инструментални облик именице без предлога — примењује, додуше, и руски, али не на имена дана него годишњих доба (*весной, летом, осенью, зимой*). Примењивање тога модела по српскохрватском принципу није регистровано нигде другде у словенском језичком свету. Што се тиче решења усвојеног у македонском, оно је с тачке гледишта просечне словенске ситуације свакако најсамосвојније. Разликујући наиме, значење „сваки пут кад је дан X” од значења „следећег X дана”, македонски употребљава као одговарајуће граматичке сигнале *во* и *в¹*, мада *во* и *в* иначе нису два посебна предлога него

¹ Б. Конески у својој књизи *Граматика на македонскиот литературен јазик* (Скопје 1967, 511) наглашава да изразима типа *во среда* „се означува дека нешто обично станува во еден одреден ден од неделата: *ние конференцији држиме во среда* и *во сабота*, а не *во недела* и *во петок*”, а да насупротив њима стоје изрази типа *в среда*. „Изразот *в среда* може да се објасни обично по следот начин: *во оваа среда што иде*. Нпр. *Едната конференција ќе ја одржиме в среда*, а *другата в сабота*”. Македонски, међутим, има још и ту посебност, сасвим непознату другде у словенском свету, да обликом имена дана разликује и значење „ПРОШЛОГ дана X” /„СЛЕДЕЋЕГ дана X” укључујући при том у сигналну функцију, поред *во/в*, и присуство/одсуство члана: *во средаТА* = „прошле среде”/*в среда* = „идуће среде”/*во среда* = „средом” (в. Блаже Конески, loc. cit.).

само две (непосредним окружењем у реченици условљене) варијанте изговорне вредности једне исте предлошке јединице, оне у којој се продужава некадашње (опште-словенско) *вѣ* (сличну ситуацију имамо у српскохрватском, рецимо, са *ка* и *к*: у њима се по истом принципу продужава некадашње *кѣ*).

4. Објашњење упадљивој разнородности у избору граматичких решења којима непосредно словенско суседство бугарског језика супротставља две детерминативне употребе имена дана треба тражити пре свега на плану развојне хронологије.

Називи дана уведени су у словенски лексички фонд релативно касно, тек по приману хришћанства. У старословенском се њихова улога временске одредбе исказивала акузативном конструкцијом са *вѣ* и онда кад се радило о значењу понављања (уп. рецимо, се же творѣтъ вѣ поне², и вѣ ср(ѣ)д(ж) и вѣ паток(ѣ). По *шт(ѣ)-поуѣни* вечерни).² То исто је некада важило и за македонски судећи по чињеници да се овај језик, под околностима о којима је реч, и дан данас служи само оним језичким формама које се непосредно своде на рефлекс старог *вѣ* (*во* и *в*.) Да исту прошлост има и српскохрватски,³ потврђују примери из старих текстова⁴ — уп., рецимо, следећа два, од којих је први преузет из Савиног Типика студеничког: *вѣ петѣкъ вина даѣтъ се вамѣ⁵*, а други из текста насталог у XVIII веку чији је аутор Сплићанин: *biskupi imali su slušati prikazanja tužbena i ponedilak⁶*. Једном речју, у то релативно позно време кад је извршавана смена двају принципа сваки је језик већ увелико решавао граматичке проблеме сопственим начином, тако да се ту нека саобразност у избору новог сигналног средства не би ни могла очекивати.

5. Кад се све што је претходно речено има у виду, јасно је да се, у поређењу са својим непосредним јужнословенским суседима — српскохрватским и македонским, бугарски одликује, у ствари, конзервативношћу. У њему, наиме, једноставно и даље стоји на снази онај први, за старословенски карактеристичан прин-

² В. *Slovník jazyka staroslověnského* (изд. Československá akademie věd, главни ред. Jozef Kurz) под одредницом *понедѣльникъ*.

³ Ни у руском уосталом првобитно није било друкчије; уп., рецимо, следећи карактеристичан пример из XVI века: *султанъ въѣзжаеѣтъ на потѣху вѣ четвергѣ да вѣ вторникъ...*, а *братъ въѣзжаеѣтъ султановѣ вѣ поне-дѣльникъ* (в. И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ III*, Санктпетербургъ 1903, под одредницом *четвергъ*).

⁴ Скренула бих овим поводом пажњу на чињеницу да се инструментални облик имена дана по правилу не појављује пре Вуковог доба — в. језички материјал наведен у књизи М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Пос. изд. САН, књ. ССХХVII, Београд 1954, 132.

⁵ В. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* под одредницом *petak*.

⁶ Оп. cit. под одредницом *ponedjelak*.

цип по којем се обличке могућности имена дана не искоришћавају ради супротстављања значења понављања референцијалном значењу. Другим речима: није бугарски изневерио своју јужнословенску језичку средину одступајући од прамаитичког понашања које је данас за њу типично, него су остали представници те средине, тиме што су накнадно усвојили принцип специфичног прамаитичког разликовања, раскинули некадашње заједништво.

6. Чињеницу да су се два словенска представника „балканског језичког савеза” — македонски и бугарски — у случају који нас овде интересује нашла на две супротне стране вреди размотрити и у светлу прилика које владају у осталим балканским језицима.

Само се један од тих језика — новогрчки — понаша као бугарски: значење понављања не исказује одређеним обликом имена дана, него само лексичким средством (изразом $\chi\acute{\alpha}\theta\epsilon$ = „сваки”; уп. $\tau\eta\nu$ Πέμπτη — „у четвртак” / $\chi\acute{\alpha}\theta\epsilon$ Πέμπτη = „сваког четвртка”, „четвртком”). Албански и румунски се, међутим, прикључују македонском тиме што и они примењују принцип граматичког разликовања искоришћавајући за то облик имена дана (уп. албанско $t\ddot{e}$ dielën = „у недељу” / $t\ddot{e}$ dielave = „недељом” румунско $jo\ddot{i}$ = „у четвртак” / $jo\ddot{i}a$ = „четвртком”).

Како год да процењујемо постојеће стање ствари — било са јужнословенског становишта или из балканолошке перспективе — закључак је исти: принцип карактеристичног прамаитичког разликовања је шире усвојен од принципа граматичког неразликовања. Македонски, према томе, у односу на разматрану појединост испољава оно прамаитичко понашање које се (данас бар) показује типичнијим за јужнословенско односно балканско језичко подручје; за бугарски, међутим, важи обрнуто.

Александар АЛБИЈАНИЋ

University of California
Los Angeles

НЕПРОМЕЊЕНЕ И ПРОМЕЊЕНЕ СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ У ЈЕЗИКУ ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА

§1. Познато је у науци да се 1911 г. у другој књизи *Српског дијалектолошког зборника* појавила значајна монографија Владана С. Јовановића о језику Гаврила Стефановића Венцловића,¹ који је, по оцени Ђ. Трифуновића,² „изузетна личност на размеђи трајања српске књижевности. С Гаврилом се завршава дуга традиција српскословенске књижевности и у новим областима и освиту новог времена, XVIII века, навешћују се нове појаве српске књижевности”. Јовановићева студија, ограничена на проучавање прве књиге *Мача дутовног* (1736)³ од укупно 154 листа, представљала је тада први покушај изучавања и расветљавања Венцловићевог народног језика у бар једном сачуваном рукопису. На жалост, његова монографија, после више од седам деценија, остаје до данас једина студија којом располажемо⁴ о језику овог плодног преписивача, преводиоца и прерађивача из познате школе Кипријана Рачанина.

Овом приликом, ради бољег упознавања Венцловићевог народног језика, желимо да се позабавимо судбином појединих сугласничких група које се различито манифестују или третирају не

¹ В. С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник II, 1911, 105—306. (Даље: Јовановић, *Венцловић*).

² Ђ. Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњега века*, записи са предавања Ђорђа Трифуновића, Београд, 1976, 150.

³ Као што се зна, то је превод рада украјинског писца Лазара Барановића (Кијев, 1666).

⁴ Међутим, управо се налазе у штампи, у *Зборнику за филологију и лингвистику*, два наша рада о Венцловићевом језику: *Икавизми фонетског и морфолошког порекла у језику Гаврила Стефановића Венцловића* и *Кратак осврт на треће лице множине презента у језику Гаврила Стефановића Венцловића*.

само у његовом језику, већ и у језику појединих српских писаца активних током XVIII века, као и у неким савременим говорима. Наш је циљ, у ствари, следећи: утврдити на основу анализе четири рукописа⁵ (укупно око 1600 листова) које сугласничке групе остају непромењене, а које су претрпеле промене у Венцловићевом народном језику и на тај начин попунити извесне празнине у већ поменутој Јовановићевој студији.

Непромењене сугласничке групе

§2. Према нашој анализи језичког материјала, непромењене сугласничке групе се опажају у Венцловићевом језику на почетку и у средини речи. Можемо констатовати следеће:

а. На почетку речи остају непромењене сугласничке групе *гд-*, *кћ-*, *(—)мн-*, *пт-*, *пч-*, *пш-*. Нпр.:⁶

гд-: *где* П 8А, 8Б, 9Б, 38Б, 103А, 194Б, 304Б; Ж 2Б, 3А, 23А, 27А, 32Б, 97Б, 108А, 129А; Б 10А, 34А, 35А, 40А, 43Б, 137А; ПИ 12Б, 69А, 100Б, 160А, 304Б и сл.

кћ-: *кћи* П 22А; *кћерко* П 72А, 138А; Ж 181А; Б 428А; ПИ 94Б; *кћерку* П 59А; *кћери* Ж 68Б; Б 638А; ПИ 57Б; *кћер* Ж 141А; ПИ 122А; *кћере* Ж 144А, 182А; В 417Б и сл.

(—)мн-: *много* П 42Б, 46Б, 66А; Ж 3Б, 27А; В 110А; ПИ 39А, 81А; *многи* П 3А; Ж 1Б; В 23Б; *многе* Ж 9Б, 36А; В 7Б; ПИ 69А; *многа* Ж 6А; *многу* П 10Б; Ж 102Б, 115А; *умножити (се)* П 21А; ПИ 209Б; *умножио* В 63А; *умножила* Ж 29А; *умножили* П 3А; *умножиле* ПИ 104 Б; *измножити* Ж 223Б и сл.

пт- *птица* П 73Б, 152А; В 24А, 47А, 100А, 113А, 437Б, 475Б; ПИ 414А; *птице* П 19А, 165Б, Ж 667Б;⁷ В 605Б, 718А; ПИ 223Б; *птицама* П 71Б; В 500Б; *птицам* Ж 251Б; *птичи* П 245А; *птиче* П 152А; В 444Б, 481Б; *птича* П 156А и сл.

пч- *пчела* П 128Б; *пчеле* П 258Б; В 637Б.

пш- *пшенице* П 3А, 21А, 100Б; В 58А, 462Б; ПИ 37А; *пшеницу* П 4Б, 21Б, 87А, 125А, 322Б; Ж 61А; В 47А, 413Б; *пшеницом* П 298А; Ж 8А; В 444Б, 549А; ПИ 52Б; *пшенично* П 277А; *пшеница* В 43Б, 78Б, 117Б, 698Б, *пшеничне* В 721Б; *пшеници* ПИ 99А.

⁵ Анализирали смо следеће рукописе који се налазе у Архиву Српске академије наука: *Поученија и слова разлика...* 1732 (скраћено П); *Житија, слова и поука...* око 1740 (скраћено Ж); *Великопостник...* 1741 (скраћено В); *Поученије избранноје...* 1746 (скраћено: ПИ), с напоменом да смо за В проучавали само првих 179 листова и последња 363.

⁶ Осавременићемо овде графичку.

⁷ Поприштно је нумерисан овај лист.

б. У средини речи остају непромењене сугласничке групе -вд-, -гњ-, -мљ-, -мн-, -мњ-, -нд-, -нп-.⁸ Нпр.:

-вд-: овде П 25Б, 46Б, 107А, 109А, 119А, 328Б; Ж 2Б, 11А, 77А, 120А; В 5Б, 18А, 21Б, 26А; ПИ 35А, 55Б, 73А, 98А и сл.

-гњ-: јагње В 448Б, 481Б, 487Б, 508Б, 616А, 618А, 721Б; ПИ 93Б.

-мљ-: земљу П 14Б; Ж 165Б; В 29Б; ПИ 199А; земље П 334А; земља Ж 3А, 8Б, 83Б; В 29Б; ПИ 72А, 303Б; земљи Ж 123Б; на земљи ПИ 58А; земљани ПИ 110А.

-мн-: тамнице П 13Б, 114Б, 301А, Б; Ж 179Б; В 76А, 446Б, 568А; тамницу П 47А, 136А, 255Б; Ж 67Б, 195Б, 210А; В 172Б, 444А, 446Б, 641Б, 753А; ПИ 295Б; у (. . .) тамници П 74Б, 226Б; Ж 297Б; В 159А, 436А, 505Б; ПИ 58Б; по тамница П 111Б; Ж 88Б; В 93А; тамница П 111Б, 175Б; Ж 67Б; В 526Б; у тамница В 23Б, 105Б; тамничне П 249Б; Ж 236А; тамну В 444Б; у тамној В 76А и сл.

-мњ-: сумњала сам се П 305А; не сумњите се П 321А; не сумњај П 109А; сумњење П 246Б; сумњајући се Ж 286А; В 476Б; сумња ли се В 439А; нек се они не сумњају В 590Б; сумњаше В 593А; ни се што сумњај В 595Б; у сумњи В 708А; могли би се усумњати В 728А; нит се што сумњајте В 636Б; да се не сумњате ПИ 372Б; сумња ПИ 405 и сл.

-нд-: онде П 8Б, 27А, 33Б, 95А, 298А; Ж 6А, 23А, 54Б, 238А; В 40А, 560Б; онда П 298Б.

-нп-: једанпут П 7Б, 33Б, 129А, 176А, 279А, 328Б; Ж 13Б, 51Б, 55А, 250Б, 269А; В 22А, 24Б, 70А, 421А, 437Б, 495Б, 515Б, 604А; ПИ 20А, 66Б, 236А, 278Б и сл.

Промењене сугласничке групе

§3. Према нашем материјалу, у Венцловићевом језику су измењене сугласничке групе на почетку, у средини, као и на крају речи, с напоменом да долази до упрошћавања или измене најчешће у средини речи. Нашли смо следеће:

⁸ Што се тиче упрошћавања консонантске групе -гн- у глаголу метнути и сл. где долази до губљења -н-, према нашем материјалу, поменути група остаје непромењена у Венцловићевом језику (нпр. метнуо П 46, ПИ 318А; метнути Ж 61А; метнута Ж 195Б; отметнути Б 5Б; приметнути Б 17Б и сл.), што не одговара потпуно Јовановићевој анализи Мача духовног тј. ако није писарска грешка код Венцловића; в. Јовановић, Венцловић, 196). Поред тога, занимљиво је што, према нашим изворима, глаголи ПП (аутор наводи једанпут облик мету, што заиста указује на ово упрошћавање, Бешићеве врсте могу имати инф. основу и на -нити (оденио В 179Б; истринти Б 424А; ваља се уздигнути П 177Б), што је иначе појава данашњег западносремског говора; такође је раширена, према Николићу, и у северном Банату и славонској Пошавини. В. Берислав М. Николић, Сремски говор, Српски дијалектолошки зборник XIV. Београд 1964, 371; скраћено: Николић, Срем.

а. На почетку речи се упрошћава сугласничка група (—)хв- као резултат прогресивне асимилације с редукицијом (хв > хф > ф), с напоменом да је поменута асимилација везана за глагол *хвалити* и сл., као и за глагол *хвајдисати* и сл. (најчешће). Нашли смо облике као следеће: *пофалити ће* П 18А; *фаљеном* Ж 22Б; *фајда* В 700Б; *фајде* В 501А; ПИ 316Б; *фајду* П 185А, 263Б; В 21А, 666Б, 714Б; ПИ 372Б; о . . . *фајди* ПИ 394А; *фајдисати* П 185А-Б; (не) *фајдише* П 215Б, 324А; В 499А, 659А, 752Б; ПИ 4Б, поред облика као, на пример, *похвале* П 12А, *хвалим* П 18Б, *хвалити* П 91А, 25Б; *хвали* П 49А; *хвала* Ж 98Б; В 4Б, 16Б, 31Б; *похвалу* Ж 26Б; *похваљивање* Ж 2А; *хвалећи* Ж 6Б; *захваљивати* Ж 18Б; *хваљату* Ж 82Б; *похваљен* В 55А; *хвалили* В 454А; *да се похвалим* ПИ 4Б; *хваљено* ПИ 24А, 74Б и сл.; *хвајда* П 277Б; *хвајду* П 184Б, 232А; В 18А, 502Б, 704Б; Ж 75А, 92А, 109А, 110А; ПИ 2А, 36А, 52Б, 231А, 317А, 375А, 394Б; *хвајде* П 268Б, 275А; Ж 65А, 155Б; ПИ 2А; о *хвајди* В 14А; *хвајдом* Ж 73Б и сл.

Поменута сугласничка група се такође упрошћава као резултат губљења х, али само у облицима глагола (—)хв- и сл. Нпр.: *повата* П 8Б; *приватати* П 11Б; *привати* П 20Б; 34А; *увати му се* П 41Б; *приватила* П 73А; *уватио* П 100А; *обуватила* П 103А; *приватио* П 109А; *уваћен* П 109Б, 121Б; *приватише* Ж 7Б; *привате* Ж 23А; *ватања* Ж 97Б; *уватише* Ж 33А; *поватише* Ж 36А; *ватаху* Ж 42А; *поватање* Ж 42А; *заватање* Ж 64Б; *приватамо* В 8А; *увати се* В 23Б; *ватати* В 28Б, 49А; *ватају* В 742А; *приватљиво* ПИ 21А; *приватисте* ПИ 54А и сл. Као што се види, нисмо ниједанпут нашли овакве и сличне форме с консонантском групом (—) хв-.⁹

б. У средини речи се упрошћавају сугласничке групе -вљ-, -дм- и -дн-, с напоменом да од тих групи у средини речи једино у групама -вљ- (у глаголима типа *стављати* и сл.) и -дм- (у прилогу *одма(х)*) долази веома често до губљења сугласника -в- и -д-.¹⁰ Поред тога, као резултат асимилације по месту творбе, врло је

⁹ Занимљиво је да је супституција х са к веома раширена у Венцловљевом језику у облицима глагола *хтети*, као и *захтевати/захтеги* и *ухтети*, те редовно налазимо у нашем материјалу облике као, на пример, следеће: *ктео* П 14Б, 35А, 46А, 83Б, 84Б В 45Б; *не ктесте* П 17Б; *не кте* П 83Б, Ж 5Б, 24Б; *ктеде* Ж 25А; В 19Б; *као би ктео* П 37А; *ктели* В 6Б; ПИ 99Б; *не зактевам* П 14А, 16Б; ПИ 19Б; *не зактеваш* П 26Б, 30Б; Ж 161Б; *зактевах* П 128А; *не зактеваше* Ж 49А; *зактео* П 47А, 56А; *зактеде* П 50Б; В 63Б, 610А; *ухктео би* П 94А; В 30А; *не узктесте* П 32Б и сл. Облици са групом (—) хт- се не јављају у нашем материјалу. Уп и облике *кћаше* П 102Б, 204Б; Ж 39Б, 49А; В 609А; *кћашу* П 239Б; Ж 45А; В 19А, 424Б и сл.

¹⁰ Придев *дивљи* и сл. заступљен је само формом с консонантском групом -вљ-, Нпр.: *дивљи* П 3А, 266А; Ж 172А; В 621А; *дувља* П 114Б; Ж 200А; В 47А; *дувље* В 649А; ПИ 284Б; *дувљу* П 5А; 17Б; Ж 53Б; В 640Б; *дивљад* П 10Б; *дивљак* Ж 70Б и сл. Уп. облик *диви* у Рајићевом језику (А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Београд 1964, 81; скраћено: Младеновић, *Рајић*).

често промењена и сугласничка група *-мт-* (> *-нт-*) у глаголима (*—*)*памтити* и (*—*)*платтети*. Нашли смо следеће примере:

-вљ-: *остаљено* П 16А; *остаљен* П 26А; *забораљати* П 28А; *настаљати* П 30Б; *заустаљајући* П 52А; *упраљење* П 61А; *спраља* П 72А; *спраљену* П 102А; *забаљају* П 156А; *настаља* П 163Б; *постављени* П 167А; *остаљали* П 257Б; *упраља* П 76А, 290А; *добаљати* П 337А; *упраљати* Ж 15А, 27А; *испраљаше* Ж 15А; *састаљено* Ж 25А; *забаљати се* Ж 49Б; *остаљати* Ж 77Б; *заустаља* Ж 239А; *испраљати* Ж 66Б, 250Б; *упраљали* В 5А; *остаља* В 7Б; *забаљајући се* В 11А; *остаљајући* В 14А; *стаљати* В 24А; *стаљамо* В 38А; *остаљена* В 89А; *не настаљаш* В 112А; *остаљаш* В 623Б; *опраљали* ПИ 1Б; *добаљамо* ПИ 18А; *остаљамо* ПИ 71Б; *настаљани* ПИ 94А и сл., поред ређих облика као, на пример, *не заборавља се* П 7А; *разглављен* П 9Б; *борављећи* П 12А, ПИ 4А; *изјављена* П 55А; *прославља се* П 191А; *понавља* П 130Б; *саставља* Ж 26Б; *обнављати* Ж 31А; *исправљати* Ж 51А; *избављате* Ж 230А; *заборавља* В 15Б, 16Б; *остављено* В 69А; *остављена* В 420Б; *заборављају* ПИ 24Б; *приготовљено* ПИ 54А; *постављени* ПИ 163Б и сл.

-дм-: *ома* П 41Б, 44А, 67Б, 133А, 138А, 207А, 214Б, 252Б, 271Б, 326Б; Ж 6Б, 37А, 68Б, 103Б, 154А, 155Б, 163А, 200А, 204Б, 215А, 213Б; В 16А, 30А, 69А, 94Б, 105А, 106А, 125Б, 127А, 163А, 415А, 458А, 708А, 720А, 742А; ПИ 15А, 89А, 52Б, 69А, 119Б, 127Б, 155Б, 163Б, 178Б, 179Б и сл., поред *одма* В 709А.

-дн-: *на јеној исто ноги* П 244Б; *у јено ћоше куће* П 286А; *од јене феле* П 288Б (поред *од једне даске* П 288Б); *у јено доби* В 440А; *јену* В 444Б; *у јеној слози* ПИ 257Б, поред чешћих облика као, на пример, *једну* П 14Б, 61А; В 13А, 497Б; ПИ 74Б; *једно* П 48Б, 50А; Ж 51Б, 95А; В 5А; ПИ 54Б; *једне* П 101Б, 301А; Ж 112А; *падне* П 42Б, 95А; Ж 176А; *седне* Ж 178А; *отпадне* В 6А; ПИ 264Б и сл.

-мт-: *упантиш* П 174А; *пантиш* 232Б (поред *памтиш* П 232Б); *пантити* П 294Б; В 686Б; *упанти*; В 36А; *упантили* В 116А; *панти* В 140Б, 460Б; *запанти* В 174Б; *пантите* В 472Б; *упанте* В 511А; *пантење* В 637А; *злупантење* В 646Б; *злупантилац* ПИ 71Б; *пантито* П 435Б; *пантито* В 435Б; *не успантиш* В 98Б; *пантити* ПИ 69А, поред ређих форми као *упамте* Ж 46А; *злупамтлву* Ж 95А; *памтиш* В 631А; *злупамтење* ПИ 66Б; *злупамтити* ПИ 71Б; *памтење* ПИ 71Б; *памтиш* ПИ 99Б, 198Б; *запамтење* ПИ 213Б; *памтећи* ПИ 390А и сл.

Што се тиче сугласничке групе *-зр-*, према нашем материјалу она долази са секундарним звучним зубним сугласником *-д* (*здр*) у глаголима *разрушити* и *разрешити* и сл., те смо нашли у једном извору облике *раздрушити* П 206Б; *раздруши* П 160Б; *раздреши* П 256Б; *грешници се раздрешују* П 139Б.

в. На крају речи се једино упрошћава сугласничка група *-ст*, с напоменом да смо запазили само пример *мудрос* В 581А, поред форми *болест* В 705А; *радост* ПИ 224А; *старост* ПИ 255А и сл.¹¹

Закључак

На основу нашег испитивања четири рукописа Гаврила Стефановића Венцловића можемо констатовати следеће о судбини сугласничких група у његовом народном језику:

1. У већини случајева консонантске групе остају непромењене на почетку, у средини, као и на крају речи.

2. На почетку речи се једино упрошћава консонантска група (—)хв-: налазимо примере који су резултат прогресивне асимилације с редукцијом (> (—)ф-: *фалити* и сл.; *фајдисати* и сл.), као и форме које су резултат губљења почетног сугласника (> (—)в-: *ватати* и сл.).

3. У средини речи се упрошћава највећи број консонантских група: -вљ- > -љ- (*остаљам* и сл.), -дм- > -м- (*ома*) и -дн- > -н- (*јено* и сл.). Поред тога, у средини речи има и примера који су резултат супституције сугласника (-хт- > -кт-: *зактети* и сл.),¹² асимилације по месту творбе (-мт- > -нт-: *пантити* и сл.), или који су резултат уметања секундарног сугласника (-зр- > -здр-: *раздрешити* и сл.).

4. На крају речи изгледа да се једино упрошћава -ст (*мудрост* > *мудрос*).¹³

5. У погледу судбине сугласничких група, Венцловићев народни језик се једва разликује од Рајићевог: код оба писца се углавном огледа данашње књижевно стање и одступања су релативно минимална и ограничена.¹⁴

¹¹ Јовановић је такође забележио један пример у *Мачу духовном*, али је то, према њему, „без сумње писарока прешка (Јовановић, *Венцловић*, 163).” По нашем мишљењу није толико јасно да ли се ради о писарској грешци или, напротив, о једној особини у Венцловићевом народном језику. Даље испитивање његовог језика свакако ће расветлити и ово питање.

¹² В. прим. 9.

¹³ В. прим. 11.

¹⁴ Што се тиче Рајићевог језика, в. Младеновић, *Рајић*, 74, 77—80. Код њега нема примера за -мт- > -нт-, -дн- > -н-, -ст > -с, али има за *фат-*, свега веома мали број одступања од стања које се одражава у Венцловићевом језику. За дијалекатску слику, која је свакако много сложенија, в. Николић, *Срем*. 326, 333, 355.

Момчило САВИЋ

Филолошки факултет
Београд

ДА ЛИ СУ САЗРЕЛИ УСЛОВИ ЗА НАСТАНАК ЈЕДНЕ БАЛКАНСКЕ ГРАМАТИКЕ?

Наше време радо прелази на синтезе у разним научним дисциплинама, можда понекад и неоправдано, па се у вези с тим намеће и питање које смо поставили. Реч је, несумњиво, о послу који предстоји, те ће нека наша прелиминарна, мада доста субјективна разматрања показати докле се стигло на овом плану, какве су могућности за обављање поменутог посла, као и какве се тешкоће намећу при таквом раду.

Да се разумемо: говоримо о граматици савремених балканских језика. Али како је познато да су решења која не воде рачуна о дијакроном моменту само парцијална (не желимо рећи: и погрешна), ова граMATИКА би свакако полазила од историјских основа, које, опет, не би биле ни пресудне ни примарне. Идеја о таквој граматици није нова. Она се намеће сваком лингвисти који се бави двама по пореклу различитим балканским језицима, јер схвата да се у њима ради углавном о истим или сличним грамаТИЧКИМ обрасцима, при чему долази до употребе истоветних језичких калупа са различитом лексичком садржином. Мишљење које је у том смислу први изрекао још почетком прошлог века Јернеј Копитар непрестано све више долази до изражаја и обогаћује се новим доказима.¹ То је и навело групу лингвиста, у првом реду романиста, да током одржавања III балканолошког конгреса у Букурешту 1974. године посвети пажњу на једном незваничном састанку и питању састављања балканске грамаТИКЕ, и то тако што ће њене суштинске странице бити усмерене на синтаксу, односно на област у којој се језици овог подручја најупадљивије подударају.

¹ J. Копитар, Wiener Jahrbucher der Literatur 46. Wien 1829, 86.

Па, кад поново покрећемо ово питање, сматрамо за потребно да се најпре задржимо на ономе што је до данас урађено и што ће омогућити посао који предлажемо, уколико се уопште испостави да га је могућно обавити при данашњем степену достигнућа балканске лингвистике.

Међутим, пре него што пређемо на суштину морамо поставити још једно питање: шта се подразумева под појмом „балкански“? Да ли је реч о појму Балканског полуострва како га виде географи, који су га на неки начин целовито омеђили, дакле о појму који се тешко поклапа са неким другим видовима стварности ових простора, или о региону који се — у нашем смислу — само унеколико подудара са географским појмом Балкана, јер обухвата — на основу лингвистичких и неких других прилаза проблему — добрим делом и Малу Азију и неке просторе Јужне Италије и Сицилије, нарочито ако имамо у виду турски, као релативно нови балкански језик, или арбрешки, који је у историјски догледном периоду унет на Апенинско полуострво са балканских простора. С друге стране, нека подручја која се географски уклапају у Балканско полуострво излазе из његовог опсега са лингвистичког и још са неких других аспеката.

Најме, испоставља се да је термин „балкански“ доста неадекватан да би се њиме обухватила одређена суштина коју би требало да садржи, односно коју ми под тим термином подразумевамо. Овај термин, турског порекла и релативно нов, дошао је као захтев да се обележи извесна стварност. Али колико год да није срећно изабран, рекли бисмо да није ни мање садржајан него термин „Европски југоисток“, који је последњих година узео широко маха, и то најпре у крутовима оних балканолога који су желели да укажу на неки начин на припадност појединих земаља и народа овој скупуни, мада је реч о територијама и народима који, гледано чисто географски, никако не могу да се уклопе у Балкан. Па, ако поведемо рачуна о миграцијама које су стално, понекад и неприметно, потресале ове просторе, стичемо утисак да је термин „Европски југоисток“ унеколико погоднији него старији израз „балкански“. Али је и поменути термин само делимично прихватљив, јер ни сам не указује на суштину коју жели да означаи: ако, с једне стране, обухвата некадашњу Дакију, тј. територију северно од Дунава, што би могло да се укључи у термин, пошто је реч о европској области, онда је, с друге стране, тешко тим истим термином обухватити и Малу Азију, која — како јој и име каже — није Европа, а опет по много чему припада овој скупуни. Напоследку, термин „Европски југоисток“, како га употребљавају балканолози, сасвим је произвољан. У том смислу су инструктивне и речи читаоца једног београдског дневног листа који је доставио редакцији допис у коме каже да се балканске земље не могу сматрати „Европским југоистоком“, јер тај термин, гледано логички (а у првом реду географски), може да се односи

једино на пространства Кавказа, тј. на области које повезују Црно море и Каспијско језеро.

Уосталом, тешкоће око омеђавања балканских простора са лингвистичког и још неких других аспеката намеће се и код изучавања најстаријих историји познатих периода. Према томе, остајемо при условном термину „балканоки“, који смо ставили и у наслов овог рада, настојећи да њиме као етикетом означимо извесну суштину коју су имали пред очима и други балканолози, а у првом реду они чији је поглед усмерен на лингвистичке проблеме.

Ако већ говоримо о балканској праманици, морали бисмо да укажемо и како стоји са одговарајућом научном литературом, неопходно за обављање одређеног посла. Синтеза је немогућна без одговарајућих аналитичких радова. У том смислу — да дамо само два примера — наводимо врло касну појаву двеју лингвистима корисних књига које су угледале светлост дана 1960. године, и то *Geschichte der serbokroatischen Sprache* (аутор Иван Поповић)² и *Storia della lingua italiana* (аутор Bruno Migliorini) [Бруно Миљорини],³ чије недостатке — ако желимо да их видимо — треба тражити првенствено у помањкању радова који третирају поменуто подручја, тако да су аутори више пута били принуђени да дају извесне уопштене или недовољно проверене закључке.

А како стоји на плану који нас интересује? Да ли данас има довољно радова о односима језика са овог простора, што би могло да послужи замишљеној синтези, и то у наше време, када је појава нових лингвистичких праваца и метода отворила широке могућности? (Рада је усмерен најчешће на танане анализе на плану једног одређеног језика, док је компаративно сагледање умногоме занемарено, уколико добрим делом није замењено контрастивном анализом).

У настојању да одговоримо на поменуто питање рећи ћемо да пред очима имамо синтезу синхроног стања, те предлагемо да се будућа траматика позабави националним језицима са наших простора, и то: српскохрватским, бугарским, македонским, румунским (са његовим историјским дијалектима), албанским, грчким и турским. Што се тиче других језика или говора који се чују у већој мери на истим просторима, као ромски, јерменски и јеврејско-шпански, они нису национални, мада би искуства која пружа њихово изучавање била драгоцене за сагледање заједничких појава у осталим балканским језицима. Па, како се види, оваквим ставом искључили смо из балканске заједнице словеначки и мађарски, које неки сматрају балканским, као и језике и говоре нашег приморја, који су се развијали у околностима другачијим од оних у којима су стасали балкански језици. Уосталом, исто

² I. Popović, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960.

³ B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Firenze 1960.

такво мишљење заступали су — рекли бисмо — и сви ранији балканолози који су се компетентно заустављали на овој језичкој заједници као целини. Говорећи *grosso modo*, приметит ćemo да је наше интересовање везано за оне просторе Полуострва који су, ако издвојимо најдаљу прошлост, улазили најпре у оквиру Византије, а потом Османске Империје или бар у дужем периоду били под утицајем културних, политичких и економских прилика двеју поменутих држава, које, намећући се административно и хијерархијски, нису имале ни жеље ни снаге да мењају постојећу суштину. И баш услед таквих услова балкански народи су скоро у целости сачували своје језике (разуме се, уз оне утицаје који су везани за политичку и културну супериорност поред једноставне симбиозе).

Подвлачимо да разматрамо могућност синхроног сагледања одређеног питања. Самим тим је од другоразредног значаја у каквом односу стоји језик Пелазга према грчком, да ли је албански настао из трачког или илирског, да ли дачки и гетски представљају јединствен језик који носи два имена (као данас српски и хрватски) или два дијалекта једног језика, или — да кренемо даље — да ли у трачком и дачком треба видети два језика или само различите говоре истог језика итд. За нашу праматику таква питања су периферна. А кад смо већ на прохујалим миленијима, поменимо да је било и монографија које су имале за циљ да представе, са мало и недовољно убедљивих доказа, лингвистичку ситуацију древног Балкана.⁴ Па и лично смо се на једном другом месту подухватили задатка да дамо прилог овом проблему тиме што смо се осврнули на неке савремене реперкусије старих језика овог простора, посматрајући стари Балкан кроз савремену призму и настојећи да проникнемо у прошлост кроз садашњост.⁵

Питања која остављамо без одговора доћи ће на дневни ред тек ако се открију писани споменици, што је, бар данас, мало вероватно. И све ће то и даље пружати могућности за доношење разних хипотеза које ће се лансирати тенденциозно као научне истине са разним, најмање искључиво научним циљевима.

Према томе, иако немамо намере да обезвредимо таква истраживања (о неким од њих смо изrekli и најласкавија мишљења)⁶ која су се до данас сводила на врло корисне хипотезе у смислу тражења научне истине, од њих ћемо у нашем послу имати мале користи. А то је управо подручје које је привукло велики

⁴ Нпр., V. P. Nepoznak, *Palcobalkanske jazyki*, Moskva 1978.

⁵ Упор. наш прилог *Les anciennes langues balkaniques et leurs répercussions modernes*, који се налази у штампани у Актима Симпозијума о тракологији, одржаног новембра 1981. године у Палма де Мајорки, као и румунски превод истог текста, објављен у *Bulletin européen — Noi Tracii*, XI, br. 91, 1982, 1—3.

⁶ Видети наше приказе у *Balkanica XII*, Београд 1981: Ariton Vraciu, *Limba traco-getilor* и Josif Constantin Dragan, *Noi, Tracii*.

број посленика, историчара, археолога и других. А за лингвисту је од свих таквих истраживања мало користи. Шта вреди што ће нам историчар или археолог (свеједно) савршено описати огњиште, живот, занимање, религију и друштвене односе некадашњег становништва ових области ако не знамо којим је језиком оно говорило?

То су, дакле, моменти, који не иду у прилог послу чије обављање предлажемо.

Ако се упустимо у појединачне балканске језике, констатоваћемо да је на области њихових граматика урађено прилично, мада још увек недовољно. А такви недостаци се најчешће примећују кад је реч о истраживањима појединих говора и дијалекага у којима се изванредно читава алоглотски утицај, везан најчешће за традиционални билингвизам или плурилингвизам, какав је на овим просторима често свакодневан и на најужем терену. И баш ови подаци, најчешће периферни и обично необјашњени у поменутим граматикама појединачних језика, пружају драгоцен материјал балканологу. Реч је о језицима који су, сем грчког, били и остали без дуже и значајније културне традиције — како су већ приметили добри познаваоци лингвистичких прилика на Балкану — те се пре може говорити о узајамностима него о утицају једног језика на други, што се може потврдити и са многих нелингвистичких аспеката. А уколико има и утицаја у правом смислу речи, они се овде срећу тек у другом плану.

На овом месту ваља приметити да ће балканолог добити далеко корисније податке из синтетичних дела која третирају румунски или албански језик него из сличних синтеза које имају за предмет грчки или један од словенских језика Балкана. Изузетак од овог правила представља — говоримо само на основу оних синтеза које смо имали у рукама — већ поменута књига *Geschichte der serbokroatischen Sprache* Ивана Поповића, која је развој српскохрватског језика изложила у оквиру коезистенције са суседним словенским и несловенским језицима, као и *Историја македонског језика* Блажета Конеског,⁷ која је указала на посебне димензије, како словенске тако и балканске. Али то је за балканолога недовољно у поређењу са подацима које пружају румунске и албанске граматике, које — имајући у виду да се први документи на њиховим језицима јављају сасвим касно — настоје да изнађу објашњење позивајући се на лингвистичку ситуацију у суседству. Удаљен од романске скупине која се развијала у другојачијим условима, румунски је у балканској средини добио посебну физиономију и претрпео снажан утицај словенског, који му је вековима био језик и цркве, и државе, и књижевности. Албански, са своје стране, настао и стасао на Балкану, уз снажан утицај језика који су вековима живели на његовој периферији и

⁷ Б. Конески, *Историја македонског језика*, Београд — Скопје 1986.

у симбиози с њим, представља, као и румунски, изузетно плодно поље за балканолога.

Развој који су достигла балканолошка истраживања после другог светског рата, постојање низа институција за изучавање ових питања у балканским и другим земљама, низ часописа које оне објављују, четири балканолошка конгреса одржана у овом релативно кратком периоду као и пети који ускоро предстоји у Београду — све то говори да се на овом пољу урадило много. Међутим, пада у очи да је највећи део реферата на балканолошким скуповима, као и највећи број публикација са ове области, посвећен историјским питањима, археологији и подручјима која стоје на периферији лингвистике, а посебно имају мало додира са периодом за који је заинтересована балканска граматика. Напослетку, ретки су радови који разматрају одређено лингвистичко питање у свим балканским језицима.

Што се тиче синтезе материјала са ове области, прву књигу све врсте објавио је Кр. Sandfeld [Кр. Сандфелд] на данском 1926. године као *Balkanfilogien*, да би 1930. године доживела француско издање као *Linguistique balkanique*. Она је годинама остала непревазиђена, те је 1968. године доживела друго, неизмењено француско издање.⁸ Једини нови покушај на овом плану представља прилог из 1975. године чији је аутор [Хелмут Вилхелм Шалер], Helmut Wilhelm Schaller, *Die Balkansprachen*.⁹ Поднаслови поменутих синтеза, од којих је први *Méthodes et résultats* а други *Eine Einführung in die Balkanphilologie*, говоре о скромности њихових аутора, али не умањују вредност самих дела. Па, не упуштајући се овом приликом у суштинске разлике између два дела која временски раздваја близу пола столећа,¹⁰ поменимо једино да је нова синтеза настала на темељу оних лингвистичких достигнућа која су се у међувремену испољила, добрим делом захваљујући и појави нових лингвистичких праваца. Истакнимо само да је Sandfeld своју синтезу усмерио на питања синтаксе и фразеологије, док је Schaller доста простора дао и фонетици, указујући и на овом плану на подударност између неких балканских језика. У његовом делу нашли су места и најнужнији историјски подаци и карактеристике свих балканских језика, па је посебно истакнута и лингвистичка стварност која је дошла до изражаја тек после другог светског рата, а коју је својевремено уочио још и Сандфелд (мислимо на афирмацију македонског језика).

Враћајући се сада на питање које смо поставили, дужни смо да дамо и одговор који не може никако бити категоричан нити представљати обавезу, али сматрамо да ће унеколико указати на

⁸ K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris 1930, 242.

⁹ H. W. Schaller, *Die Balkansprachen*, Heidelberg 1975, 207.

¹⁰ Упор. наш приказ H. W. Schaller, *Die Balkansprachen*, *Balcanica X*. Београд 1979, 244—247.

потребу обављања једног посла или бар на постојање интересовања за њега.

По нашем мишљењу, балканска граматика би у многоме морала да се користи искуствима која су понудиле две претходне синтезе. После обавезног увода и посебних поглавља посвећених појединим језицима (са нешто више историзирања него што је то учинио Schaller), она би имала да размотри на заједничком плану њихове фонетске (Schaller је показао извесну иницијативу у том смислу), морфолошке и, у првом реду, синтаксичке подударности (понекад би се могло говорити и о морфосинтаксичким подударностима). Што се тиче синтаксичког (или морфосинтаксичког) плана, на њему је много више подударности него што би се рекло на основу двају поменутих дела, те он заслужује нарочиту обраду, како се из године у годину показује и на основу нових радова. Ту је понекад реч, бар у појединим језицима, и о замени једног синтаксичког система другим или о њиховом преклапању, што је наступило као резултат извесне језичке стварности. У вези с тим је од суштинског значаја и фразеологија која далеко више везује балканске језике него што се обично мисли. У неким случајевима имамо посла с начином мишљења који није европски.

Ова граматика, међутим, не би смела да остане без речника, при чему не мислимо искључиво на грађење речи, које се понекад обавља истим суфиксима у више језика различитог порекла, већ и на изванредан лексички фонд који је присутан у свим балканским језицима или у највећем броју њих са истим семантички незнатно промененим значењем. Овај последњи моменат, иако излази из опсега граматике, морао би још боље да покаже по каквих је лексичких интерференција дошло у балканским језицима. Ту не мислимо само на грчке речи које су ушле у многе балканске језике захваљујући хришћанству и културном престижу или на низ оријенталних речи и израза, унетих путем ислама и османлијске доминације, већ и на општебалканске речи које су понекад прихватила и два поменута језика. Ово је утолико значајније и захтева хитан рад зато што се лексика балканских језика убрзано мења под утицајем струја и иновација које постепено али незадрживо продиру са Запада. А етимолошки речници балканских језика, чак и кад их има, непотпуни су и недовољни.¹¹

Нека нам је дозвољено да на крају дамо у том смислу и једно експрлингвистичко запажање: у нашем детињству било је могућно добити бозу, па и салеп у свакој србијанској паланци, док их данас нема ни у неким оријенталним посластичарницама Истанбула и Анкаре, у којима су их полиснуле *cosa-cola* или *persi-*

¹¹ То вреди, нпр., за Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga i srpskog jezika I—IV*, Zagreb 1971—1974, који представља велики допринос раду на овој области, иако је пре реч о материјалу за речник него о речнику.

-cola. Усудили бисмо се да у вези с тим приметимо да је тих промена, и у том смислу, све више, и то не само на лексичком, већ и на синтаксичком плану, мада овај последњи захтева искусно око лингвисте који ће га запазити.

Па, имајући у виду све ове моменте, као и залагање нових младих генерација балканолога чије је интересовање усмерено на лингвистички план, надамо се да се на појаву балканске граматике неће čekати толико колико се чекало на појаву двеју ранијих синтеза. Услова углавном има.

Верена Хан

Балканоолошки институт САНУ
Београд

СЛИКАРИ ИЗ ДАЛМАЦИЈЕ ОСЛИКАВАЈУ ГОТИЧКО И РЕНЕСАНСНО СТАКЛО У МУРАНУ

У касном средњем веку Мурано је као цењени стакларски центар у Европи неодољиво привлачно свет са разних страна. Примамљива је била могућност да се тамо нађе запослење и да се можда открије и по нека иначе брижљиво чувана занатска тајна. У муранским радионицама стицали су се и дошљаци из балканских земаља, а најбројнији су били са подручја Далмације. Долазили су већином из места и градова на копну и отоцима, који су непосредно после IV крсташког рата или нешто касније били под млетачком управом, што је исељеницима олакшавало долазак у Венецију и на мурански оток. У тамошњим стакларским радионицама огледали су се у разним једноставним или сложенијим пословима стакларског заната.¹ Довозили су дрва и тестерисали их да би даноноћно одржавали ватру у незаситим стакларским пећима, бавили се и другим тежим или мање напорним физичким радом, а издвајали су се сналажљиви и вешти појединци који су успели да изуче занат и, упркос томе што су били странци, стекну положај патрона радионице. Међу њима је било и мајстора који су обављали часну и уледну дужност „гасталда“ заната.²

Посебно место у Мурану заузимају са они досељеници са источне јадранске обале што су деловали као сликари минијатуристи, који су сложеном технологијом изводили разновродну декорацију на стакларији.

Имена сликара пореклом из Далмације који су украшавали стаклене предмете произведене у радионицама на муранском отоку

¹ V. Han — L. Zecchin, *Presenze balcaniche a Murano e presenze muranesi nei Balcani*, Balcanica VI, Beograd 1975, 77—97.

² L. Zecchin, *Un famoso vetraio del Rinascimento: Giorgio Ballarin*, *Technica vetraria* 4, 5, 1962, 9—11; 12—14.

јављају се у групи докумената који се чувају у Државном Архиву у Венецији.³ Њихова садржина је бележена у канцеларији градске управе у Мурану у току два периода развоја сликане декорације на стаклу: од осамдесетих година XIII до средине XIV века, и од седамдесетих година XV до друге деценије XVI века. Ову грађу је у последње две деценије сакупио Луиџи Цекин (Luigi Zecchin) и објављивао је у наставцима.⁴ Пошто се у нашој старијој ликовној уметности ретко могу наћи имена појединих уметничких личности, посебно оних који су радили минијатуру, у коју ликовну дисциплину спада и осликавање стакларије, сматрали смо да би ваљало сакупити те архивске вести о нашим доскора непознатим сликарима-декораторима стакла, растурене по доста неприступачним италијанским техничким часописима, и објавити их према датим околностима као целину, уз могућа тумачења.

I

У раздобљу од XIII до XVI века сликари декоратори стакларије пореклом из Далмације пристизали су у Мурано, у два таласа, што се временски поклапа са два развојна периода у историји тамошњег стакларства. Тада је украшавање стакларије сликарним мотивима било једна од стилских и технолошких карактеристика муранских производа уопште.

Прво сведочанство о сликаном украсу на муранској стакларији забележено је у последњој четвртини XIII века. Односи се на једног Грка, византијског сликара из Науплије на Пелопонезу. У једној пресуди због неког дуга, изреченој у марту 1280. године, помиње се као дужник тај дошљак са Балкана, Грк Григорије (Grigorius de Napolis; Napoli de Romania).⁵ У документу је Григорије по професији одређен као „сликар чаша” (tintor de moiolis).⁶ Иста стручна одредница понавља се у другим списима који се односе на Григорија, све до 1288. године, кад му се губи траг у документима.⁷ Истоветна или слична професионална ознака прати имена других сликара-декоратора стакларије који су наставили Григоријев рад. Сазнање о Григоријевој делатности у Мурану представља значајан елемент за разумевање развоја сликане декорације на муранској стакларији с обзиром на богату

³ Archivio di Stato di Venezia.

⁴ L. Zecchin, *Un decoratore di vetri a Murano alla fine del Duecento*, Journal of Glass Studies (dalje: J.G.S.), XI, Corning 1963, 39—42; Исти, *Decoratori di vetri a Murano dal 1280 al 1480*, Rivista della Stazione Sperimentale del Vetro (dalje: RSV), Murano, VII/1, 31—34; V/4, 175—179; IX/2, 63—68.

⁵ Исти, *Un decoratore di vetri*, 40, 41.

⁶ Исти, *нав. дело*, 40.

⁷ Исти, *Decoratori di vetri a Murano dal 1280 al 1480*, RSV, VII/1, 1977,

баштину византијског стакларства уопште, а посебно у вези с традицијом осликавања стаклених предмета.

Међу сликарима-декораторима стакла који су наставили рад Грка Григорија у Мурану истичу се браћа Бартоломеј и Донино, пореклом из Задра.

Сликар Бартоломеј, Задранин (*Bartholomeus pintor qui fuit de Jadra*), помиње се 1290. године као сликар стаклених чаша произведених у муранској радионици стаклара Јакова Ланговарда (*Jacobo Langovardo*),⁸ раније већ познатог као кредитора поменутог Григорија Грка, сликара.⁹ У уговору од 21. новембра те године Бартоломеј се обавезао Јакову да ће током седам месеци осликавати његове чаше (*imprezere muzolos*) за напрату од девет гроша односно 24 солди за сто примерака, уз одређене санкције уколико не оствари уговорено.¹⁰ Посебно је занимљив део уговора који садржи опис иконографског обрасца на основу кога је требало да Бартоломеј декорише Јакобове чаше. Бартоломеј се, наиме, обавезао да ће чаше осликавати са по три „лика“ или „слике“ а око њих дрвеће онако „како најбоље одговара“.¹¹ Ова самов на основу речи позната ликовна схема представља једини основ за претпоставку да су у првој фази осликавања стакларије у Мурану неке чаше биле украшаване.

Име сликара Бартоломеја Задранина, које прати одредница »*pictor*«, јавља се у раздобљу од 1291. до 1325. године у документима још неколико пута.¹² По томе се може претпоставити да се Бартоломеј бавио сликарством уопште, а повремено и украшавањем чаша минијатурама. Године 1325. Бартоломеј је „здрава духа у болесном телу“ саставио опоручу,¹³ у којој помиње и своју браћу Павла и Донино. Њих двојица су, такође, живели у Мурану,¹⁴ а Донино се, као и Бартоломеј, бавио осликавањем стакларије.

Сликар Донино, Задранин (*Doninus pictor*), године 1345. се по струци одређује као „сликар стаклених чаша“ (*pictor muzolorum de vitro*).¹⁵ Од 1307. до 1351. године његово се име у доку-

⁸ Исти, *Vetriere muranesi dal 1276 al 1300*, RSSV, I/4, 1971, 3; Исти, *Cronologia vetraria veneziana e muranese dal 1286 al 1301*, RSSV, III/2, 1973, 64; исти, *Decoratori di vetri... dal 1280 al 1480*, RSSV, VII/1, 1977, 31, 32.

⁹ Исти, *Cronologia vetraria... dal 1286 al 1301*, RSSV, III/2, 1973, 64; исти, *Forestieri nell'arte vetraria muranese (1276—1348)*, RSSV, VII/6, 1977, 277.

¹⁰ Исти, *Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290*, J. G. S., XII, 1970, 82.

¹¹ Исто, »... et in dictis muzolis debet facere dictus Bartholomeus tres figuras et illud quod oportunitum erit de arboris circa«.

¹² Исти, *Fornaci muranesi...*, J. G. S., XII 1970, 82, 83; V. Han — L. Zecchin, *нав. дело*, 80.

¹³ Исти, *Fornaci muranesi...*, 83.

¹⁴ V. Han — L. Zecchin, *нав. дело*, 80; L. Zecchin, *Fornaci muranesi...*, 83.

¹⁵ L. Zecchin, *Decoratori di vetri... dal 1280 al 1480*, RSSV, VII/1, 1977, 32; Исти, *Fornaci muranesi...*, 83.

ментима повремено јавља у разним контекстима.¹⁶ Поседовао је малу пећ у којој су поново запреване емајлом већ осликане чаше, да би емајл прионуо за подлогу.¹⁷ Сматра се да је Донино израдио неке мозаике у баптистерију цркве Св. Марка у Венецији, а у вези с тим послом помињу се 1325, 1344. и 1345. година.¹⁸ На основу ових података могло се претпоставити да је израда мозаичних коцкица од колорисане стаклене масе у то време, и поред увоза из Цариграда, била већ развијена и устаљена делатност у Венецији и Мурану.¹⁹

Чини се да је Донино са члановима своје породице, богато обдарене децом, живео у сиромаштву.²⁰ Усталом, осликавање стакларије тада и није био неки нарочито уносан посао.²¹ Потврду о томе да је, бавећи се сликањем на стаклу, Донино заправо животарио, пружа и чињеница што је као прекршитељ извесних одредаба из важећих правила стакларског заната, указивањем „милости“ (*grazia*) надлежних, био ослобођен плаћања казни.²²

Задрани Бартоломеј и Донино, сликари и декоратори стакларије у Мурану, остали су до краја живота у том граду: први је, чини се, умро 1325, а други вероватно 1351. године.²³

Поред помињаног Грка Григорија и наших Задрана, Бартоломеја и Донина, у првој етапи осликавања муранске стакларије документи откривају још двојицу оликара који су се бавили истим послом. Били су то Ђовани Тотолус (*Zuanus Totolus*, 1281)²⁴ и неки Петар (*Petrus*, 1348),²⁵ вероватно домаћи мајстори, пошто се у документима не наводи њихово порекло.

¹⁶ V. Han — L. Zecchin, *nav. дело*, 79; по једној пресуди, треба да намири неки дуг за осам дана; *Исти, н.д.*, 82; *Исти, Decoratori di vetri... dal 1280 al 1480*, 32; *Исти, Forestieri nell'arte vetraria muranese (1276—1348)*, RSV, VII/6, 1977, 277.

¹⁷ *Исти, Decoratori di vetri, nav. дело*, 32.

¹⁸ A. Gasparetto, *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi*, Venezia 1958, 211.

¹⁹ *Исто.*

²⁰ L. Zecchin, *Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1290*, J. G. S., XII, 1970, 83; Донино је имао 4 сина и 4 кћери.

²¹ L. Zecchin, *Fornaci muranesi fra il 1279 ed il 1280*, 82. Године 1290. Бартоломеј Задранин добијао је за сто осликаних чаша 9 гроша; Уп. *Исти, Decoratori di vetri... dal 1280 al 1480*, RSV VII/1977, 32; *Савто, син гондољера Рада, сликар-декоратор стакларије, за 14 сати ефективног рада дању и ноћу добијао је (на дан) две лире и доручак, а након четири године, колико је према погодби имао да ради, примао би 65 дуката и пар ципела*, Уп. L. Zecchin, *Decoratori di Vetri... fra il 1470 ed il 1520*. RSV, IX/2, 1979, 67.

²² *Исти, Decoratori di vetri... dal 1280 al 1480*, 32.

²³ Вид. белешку 13; о Донину вид.: V. Han — L. Zecchin, *Presenze balcaniche*, 82.

²⁴ L. Zecchin, *Un decoratore di vetri a Murano*, 42, »Zannus Totolus qui pingit moiollos«.

²⁵ *Исти, I discendenti di Giorgio Ballarin*, RSV, I/1, 1971, 28; *исти, Cronologia vetraria... dal 1346 al 1362*, RSV, III/6, 1973, 260.

Није искључено да је у првој етапи развоја сликане декорације на стакленим предметима било, поред петорице помишљаних сликара, и појединаца који су се бавили истом делатношћу, али да стицајем околности у њиховом стручном раду није било разлога, а ни животних изазова ван струке, да им имена буду забележена у службеним књигама градске управе у Мурану.

На основу података из писане грађе могло се закључити да је од последњих деценија XIII до средине XIV века осликавање чаша била једна од његових специјалности у декорацији муранске стакларије. Списи су искључиви у томе да су тада само чаше биле предмет рада сликара-декоратора, на што указују и посебни стручни називи за лица која су се бавила тим послом.²⁶

О развијености рада сликара-декоратора стакларије сведоче уговори које су склапали с власницима стакларских пећи и обавезе које су из тих уговора проистизале. Из списка се сазнаје да су тада сликари осликавали на стотине, па и на хиљаде примерака чаша.²⁷ Награда за њихов рад одређивана је на основу јединице мере коју је сачињавало сто осликаних чаша.²⁸ Израда релативно великих количина чаша украшених сликаним мотивима упућује на претпоставку да је већина служила за свакодневну употребу лицима која су, без сумње, припадала вишим слојевима друштва. Широка употреба осликаних чаша навела је Луиђија Цекина на претпоставку да се њихово осликавање изводило емајлом, а не сликањем „на хладно”,²⁹ што би честом употребом предмета довело до брзог пропадања њиховог на тај начин сликаног украса.

Због великог броја чаша које су сликари украшавали емајлом, вероватно се тај рад обављао брзо и рутински, уз примену неких већ устаљених, често понављаних декоративних мотива и иконографских тема, те су, према томе, уникатни, „мајсторски” осликани примерци били ретки.

За прво раздобље рада на сликаном украсу на чашама у Мурану карактеристично је то да су поједине личности ангажоване на том послу релативно добро осветљене подацима из писаног из-

²⁶ *Pictor muzolorum de vitro; tintor de moiolis*, L. Zecchin, *Un decoratore di vetri a Murano*, J. G. S., XI, 1969, 39, 40; *pintor de moyolis*, V. Han-L. Zecchin, *Presenze balcaniche*, 79; *depentor de vedri*, L. Zecchin, *Decoratori di vetri a Murano*, II, 179; *Исти, нав. дело*, 65.

²⁷ Пригорије, Грк из Науплије, добија 1287. године од свог кредитора, стаклара Ђералда, патрона радионице у Мурану, налог да му ослика више од 4.000 чаша по 13 гроша за 100 комада (мање од 35 солди), ради намиривања дуга; уп. L. Zecchin, *Cronologia vetraria... dal 1286 al 1301*, RSSV, III/2, 1973, 63; сликар Валентин Унгар осликао је емајлом 1.500 комада стакларије, *исти*, RSSV, VII/4, (1977, 177). Кад се шара понављала на осликаним чашама, јединица мере износила је 100 комада; са иконографском темом, међутим, као нпр., са Благостима, цена се одређује по једном комаду (L. Zecchin, *Decoratori di vetri... fra il 1470 ed il 1520*, RSSV, IX/2, 1979, 64).

²⁸ L. Zecchin, *Fornaci muranesi...*, J. G. S., XII, 1970, 82.

²⁹ *Исти*, *Un decoratore di vetri...*, 41.

вора, али њихова делатност није документована материјалном грађом, која је, уосталом, из тог периода стакларске производње у Мурану уопште веома ретка.

Иако ниједан стаклени предмет са сликаном декорацијом из XIII—XIV века није досад поуздано идентификован као венецијански односно мурански производ, иконографски образац за осликавање чаша поменутих 1290. године, кога се приликом рада по уговору морао придржавати сликар Бартоломеј, Задранин, лако је препознатљив на неким примерцима из скупине такозваних „сиријско-франачких“ чаша, за које се сматра да су настале у другој половини XIII века у Сирији, у време франачке управе.³⁰ По другом мишљењу, међутим, оне су произведене у Венецији односно Мурану, па њихово настајање није, према томе, ограничено 1291. годином, односно падом Акре,³¹ тога последњег франачког бастиона у Сирији, када је, по Ламовој претпоставци, одласком Франака прекинута израда тих чаша, већ се њихово датовање могло проширити и на прву половину XIV века,³² за што постоје прихватљиви разлози.

Мањи број из скупине тзв. „сиријско-франачких“ чаша својим сликаним украсом и системом композиције одговара ликовном обрасцу поменутом 1290. године у Мурану. На првом месту ваља указати на примерак чаше са непознатог налазишта, означене сигнатуром мајстора Алдревандина, сада у Британском музеју (сл. 1).³³ Друга је откривена у рушевинама једне црквене резиденције у Регенсбургу, а чува се у регенсбуршком Градском музеју.³⁴ трећа је ископана у палати Стери у Палерму.³⁵ Одједном се њихов број повећао налазом чаша на локалитету Гајзелберг у Доњој Аустрији (сл. 2), за коју се претпоставило да је настала између 1260. и 1291. године у Сирији као дело неког европског мајстора.³⁶ Три медаљона на гајзелбершкој чаши, састављена од два унакрсно преплетена квадрата с приказима животиња у њима, и стилизованим срцоликим лишћем и тролистима на грани или стаблици између медаљона, по основном распореду елемената декорације одиста подсећају на помињану ликовну схему из 1290. го-

³⁰ H. Tait, *The Golden Age of Venetian Glass*, London 1979, 16—18, са прегледом раније литературе о проблему у целини.

³¹ Исто; J. C. Lamm, *Oriental Glass of Medieval Date found in Sweden and the Early History of Lustre-Painting*, Stockholm 1941, 78.

³² H. Tait, *нав. дело*, 16, 17.

³³ Исто, *нав. дело*, 11, 16, 17, Пл. В, Figs 2, с; с најпотпунијим досад објављеним каталожским подацима и библиографијом.

³⁴ Исто, *нав. дело*, 16, Fig. 2.

³⁵ G. Falson, *Gli scavi allo Steri*, *Atti del Colloquio Internazionale, Archaeologia Medievale*, Palermo, 20—22 IX, 1974, Palermo 1976, 121, Fig. 29; D. Whitehouse, *Notes on Late Medieval Glass in Italy*, *Annales du 8e Congrès de l'A. I. H. V.*, Londres-Liverpool, 18—25 Septembre 1979, Liège 1981, 171, 172, Fig. 5.

³⁶ S. Felgenhauer-Schmidt, *Ein syrischer Becher aus Niederösterreich*, *Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters*, Jhg. 1(1973), 99—103, Fig. 1—4.

дине. Својим сликаним украсом гајзелбершка чаша би могла поткрепити мишљење истраживача који су порекло „сиријско-франачких“ чаша тражили у муранским радионицама.³⁷ У том контексту занимљиви су и уломци чаше са сликаним украсом из прве половине XIV века, откривени у рушевинама двора босанских банава и краљева у Краљевој Сутјесци.³⁸

Блиско нам је мишљење А. Гаспарета, који је наговестио могућност да су сликари што су дошли са Балканског полуострва, носећи у свести нека сећања на чувено византијско стакло из XI и XII века, а можда и знања о техници сликања емајлом на стаклу, које је у XIII и XIV веку на Блиском истоку, односно у Сирији, досегло период процвата, утицали на укус домаћих, муранских мајстора да прихвате тај начин украшавања стакларије и да упознају тајне његове технологије.³⁹

Пажња која је, како то казују подаци из архивских листина, поклањана стакленим чашама и њиховом сликаним украсу у току последњих деценија XIII и у првој половини XIV века у Мурану могла би се делом објаснити и ондашњом значајном улоном чаше у животу и обичајима становника Европе уопште, о чему делом сведочи и разнородна и многосзначна, реалистичка или симболичка садржина сликане декорације чаша претпостављене муранске производње.

II

Од средине XIV века до нових архивских података о сликарима-декораторима стакларије у Мурану, па и о онима који су тамо дошли из Далмације, протекло је једно пуно столеће. Тај други талас пресељавања из Далмације почео је седамдесетих година XV века. Знаци опадања приметни су у другој деценији XVI века, што се готово подударило с другом фазом развоја у историји сликаног украшавања стакларије муранске производње. На тај развој утицало је више чинилаца, међу којима ваља посебно истаћи новине у стакларској технологији. Проналаском такозваног „кристалинског“ стакла средином XV века у Мурану и захваљујући његовим вредностима — безбојност, чистоћа и прозрачност — створена је оплемењена подлога за сликање емајлом. Већ у првој половини XV века откривена је у Мурану и технологија „млечног“ стакла (*vetro lattimo*),⁴⁰ које је, такође, представљало подес-

³⁷ Вид. белешку 30.

³⁸ В. Хан, *Маргиналије уз налазе осликаног средњовековног стакла из Краљеве Сутјеске*, *Balkanica* VIII, 1977, 138, *sqq.*, сл. 4.

³⁹ А. Gasparetto, *Matrici e aspetti della vetraria veneziana e veneta medievale*, J. G. S., XXI, 1979, 94.

⁴⁰ L. Zecchin, *Lattimo nelle scritture muranesi del XV e del XVI secolo*, *RSSV*, VI/3, 1976, 115—118; аутор наводи 1420. годину као датум кад се термин »lattimo bianco« први пут јавља у муранским списима.

ну подлогу за сликану декорацију, као, уосталом, и у то време много израђивано стакло азурне или кобалтне боје (познати су судови од кобалтног стакла осликани емајлом у Византији Комнина), што је доприносило упечатљивости општег колористичког утиска предмета осликаних емајлом у више боја.

У другој половини XV века дошло је и до формалних, стилских промена у муранској стакларији. Постепено су нестајали готички облици и детаљи украса којима су подражавани предмети израђени од метала. Заменявала су их сада нова, разнородна стилска и типска решења у духу ренесансе и у складу с материјом од које су израђивани. Чаша губи свој некадашњи значај и улогу коју је имала у XIII и XIV веку. Раздобље од последње четвртине XV до друге деценије XVI века представља „златно доба“ сликане декорације на стаклу произашлом из муранских радионица. У то је време муранска осликана стакларија била у Европи на највишој жени.

У „златно доба“ сликане декорације на муранском острву, главни извор обавештења о сликарима који су учествовали у том послу, па и досељеницима из Далмације, представљају документи с тужбама које се подносе због неиспуњавања уговорених обавеза, затим списи с пријавама доушника у служби градске управе против појединаца који су заобилазили одредбе и правила „матрикуле“ заната и записници о разним споровима и другим животним недаћама.

У деветој деценији XV века, сликари досељеници из Далмације окупљали су се у радионици, „сликарској школи“, коју је водио сликар Валентин Унгар (Valentinus Ungarus; Valentinus pictor), пореклом из Угарске, где су стицали знања о осликавању стакларије емајлом и о њеном позлаћивању, јер су те вештине биле Унгарова специјалност у сликарском занату.⁴¹

Јуна месеца 1480. године Валентин Унгар прима на занат Ивана из Нина (Ioannes de Nona),⁴² пореклом из града с богатом и слојевитом културном баштином. Иван се обавезао Валентину да ће провести као фамулу осам година на раду у његовој радионици.⁴³ Пошто, међутим, наш Нињанин није испунио дату обавезу, јер је напустио свог учитеља после пет година науковања и служења, градска управа у Мурану га је позвала на одговорност и наредила му да се врати и настави да ради у Валентиновој радионици.⁴⁴ Друге вести о Ивану нису познате.

⁴¹A. Gasparetto, *Il vetro di Murano*, 81, с наводима старије литературе; L. Zecchin, *Decoratori di vetri... dal 1480 al 1500*, RSSV, VII 1977, 175; исти, *Decoratori di vetri... fra il 1470 ed il 1520*, RSSV, IX/2, 1979, 65.

⁴² L. Zecchin, *Decoratori di vetri... dal 1480 al 1500*, RSSV, VII/4, 1977, 175.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

Други Валентинов ученик са источне обале Јадрана био је Н и к о л а из Сења, син Ловрић (Nicholaus de Signa, quondam Laurentii).⁴⁶ Никола је почео да учи занат у јуну 1482, када је имао тек дванаест година. Уговором се обавезао Валентину да ће провести једну деценију на занату у његовој радионици; Валентин је, опет, обећао да ће, поред обавезе да оспособи Николу у осликавању стакларије, научити га да чита и пише.⁴⁶ Даља судбина Николина није позната.

Вероватно Валентин Унгар је посредно утицао и на рад и развој сликара-декоратора стакла Н и к о л е из Сплита (Nicolaus de Spalato).⁴⁷ Најиме, неки сликар Пасквалин, син гондољера Бакома Пизанца, као бивши ученик Валентина Унгара је после неког спора до ког је између њих дошло отворио радионицу за декорисање стакларије. У тој радионици је 1482. године запослио Николу Сплићанина као свог помоћника.⁴⁸ Зна се да је Никола осликавао предмете израђене од већ чувеног „кристалинског“ стакла муранске производње.⁴⁹

Вреди посебно истаћи да се прва сведочанства забележена у XVI веку о предметима од муранског стакла, украшеним емајлом и делимично позлаћеним, налазе у једном инвентару, из 1508. године извршеном у стакларској радионици коју су водили А л о ј з и је и Б е р н а р д и н Д р а г а н и (Alvise, Bernardino Dragani),⁵⁰ представници треће генерације стакларске породице пореклом из Далмације.⁵¹ У још једној радионици за производњу стакла у Мурану коју су водили чланови чувене стакларске породице словенског порекла с родоначелником Јурјом Баларином (Georgius Ballarin), родом Сплићанином,⁵² нарочито је неговано осликавање стакларије емајлом. У једној порудбини која је 1511. године била утлућена стаклару Ивану Баларину, сину Јурјевом, помињу се разни емајлом осликани и делимично позлаћени предмети с ликовима, израђени од неколико врста стакла: кристалинског, млечног, марморираног.⁵³

Мада се браћа Алојзије и Бернардо Драгани, и Јурај и Иван Баларини, отац и син, нису, колико је познато, бавили сликањем на стаклу, они су, показујући нарочиту склоност за такво декорисање стакларије, најмили стручњаке за тај посао. Међу њима је било и сликара словенског порекла. Јурај Баларин је из Далмаци-

⁴⁶ Исти, *нав. дело*, 176; A. Gasparetto, *Il vetro di Murano*, 81.

⁴⁶ Исто, 176.

⁴⁷ Исто, 175.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ L. Zecchin, *I Dragani, vetrai muranesi del Cinquecento*, RSSV, VIII/6 1978, 259—264; Исти, *Decoratori di vetri... fra il 1470 ed il 1520*, RSSV, IX/2, 1979, 65.

⁵¹ Исти, *I Dragani*, 260, 261.

⁵² Исти, *Un famoso vetrato del Rinascimento: Giorgio Ballarin*, *Tecnica vetraria* 4, Milano 1982, 11.

⁵³ Исти, *Decoratori di vetri... fra il 1470 ed il 1520*, 65, 66,

је довео на наук и рад у Мурано Јакова Полицијана, Словена (Jacobus Poliziano; Politiano pictor; Iacobus Sclabonus olim pictor Ballarini).⁵⁴ Као Јурјев штићеник, Јаков је у Мурану изучио вештину сликања емајлом на стаклу. После Јурјеве смрти (1505) наставио је рад у радионици Ивана, Јурјевог сина.⁵⁵

Године 1513. у муранским списима се јавља „сликар и стаклар” Матија Словен (Matheus Sclabonus, pictor seu vitrarius).⁵⁶ Иако нема података о некој његовој делатности, чињеница што се помиње као сликар и стаклар намеће претпоставку да се бавио и осликавањем стакларије.

Сликар Санто, син муранског гондољера Рада Словена (Sanctus quondam Radi barcharoli Muriani; pictor Sanctus, fio che fo de ser Rado Sciavon), уговором из 1513. године се обавезао да као најамник четири године осликава стакларију у радионици браће Филипа и Бернардина, сликара-декоратора стакла.⁵⁷

Матија Словен и Санто Радић последњи су познати сликари словенског порекла из Далмације који су деловали у Мурану као декоратори готичке и ренесансне стакларије.

За другу фазу развоја сликаног украса на муранској стакларији карактеристично је што се подаци из писаног извора убедљиво подударују са релативно богатим фондом сачуване стакларије из истог времена, растурене по европским и америчким музејима, јавним и приватним збиркама, црквеним ризницама. Чапха није тада једини предмет који се декорише емајлом. У то се време у архивској грађи сликари стручно више не одређују појмовима као специјалисти за осликавање чапха. Списак емајлом украшених предмета проширио се на више врста: на тзв. „таце” или „конфетнице”, затим на путире, купе, боце, најчешће типа „ходчасничких плоски” и сланике. У списима се декоративни мотиви само уопштено наводе, као нпр., лишће, цвеће, ликови, фигурални украси, сцене са профаним и религијским садржајем, без детаља који би, можда, помогли да се идентификују са сачуваним оригиналима. Посебно се истиче да су неки детаљи, на пример, рељефно обрађена ребра, украшени позлатом.⁵⁸ Најчешће примењивани сликани мотиви декорације, типични за стакларију епохе, састављени су од тачкица, изведени емајлом разних боја, као формална баштина преузета са Блиског истока или уопште из оријенталне односно исламске уметности. Тачкице поређане у низове служе као оквирне праке других елемената украса, од њих се

⁵⁴ Исти, *I discendenti di Giorgio Ballarin*, 29; Jacopo Politiano Schiavon pure lui chiamato a Murano da Giorgio nei primi anni di Cinquecento, ed accolto in casa sua e trattato come uno di famiglia, rimasto poi a depenzer alle dipendenze del figlio Giovanni.

⁵⁵ Исти, *Decoratori di vetri... fra il 1470 ed il 1520*, 66.

⁵⁶ Исто, 67.

⁵⁷ Исто; текст овог уговора објављен је у целини.

⁵⁸ Исти, *Decoratori di vetri... dal 1480 al 1500*, RSSV, VII/4 1977, 179; IX/2, 1979, 65.

састављају разни орнаменти, на пример, мотив „рибље крљушти”, или „перја”, кружићи, троуглови и друго. Слика се фантастична вегетација, репродукују се хералдички знаци, судови се декоришу портретима савременика, жанр-сценама са митолошком или религијском садржином или пак темама из свакодневног живота. Осликани примерци губе свој ранији, масовни, утилитарни значај. Поједини предмети истичу се својим ликовним вредностима и искључивошћу, и по томе се као колекционарски или ризнички уникати саставају у ред луксузне, уметничке стакларије. Њен сликани украс прелази занатске оквири и представља значајан допринос минијатурном сликарству ренесансе или сликарству уопште.

Да закључимо: према оцени нашег времена, међу вредности које се приписују минијатури уопште, средњовековној напосе, убајају се и њена доступност и комуникативност, из чега следи и њена посредничка улога коју је у прошлости вршила између разних уметничких техника и израза у преносу орнамената и иконографских садржаја и њихових ликовних решења. У томе је, свакако, предњачила илуминација књига, јер је сама књига, погодна за преносење и коришћење, по својој основној намени успешно служила и као ликовни предложак. Не треба запоставити ни значајну улогу коју је у истом смислу могла да врши, а без сумње ју је и вршила, минијатурама осликана стакларија, пре свега трпезна, презентована узваницима »ad oculos«, међу којом је у XIII и XIV веку чаша превладавала. Док су, међутим, пергамена и хартија издржавале и издржале многе испите времена пркосећи последицама људске непажње и необазливости, стакло је, као материјал, истина, привлачан и прелеп, због своје крхкости као подлога минијатури било веома непостојано у свом трајању.

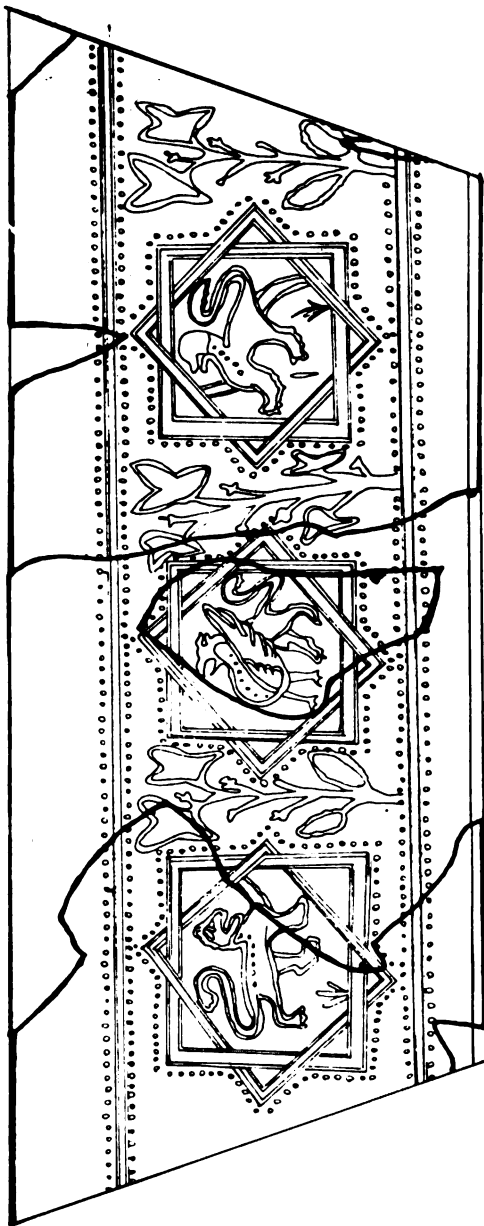
Мада су архивски подаци о осморици сликара из Далмације једини докази о учешћу наших људи у осликавању готичке и ренесансне стакларије у Мурану — било да су тамо дошли већ као изучени мајстори или да су занат савладали у муранским радионицама — и упркос томе што су фактографски подаци о њима оскудни, а одсеци времена у којима се јављају релативно кратки, њиховим именима повећао се списак наших мајстора и уметника који су у једној ексклузивној ликовној дисциплини више или мање успешно деловали на страни.

Пошто сачувани осликани предмети нису обележени неким посебним знаком радионице, а ни сигнатуром мајстора, веза између спашених примерака осликане стакларије и сликара који се у архивским списима помињу као извођачи, није до сада могла бити утврђена. Стога, у првој и у другој фази развоја емајлом осликане стакларије остају непознати удео и евентуални уметнички допринос осморице сликара пореклом из Далмације поред више од двадесетак других, домаћих и страних мајстора који су се у то време бавили истим послом у Мурану, а чији радови деле

исту, заједничку судбину анонимности. Упркос чињеници, међутим, што се идентификација радова далматинских сликара-декоратора стакларије није могла остварити, њихово деловање забележено у архивским списима, представља реалност којој је, у могућим околностима, вредело указати пуну пажњу и дати јој одређено место у историји наше ликовне уметности и културе.

Сл. 1. Алдревандинова чаша, Британски музеј. (по Н. Tait)

Сл. 2. Развијени мглив сликан на чаши из Гајзелберга, Доња Аустрија, (по S. Felgenhauer-Schmidt)

Сретен ПЕТКОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

МОНАСТИР ПЕЊКА ПАТРИЈАРШИЈА И ЊЕГОВЕ СПАХИЈЕ

Оскудност историјских података веома отежава настојања да се подробније осветли и упозна живот по нашим манастирима током турске владавине. Записи по књигама, натписи по зидовима, ретки летописи или дневници путника са Запада дозвољавали су да се само наслутити сложена историја манастирских братстава у неповољним условима ројства под иноверним господарима. Откако су пре три деценије почели да се у већој мери користе и турски извори, слика о животу по српским монашким средиштима постала је јаснија, а нека нова сазнања су, за недовољно упућене у турски правни систем, сасвим неочекивана.

Међу таква, најизглед изненађујућа, открића уврстило се и оно о манастирима као притежаоцима тимара. Док се за неке може само слутити, јер нема, бар засад, непосредног сведочанства, за манастире Раваницу, Ресаву и Милешеву сасвим је извесно да су им турске власти доделиле, односно потврдиле поседе, уз одговарајуће обавезе, одмах по паду Србије 1459. године. Манастир Раваница је тако у Браничевском дефтеру из 1467—1468. године уписан да има тимар, чији приход износи 4830 акчи, те је носилац тимара монах нејасног имена обавезан да шаље једног опремљеног војника на султанов позив.¹ Касније су се Раваничанима приходи са имања увећали на 6096 акчи, па су били дужни да шаљу у рат тројицу чебелија — коњаника са оклопом и ратном спремом.² Истовремено су и монаси Ресаве (Манастије) за свој тимар — имање, уписан на име калуђера Никола и проценен да доноси приход од

¹ Б. Ђурђев, *Хришћани спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 166.

² Б. Ђурђев, *нав. дело*, 167; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459—1683*, Београд 1974, 160.

3385 аспри, били дужни да дају два војника за тврђаву Ресаве.³ Иако Милешеву чешће описују путници који од Дубровника иду ка Цариграду, нико од њих не зна да је манастирско братство ослобођено харача, како је забележено у Херцеговачком дефтеру из 1477. године.⁴

Из сувопарних бројки по дефтерима — катастарским пописима земље и становништва — не види се, разуме се, да ли су баш монаси на које су се водили тимари ишли у војне походе. Вероватније је да су, како се могло, опремали и слали у турску војску своје заменике, уз одређену накнаду. Уз то, поседници тимара, у овом случају монаси Раванице, Ресаве и Милешеве, били су обавезни да набаве сву опрему џебелије — коња, храну, одговарајући шатор и оружје. Ови ратници, основа османске војне моћи, носили су на глави кацигу, на грудима оклоп, док су били наоружани сабљом, копљем и луком са отрелама.⁵

Осим манастира, и поједина свештена лица имала су своје тимаре, због којих су свакако морала да извршавају јасно одређене војне обавезе. Мале приходе су имали поједини свештеници — испод хиљаду аспри — па су стога и њихове обавезе биле умањене. Тако је, на пример, поп Оливер из Звечанске нахије добио 1455. тимар са приходом од само 791 акче, па је имао само обавезу ешкинџије — спахије нижег ранга који је ишао у походе на коњу, али без пуне опреме.⁶ По Браничевском дефтеру из 1467—1468. види се да су и два попа, Јаков и Тодор, имала мале тимаре у висини од 500, односно 425 акчи.⁷ Прилично велики тимари били су додељивани високим црквеним достојанственицима, који су уживали поверење турске власти. Још у доба првог турског освајања Топлице митрополит Силоан, означен као пашин човек, добио је тимар, који је процењен да доноси годишњи приход од 4245 акчи. Када је Топлица 1453. године коначно освојена, тимар је Силоану потврђен.⁸

О сличним повластицама које би уживала лица из врхова српске цркве нема података у каснијим временима. Има се утисак као да у време обнове Пећке патријаршије 1557. године црк-

³ Б. Ђурђев, *нав. дело*, 187.

⁴ М. Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине IV, Сарајево 1952, 37.

⁵ О спахијској коњици и хришћанима спахијама уп. О. Зиројевић, *нав. дело*, 102—105, 158—162.

⁶ Х. Шабановић, *Крајиште Иса-бега Исаковића. Зборни катастарски попис из 1455 године*, Сарајево 1964, 32.

⁷ Б. Ђурђев, *Исписи из дефтера за Браничево из XV века*, Историјски гласник 3—4, Београд 1951, 99; уп. и *Дефтер за Црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића (1521. и 1523)*, Прилози за оријенталну филологију III—IV, Сарајево 1953, 351. — Поједини попови задржавају своје тимаре све до XVIII века: у једној књизи манастира Помонице помињу се „тимарски попови“ Лазо и Дамјан (*Стари српски записи и натписи I*, бр. 2847).

⁸ О. Зиројевић, *нав. дело*, 158—159.

вена лица вишег ранга нису лично добијала тимаре, па да нису више слала коњанике џебелије у турске ратове. Истина, световњаци који су остали хришћани и даље се помињу по историјским изворима.⁹ Касније их има мање, али они не нестају чак ни у XVIII веку.¹⁰

Иако за иноверну власт лију крв по ратиштима, спахије-хришћани не губе везу са својом, хришћанском црквом. Штавише, у XVI и XVII веку они се често јављају као дарожљиви црквени дародавци.¹¹ Неки од њих са колена на колени брину за одређени манастир према коме осећају посебну обавезу у случају да га је основао њихов предак. Тако су током XVII века чланови спахијске куће Храбрена били предани донатори Житомислића, јер је њихов предак Милисав сапрадио крајем XVI века манастирску цркву.¹²

У другим случајевима, међутим, изгледа да посебна брига одређеног спахије-хришћанина према неком монашком братству проистиче стога што се одређени манастир налази на његовом тимару. Ван сваке сумње је да су поједине спахије добијали приходе не само од села, већ и од цркава. Када се у натпису из 1553. године о живописању цркве Јована Претече у Јашуњском манастиру каже да је то обављено „при спахији Алај-бегу“¹³ а да се притом никаква друга власт не спомиње, јасно је да је монашко братство непосредно зависило од овог спахије-бега, коме је Јашуње било додељено да би од њега убирао приходе. Било је очигледно и спахија-хришћанина којима су додељиване цркве, да би од њих имали приходе, а они су за то обављали војну службу. У нахији Јелачу уписан је, тако, 1455. године, као један од ешкинџија, Крајислав, син Бранислава, чији се тимар састојао од два села и једне цркве, са укупним приходом од 2042 акче.¹⁴ Нова изучавања турских деф-

⁹ Већи број примера наведен је у мојој књизи *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 17—18.

¹⁰ Познате су спахије из породице Рашковића у Старом Влаху, који држе поседе и у XVIII веку (V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII vijeka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XLIII*, Sarajevo 1931, 59).

¹¹ Од многих примера наводим само два: спахија Димитар Николин из Подгорице приликом рата Турака на Хазаре 1600. откупљује једно српско јеванђење, некад опљачкано из неког манастира, и проклања га Хиландару. Један други спахија, Ивоје, са два сина, такође спахијама, обећава 1691. манастиру Завали сваке године по један „убојак“ пшенице. (*Стари српски записи и натписи* бр. 6483, 1943).

¹² *Стари српски записи и натписи*, бр. 987, 1267, 1307, 1309; В. Ђоровић, *Херцеговачки манастири*, Старица Х—ХI, Београд 1935—1936, 6—9.

¹³ *Стари српски записи и натписи*, бр. 574.

¹⁴ О. Зиројевић, *нав. дело*, 162. — И кнезови су имали у поседу цркве. Кнезу Цветку из Каменице код Шапца припадала је тако 1548. године црква св. Матеје. (А. Handžić, *Grad Sabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, *Cianci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne IV*, Tuzla 1960, 127—128).

тера и других извора изнеће сасвим сигурно на светло дана и друге примере ове врсте, али је и на основу наведених случајева могуће сада на прави начин тумачити и већ познате српске изворе у којима се помињу спахије-хришћани.

Најзанимљивији ће бити случај манастира Пећке патријаршије управо због његове изузетне улоге као седишта српске црквене организације од 1557. до 1766. године, као и због тога што се у овом старом монашком средишту створио особен вид сарадње спахија-хришћана и манастирског братства.

Није искључено да је манастир Пећка патријаршија био тимар спахија-хришћана и у XVI веку, па и раније. Ипак, поуздана сведочанства о томе потичу тек из XVII столећа. У опширном запису патријарха Пајсија из 1642. године у једној рукописној књизи, у којој је и Пајсијев Живот цара Уроша V, стари предводник српске цркве помиње да су уз њега били поп Стефан, спахија Милош и Стојко.¹⁵ Пошто јасно одваја друге помињане личности, произилази да би спахија Милош припадао његовој пећкој пратњи, а да није локални хришћанин у турској служби.

Један спахија се налазио у пратњи патријарха Арсенија Чрнојевића када је он путовао у Свету земљу 1683. године. На почетку овог дневника патријарх помиње да је повео са собом „вѣ глѣженіе“ попа Саву, архиђакона Данила и спахију Вељка.¹⁶

На поуздану везаност спахије-хришћанина за Пећку патријаршију и директно патријарха упућује натпис из 1670/1670. на икони св. Георгија у манастиру Морачи. Сликар Радул бележи да је икону „саписао“ — у значењу „био приложник“ — „преосвештеног патријарха Максима спахија Радосав.“¹⁷ Недвосмислено се, значи, казује да је спахија Радосав био везан за патријарха, односно Пећку патријаршију.

Међутим, најзанимљивије сведочанство о спахијама којима је тимар манастир Пећка патријаршија представља један до сада необјављен натпис из Светог Димитрија у Пећкој патријаршији. У овој цркви, на северном зиду западног травеја, испод плитке нише са ликом српског патријарха Јефрема, назире се нејасни обрис једног лика и готово ишчленили натпис уз њега. По слоју малтера на коме се налази овај осликани део зида, извесно је да оштећени лик потиче из времена обнове фресака у цркви Св. Димитрија,

¹⁵ Стари српски записи и натписи, бр. 1422. — Није извесно да ли је помињани Стојко такође спахија.

¹⁶ С. Новаковић, Дневник патр. Ар. Чрнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године, Гласник Српског ученог друштва XXXIII, Београд 1872, 185. Један део пута патријарха су пратиле и неке друге спахије, али је то била почасна пратња. Они су се вратили назад када су отпратили Арсенија III до иза Самокова. Нав. дело, 187.

¹⁷ Стари српски записи и натписи, бр. 1659.

коју је обавио Георгије Митрофановић 1619/1620. године.¹⁸ Када сам се пре две деценије бавио овим зидним сликама, уочио сам на том месту само пригнућу фигуру у полупрофилу са испруженим рукама и подигнутом главом. Од натписа сам могао прочитати само његов крај... храма сега. Како је то очигледно био ктиторски портрет, помишљао сам да је ту највероватније приказан патријарх Пајсије.¹⁹

Претпоставка о представљеној личности се показала нетачна, јер је оповргнута натписом, који сам тек касније, уз велики труд, успео да прочитам. Уз лик ктитора пише *ио спахи и клирик св(таго) храма сега*. Очигледно, патријарх Пајсије, чијим се „повеленијем и усрдијем” подписао храм 1619/1620, није био сам ктитор, већ је у овом подухвату важну улогу имао и спахија Јован, због чега је овај стекао право да му се портрет наслика у цркви. То није необично. Много пута су спахије-хришћани помагали своју цркву на разне начине,²⁰ а један међу њима, спахија Војин, учествује 1592. године, уз друге ктиторе, у живописању припрате манастира Тројице Пљеваљске, па се отуда и његов ктиторски портрет тамо налази.²¹ Невероватно ми се, у први мах, учинило једино то што је спахија Јован означен и као клирик, то јест члан братства манастира Пећке патријаршије.²² По најстаријим правилима, донетим на Васељенским саборима, која су и данас важећа, клирик је члан црквене, у овом случају

¹⁸ S. Petković, *Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji (1619—1620)*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX, Priština 1965, 238, 244—246. — У овом чланку *Фреске XVII века из цркве св. Димитрија у Пећи и портрет патријарха Јована (Старије Косова и Метохије IV—V, Приштина 1968—1971, 331—350)* А. Сковран је дошла до истог закључка да су позније зидне слике у пећком Светом Димитрију из 1619/1620. дело Георгија Митрофановића. Не доводећи у сумњу могућност да је и ауторка могла да независно дође до резултата истоветног са мојим, напомињем, да би се избегли неспоразуми: 1. Георгија Митрофановића сам означао као сликара у овој пећкој цркви још 1964. године (*Enciklopedija likovnih umjetnosti III*, Zagreb 1964, 643), 2. претпостављам омашко, на крају чланка А. Сковран означено је да је њан текст прочитан као предавање у пролеће 1963. у Археолошком институту у Београду. По књизи записника тог Института, међутим, види се да је предавање одржано две године касније, на 70. редовном састанку, 1. марта 1965. године.

¹⁹ S. Petković, *нав. дело*, 241, 245—246. — А. Сковран такође претпоставља да овај лик приказује патријарха Пајсија (*нав. дело*, 347).

²⁰ Уп. *Стари српски записи и натписи*, бр. 1287, 1307, 1309, 1943, 6483 и др.

²¹ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 69—71.

²² Тачност мога читања потврдио ми је љубазно и проф. Ђурђе Бошковић, који је, уз мање неважне разлике, на исти начин разјаснио скоро сасвим истрвена слова приликом рада у Пећкој патријаршији још 1933. године кад је овде помињани ктиторски натпис био читљивији.

монашке, заједнице.²³ Тешко је замисливо да је један спахија уједно и клирик. Па ипак се то, у једном историјском раздобљу, у време патријарха Пајсија, догодило. Сведочанство није само овај помен спахије Јована у пећкој цркви Св. Димитрија, већ и један други, објављен, али не и анализиран, натпис.²⁴ На западном зиду западног травеја цркве Светих апостола, опет у Пећкој патријаршији, патријарх Пајсије је дао да се испише подужи натпис поводом делимичне обнове фресака у овом простору 1633/1634. године. Бележећи да је „пописана обетшавша некоја част” у овом храму и да је препокривена манастирска трпезарија, патријарх истиче да је тај посао обављен у време епископа Спиридона, игумана Василија, спахије Тодора (Теодора) и остале братије. Судећи по редоследу помена, види се да се пећки спахија не издваја од братства, већ се његово име са титулом ставља између помена игумана и остале манастирске сабраће. Ако се доведе у везу и натпис о спахији Јовану као клирику из цркве Св. Димитрија, чини се да се може утврдити да су, бар једно време у XVII веку, спахије-хришћани који су држали и цркву Пећке патријаршије, били клирици.

По садашњем нашем сазнању током XVII века манастир Пећку патријаршију имали су као тимар ове спахије-хришћани: 1619/1620 Јован, 1633/1634 Тодор (Теодор), 1642, са великом вероватноћом, Милош, 1671. свакако Радослав, а 1683 Вељко. Нема, бар за сада, поузданих података да су сви, или бар неки од њих, чланови исте породице. То би било лако могуће, јер су спахијска права по правилу прелазила са оца на сина, уколико би турске власти биле задовољне испуњавањем уобичајених обавеза.²⁵

Судећи по њиховим именима, спахије Милош из 1642, Радослав из 1671. и Вељко из 1683. свакако су били световна лица. Спахије Јован и Тодор (Теодор) и по својим именима и по томе како се помињу — први као клирик, други уз игумана, а испред манастирске сабраће — морали би бити чланови пећког монашког братства. С обзиром на то да спахије нису морале да лично иду у ратове, али су били обавезни да на султанов позив пошалу у рат

²³ Још у Правилима св. апостола, а потом у одлукама Седмог васељенског сабора, изричито се истиче, под претњом искључења, да епископ, презвитер или ђакон не сме да преузме на себе световне послове (Апостолска правила, правило 6). У правилима Четвртог васељенског сабора (правило 3) опет се понавља да клирици неће преузети вођење световних послова, а слично говори и правило 10 Седмог васељенског сабора. Позивајући се на Матеја (22, 21) правило 83 Апостолских правила под претњом свргнућа забрањује да се свештена лица баве војничким пословима. На Четвртог васељенском сабору (правило 7) црквени оци забрањују да лица која су ступила у клир или су се посветили монаштву, прихватају војничку или световну службу. Никодим [Милаш], епископ далматински, *Правила православне цркве са тумачењима I*, Нови Сад 1895, 61—62, 160—161, 330—334, 342—343, 612—614.

²⁴ *Стари српски записи и натписи*, бр. 1260.

²⁵ О. Зиројевић, *нав. дело*, 104, 160—161.

по једног или више наоружаних коњаника, требало би закључити да су ове спахије — чланови пећког братства — успевали да избегну да лично војују за иноверне Турке.²⁶

Било је интересантно да се види каква је била одећа Јована, спахије-клирика Пећке патријаршије. Спахија Војин из Свете Тројице крај Пљеваља носи оновремену лаичку одећу нижих достојанственика: дути кафтан притегнут сизлавом, преко којег је пребачена шуба-опртач опточен крзном.²⁷ Да ли је Јован, спахија и клирик, био приказан у монашкој раси или одевен у кафтан и шубу нећемо никад дознати, јер никакав конзерваторски захват не може том лику повратити првобитни изглед.

Околност да су поједини чланови братства манастира Пећке патријаршије примали на себе спахијске обавезе да би олакшали економски положај своме манастиру сведочи да је свакодневница наших манастира током турске владавине много сложене од наших доскора сасвим поједностављених представа. Надајмо се да ће издавање необјављених докумената из турских архива омогућити да се у догледно време боље разјасни особен положај спахија на чијим тимарима су се налазили манастири и посебно оних који су били везани за манастир Пећку патријаршију.

²⁶ Уосталом, слично је морало бити и са спахијским обавезама Ресаве и других манастира у другој половини XV века, о чему је већ било речи.

²⁷ С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 69.

Динко ДАВИДОВ

Балканоолошки институт САНУ
Београд

ПРАВОСЛАВНИ У ВАШАРХЕЉУ И ЊИХОВА ЦРКВА

На овој замишљеној великој историјској фресци српског постојања у Угарској, особито у Будимској епархији, уочава се пуно недовољно јасних делова, најчешће прекривених тамним слојем патине, али и са оштећењима која је време нанело. У реконструкцији првобитног изгледа те фреске важни су сви, па и они нејасни фрагменти њене разуђене композиције. На њој се откривају историјски ликови и збивања, економска кретања, културне прилике и уметнички белези српског народа, који је својим пресељењем у угарске пределе ту композицију историјски уобличио. У исто време, пажњи испитивача све се више намеће присуство оне балканске цивилизације, пресађене на север, коју су испрва поспешиле живе и многоструке споне пресељеника са својим завичајем на југу. И баш тај левантски слој се новим истраживањима открива. Ту се поред Срба све јасније уочавају и Грчко-Цинцари, чији је удео у стварању српске чаршије давно уочен, али је мање знано да су они имали и знатан удео у привредној обнови северноугарских вароши у XVIII веку, уназађених за дуге турске владавине.

Садашња топографска истраживања доносе нове чињенице и, заправо, постепено утолпуњавају празнине и откривају непознате делове целине, која се све јасније указује и уобличава. Разумљиво, постављени задатак за цело води реконструкцији оне замишљене фреске, чиме ће се, испод столетне патине, јасније указати њене негдашње контуре, светлости и сене, а то ће омогућити да се протумачи њена добрим делом још запретена иконографија. Томе управо тежи и овај сажети опис православних у Вашархељу и њихове цркве — мали али неопходан детаљ за сагледавање целовите композиције. Међутим, тај овде описани детаљ не охраб-

рује толико пронађеним колико указује на још увек велика пространства и културне слојеве неоткривеног.

Пажњу српских историчара одавно су привлачила на територији Мађарске она места, особито вароши, у којима је у XVIII столењу бујао привредни и културни живот српских и грчко-цинцарских досељеника, и где су у оно доба саграђене православне цркве, сада најверљивији и готово једини сведоци њиховог постојања. Ипак, треба рећи да поред оних познатих средишта, Будима, Пеште, Сентандреје, Стоног Београда, Коморана, Српског Ковина, Јегре и других вароши, има и таквих која су остала постранце од истраживачких путева и проучавања. Тако је у српској историографији неправедно заборављена варош Вашархељ у којој готово и нема православног живља, а на чије некадашње присуство и сада опомиње лепа познобарокна црква посвећена Рођењу Богородице. А та црква је право откриће. Откриће вредно пажње је и због тога што је вашархељска црква мала ризница историјско-уметничких дела која срећно употпуњују баштину православне културе у Мађарској. У исто време, постојање ове цркве једва да је игде поменуто, а њена архитектура, иконостас, појединачне иконе, матичне књиге и остале историјске знаменитости тек су овим проучавањем обелодањене.

Вашархељ се налази северно а недалеко од Сегедина и историјског Поморишја, где је насељавање српског живља имало дугу традицију; још од XV века српски деспоти и ратници из куће Јакшића имали су и у тим областима велике поседе. У том крају где се дотичу старе угарске жупаније, Чонградска, Чанадска, Арадска и Торонталска, било је много српских насеља раширених на великим пространима равнице, по пустарама и феудалним поседима. Међутим, насељавања Срба настављена су и после пада Баната под Турке (1552).

Док су српска насеља на Моришу и јужно у Банату добро позната, она северно од ове реке мање су знана српским истраживачима. У исто време, мађарски историчари су објавили грађу од изузетне важности. Тако су у старијим мађарским документима (*viszgalati jegyzőkönyv*) из 1549. године помињу у појединим селима овог краја Срби, али су их пописивачи уписивали са већ помађареним презименима: Факете (Црни), Ковач, Фодор, Нађ (Велики).¹ Ипак, треба подсетити да су баш мађарски аутори утврдили на основу извора да су у Чанадској жупанији године 1552.

* Вашархељ = *Hodmezővásárhely*. Трговинште (место вашара) на обали језера Ход. Географски положај приказан је на цртежу бр. 1.

¹ S. Szeremlemez, *Hod-mező-vásár-hely története, Hódmezővásár-hely* 1911, 83.

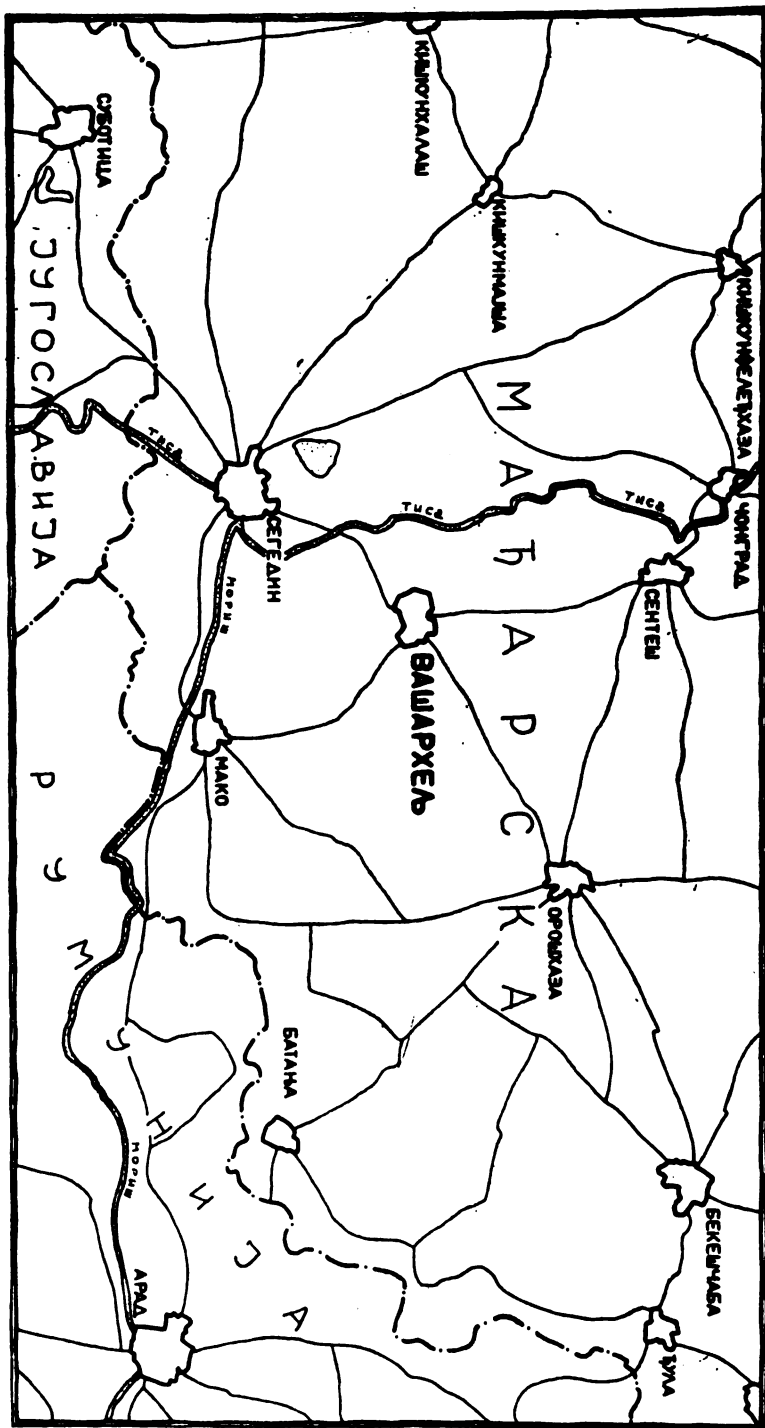

Fig. 1 — Источнај Баллархеја (Hodmezővásárhely) у јужној Мађарској.

била 23 чисто српска села, а 1558, чак и 47; то су, међутим, била мала насеља са десет до тридесетак кућа. За прилике у XVII веку подаци су слични. Тако је у Чонградској жупанији — којој припада и Вашархељ — било много села са српским живљем, а највише око Сегедина, Буле, али и у близини Вашархеља.² Неки су Срби доспели у те крајеве као прибеги, називани у документима *transfugas vulgo pribek*, а неке је населио чанадски алајбег, после 1640. Ипак, о Србима у самом Вашархељу у XVII веку мало је података, у сваком случају, њих није било много, а они који су долазили из околних села били су, по свему судећи, брзо асимиловани.

Историјат српске и уопште православне насеобине у Вашархељу поуздано је поткрепљен обиљем докумената и предмета њихове сакралне културе тек од XVIII века. Од тада су нови досељеници имали запажено учешће у развоју вароши. Важније ве-

Fig. 2 — Изглед Вашархеља на бакрорезу 1804. године. (Српска црква прва с лева).

сти о животу православних у овом месту потичу дакле из тога периода, а при томе треба рећи да су ову верску заједницу сачињавали Срби, Грчко-Циццари и Румуни.

Вашархељ није припадао Поморишкој војној граници која се протезала нешто јужније уз Мориша, преко територије Чанадске и Арадске жупаније, у којима је било много српског живља, граничара, сеоског и варошког становништва. Прве вести о малом

² S. Seremlemei, *нав. дело*, 84.

броју православних у Вашархељу потичу из I и II државног пореског пописа домаћинства, обављених 1715. и 1720. године. У тим пописима Вашархељ је убележен као *Oppidum*, а Сегедин као *Civitas*. У табеларном исказу Сегедина било је 1720. четрдесет старешина домова са српским презименима (без праничара), а у Вашархељу само седам домаћина православне вере, са презименима: Кристо, Гојдар, Керич (две породице), Видак, Нађ (Велики) и Зака.³ У то доба варошица је припадала властелинству; до 1710. грофу Миклошу Берчењију, а од те године грофу Шандору Карољију.⁴ Нешто касније, повећао се број православних. Срби су се досељавали у Вашархељ у току друге сеобе, 1739, а и касније, када је било честих својевољних досељавања појединих породица. Међу њима су биле најпознатије: Антоновић, Божовић, Ђорђевић, Лалушевић, Стејић, Мишић, Шагић и друге. Истовремено, из Македоније и Епира стизали су у Вашархељ Грчко-Цинцари, претежно трговци, чија су презимена такође позната: Лота, Мојсич, Пегада, Тодор, Зигори. Међу православнима у Вашархељу

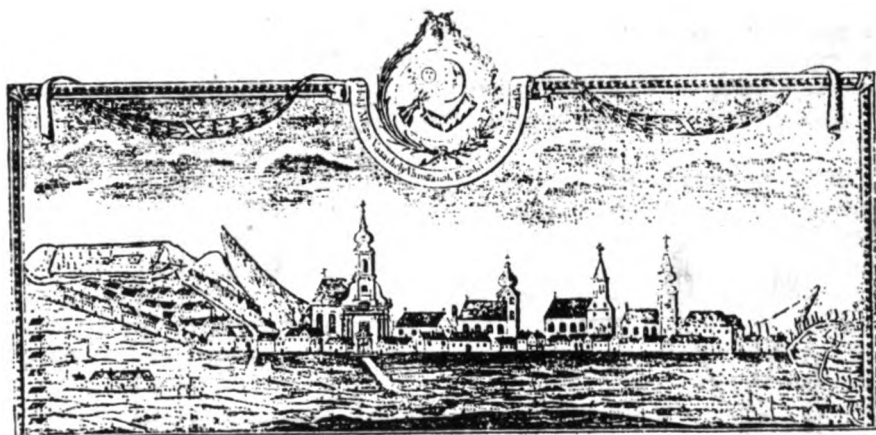

Fig. 3 — Изглед Вашархеља на бакрорезу 1830. године (Српска црква прва с десна).

било је и Влаха-Румуна, махом пастира, са презименима: Драгомир, Чокан, Комлошан, Пакузар, који су се ступали у Поморишје са ерделских планина.⁵ Тако је у другој половини XVIII века у Вашархељу постепено образована већа колонија православних.

³ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске почетком XVIII века*, Нови Сад 1966, 12, 14—15, 37, 41, 195.

⁴ Révai Nagy Lexikona, X kötet, Budapest, 1914, 165.

⁵ S. Seremlemler, *nav. дело*, 95.

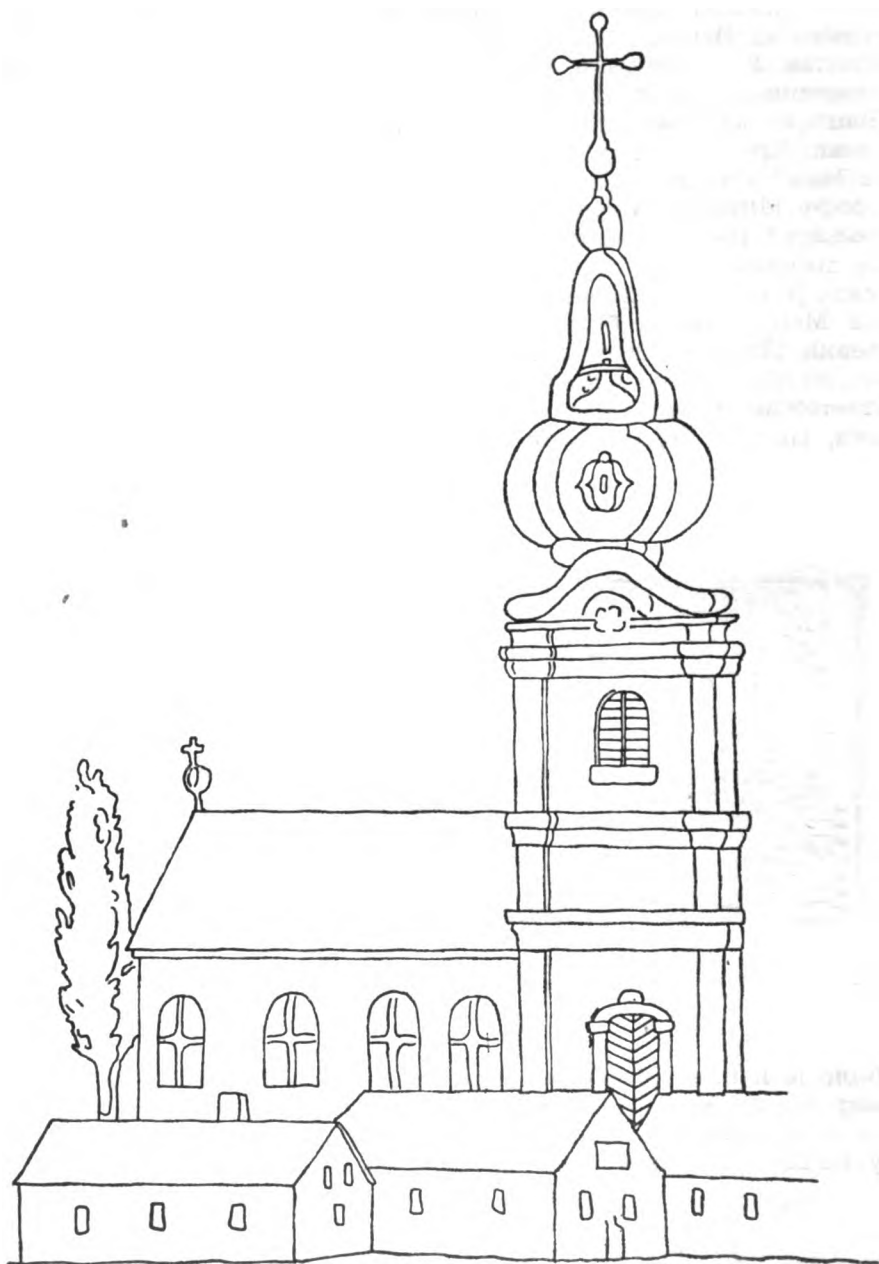

Fig. 4 — Изглед српске цркве на бакрорецу 1830.

Захваљујући старијим текстовима мађарских хроничара и садашњим топографским проучавањима, уобличава се историјска слика о друштвеним приликама у овој вароши, особито о православнима. Та је слика доста јасних обриса и, како се уочава, живописног колорита. У Вашархељу су тада живели Мађари, као најбројнија нација, а осим њих Немци, Јевреји, Словаци, Грко-Цинцари, Срби, Румуни и Словаци. У вароши, на пијаци, где је било најживље, разликовали су се по шароликој одећи, а особито по свом говору у дућанима, где су се мешали разни језици и узречице трговачког жаргона. Ту, у центру, смењивали су се редови приземних кућа са високим крововима, али и с дућанима и занатским радњама, са спапном изнетим на улици и пијаци. Најживље је било о вашарима, по којима је ова варош била чувена, те по њима носи и име, а познато је да је привилегију за одржавање вашара добила 1722. године. У дане вашара стизали су у Вашархељ трговци и народ из неколико жупанија и околних вароши; најбројнији су били из Сегедина, Арада, Темешвара, Кечкемета, Бекешчабе и Великог Варадина, али било је и оних из удаљених места, из Ердеља, са Фелвидека и Делвидека. Осим вишценационалне грађанске класе, која је давала друштвени и културни изглед вароши, ту је било и бескућника и слугу, махом влашке сиротиње. Вашархељ је имао, попут других угарских градова, и свог властелина, који је живео на свом поседу недалеко од вароши, у коју би долазио на свом екипажу, недељом, у цркву.

Са староседеоцима Мађарима, који су били калвини и католици, као и са досељеним Јеврејима, православни су се укључили у обнову привреде, у чему су имали пуно успеха, особито у трговачким пословима, у којима су испољили ону пласовитиу левантску способност и довитљивост. Једним смером трговина је ишла преко оближњег Сегедина, уз помоћ једноверних ортака, који су живели у „Паланки“, српској четврти вароши, где су имали своје дућане и своју велелепну цркву.⁶ Православни из Вашархеља ослањали се у пуној мери баш на српску чаршију у Сегедину и на српскоправославну Епархију у Араду.

Дућанска трговина у Вашархељу цветала је највише захваљујући Грко-Цинцарима, а тек касније су се у трговачке послове укључивали и Срби. Неки угледнији Грко-Цинцари су се већ у другој генерацији од доласка посрбљивали, као што се то десило с породицом Мојсић. Први порески задужени дућан „болту“ отворио је извесни „Јован Грк“, који је продавао со, гвоздени алат и другу робу. Међутим, власти су будно мотриле на дућанску трговину у граду, приморавајући трговце да држе ситније шпечерајске артикле, а спречавајући да тргују пшеницом, вином, марвом, на које је спахија имао неку врсту монопола. Међу трговци-

⁶ С. Ђурђевић, *Срби у Сегедину*, Споменик САНУ CVIII књ. 10, Београд 1960.

Fig. 5 — Садашњи изглед српске цркве у Вашархељу.
(Цртеж др В. Матића).

ма су се истицали „Теодор Грк”, иначе Теодорос Пегада, и „Кристо Грк” — Константинович, обојица пореклом из Македоније. Уз њих се крајем XVIII и почетком XIX века помињу трговци и велетрговци с презименима Мојсич, Орос, Георгијевић — Ђорђевић, Поповић, Мишић, Агора, Михајловић, Драшковић. У једном извештају из 1808. године стоји да је у вароши било девет грчких трговина, пет мађарских и једна јеврејска.⁷

Код одреднице „трговци — Грци” (görög kereskedök) потребно је застати; њу не треба увек узимати као етнички појам, јер је „Грк” често синоним за трговца. Познато је да су чак и многи Срби своје сународнике трговце називали „грци”, што је ушло и у мађарску администрацију. Овим тумачењем се, разумљиво, не умањује ни број ни значај грчко-цинцарских трговаца у појединим угарским варошима. Напротив, овде треба истаћи да је у Вашархељу удео Грко-Цинцара у привредном успону вароши био без сумње највећи. Но ипак је потребно рећи да је међу трговцима „грцима” било и Срба, односно да их је понекад тешко разлучити, тим пре јер су се Грко-Цинцари посрбљивали још у XVIII веку.

Према барокној гравирани из 1804, и нешто познијој, класицистичкој, из 1830, Вашархељ је имао нешто издужену урбанистичку полку, са четири вертикале: католичком, лутеранском, православном и калвинском црквом.⁸ Те четири цркве — приказане на гравирама поново у истој осовини — омеђивале су средишни трговачки део града — чаршију са главним тргом, пијациом. Власник неколико трговачких зграда у вароши био је спасакија, који је локале издавао велетрговцима у кирију, а међу њима и Павлу Константиновичу, „Христо-Грку”. И око православне цркве били су дућани, а забележено је да је два држао најутледнији и свакако најбогатији трговац, Данило Мојсич, председник Српске православне црквене општине.

Средином XVIII века било је покушаја да се у граду подигне православна црква. Уз сметње католичког клира, стигло је и упозорење Дворског намесништва упућено жупанијским властима да православним шизматикима није дозвољено да граде цркву без дозволе, коју могу тражити тек онда када у граду буде више од сто православних домова. Како нису испуњавали прописане услове, а највероватније нису могли ни обезбедити потребна средства за подизање веће цркве, православни су и даље задовољавали своје верске потребе у грчко-цинцарској цркви у оближњем Сентешу. Касније, у седмој и осмој деценији тога века, у Вашархељ је повремено долазио српски православни свештеник из Арада и обављао богослужбене у приватној кући, прилагођеној само у

⁷ S. Seremlemei, *нав. дело*, 401—409.

⁸ На гравирани овде репродукованој под бројем 2 приказан је изглед Вашархеља на једном цеховском писму из године 1804; на гравирани под бр. 3 налази се вехута вароши из 1830. године.

унутрашњости потребама капеле, која је била посвећена Рођењу Богородице.⁹

Пре подизања православне цркве почео је јереј Гаврило Марковић из Арада да води матичне књиге вапшархелске црквене општине, према једнообразно устројеним књигама Карловачке митрополије, о чему сведочи добро очувани Протокол крстелимх с храма Рождества пресвјатя Бѣы въ Вапшархелѣ сущаго лѣта ѿ 1779 до лѣта 1801. Из исте године је и Протоколъ Умирающихъ, докъ Написаніе вѣнчанимхъ почиње 1782. године.¹⁰ Нешто раније је образована православна црквена општина, која је, поред осталог, водила бригу и о сакупљању прилога за градњу цркве, преузимајући административне послове око обезбеђења неопходне дозволе, архитектонских пла-

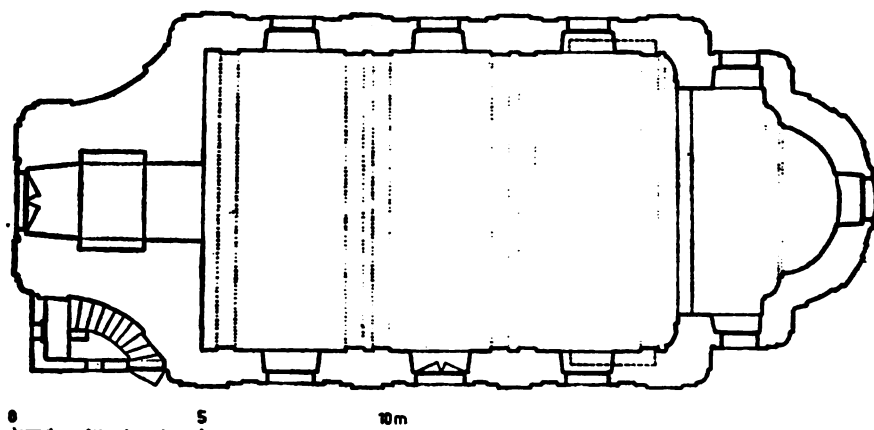

Fig. 6 — Основа српске цркве у Вапшархелу (Цртеж Ђ. Митровића).

нова и предрачуна. Тада је и у вароши морало бити преко сто православних домова, односно око 500—600 житеља.

Молба којом православни становници траже дозволу да на сопственом земљишту подигну своју богомољу предата је 1. октобра 1782. године жупанијској администрацији, која је проследила Истражној комисији на разматрање, а ова је молбу с препоруком послала Намесништву. За њено повољно решење заложиио се гроф Самуел Телеки, великоварадински окружни гувернер, иначе реформат, наклоњен православнима. Дозвола за градњу добијена је 23. августа 1783. године. Црквена лађа је, по свему судећи, подигнута 1785—86, док је звоник призидан 1792, па се сматра да је те године црква завршена.

⁹ S. Saremelei, *nav. дело*, 687—689.

¹⁰ Ове протоколе прегледао сам у току научноистраживачког рада у Вапшархелу, октобра месеца 1981.

Утемељивачи цркве били су четрнаесторица богатих трговаца, претежно грчко-цинцарског порекла, из Македоније и Епира. Међу њима се високом прилогом истакао Данило Мојсич, са супругом, који је као председник црквене општине водио послове око градње цркве. Остао је податак и о томе да је за подизање цркве сакупљено 2.000 форинти.¹¹

Новоподигнута црква у Вашархељу потпала је под јурисдикцију српске Арадске епархије (у саставу Карловачке митрополије), која је и раније обезбеђивала богослужења у привременој православној капели.¹² Арадски епископ Пахомије Кнежевић (1769—1783), који је имао немалих заслуга за административно уређење своје епархије, бринуо се и о православнима у Вашархељу; за његово време уведене су црквене матице рођених и венчаних, а сакупљани су и прилози за градњу нове цркве. За краћег еписковања Арадском епархијом ученог владике Петра Петровића (1784—1786) подигнута је црквена лађа, а по свој прилици тада је црква и освећена. Неколико година касније, 1792, за време епископа Павла Авакумовића (1786—1815), подигнут је високи барокни звоник. Сва тројица арадских владика водила су тешку борбу са духовном агресијом и унијом, која је раније у Банату, особито међу Румунима, имала доста успеха. У том смислу они су наставили национално-верску политику свог славног претходника, арадског епископа Синесије Живановића (1751—1768), који је у својој епархији водио енергичну борбу против уније, која је испрва, особито код Румуна, имала успеха. Као архијереј снажног национално-верског осећања, он је приредио рукопис *Србљака* и дао да се штампала у влашкој штампарији у Римнику 1761. године, под насловом *Правила молебнаја свјатих српских светителеј*.¹³ Поменути арадски епископи чија се архијерејска пажња и брига осећала и у Вашархељу, неговали су међу православнима дух националне толеранције и разумевања. Они су набављали црквене књиге и на прчком и румунском, а Синесије Живановић је издавао и бакрорезе с натписима на румунском, међу којима је позната и његова свештеничка синђелија. Овде, међутим, окрећемо пажњу на бакрорез *Свети Никола*, из 1772. године, с натписима на прчком и румунском језику.¹⁴

У појединим варошким православним црквама у Угарској, у којима је било и Прко-Цинцара, одржавана су богослужења на грч-

¹¹ S. Semeletei, *nav. дело*, 689—91.

¹² Енциклопедија СХС, том I (Арадска епархија), 70—71.

¹³ И. Руварац, *Прилози агиолошки*, Српски Сион VIII, Ср. Карловци 1898, 526—527; Г. Мухомловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, 55—57.

¹⁴ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 375, сл. 205.

ком, или су бар читана јеванђеља на том језику. Да је тако било и у Вашархелју, потврђују и богослужбене књиге, које се и сада чувају у певницама. Поред оних на црквенословенском (славеносрпском), претежно у Москви и Кијеву штампаних, набављене су и књиге на грчком језику, а међу њима пажњу привлачи комплет од дванаест мињеја штампаних у венецијанској штампарији Димитрија Теодосија, између 1775. и 1779. године. У вашархелској цркви и сада се чувају ове и друге прчке књиге, мада су свештеници били искључиво Срби. Сачуван је списак пароха с краја XVIII и из прве половине XIX века: Гаврило Марковић, парох у капели (1779—85), јеромонах Дамјан (1785—86), Гаврил Марковић (1786—1804), Симеон Поповић (1804), Атанасије Поповић (1804—17), Михајло Марковић (1817—18), Василије Црквенковић (1818—22), Петар Давидовић (1822—44), Светозар Давидовић (1844—57).¹⁵ После овог свештеника долази до важних административних промена, које се тичу јурисдикционе припадности вашархелске цркве. Наиме, године 1864, царском резолуцијом одобрено је иступање Румуна из Карловачке митрополије, па је образована румунска Арадска епархија, а српска Арадска епархија сведена је на протопрезвитеријат, у саставу српске Темишварске епархије. У томе протопрезвитеријату било је тада 26 парохија, у којима су Срби чинили већину, али ту није припадала црква у Вашархелју, која је те године потпала под румунску Арадску епархију. Тада су и свештеници маком били Румуни, богослужење се обављало на румунском, а на том језику су вођени и протоколи. После првог светског рата, на територији версајске Мађарске, православна црква у Вашархелју припала је Будимској православној епархији, под чијом се јурисдикцијом и сада налази.

•

Вашархелска црква је складна једнобродна грађевина са звоником у стилу позног барока. Стилске особености најверљивије се истичу на западној страни — на звоничкој фасади. Конструктивна веза црквене лађе и звоника остварена је сферном формом. Тако је западна фасада лучно пресвођена преко бочних страна звоника, што се уочава и на оба дела западног калкана црквене лађе. Уз ивице звоника изведени су пиластри, који иду до поткровног венца. Између њих, у централном простору тела звоника, налази се западни портал, док је изнад њега плитка, готово декоративна ниша у облику издужене картуше уоквирене малтерском профилацијом. У овој картуши некада је била насликана зидна композиција Рођење Богородице — Мала Госпојина, црквена слава, чији се остаци још назире. Овај део западне фасаде завршен је испустима у виду равних капитела на којима почива троугаони

¹⁵ Списак српских свештеника у Вашархелју доноси S. Seremlemei *нав. дело*, 691), а тај списак се подудара са изводом из матичних књига.

тимпанон. Изнад тимпанона, на другом спрату звоника, у висини поткровног венца црквене лађе, налази се мали правоугаони прозор. Трећи, слободни спрат звоника, на којем су звона, има четири велика лучно завршена прозора, док су изнад њих, на профилисаном венцу, четири полукружне аркаде. На врху је декоративна

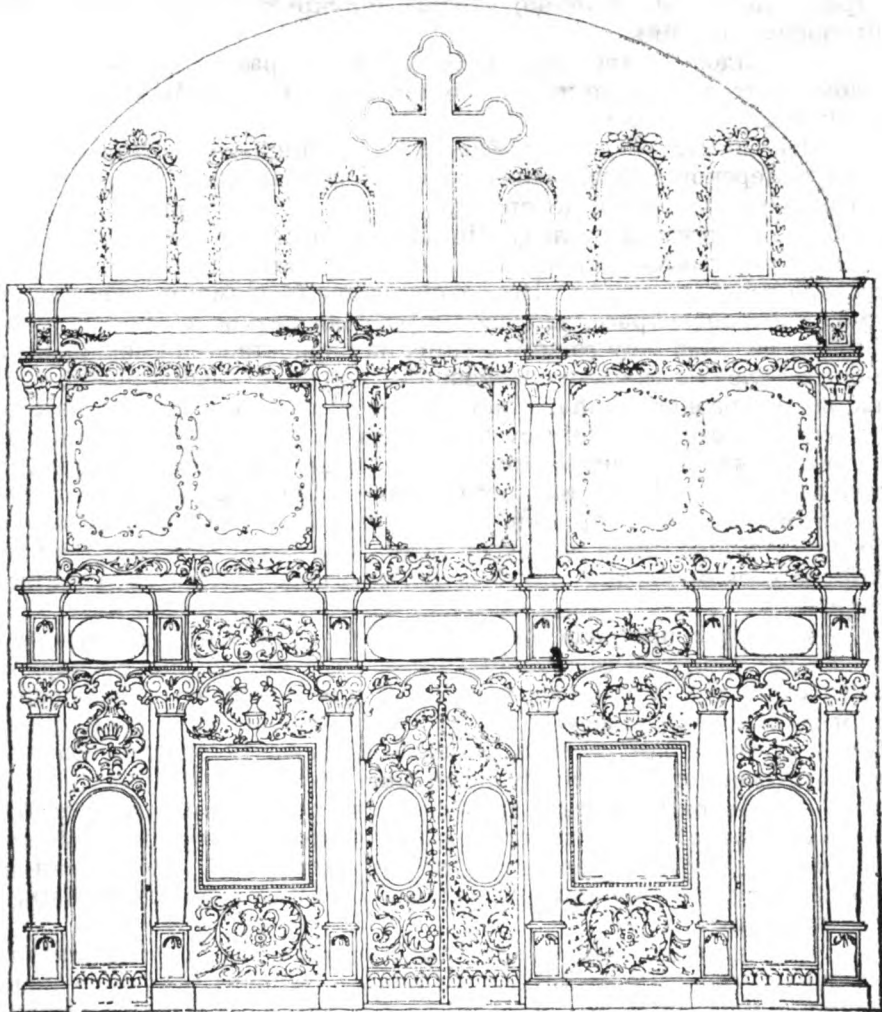

Fig. 7 — Схема изваностоса. (Цртеж др В. Матића).

лимена капа звоника с јабуком и крстом. На гравирима — ведући Вашархеља — из 1804. године приказан је првобитни изглед горњег дела звоника, који показује барокне облике и карактеристичну, отворену горњу зону на стубићима испод крста. (Цртеж 4.)

Та капа звоника је, вероватно, била оштећена у другој половини XIX века, па је 1883. замењена новом, садашњом, која има малу лантерну при врху — чиме се знатно одступило од првобитног изгледа. Бочне фасаде цркве знатно су скромније решене; на њима се налазе четири лучно засвођена прозора и портал на јужној страни, док је на источној страни полукружна апсида с једним прозором у средини.

Уз зидове цркве узидано је неколико мраморних надгробних плоча, међу којима се истичу споменици породице Мојсич, ктитора вапшархелске цркве.

Иконостас — дуборезбарени и примењеноуметнички рад бидермајерског украса, извео је непознати мајстор 1825. године. То је дело скромније декорације, али, без сумње, јасне замисли, особито у стилском погледу. По изгледу овог иконостаса стиче се утисак да је време раскошних барокнорокајних олтарских преграда тада већ било прошло. Неокласицизам и бидермајер смањили су дуборезбарене украсе, заправо, упростили разуђене облике у којима су се, само коју годину раније, на иконостасима смењивале и преплитале оне пиздаве стилизације гирланди, класја, цвећа, трака, воћа и разног лишћа. У исто време се појавило и више мајстора, вештих столара, који су почели да раде иконостасе најчешће за оне црквене општине које нису могле платити дуборесце. У том духу је израђен и иконостас цркве у Вапшархелу, дело доброг занатлије, али не и примењеног уметника дубљег надахнућа. Он је, нема сумње, имао добар, стилски јасан, цртеж — предложак, који је сасвим уредно, чак беспрекорно извео у дрвету и мармурирао.

Олтарска преграда има два основна хоризонтална појаса, а изнад ње архитрав са иконама у линети. У првом, доњем појасу, архитектоника иконостаса почива на шест стубова са композитним капителима, између којих су царске двери, престоње иконе и бочне двери. У другом појасу налазе се четири слична стуба; два су у средини и фланкирају централну икону св. Тројице, док се лево и десно од ње налазе два фриза апостолских икона са стубовима са стране. На горњој архитравној греди причвршћене су иконе линете. Цео архитектонски скелет иконостаса мармуриран је црвено, стубови имитирају светлосив камен, док је дуборезбарија сва позлаћена.

Сликани део иконостаса буди већу пажњу. Ово тим пре јер ниједна икона није публикована. Већ се, с првим утиском уочава да иконе нису сликане у исто време, односно да је у питању целина настала у три приближно блиска раздобља, дело тројице до сада неутврђених аутора. Најпре су насликане престоње иконе Христа и Богородице; највероватније, то су биле иконе импровизованог иконостаса тек саграђене цркве. У питању су чеони седећи ликови с минијатурним ликовима јеванђелиста у рокајним медаљонима. По иконографском решењу, због седећег положаја Христа и Богородице, оне подсећају на старија зографска решења.

Међутим, у стилском погледу, преваскодно по сликарском поступку, а којем се уочава (иада су иконе под слојем патине) да је моделажија вешто спроведена, ове иконе сликане уљаном бојом на дасци припадају школованом сликарству с краја XVIII или почетка XIX века.

Непознати и мање даровит мајстор насликао је царске двери (Благовести), јужне двери (св. арх. Стефан), северне двери (св. арх. Михајло) и иконе у линети (крст Христовог распећа, Богородица, св. Јован Богослов и четири јеванђелиста). Овај део иконостаса сликан је у оно време када је завршен столарско-дуборезбарски рад на иконостасу, године 1826.

Писа, Михајлъ Бокоро
ровичъ.

1787

Fig. 8 — Сигнатура сликара Михајла Бокоровића на икони Крунисање Богородице.

Средишни део иконостаса (друти појас) дело је трећег мајстора, а привлачи посебну пажњу због сликарске особености и уметничког достигнућа. Ту је, на средини, изнад царских двери композиција Крунисање Богородице, а са стране, у два фриза, по шест (3+3) ликова апостола у стојећем ставу. Ове композиције, сликане уљаном бојом на платну, одају школованог уметника, а настале су у трећој деценији XIX века. Сликарски рукопис још неидентификованог мајстора калиграфске прецизности истиче у први план баш цртачку вештину аутора. Нешто пригушенији колорит тамније гаме, у којој преовлађују кестењасте и маслинасти тонови, даје овом сликарству привид веће старине. У исто време, намеће се и мишљење да аутор сасвим поуздано не потиче из редова српских сликара тога доба. Тада су у тим крајевима сликали

иконостасе Арса Теодоровић, Михајло Живковић, Павел Ђурковић, Сава Петровић и Никола Алексић, али се наведене композиције не могу приписати ниједном од тих сликара. Отуда аутора вешто насликаних композиција треба тражити међу оним странцима који су крајем XVIII и почетком XIX века радили за православне цркве у Угарској, претежно у северним градовима. Таквих нема много, а занимљиво, је да су сликали само за оне цркве у којима су наручили, поред Срба, били и Грчко-Цинцари. То су варошке цркве у Мишколцу, Јетри, Пешти (српска црква Св. Георгија и Грчка црква) и у Ђуру. Један од познатијих сликара тог времена био је Anton Kuchmeister из Беча, који је 1806. сликао зидни живопис и један део икона на великом иконостасу православне цркве у Мишколцу.¹⁶ Из исте групе још неидентификованих мајстора, међу којима је, изгледа, било и Грка школованих у Уметничкој академији у Бечу, потиче и сликар фриза апостола на иконостасу у Ваптархељу.

Богородичин престо начињен је крајем XVIII века у неокласицистичком стилу. То је једноставна и уобичајена дрвена мармурирана конструкција коју носе два полустуба са композитним капителима, а тела стубова украшава спирално увијена позлаћена винова лоза. Стубови придржавају плитки балдахин с крстом на врху. У средишњем простору, између стубова, смештена је копија чудотворне иконе Богородица Бездинска (Винчанска), изузетно поштована у Поморишју и шире у Банату, због близине манастира Бездина, где је чувана њена изворна икона, пренета из манастира Винче код Београда.¹⁷ У Банату је култ Богородице Бездинске зорно негован, захваљујући и бакрорезима из 1762. и 1774. године, који су овај иконографски тип Богородице не само популарисали него су и служили као предлошки неким сликарима.¹⁸ Ваптархелска икона датована је годином 1795, а због лако уочљиве сродности са сликарским рукописом Михајла Бокоровића, може се приписати овом ученику арадског мајстора Стефана Тенецког.

Збирка појединачних икона, које се чувају у ваптархелској цркви, такође показује да су ктитори били, осим Срба, и Грчко-Цинцари, што се најбоље види по натписима и извесним иконографским својствима.

Прва по хронолошком реду јесте мала икона, триптихон, са допојасним ликом Богородице Елеусе у средњем делу, а са ликовима светитеља особито поштованих у јужним крајевима: св. Киријаки (св. Недеља), св. Антоније, св. Никола, св. Параскева, св. Георгије, св. Димитрије. Ова последња, несигнурана и недатована икона рад је путујећег зографа из прве половине XVIII века, а

¹⁶ Д. Медаковић, *Путеви српског барока*, 1971, 222.

¹⁷ Д. Медаковић, *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976, 258.

¹⁸ Д. Давидов, *нав. дело*, 195, 229, 335—336, сл. 263; 376, сл. 297.

одликује се чврстим цртежом и звучним колоритом, мада припада занатској продукцији.

Празнична — целивајућа икона *Крштење Христово* настала је 1746. године. То је, нема сумње, рад кијевског мајстора који је исте године сликао престоње иконе за оновремени српски манастир у Српском Ковину, а међу тим иконама и већу композицију *Крштење Христово*.¹⁹ Вашархељску икону сликала је иста рука. На малом формату остварена је складна композиција изразитог сликарског сензибилитета и суствестивности, сва у знаку оновременог украјинског раног барока.

За вашархељску цркву сликана је и велика икона *Свети Наум*, са шеснаест сцена из његовог житија. То је рад Теодора Симеонова „Грунтовича”, предмајстора москопољске зографске друштине, који је сличну икону насликао и за српску цркву у Стоном Београду. Приказан је чеони лик светог Наума, који десном руком благосиља а левом придржава дугачку штаку и отворени свитак. Иконографски детаљ иконе је минијатурни лик Христа који из облика благосиља св. Наума. Овом иконом, с грчким натписима, негован је и међу Грчко-Цинцарима у Вашархељу култ охридског светитеља, који је и раније, а особито у XVIII веку, поштован не само као словенски већ и као грчки светитељ.²⁰

Из исте москопољске радионице Теодора Симеонова потиче и мала целивајућа икона св. Николе са славеносрпским натписима и годином 1766. То је стојећи, чеони лик светитеља у архијерејском орнату, који десном руком благосиља а у левој држи јеванђеље. Изнад главе св. Николе је св. Дух у виду белог голуба, док су лево и десно минијатурни ликови Христа и Богородице.

Натписе на грчком имају и две иконе које су очигледно биле намењене за бочне двери претходног, привременог иконостаса. Од њега су остале иконе св. арх. Михајло, стојећи лик с теразијама у левој руци и пламеним мечем у десној, и св. арх. Стефана, који држи кадионицу у десној руци, а у левој књигу на којој су два камена — симбол његовог мучеништва и страдања. Обе иконе су сликане око 1790, а носе рокајна стилска обележја. Коректан цртеж и рафинован колорит одају мајстора солидног сликарског образовања.

Плаштаница — композиција *Полагање у гроб* сликана је на платну и датована годином 1778. Она најбоље показује колико се водило рачуна о заступљености славеносрпског и грчког језика и писма на појединим сакралним предметима. Тако су натписи изнад ликова св. Никодима, св. Марије Магдалене, св. Марте, св. Јована Богослова и св. Јосифа истисани на српском, а текст по рубу плаштанице (*Благообразни Јосиф*...) на грчком.

¹⁹ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 53, 186 (Кат. бр. 68), XXII.

²⁰ Д. Давидов, *Култ св. Наума у Будимској епархији*, *Balkanica* XI, Београд 1980, 102—103, сл. 7.

Икона *Крунисање Богородице* рад је још недовољно познатог банатоког сликара Михајла Бокоровића (1730—1817) из Печке, код Арада. Родом из Далмације, Бокоровић је средином XVIII века прешао у Темишварски Банат, где је учио сликарску вештину у радионици чувеног мајстора Стефана Тенецког, васпитаника сликарске школе Кијевопечерске лавре, придворног сликара арадског епископа Исвије Антоновића. Бокоровић је у свему опонашао сликарски израз Тенецког, како у годинама учења тако и касније, али никада није достигао мајсторство свог учитеља. Поред иконогостаса румуноке цркве у Комлошу и слика у хору цркве српског манастира Бездина, Бокоровић је сликао и појединачне иконе за румуноке и српске цркве у Поморишју.²¹ Честе су му теме Крунисање Богородице и Богородица Бездинска. На композицији *Крунисање Богородице из вашархелске цркве* сликаном 1787, заступљена је *Immaculata conceptio*.²² Ова западноевропска, типично католичка иконографска схема јавља се у српском сликарству први пут у живопису манастира Крушедола, да би је потом усвојили иконописци и она ушла у барокну садржину српских иконогостаса.

Збирку икона вашархелске цркве допуњују још неке које су сликане почетком XIX века; међу њима су: *Апостол Павле* (око 1820), *Свети Матеј*, *Свети Јуда* и *Свети Јаков* (око 1810), *Распеће Христово* (око 1820), *Исус Христос* (око 1830) и *Богородица са Христом* (око 1830).

Поред икона, и богослужбене књиге доста казују о национално мешовитој православној пастви у Вашархелју. Према недавном попису, у цркви се сада чувају 44 књиге, на рускословенском, грчком и румунском језику, претежно из XVIII века. Постоје само две књиге штампане у XVII веку, *Октоих*, у лавовској штампарији, из 1671, и *Јеванђеље*, штампано у Букурешту 1699. на румунском језику. Разумљиво, највише је руских књига: *Псалтир* (Москва, 1703), *Пентикостар* (Москва, 1704), *Јеванђеље* (Москва, 1749), *Јеванђеље* (Москва, 1754), *Псалтир* (Чернигов, 1769), *Требник* (Москва, 1782), *Јеванђеље* (1784); ту је и неколико општењених књига, без насловне стране: *Минеј*, *Часослов*, *Зборник*, *Ирмологија*, *Апостол*, *Осмогласник*, *Минеј* (општак). У певницама ове цркве чувају се и најнужније грчке богослужбене књиге венецијанске штампе: *Didahi* (1738), *Јеванђеље* (1754), *Триодион* (1755), дванаест књига *минеја* (штампаних од 1775. до 1779), *Параклитики* (1776), *Пентикостарион* (1778), *Триодион* (1783), као и три општењене грчке књиге: *Антологион Апостол* и *Триод*. Уз ове књиге је и *Октоих* (1—8 глас) и *Минеј* (општак), обе на румунском језику, али без насловне стране, тако да није позната година штампања. Списак

²¹ Л. Богдановић, *Михаил Бокоровић*, Српски Сион, бр. 31 Ср. Карловици 1901, 530—531, 545.

²² Д. Медаковић, *нав. дело*, 258.

хронолошки закључују две књиге штампане у XIX веку: *Јеванђеље* (Лавов, 1838) и *Псалтир* (Будим, 1846).²³

*

Као изворни документ о именима и презименима православних житеља послужиле матичне књиге. Већ из наведеног краћег извода приметиле се да се и у матичне књиге убележавају помађарена имена и презимена, као и да су међу православнима најбројнији били Румуни. Ређају се ту и понека чудна имена и презимена, давно заборављена, изумрла са онима којима су припадала. Изговорена према матичним књигама, она делују као читуља — помен мртвих, а заправо на свој начин оживљавају епоху у којој су рођени, венчани и умрли — убележени у матичне књиге, од године 1779. до 1801: Сабов Јанош, Мокан Јоан, Киш Томаш, Богдан Јанош, Рац Ференц, Петрон Лупул, Драгомир Петар, Михаил Поповић, Богдан-Петар, Чорба Јанош, Чобан Василије, Кокан Шандор, Захарије Попов, Мана Ђорђије, Чорба Петар, Димитрије Поповић, Христовор Константиновић, Данило Мојсич, Захарија Поповић, Константин Михајловић, Рокса Поповић, Коломпар Адам, Илија Антуновић, Киш Иштван, Срб Петар, Миклуш Поповић, Адам Јанош, Пера Драгојловић, Ђорђије Поповић, Мана Ђорђије, Коста Даскал, Мокан Петар, Анџа Николајева, Паја Криштовљев, Грозда Шандорова, Јока Хариш, Ђорђе Дамјанов, Димитрије Поповић, Фаркаш Адам, Кришан Илија, Јоан, Димитријевић, Коста Михаљев, Себештан Гаврило, Василије Муч, Јока Деметер, Константин Дамјан, Ђорђије Константиновић, Молдован Ђурка, Ђорђије Теодоровић, Пинћа Он, Мању Стефан, Коста Арванит, Јоан Поповић, Комлушан Илија, Деметер Ласлов, Марија Мањулова, Павао Зикић, Кузман Гедошев, Орос Тамаш, Флора Непотуђурин, Сентешен Гаврило, Павел Илија, Лаци Михајлов, Ђорђе Дамјановић. . .

Пажњу привлаче и натписи на надгробним плочама и ктиторски записи на иконостасу. По обичају онога времена, имућнији грађани су сахрањивани у портама, док су крстове најчешће стављали уз фасаду цркве, обично с јужне стране. Грчко-Цинцари су више него Срби полагали на култ мртвих, па и на надгробна обележја, најчешће скупе и лепе мраморне споменике у стилу позног барока и неокласицизма, с натписима на прчком језику. У Вашархељу су, међутим, натписи на словеносрпском језику. Ту је, на првом месту, надгробни споменик двадесетчетворогодишњег Михајла Мојсича, сина ктитора вашархељске цркве Данила Мојсича, са карактеристичним натписом у стиховима:

²³ Књиге вашархељске цркве пописао је проф. Чедомир Денић, октобра 1981. у склопу теренскоистраживачког рада екипе Сентандрејског одбора САНУ.

Не дивисја читатељу при гробу мојему
таковој копец будет и жилију твојему
смрт мене посетила в цветуюшчеј младости
нкто од тоје не избегнет ашчеј старости.

Ја Михаил Мојсич син
Господ. Данила Мојсич
Унгарија мене на свет произвела
Сремска вежеством воспитала
Вашархељска земља к недрах својих
воспијала.

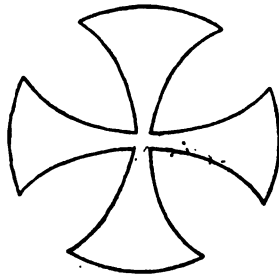
Житија мојего лета 24 — го
престависја фебруарија 18-ом 1852.
Буди јему вечна памјат.

Поред оних типичних стихова на почетку надгробног натписа и општих података, какве ови споменици обично носе, ту се знаје да се млади Мојсич у Срему „воспитавао”, највероватније у Сремским Карловцима. Незаобилазан је и натпис на полеђини царских двери, које је цркви поклонила мајка Михајла Мојсича, годину дана после његове смрти: „Сије двери подарова Г-ђа Митра супруга Г-дара Данила Мојсич, в вечноје воспомянаније, лета Г-сдња 1826”.

Ова два натписа говоре о томе да су се неке угледније грчко-цињцарске породице почеле понашати као Срби. Био је то један од видова нешто истакнутијег друштвеног положаја, особито у цркви и црквеној општини. Њихово друштвено, па и етничко понашање брзо се мењало, што се може видети из више примера. Тако је после смрти Данила Мојсича црквена општина дала да се изради велика надгробна плоча, која је стављена уз фасаду цркве, овог пута са текстом на српском, али и на мађарском језику. Из овог се може видети да су се Цинцари у северним крајевима које су населили током својих сеоба брзо мењали и асимиловали. Стигли су онамо углавном прецизирани, неки су се брзо посрбили, бар у јавном животу и понашању, затим су усвојили језик најбројнијег народа, па су се помађарили, испрва само у друштвеном погледу, у додиру са администрацијом, а потом и у породици. Те брзе етничке преображаје изгледа да су Грчко-Цинцари поднели без неких већих етничких и емоционалних немира. Ипак, чак и помађарени, дуго су остали верни православљу и неким својим обичајима. Такви су били током целог XIX века, чак и у оазама као што је то била ова варош.

О цркви су се старали и у другој половини XIX века. Тада су, године 1874, богати прањани, ктитори Марија Лота и Јован Силарди Константин сазидали легу капелу на православном гробљу, а цркви поклонили јеванђеље, штампано 1838. у Лавову.

У XX веку било је неколико догађаја везаних за ову цркву које би требало бар забележити. Године 1910. осветио је темишварски епископ др Георгије Летић нов антиминос вашархељске цркве — литографски отисак на платну — израђен по цртежу Паје Јовановића. Нешто касније, за време I светског рата, скинута су

Престави ся Равъ Бжїи
ДАНІИЛЪ МОЎСИЧЪ

Житель, и избранїи Купецъ бывшїи, въ Х. М.
 Вашархель, Стгш Храма сегш Рождества Престыя
 Бцы неутрѣдимїи Ревнитель, поживе Лѣтъ 77.
 плотию успе Мца Юлія 12 дне Лѣта 1838.

Бѣди смѣ вѣчная память

ITT NYUKSZİK NĒHAI
MOYZES DÁNIEL,

KERESKEDŐ H. M. VÁSÁRHELY VÁROSÁNAK JO POL-
 GÁRJA, EZEN C. N. E. EKLEZSIÁNAK FÁRADHATATLAN
 HÍVE SZERETET FAMILIAJÁNAK TISZTELT ATYA
 ELHUNYT ÉVÉNEK 77 ESZT. JULIUS 12 KÁN 1838.

Fig. 9 — Надгробна плоча Даниїла Моїсича, ктитора цркве у Вашархелу.

звона са црквеног торња. У то ратно доба на вашархелском православном гробљу сахрањивани су српски, црногорски и руски заробљеници, који су као ратни заробљеници умирали у оближњем војном логору. На надгробним споменицима, у облику крста, уклесана су њихова имена и презимена, са ознаком: *szerb katona*, *montenegroi katona*, *orosz katona*.²⁴

Између два рата, године 1926. подигнуто је звоно на торањ ове цркве, које је, према једном запису, осветио сегедински окружни прота Стеван Ђурђевић, аутор изванредне студије *Срби у Сегедину*, објављене у Споменику САНУ.²⁵

Најзад, ту су и скорашње вести о вашархелској цркви, које овде треба записати јер се тичу њеног очувања као сакралног и културноисторијског споменика Срба и Грчко-Цинцара. Године 1963. црква је архитектонски поправљена, о чему сведочи натпис на плочи узиданој у подзвоничком простору, изнад западних врата: »1963. évben felújítva a magyar népköztárság segélyéből«. ²⁶ Међутим још је важнија управо садашња генерална конзервација вашархелске цркве, обављена 1982—83. године.²⁷

Обновљена и чувана као културноисторијски споменик, вашархелска црква ће моћи вековима чувати успомену на некадашње православне житеље ове вароши.

²⁴ „Српски војник, црногорски војник, руски војник.”

²⁵ С. Ђурђевић, *нав. дело*.

²⁶ „Године 1963. обновљено трошком мађарске државе”.

²⁷ Сада у Вашархелу има само неколико православних. Црква потпада под јурисдикцију Будимске епархије. Једном месечно у цркви служи протојереј Милан Крунић, парох у Новом Сентивану, код Сегедина.

Fig. 1 — Царске двери српске цркве у Вашархељу (1826).

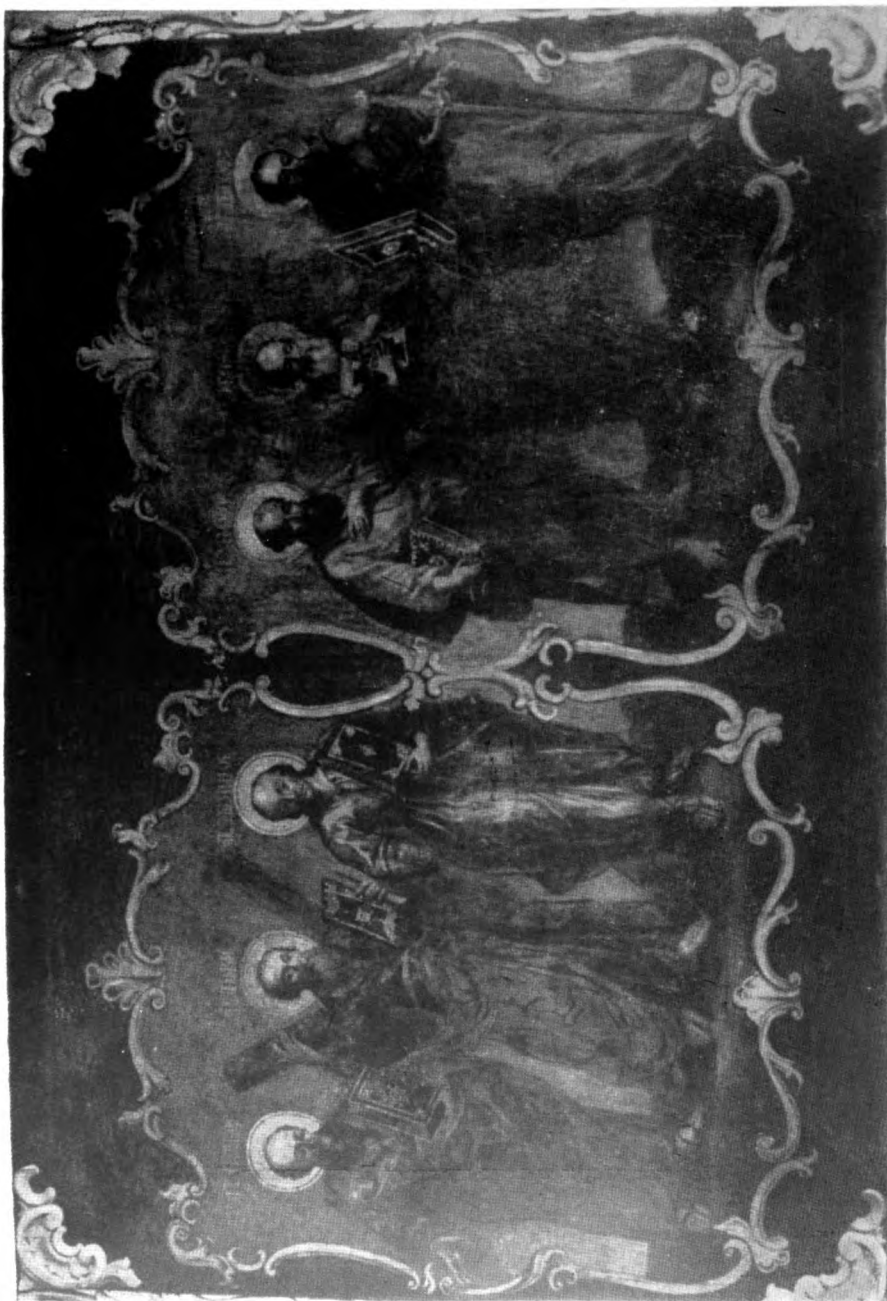

Fig. 2 — Непознат аутор: фриз апостола на иконостасу (трећа деценија XIX века)

Fig. 3 — Непознат аутор: Исус Христос — престопа икона на иконостасу (крај XVIII века).

Fig. 4 — Непознат аутор: Триптихон (прва половина XVIII века).

Fig. 5 — Непознат аутор: Крштење Христово (1746).

Fig. 6 — Мосхопољски зограф: Свети Никола (1766).

Fig. 7 — Непознат аутор: Св. арх. Михајло (око 1790).

Fig. 8 — Непознат аутор: Св. арх. Стефан (око 1790).

ΕΡΜΟΛΟΓΙΟΝ

ΣΤΗΝ ΘΕΩΝ ΑΓΙΩΝ,
ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΤΗΝ ΠΡΕΠΟΥΣΑΝ
ΑΥΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΝ.

Εν ᾧ προσπιθῆναι, καὶ κί εἰσι Οἰκουμενικαὶ
ἅγιοι Σύνοδοι, καὶ τῆ Σιωτικίσια.

Εἰσαὶ τῆ εἰσι Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆ
εἰσι χρείσματα τῆ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ
πράξεις Γενικαὶ ἀρεταὶ τῆς ψυχῆς, καὶ
τῆ σώματος. Καὶ τῆ εἰσι Διακ-
οῦμα ἀμαρτημάτων ἐν εἰσι
ἀσθεσίαι καὶ τῆς Ἐρμη-
νεύσεως αὐτῆς.

Μεταφωδῆ καὶ μετ' ἐπιμελείας ἀπεφωδῆ παρὰ
τῆ Γερουσίας καὶ Κυβερ-
νήσεως αὐτῆς.

ΣΗΤΡΙΑΔΩΝΟΣ ΜΗΔΙΑ

ΕΝΕΤΙΝΣΙ. 1759.

Παρὰ Νικολάου Γουκεῖ καὶ ἄλλων Ἰταλιανῶν.

Con licenza de' Superiori.

Fig. 9 — Јермологион, Венеција 1759.

Fig. 10 — Псалтир, Беч 1793.

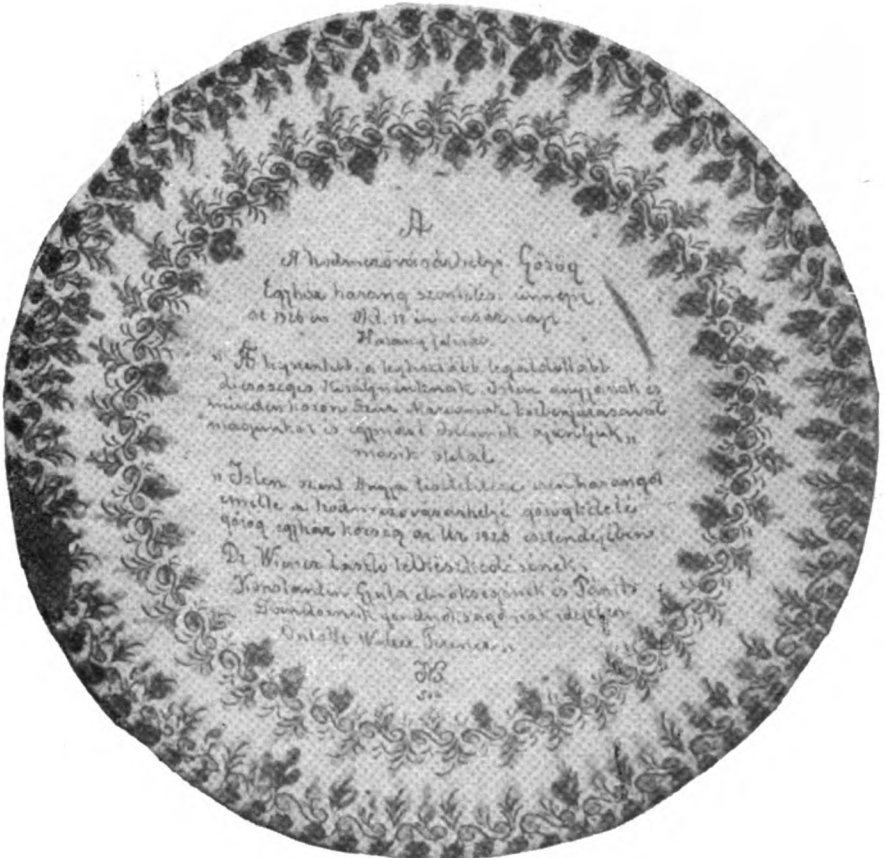

Fig. 11 — Керамички тањир посвећен освећењу нових звона цркве у Ва-
шархељу, са записом на мађарском језику 1926. (Православни парох др
Ласло Венер, председник црквеног одбора Ђула Константин, црвени тутор
Александар Панић, сегедински окружни прота Стеван Бурђевић).

Fig. 12 — Детаљ са српског православног гробља у Вашархељу.

Дејан МЕДАКОВИЋ
Српска академија наука и
уметности

Београд

ВИЛИЈАМ ДЕНТОН — ЈЕДАН ЗАБОРАВЉЕНИ СВЕДОК О СРБИЈИ У XIX ВЕКУ

Објављујући 1961. г. своју сјајну књигу *Београд и Србија у списима француских савременика*, Радован Самарџић је у предговору написао и ове оштроумне редове: „Да ли треба тражити даље чињенице да би се показало да прошлост Балканског полуострва под Турцима не може бити схваћена ако се у њу не крене и стопама европских путника који су нам, својом културом и менталитетом, сасвим блиски?”¹

Ако се те мисли односе на XVI и XVII век, оне не мање важе и за позније време, а посебно када је од тридесетих година 19. века отпочео процес европеизације и коначног ослобођења српске државе од турске власти. И у том раздобљу оглашавају се бројни путници, чија сведочанства о Србији и српском народу заслужују нашу пажњу. Реч је о својеврсном, често сасвим аутентичном казивању које понекад верно одражава и шире токове оне европске политике чија је пажња усмерена на тзв. источно питање. У том процесу међусобног обрачунавања великих сила младу српску државу, сасвим природно, очекивала су и бројна искушења, а свакојаке дипломатске замке озбиљно су нарушавале њену спокојну изградњу. Сложеност стања на Балкану отежана је и жилавим отпором „болесника на Босфору”, који се, упркос дутој агонији, још увек упорно одупирао конституисању националних држава. Било је то време великих планова, живе дипломатске игре, ватреног родољубља и романтичарских, често нереалних процена, дирљиве вере да је за све потла-

¹ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XV—XVII века*, Београд 1961, 8.

чене балканске народе куцнуо час одмазде и коначног ослобођења од турског ропства.

Отуда, није никаква случајност што су Срби са посебном пажњом ослушкивали гласове свих оних који су са пријатељским разумевањем пратили све те ослободилачке покрете на Балкану, све њихове борбене напоре да већ једном измене своју страдалну судбину. Међу тим угледним пријатељима веома важно место припада Енглезу Вилијаму Дентону (1815—1888), англиканском свештенику, чија је књига *Хришћани у Турској* (Лондон 1863), описима турских насиља, у знатној мери утицала на јавно мњење у Енглеској и Европи. Понесен успехом своје књиге, Дентон је њено друго издање проширио, а штампао га је у Лондону 1876.² Међутим, прво издање његове књиге, рано, већ 1864. године, изашло је у Новом Саду, на српском језику и оно је, сасвим разумљиво, у нашој средини увећало пишчеву славу и дубоко поштовање. О томе сведочи и дечански архимандрит Серафим Ристић, који му је 1864. „као великодушном пријатељу и бранитељу народа српског”, посветио овоју књигу: *Плач старе Србије* (Земун 1864), у којој је објавио многа потресна сведочанства о зулуму који су Арбанаси вршили над српским народом, нарочито у Метохији. Разлоге због којих је књигу посветио Дентону, Ристић је исказао у посвети на енглеском и српском језику а она гласи: „ја посвећуем књигу ову пречесном Господину Вилијаму Дентону; уздам се да ће великодушни пријатељ мога народа извинити слободу, коју сам узео нарочито у тој цели, да засведочим мою дубоку признателност красноречивом и храбром борцу за страдаоће хришћанство. Што сам не давно видио и чуо страдања и укућана несретног хришћанског народа на истоку — ја не могу пређе објавити свету док то најпре не препоручим нарочитој пажњи и заштити онога човека, који е патњи санародника мой велико срце свое отворио, и интересима човечанства свое перо посветио”.

Захваљујући српском преводу ове Дентонове књиге, посебно страдном и ангажованом ставу њеног аутора у корист потлачених хришћана, а против турске тираније, његово друго дело *Servia and the Servians*, објављено у Лондону 1862, остало је по страни и мање је познато у српској средини. Па ипак, пишчев несумњиви посматрачки дар, његов смисао да сликовито опише људе и прилике у једној младој балканској држави каква је била Србија у време кнеза Михаила, одредио је Дентоновој књизи нешто другачију судбину. За њен садржај заинтересовао се D. v. Cölln, свештеник немачке евангелистичке општине у Београду, који је за скоро шест година свога боравка у нашој средини имао довољно времена да нас добро упозна. Оценивши да Дентон своју књигу није првобитно наменио јавности и да јој недостаје „пос-

² W. Denton, M. A. The Christians of Turkey their condition under Mussulman Rule, London 1876.

ледња дорађеност", пошто је аутор због кратког времена много тога морао да остави необрађено, а посебно што је стање хришћана у Турској оцртао јако тамним бојама, а много тога у сувише повољном светлу, Келн је одлучио да дело ревидира за потребе немачког читатеља. При томе, он није желео да књизи одузме првобитни карактер „енглеског погледа". За овај посао он је добио дозволу аутора, после чега се послужио делимично другим литерарним изворима, делимично поновљеним властитим путовањима и погледима, делимично службеним обавештењима. Радећи на књизи, Келн, према сопственом признању, обраћао се за помоћ и научницима од којих је добио „сваку жељену информацију, а исто тако, за остварење овог циља, била му је на све могуће начине од помоћи и Кнежевска влада". Своје прерађено издање Дентонове књиге Келн је обогатио са два ликовна прилога: литографијом „Гуслар код манастира Раванице", коју је према познатој групи Анастаса Јовановића³ израдио литограф *Engelbach*, употребивши за изглед манастира слику Феликса Каница, и Географском картом Србије, која је сачињена на основу бележака пуковника Фрање Заха.

На тај начин изашло је у Берлину 1865. Дентоново дело *Serbien und die Serben*, које је, Д. Ф. Келн како је сам истакао, и на насловној страни „према другим изворима и властитом искуству слободно обрадио". Реч је о књизи у којој је несумњиво сачуван основни, добронамерни поглед на младу српску Кнежевину, а вера у њену будућност и мисију на Балкану коју је изракао В. Дентон није битно доведена у сумњу. Захваљујући овој двојици протестантских свештеника, Србија је као држава добила и један целовити опис, сликовито је приказан и њен унутрашњи живот, друштвени и економски односи, речју — добила сведочанство о њеној убрзаној европеизацији.

За нас је нарочито занимљиво оно што ова књига доноси о старој и савременој уметности. Иако су у књизи коришћени научни резултати Феликса Каница, тачније његово чувено дело *Serbiens Byzantinische Monumente* (Wien 1862), ипак, сумње нема, Дентон је имао довољно извезбано око да и сам истаже нека своја лична запажања. Тако, он описује цркву Св. Николе у Земуну, истичући да је то „велика прађевина, без изразитог карактера". Њему је нарочито пао у очи један твоздени крст, причвршћен споља на јужном зиду цркве, висок шест стопа, а украшен цвећем. Према Дентоновом мишљењу, крст је највероватније италијански рад, а без сумње уклоњен је са места где је првобитно стајао.⁴ У III одељку своје књиге Дентон говори о Београду, а са посебном пажњом обрађује изглед и стање Калемегданске твр-

³ Упор. В. М. Јовановић, *О лику Филипа Вишњића и других гуслара Вукова времена*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик II, Нови Сад 1954, 74.

⁴ W. Denton — D. v. Cölln, *Serbien und die Serben*, Berlin 1865, 44—45.

ђаве, док за један део српских кућа каже да су зидане у цинцарском стилу, и да их карактеришу отворене галерије, кров од сламе или шпандре са дрвеним одацима који покривају четврти део крова.⁵

Од нарочитог је интереса IV глава, у којој Дентон описује црквену архитектуру, а спомиње и разлику између српских храмова и других делова источне цркве, дајући опис једне цркве. По његовом мишљењу, једини чисти примери српске црквене архитектуре су ретке цркве које су преживеле турска разарања. Међу њима, Дентон спомиње пробљанску цркву у Смедереву, цркву манастира Раковице, Раванице и Манасије. Сем ових, њима припадају и цркве манастира Жиче, чије су архитектонске лепоте, историјски, сликарски и археолошки детаљи покривени неразумевањем једне тзв. рестаурације.⁶ Слично је и са црквом у Крушевцу, која је такође несрећно рестаурирана, тако да је тешко „осавременавање првобитног дејства”. Споменута је и црква манастира Студенице, највећег, најсјајнијег и најбогатијег манастира у земљи, која се састоји од једне старије у мермеру израђене прађевине и једне веома лоше доградње. Ослањајући се на Каницово дело *Ueber alt und neuserbische Baukunst* (Wien 1864), Дентон у своја размишљања још укључује и лепу цркву Павлице на Ибру и цркву манастира Љубостиње, док ван граница Србије, као „најсјајнију византијску прађевину”, наводи и цркву манастира Дечана...⁷

Веома су занимљива Дентонова запажања о савременом црквеном градитељству. Он уочава да му као узор служи архитектура српских цркава у аустријским земљама, или „чистије византијске цркве Русије”.⁸ Градитељи српских цркава у Славонији и јужној Угарској узели су владајући стил у Аустрији и задовољили су се тиме што су њихову унутрашњост прилагодили потребама источног обреда. Тако у целој српској Војводини цркве православне вероисповести редовно имају четвороугаоне торњеве са шпљцима у облику луковице, чији је бакарни кров због оксидирања попримио мрку боју и по правилу је богато позлаћен. Сама црква украшена је мешавином класичних детаља, етрурских, коринтских, или стубовима, паладијанским прозорима и порталима без стила.⁹ Када су Срби у властитој земљи могли да отпочну са поновним зидањем својих цркава, било је природно да су они у многим случајевима упливисани стилном или недостатком стила који су срели у Славонији и да су ове прађевине без плана верно копирали. Други делови источне цркве највероватније би се враћали на византијске узоре. Али, српска црква није никада била

⁵ Нав. дело, 63—64.

⁶ Нав. дело, 67—68.

⁷ Нав. дело, 68.

⁸ Нав. дело, 69—70.

⁹ Исто.

тако ексклузивно оријентална, као највећи делови велике православне цркве Истока. Српски архитекти средњег века, у периоду националне величине били су увек спремни да опонашају појединости италијанске архитектуре, нарочито оне које су видели у Ломбардији и венецијским провинцијама са којима се одржавао и један посебан литерарни и уметнички саобраћај. Док тако старије цркве Србије споља у основним цртама припадају романском стилу, нпр. због спољњег лука светилишта и хорских апсида, дотле су ипак често неки детаљи (као на пример прозори и стубови) у карактеру дванаестог века. Облици врата и капители стубова често су истог карактера. Путник налази кадгод у једној истој грађевини прозоре са шиљатим луком и отворима у облику детелине и прозоре са праволинијским украсима као у венецијанским црквама, док фреске у унутрашњости ових цркава често потичу из најбољег раздобља италијанске уметности, а изведене су у „стилу Тинторета или у ранијој манири Рафаела”.¹⁰ У примедби која следи, Дентон, позивајући се на Каница, каже да ове фреске, као и оне у свим источним црквама, припадају школи коју је у XI веку на Атосу основао Панселинос, али се одликују слободнијим покретом. Главе су лепо обликоване, њихов израз озбиљан, профили отмени, а понеки пут код краљева срећно индивидуализовани. Код њих се ту и тамо губи иначе уобичајена шематизована обрада одеће.¹¹

Правила критике, која је применљива у црквама других делова оријенталне вероисповести, морају стога, ако желимо да говоримо о српској архитектури, да буду видно модификована. Док скоро у свим деловима патријархата у Цариграду и у црквама које су с њима у вези, недостају по правилу спољни, видљиви кракови крста, цркве у Србији скоро увек показују прагове крстообразне конструкције на спољној страни грађевине, а код већине њих то је јасно изведени карактеристични облик основе. Тако, каже Дентон, лађа старе Богородичине цркве у Смедереву има само 14 стопа и 6 цола у ширину, хор напротив, који је затворен у трансепту има у просеку више од 22 стопе. Сем у огромним сеоским црквама од блата хор се увек образује једним додатком ка ширини грађевине, чиме је, наравно, црква споља увек крстообразна.¹²

У свом даљем излагању Дентон расправља о ознакама црква источне вероисповести, при чему показује добру обавештеност о развоју њихове архитектуре. Њега као свештеника занимају и црквене сасуди, а исто тако и поједини делови литургијског одејанија.¹³

¹⁰ Дентон, *нав. дело*, 70—71.

¹¹ Исто.

¹² Дентон, *нав. дело*, 12.

¹³ *Нав. дело*, 75—76.

У V поглављу Дентонову пажњу привукла је катедрала Св. Архангела Михаила у Београду. За њу он каже да на западној страни има један добро пропорционисан торањ, са уобичајеним шиљком у облику луковице која је богато позлаћена, украшена венцима од цвећа, урнама, роговима обиља и сличним класичним украсима, као и једним фризом или тимпаном који почива на јонским ступцима. Иако је спољашњост цркве без архитектонске лепоте, њен положај ствара ипак пријатни утисак. Њена висина, којом она превазилази димије и минарете и све друге куће Београда, чини је, са изузетком Велике школе, најизванреднијим објектом, са којим се среће око путника, чим се приближи Београду.¹⁴

У осмој глави занимљиво је Дентово запажање које се односи на цркву св. Ђорђа у Смедереву. Он каже да је реч о сасвим модерној грађевини, код које је градитељ себи поставио задатак да споји византијски и западњачки начин грађења, при чему је западни део копија београдске катедрале, а источни са својих пет купола направљен је према цркви Манасије.¹⁵

Са посебном топлином Дентон је описао чувени крст и натпис деспота Ђурђа Бранковића из 1430, изведен у опеци на најчвршћој кули тзв. малога града.

У IX поглављу, Дентон је у кући сина Стојана Здравковића, раније начелника окружја Ђупријског, запазио интересантну збирку портрета српских родољуба, државника и јунака из рата за ослобођење и независност, чија уметничка вредност, разуме се, није много значајна.¹⁶

У X поглављу описане су зидине манастира Манасије. Одлушевљен целокупним изгледом овог споменика, Дентон смело наводи да није претерано ако тврдимо да Манасија сама, богато награђује једну посету Србији. Као да је у суштини исказао мисао М. Ђ. Милићевића да је од свију српских старина у Србији највредније видети Манасију и Студеницу.¹⁷

За саму манасијску цркву Дентон каже да је племенито романско здање, крстобродна са три полигоналне апсиде на рукама крста које у истој висини са фасадама допиру до кровног венца. Главно кубе изнад пресека бродова опкољено је са четири мале куполе, док је нартекс обележен још и једном шестом. Првобитна лепота зидања исклесаним каменом, које је украшено црвеном линијом опеке, уништена је на жалост кречењем, а лепи стари венци су већином разорени. Било би пожељно да се једном једној руци вичној уметности повери рестаурација ове прекарне и карактер-

¹⁴ Нав. дело, 80—81.

¹⁵ Нав. дело, 169.

¹⁶ Нав. дело, 184.

¹⁷ Нав. дело, 195.

¹⁸ в. М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД XXI, Београд 1867, 89.

ристичне праћевине. Разуме се, тиме би се изгубио контраст између блештећег белог зида према тамносивој тврђави. Док спољну декорацију карактерише извесни несклад, тиме што се полукружни прозори смењују са готским, унутрашњи архитектонски односи ове лепе цркве, која је дужином од 110 стопа исто-времено и једна од већих цркава Србије, стварају веома хармоничан утисак.¹⁹ И даљи опис манастијске цркве представља Вилијама Дентона и прерађивача оригиналног текста Д. Ф. Келна, у лепој светлости људи вичних посматрању уметничких дела. Дентон истиче да су четири ступца који ограничавају хор и носе главну куполу округли стубови, који стоје на четвороугаоним базама, а на њима су окружени са четири витка стубића. Капители се састоје од двеју плоча које тачно одговарају венцима на зидовима, а лепо високи луци носе тамбур са дванаест уских прозора и представама дванаест апостола изнад којих је смела купола. У нартексу и припрати стубови су осмострани, а светилиште има сем главне апсиде још и две мање за проскомидију и ђаконикон. У припрати је још сачуван комад лепог подног мозаика, на жалост веома оштећен, што се другачије и не може очекивати, пошто је црква два или три века служила као штала. Оно што постоји довољно је да се мустра патоса препозна у својој реткој лакоћи. Састоји се из једног крста украшеног цвећем од белог мермера, који лежи на основи уобичајеног тамноцрвеног мермера Србије. Највећа слава цркве морала се састојати у некадашњем украсу њених зидова. Три реда фреско-слика, које сваки део зида испуњавају, довршени су у време када је италијанско сликарство стајало на врхунцу свога цветања. Те слике су искварене, депрадиране, прекречене а делимично и изгубане, али ипак још љутке и прекрасне у својој оронулости. Са сценама из старозаветне историје или из живота Господа и легендама светитеља, измешане су представе из националне историје земље, нарочито портрети ранијих владара.²⁰ Вотивна слика оснивача десно од врата нартекса, који се поносно назива „Деспот Стефан, господин све српске земље”, вазал султана Бајазита, упркос томе што му је био шурак, још је свежа, а његов портрет пун карактера и живота. Круна на глави; он носи одећу једновремено краљевско и свештеничко. Извесно је да ове фреске дугују своју сачуваност великим делом кречу који их је једном покривао; сада скинут, вратио је животу дуго закопану величанственост.²¹

Из Манастије Дентон је отпутовао у манастир Раваницу, коју је разгледао на исти, пажљиви начин. Тако, он уочава у једној кули на северној страни остатке живописа, претпостављајући да су оне украшавале приватну капелу кнеза Лазара. Он тачно примећује да је Раваница више страдала од Манастије и да су обе

¹⁹ Дентон, *нав. дело*, 197.

²⁰ Дентон, *нав. дело*, 198.

²¹ Исто.

цркве у својој општој основи веома сличне, пошто је градитељ Манасије имао као узор цркву коју је сазидао његов отац.²²

Ипак су димензије Раванице мање, јер је црква само 88 стопа дуга, а 26 широка. Првобитно она је добила само светилиште, хор и лађу; један двоструки нартекс и једна припрата призиђани су у 16. столећу и покривају леги проделни прозор на западној фасади брода. Унутрашња конструкција цркве је истоветна као у Манасији. Првобитно, фреске су доиста биле мале лепоте, а сада су још више разорене, што је веома за жаљење — у археолошком и историјском погледу.²³

Манастирске зграде су веома једноставне. На јужној страни стоји стари манастир, који је од Милоша сазидан у цинцарском стилу, са собама за слуге, кујном и малим спаваћим собама које гледају према лађи на првом спрату. На северној страни диже се нови манастир на немачки начин са једном великом халом са стубовима, која допушта најлепши поглед на цркву и тамне брегове. Овде су собе архимандрита и трију монаха, као и трпезарија, која је, с обзиром на мали број становника, знатне величине. Ово двоспратно здање дело је самог манастира, који га је сазидао помоћу народа, владе и Русије.²⁴

У XI поглављу, после кратких, скоро успутних забелешки о Ариљу и Жичи, при чему је истакао првобитну лепоту њеног живописа, Дентон прелази на описивање Студенице. За цркву он каже да је чудесна и да је од белог полираног мермера, она буди наше зачуђујуће дивљење као најлепши споменик старе српске архитектуре. Првобитна стара црква има облик крста, али је он изведен на тај начин што су оба крака настала помоћу далеко избачених покривених бочних портала. Хор, брод и нартекс раздвојени су међусобно једним зидом, а лепа чеона фасада прађевине сакривена је једном доградњом без икакве уметничке вредности, тако да се славни главни портал сада налази у цркви. Уз спољну припрату сазидање су две бочне капеле, у којима се чува црквено благо које делимично потиче још од времена св. Саве, а светилиште има три апсиде. Леви бочни портал је једноставан, десни већ богатији у декорацији, главни портал украшен је на најлепши начин.²⁵ Тимпанон изнад врата садржи један двоструки крст и друге орнаменте у продубљеној обради. Ступци су глатки а лук на малим вратима затворен је једним другим, украшеним оквиром, који је тун најнежнијих арабески и увијеног цвећа, док на попречној преди срећемо животиње између испреплетене лозе.²⁶ Са посебном пажњом, ослањајући се на Каница, Дентон је описао главни студенички портал, уочавајући да Христос на пре-

²² Дентон, *нав. дело*, 205.

²³ Исто.

²⁴ Дентон, *нав. дело*, 206.

²⁵ *Нав. дело*, 234.

²⁶ *Нав. дело*, 235.

столу са два анђела који му се клањају, показује строго византијско схватање *en relief*, у супротности са обичајем источне цркве. Архиволту великог спољног лука носе две фантастичне животиње, док у самом луку кентаури са луком, лавови и друге животиње у техничкој изведби достојној дивљења стварају дивљи лов пун живота и покрета у детаљу.²⁷

У истом, XI поглављу, Дентон је посветио неколико реченица и опису манастира Раковице, крај Београда. Забележио је и занимљив разговор са једним монахом који га је запитао зашто енглески парламент редовно узима у заштиту Турске када је реч о тужбама нашега света на њихова насиља. Како је то и мени загонетка, каже Дентон, то нисам био кадар да на ово парадоксално питање одговорим, чиме је у књизи јасно посведочио којој страни припадају његове симпатије.

У Раковици, на иконостасу, Дентон је запазио старе слике византијског стила. Два осмоугаона тамбура дижу се изнад крова; један изнад западних врата а други изнад трансепта крстообразне грађевине.²⁸

У XII глави, Дентон је укратко говорио о унутрашњем политичком устројству Србије, о уставу, скупштини, кнежевој моћи, париским уговорима, Сенату, закону, судству, финансијама, војсци и политици европских сила. Још једном, испољио је своје пуње симпатије за животне интересе српског народа. Драма око консолидовања српске државе за време кнеза Михаила, чији је учесник Дентон био, заоштрила се у његовој свести нарочито после турског бомбардовања Београда 17. јуна 1862. Том догађају Дентон је посветио XIII главу своје књиге, да би у XIV описао рад народне скупштине коју је кнез Михаило отворио 16/28. августа 1864, и његову беседу у којој је дао своје виђење државног напретка.

У српској јавности Дентон није познат искључиво по преводу књиге *Кристијани у Турској*, објављене у Новом Саду 1864. године. У београдском часопису Вила за 1866—1867, за време уредништва Стојана Новаковића, објављена су два Дентонова путописа из Црне Горе: *Похода у престолници црногорској*²⁹ и *Неколико дана кроз Црну Гору*³⁰ оба преузета из школског листа *Good words*.¹³

На ово своје путовање Дентон се одлучио после боравка у Србији. Очигледно, његова намера је била да са њему својственом радозналости, употпуни своја знања о ослободилачким хриш-

²⁷ Исто.

²⁸ Дентон, *нав. дело*, 249.

²⁹ Вила II, број 4, 50—53; број 5, 66—71 и бр. 6, 90—96, Београд 1866.

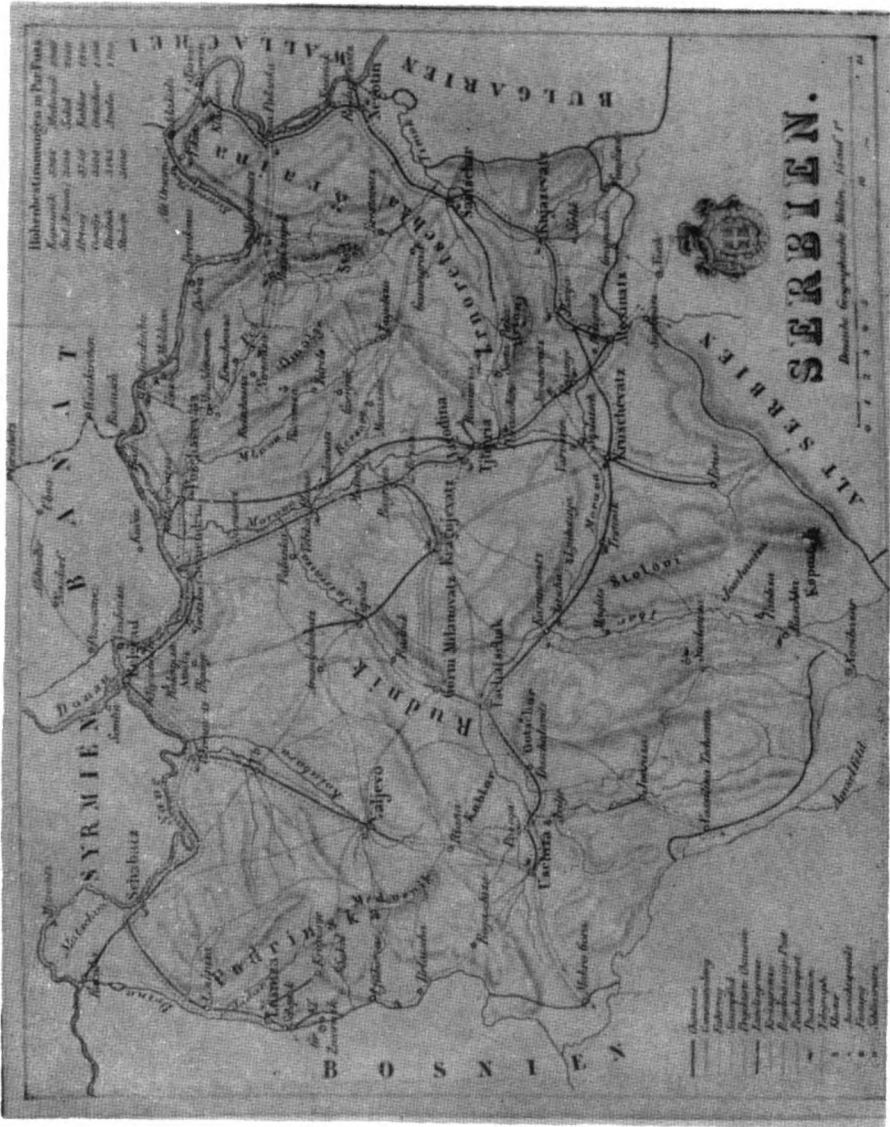
³⁰ Вила III, број 7, Београд 12. фебруар 1867, 97—99; број 9, 138—141; број 11, 174—177; број 12, 185—188; број 13, 203—206 и број 14, 217—220.

³¹ W. Denton, *A Visit to the Capital of Montenegro*. *Good Words*, Edinburgh, January 1866, 57—63; исто, *A Ride through Montenegro*, *Good Words* Edinburgh, September 1866, 636—644.

њанским покретима на Балкану. То му је омогућило да уочи Берлинског митра 1877. објави и књигу: *Montenegro, Its people and their history* (London 1877), са доследно испољеним симпатијама за средину и људе које је познавао из властитог искуства.

Па ипак, у путописном делу *Србија и Срби* Дентонове посматрачке способности дошле су до најпотпунијег изражаја. Он пише живо, сликовито, са смислом да дочара атмосферу и људе, а његово познавање српске историје у функцији је његове основне намере да пред Европом, а посебно пред енглеском дипломатијом, избори измену става и осигура подршку једном хришћанском народу који је прегао да се ослободи вишестолетног турског владања. Ту његову трајну приврженост Србији и српској борби истиче и писац његовог некролога који каже да је Дентон за две мисли: за ослобођење балканских народа и за уједињење англиканске са православном источном црквом.³² Уметнички споменици о којима говори у својој књизи представљају за њега сведочанство, доказе да је реч о народу са богатом традицијом и стваралачким моћима. Свештеник по позиву, Дентон није имао сигурних знања да о Србији и Балкану пише као историчар уметности, етнограф или географ, због чега често посеже за резултатима других. Када је реч о уметничким споменицима, ту су на првом месту Каницова дела *Serbiens byzantinische Monumente* и *Über alt und neuserbische Kirchenbaukunst* (1864), која наводи на више места. Од других књига о Србији, Дентон је, поред осталих, познавао и користио А.А. Патона: *Servia the youngest member of the European family* (London 1845), и S. A. W. v. Herder, *Bergmännische Reise in Serbien* (Pesth 1846). Сасвим разумљиво, утицала је на њега и Ранкеова књига: *Die serbische Revolution* (Berlin 1844). Међутим, Дентон је ипак најбољи онда кад се ослања на властите посматрачке врлине, када се препушта спонтаном бележењу виђенога. Захваљујући таквом поступку, Дентон се прикључио оним писцима који су као непосредни сведоци оставили драгоцену сведочанства о Србији и српском народу. Долазећи из разних средина, ови писци, различитог образовања, покушали су да схвате и опишу све оне бурне промене у којима се рађала српска држава. Уколико су више успевали да се у својим запажањима ослободе притиска владајуће политике својих земаља, њихови су судови драгоценiji и веродостојнији. Књига Вилијама Дентона: *Serbien und die Serben*, допуњена искуством D. v. Cölln-а, такве је врсте. Овакав суд она заслужује, без обзира на то што се тако касно указује на њене врлине. Очигледно, судбина је и ове књиге да као мало откриће обрадује своје будуће читаоце.

³² Упор. Видело, IX, Београд 1888, 3. јануар, 6/3.

Сл. 1. Географска карта Србије

Сл. 2. Анастас Јовановић, Гуслар код манастира Раванице

Јован ТРИФУНОСКИ

Географски факултет
Скопје

МОНАСТИРСКА ИМАЊА У СКОПСКОЈ ЦРНОЈ ГОРИ

I Уводни део

Познати жупни предео Скопска Црна гора представља територију која се одликује разноврсним културно-историјским наслеђем: сачувана су стара средњовековна села, манастири, цркве и гробља.¹

Поједини истраживачи који су посећивали манастире Скопске Црне горе имали су задатак да проуче њихову архитектуру и сликарство. Због тога они нису обраћали пажњу на манастирска имања — ранија и садашња.

Познато је да је средњовековно феудално доба, иако су се тада државе смењивале, код нас имало неколико облика својине: својину владара — двора, својину властеле и својину православних цркава и манастира (метоси).

Мали предео Скопска Црна гора, који има већи број средњовековних храмова, у томе се нарочито истицао. Имања манастира и цркава, иако умањена, задржала су се углавном и током турске владавине, све до данас.² Та су добра у народу позната под именом „вакафи“.

Скопска Црна гора има 11 старих села. На граници планине и поља леже села: Горњани, Бањани, Чучер, Кучевиште, Побужје, Љубанци и Љуботен. Села Глуво, Бразда и Мирковци леже у пољу. Село Бродец налази се на падини планине Црне

¹ Упоредити С. Томић, *Скопска Црна гора*, Насеља, књ. III, Београд 1905, 436, 437.

² Током турске владавине (од 1445. г.) два села Скопске Црне горе (Бањани и Мирковци) припадала су једној скопској династији (Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, Гласник Скопског научног друштва I, Скопље 1925, 153).

горе. Предео је картографски представљен на југословенској секцији „Куманово—Скопје”, размер 1 : 50.000.

Проучавање прошлости Скопске Црне горе, како оне ближе тако и старије, не може се потпуно знати без познавања манастирских имања. Стога ће у наредном излагању, са подацима из 1978. г. прикупљеним на терену и у народној традицији, бити речи о томе.³ Најпре ће бити говора о имању манастира код села Кучевишта, а затим ће следовати прикази имања манастира код осталих села — Горњана, Побужја, Мирковца, Бањана и Љубанца. У тим селима је свега девет манастира. Посета појединих манастира Скопске Црне горе је доживљај који се не заборавља.

II Имања појединих манастира

1. *Имања Кучевишког манастира.* — Манастир Св. Арханђела убраја се у ред најугледнијих манастира наше земље. Лежи два километра северно од великог села Кучевишта у живописној клисури Кучевишке реке.⁴ Манастирска грађевина је стара, али врло добро очувана. Није млађа од друге половине 14. века. Први пут се помиње крајем тога века. По свој прилици, манастир је из доба српског цара Душана.⁵

У народу се зна о знатном богатству овог манастира. Његова имовина била је пространа планинска падина под шумом. Лежи непосредно крај манастира. Затим, манастирска имовина били су потеси са неколико њива, винограда и ливада. Налазе се у пољу суседних села — Кучевишта и Мирковца. За неке од тих имања ни најстарији људи нису имали прилике да чују од када су манастирска.

Око 1900. г. овај манастир посетио је Ј. Х. Васиљевић, који је сазнао да је он „најбољег материјалног стања”. Имао је доста зиратне земље на потесима Свети пут, Грамада, Главушевац, Мачковац, Крива нива, Витановска ливада итд.⁶

Становници Кучевишта кажу да је њихов манастир увек био значајан и као одгајивач стоке. Имао је козе, овце, волове и коње. Број стоке повремено се мењао. Лети је манастирска стока изјављивана на суседне планиноке пашњаке (Гиновце, Царева ливада и др.). Манастир је гајио пчеле, воће, а постојале су воденице на Кучевишкој реци. Данас није могућно утврдити све појединости тог знатног манастирског имања.

³ Саопштења су ми дали старији људи из села Скопске Црне горе. На овом месту свима њима исказујем захвалност.

⁴ Кучевиште је средишно и главно насеље Скопске Црне горе.

⁵ Опширније о селима Скопске Црне горе, њиховим старинама и становништу код мене, *Скопска Црна гора*, Скопје 1971, 1—123.

⁶ Ј. Х. Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 453.

Калуђери су имање обрађивали уз помоћ сељака из Кучевишта. Једни су били манастирски момци на одређено време — за време од пола или целе године, док су се други прикупљали на повремене добровољне мобе.

Међутим, од краја другог светског рата за Кучевишки манастир настале су знатне измене. Променило се више лица која су била дужна да се брину о манастиру и имању. Аграрна реформа одузела је нешто земље. Затим је у селима Скопске Црне горе завладала велика оскудица радне снаге, па се и то негативно одразило не само на обраду земље, већ и на држање стоке, које сада у манастиру нема.

Данас је манастир од некадашњег релативно већег имања задржао само шуму и 3—4 недовољно обрађене њиве. Остало су присвојили појединци из Кучевишта. Два калуђера и три калуђерице су 1976. г. напустили манастир и отишли у Србију. О манастиру се сада брине једна жена из поменутог суседног Кучевишта. Она обавештава село када треба поорати њиве или окопати виноград. То ће поједини сељаци урадити, па макар и свој посао одложили.

Током прошлости и данас за економски значај Кучевишког манастира имали су важну улогу скупови о већим празницима, а нарочито о главној манастирској слави 26. јула. Раније су људи том приликом поклањали стоку, док данас дају новчане прилоге. На сабору 1978. г. манастир је прикупио око два милиона старих динара.

2. *Имања Горњанског манастира.* — Јужно од села Горњана у западном делу Скопске Црне горе, на темену узвишења Тромеђа, налази се познати средњовековни манастир Св. Никита. И он се убраја у ред најугледнијих манастира у нашој земљи. Историјски подаци говоре да је Св. Никита најпре био византијски манастир, можда из 12. века. Међутим, он је касније порушен, да би га из темеља обновио српски краљ Милутин 1307. г.

Годину дана касније Милутин је овом манастиру приложио читав низ имања. Та имања су се налазила у другим данашњим скопско-црногорским селима Кучевишту, Бањанима, Глвуу итд.⁷ Током турске владавине манастирска имања су једним делом разграбили муслиманске спахије. Поменуто село Бањани је 1445. г. Иса-бег приложио медреси и имарету у Скопљу.⁸ Део данаш-

⁷ М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Годишњак филозофског факултета IV, Скопље 1940, 59, 78 и 102;

Р. Прујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије... I, Скопље 1936.

⁸ М. Пурковић, *нав. рад*, 59.

њег села Горњана насељен је на земљишту манастира Св. Никита. Ипак је нешто земље и даље остало у поседу манастира, али сада није познато колико је износио тај посед.

Манастир Св. Никита, како истиче народно предање, имао је њиве и у данашњем скопско-црногорском селу Љубанцу. Стога су становници тога села до око 1930. г. овом манастиру годишње давали по 1.000 кг жита.⁹ У непосредној близини манастира било је још неколико винограда и њива. Манастир је гајио нешто стоке, а постојао је манастирски пчелињак и друго.

Према подацима у традицији, небригом људи који су управљали овим манастиром — његова обрадива земља постепено је напуштана и остављена да лежи као утрина. Сада је тамо испаша за стоку околних села — нарочито Чучера. Ту судбину није доживео само један манастирски виноград.

Данашња економска моћ храма Св. Никита заснива се на главном манастирском сабору, који се одржава сваке године 28. септембра. Тада бројни посетиоци, нарочито они из Скопља, дају новчане прилоге и друге дарове. Дарови се продају на лиценцијацији и новац троши за потребе манастира. У јонаку има соба које се леги издају излетницима. До 1978. г. о овом манастиру бринула се само једна стара и болесна монахиња.

Знатан број старијих мушкараца из суседног села Горњана који су могли више причати о манастирским имањима последњих година је помро. Сада манастир нема ни сталног старешину — игумана. Услед свега тога данас је немогућно утврдити све појединости која се тичу манастирског имања.

3. *Имања Побушког манастира.* — Манастир Св. Богородица „црногорска“ налази се у долини Побушке речице, око 1 км северно од села Побужја. Манастир је постојао још у средњем веку: први пут се помиње у повељи српског краља Милутина од 1300. г. После Кучевишког и Горњанског манастира, убраја се у ред најугледнијих манастира Скопске Црне горе.

Калуђери Побушког манастира су чували стоку и обрађивали земљу уз помоћ сељака из Побужја и Бродца. Једни су били манастирски момци, док су други прикупљани на повремене мобе. Неки манастирски момци били су из села у Горњој Мјерави (Ср Србија).

Занимљива је и следећа појава за коју сам дознао у Побушком манастиру. Ако је неко болестан, особито мушко дете, оно се заветује да када оздрави и одрасте ради бесплатно у

⁹ Ј. Трифуноски, *Традиционални манастирски сабор у Скопској Црној гори*, *Balkanica VII*, Београд 1976, 332.

манастиру шест месеци или целу годину. Тај би становао у манастиру, тамо се хранио и радио на манастирској земљи. Сада у Побужју има мушкараца који су тако радили у манастиру.

Око 1900. г., како је забележио Ј. Х. Васиљевић, Побушки манастир имао је зиратну земљу и једну ливаду. Њиве су биле у атару суседног села Побужја на местима званим Бановац, Славково, Дубје, Турчевска река, Млака и другим.¹⁰

Данас је скоро немогуће утврдити све појединости у вези са наведеним манастирским поседима. Ипак, казивања старца из села Побужја слажу се у томе да је земља њиховог манастира наслеђена из непознате старине. Манастир је имао посед и током турске владавине. Понекад се увећавао поклонима сељака из Побужја, како је углавном било и у периоду између два светска рата.

У народу се зна о приличном богатству манастира: његова имовина била је планинска падина крај манастира са шумом и понеким пашњаком; манастир је имао винограде и њиве (како је напред навео и Ј. Х. Васиљевић) на атару нижег села Побужја. Крај манастира тече Побушка речица, на којој је била једна манастирска воденица.¹¹ Манастир је био и одгајивач стоке: имао је козе, овце, неколико волова и коња. Трговина стоком је такође била извор прихода: током јесени су долазили трговци из Скопља и откупљивали део манастирске стоке.

Међутим, у најновијем послератном периоду и овде су настале знатне промене. Небригом људи који су управљали манастиром, а и услед њиховог честог смењивања, од имања је остало мало. Гајење стоке је напуштено. Од некадашњег поседа обрадиве земље манастир је задржао један виноград, док су неке парцеле напуштене или су их присвојили појединци из села и из Скопља (саградили су викендице). Шуме и пашњаци су својина државе.

Сада се и Побушки манастир углавном издржава од новчаних прилога повремених посетилаца. Неки лети долазе из Скопља и изнајмљују собе у манастирским конацима. За прикупљање новчаних прилога значајан је велики манастирски сабор, који се одржава сваке године 21. септембра.

4. *Имања Мирковачког манастира.* — При улазу у Скопску Црну гору, долазећи из Скопља са југа, а десно од асфалтног пута, налази се леп манастир села Мирковца — Св. Илија. Каже се и Доњи Св. Илија.¹² Он је у проширењу долине Кучевишке реке. Саграђен је после првог светског рата, на месту

¹⁰ Ј. Х. Васиљевић, *нав. рад*, 462.

¹¹ И данас се виде остаци зидова манастирске воденице.

¹² Каже се Доњи Св. Илија, за разлику од Горњег Св. Илије на атару села Бањана.

где су постојали остаци манастира.¹³ Око тих рушевина народ се скупљао 2. августа.

Према казивању старијих мештана из Мирковца, њихов манастир је пре рушења имао знатан посед: састојао се од њива и винограда по околном земљишту. Колико је износио тај посед сада, међутим, није познато. Под Турцима, када је манастир неко време био срушен, један део поседа је изгубљен: присвојили су га турски власници чифлика у околним селима Бразди и Глуву.

Око 1900. г., како је навео Ј. Х. Васиљевић, од ранијег манастирског поседа је остало око 10 њива, нешто ливада и забран. Њиве су биле на местима Кађуџац, Бања, Долна река, До-река, Прогон и Мел.¹⁴

Како је речено, после првог светског рата саграђен је веома леп данашњи манастир. Крај њега су и друге зграде. Нарочито се истиче манастирски конак, сада претворен у угоститељско-туристички објекат. Манастир је после обнављања добио нешто земље, углавном од поклона лица која нису имала децу.¹⁵ Ипак, тај посед није био знатан. Једним делом се налазио по дну долине Кучевишке реке, непосредно крај манастира.

У најновијем послератном периоду, услед тога што је завладала велика оскудица радне снаге, и услед честог смењивања калуђерица, дно долине Кучевишке реке, непосредно крај манастира, лежи необрађено: представља пашу површине око 3 хектара. Ту се често задржавају излетници из Скопља. Задовољство је поседати крај манастира и са тог места лети се тешко устаје.

Данашња економска моћ Мирковачког манастира састоји се у прикупљању извесних новчаних прилога. Не само на дан главног сабора, 2. августа, већ и у остале дане током године, манастир посећују људи из Скопља и излетници из других крајева. Услед подесног саобраћајног положаја, овај манастир је најпосећенији у целој околини Скопља.

5. Имања Бањанских манастира. — У ближој околини села Бањана су четири мања манастира: два старија — Св. Илија и Св. Благовештење — и два млађа — Св. Спас и Св. Богородица. После Кучевишта и Љубанца, Бањани су једно од највећих села Скопске Црне горе. На најподеснијем месту у долини живописне Бањанске реке је манастир Св. Илија, са дивним и особито великим конаком. Остали манастирски храмови се на-

¹³ Упоредили С. Томић, *нав. рад*, 425 и 505.

¹⁴ Ј. Х. Васиљевић, *нав. рад*, 462.

¹⁵ Године 1978. проучавао сам и села у околини Охрида. Тамо су поједине сеоске цркве такође имале земљу добијену на поклон од домаћина без деце (село Црвена Вода и др.).

лазе десно од Бањанске реке, на шумовитој и теже приступачној планинској падини.

Средњовековни манастир Св. Илија (каже се и Горњи Св. Илија) окружен је знатним комплексом добро очуване хростове шуме. Народ сматра да је то „вакавска” или задужбинска шума. Крај манастира протиче Бањанска река, на којој је солидно сапраћена воденица. Године 1969, када сам овде први пут био, воденицу бањанског манастира Св. Илија под закуп је имао воденичар Раде Павчевић из Бањана. Он је манастиру годишње давао 80.000 старих динара.¹⁶ Сада је воденица напуштена.

Међутим, према подацима Ј. Х. Васиљевића из око 1900. г., манастир Св. Илија код Бањана био је знатно богатији: имао је 4 воденице, 5 њива, једну кафану и седам кућа у Скопљу.¹⁷

Бањански манастир Св. Илија у најновијем послератном времену, услед лаке саобраћајне приступачности (изграђен је асфалтни пут), често је посећен од туриста. Приликом разгледања манастира и лепог конака крај њега, они дају извесне новчане прилоге. Има Скопљанаца који лети изнајмљују собе од овог манастира. Ти приходи служе за издржавање једне калуђерице, која се брине о манастиру.

Св. Благовештење у Горњем забелу по значају је други манастир Бањана. Лежи на планинском масиву, доста далеко од села. И шуму око свог храма сељаци зову „вакавском”. Међутим, ближа обавештења о тој шуми нисам добио. О манастиру се сада скоро нико не брине. Око 1900. г. манастир Благовештење је имао метох у скопском селу Орману крај реке Лепенца.¹⁸

Остала два манастира су Св. Спас и Св. Богородица у Доњем забелу. И тамо је на знатним комплексима очувана хростова шума, некадашња својина тих манастира. Сада у манастиру Св. Спас борави један старији мушкарац (сељак из Кучевишта), који се издржава од тога што гаји око 50 оваца.

¹⁶ Ј. Трифуноски, *Воденице у Скопској Црној гори*, Врањски гласник VIII, Врање 1972, 418.

¹⁷ Ј. Х. Васиљевић, *нав. рад*, 457.

¹⁸ *Исто*, 462.

Ове бањанске манастире, услед тешке приступачности, туристи не посећују.

6. *Имања Љубанечког манастира.* — Манастир Св. Никола лежи северно од села Љубанца, на планинској падини, у источном делу Скопске Црне горе. Манастир је обновљен 1847. г. Манастирски храм је релативно мали, са два трошна конака крај њега. Народна традиција у Љубанцу прати стање манастирског поседа од средине 19. века. Манастир је после обнављања стекао знатан посед: земљу је добио на поклон од породица које нису имале децу, а нешто је имања купљено.

Око 1900. г. и Љубанечки манастир посетио је Ј. Х. Васиљевић. Он је тада обавештен да је манастир имао шест њива у атару суседног села Љубанца. Њиве су биле на местима Оскоруша, Гредиште, Рапуљ, Бели ораси и Делба.¹⁹

Према казивању старијих мештана, манастир је имао на планинској падини шуму и пашњаке (зване Стравиште). Од стоке је гајио око 70 коза. И овде постоји казивање, као и у другим манастирима, да су се поједини млађи мушкарци заветовали да бесплатно раде неко време у манастиру. Данас у Љубанцу има мушкараца који су тако радили. То је практиковано до краја другог светског рата. Манастир је имао задану пећ, у којој је печен хлеб за раднике, и друго.

Данас овај манастир нема ниједног калуђера. О њему се брине тзв. „Одбор”, састављен од сељака у Љубанцу. Одбор је продао део манастирске земље да би обезбедио новац за грађење нове сеоске цркве у Љубанцу. На манастирској земљи сада су викенд-куће неких Скопљанаца. Нешто новчаних прихода манастир прикупља на дан манастирског сабора, који се одржава сваке године 22. маја.

III Закључни део

1. У сажетом оквиру овог излагања можемо рећи следеће: скоро сви манастири у селима Скопске Црне горе, у својој непосредној близини, током своје дуге прошлости, почев од средњег века, имали су шуму, пашу и обрадиву земљу. Шума је служила за грађу и гориво, а паша за манастирску стоку — козе, овце, говеда и коње. Зиратна земља је била под виновом лозом, њивама и ливадама. Има толико старих имања да ни најстарији људи нису имали прилике да чују од када су манастирска.

¹⁹ Исто, 461.

Ако би који манастир био за време Турака порушен (села Љубанци и Мирковци), становници би их обнављали. Није било дефинитивног напуштања манастира,²⁰ као ни њихових имања. Значајно је да су манастири Скопске Црне горе знатну економску активност развили од средине 19. века до краја турске владавине, 1912. г., и између два светска рата: тада се посвећује већа брига пајењу стоке и обради земље. Праћени су велики и лепо манастирски „конаци“, који и данас постоје. Успех је у сваком манастиру много зависио од способности калуђера; о томе су се посебно бринули поједини познати манастирски игумани (на пример, игуман Герман из Кучевишког манастира и други). Понекад је било и плаћених радника на овим имањима.

Поменути манастирски конаци су зграде на два-три спрата, са много соба. Сваки манастир има један, два до три конака. Они имају и одељења која служе потребама привреде — земљорадње и сточарства.²¹ Манастири су у наведеном временском периоду имања повећали и богатим прилозима манастирских гостију. У грађи из народне традиције има података који осветљавају услове повећања манастирске имовине.

Манастири о којима је овде реч имају географски положај нешто даље од околних села: већином су у шумском делу области. Сваки манастир, са својим конацима и другим спореднијим зградама, окружен је високим каменим зидовима. Постоји само један солидно изграђен и добро затворен улаз. Стога манастири у целини личе на посебна, утврђена насеља. У време несигурности, до 1912. г., они су имали специјално плаћене чуваре.

•

2. Крупне промене у манастирским имањима започеле су по завршетку другог светског рата. Скопску Црну гору у послератно време карактеришу велика кретања млађег сеоског становништва у градове. Посебно много привлачи Скопље. Јавља се и знатно успоренији наталитет. Сви ови и други несагледани елементи доприносе несташици радне снаге потребне земљорадњи и сточарству.²² Стога данашње време није погодно за одржавање ранијих манастирских имања. Брзо је, и то не једном, измењен калуђерски и старешински кадар у манастирима Скопске Црне горе: једни су умрли, док су други морали прећи у Србију. Замењивале су их особе — махом старе и болеш-

²⁰ Ј. Трифуновски, *Традиционални манастирски сабори у Скопској Црној гори*, 334, 335.

²¹ То су подруми, у којима су бурад за вино. Крај „конака“ су хамбар за жито, казан за печење (ракије), зидана пећ за печење хлеба, а негде и штала за стоку итд.

²² Ј. Трифуновски, *Скопска Црна гора*, 50—57.

љиве жене — које нису имале много смисла и воље за живот у манастирима. Било је и других тешкоћа.

Како је речено, у селима Скопске Црне горе, услед исељавања млађег света, нагло је завладала оскудица радне снаге. То се негативно одразило на држање стоке, које сада у манастирима нема. Данас су манастирска добра мала и скоро сва запуштена. У оскудици калуђера она се слабо обрађују.²³ Настало је распадање ранијих манастирских имања. Сада се ни један манастир не издржава приходима добијеним од земљорадње и сточарства.

Догодило се, међутим, и нешто позитивно што раније није било. Развој асфалтних путева, па аутобуски и аутомобилски саобраћај отворио је столећима затворен предео Скопске Црне горе. Настао је брзи развој Скопља и развитак туризма у манастирима Скопске Црне горе (не у свима). Приликом разгледања манастира и лепих конака око њих, посетиоци дају извесне новчане прилоге. Има Скопљанаца који лети изнајмљују собе од ових манастира.

²³ Код старијих сељака у Скопској Црној гори још живе разна веровања у вези са манастирским имањима. Они воде рачуна да тим имањима не нанесу какву штету. Чак и стабла која су сува и која су пала нико не користи. Један сељак из Кучевишта ми је рекао да ће пре посећи стабло у државној шуми него у манастирској. Омладина се, међутим, постепено ослобађа сујеверја и предрасуда.

Ђурђица ПЕТРОВИЋ

Филозофски факултет
Београд

ОДРЕДБА ДУБРОВАЧКЕ ВЛАДЕ О „ПРАЗНИЦИМА СВЕТИХ“ ИЗ 1498. ГОДИНЕ

У средњовековним приватноправним списима Дубровачког архива, као и у другим врстама извора, има релативно мало података о обредној пракси и веровањима старих Дубровчана. Највише таквих вести има о погребном ритуалу, знатно мање о свадбеним обичајима, а тек понешто и о другим устаљеним, традицијским навикама. Услед тога, малобројне одлуке и одредбе дубровачких влада којима се тежило да се непожељне светковине, радње и појаве које нису биле у складу с канонима католичке цркве и интересима државе ограниче, сузбију или искорене, представљају драгоцену врело спознаје и о тој страни духовног живота становника средњовековног Дубровника и његовог подручја.

Судећи према расположивим документима, дубровачке владе су се до последњих деценија XV века ретко упуштале у обичајни живот својих поданика. Ако се изузму забрана из 1425. године да се у Катедрали игра, води коло и певају свеловне полевке¹ и

¹ А. Zaninović, *Zakon protiv plesanja, igranja kola i pjevanja svjetovnih popijevaka u Stolnoj crkvi u Dubrovniku iz god. 1425, Sveta Cecilija XXVI/2, Zagreb 1932, 62, 63* — интегрални текст забране Великог већа од 13. марта 1425. У скраћеном облику објавили су ту забрану: М. Петровић, *Дубровачке маскарате*. Београд 1950, 22; К. Јиречек, Ј. Радовић, *Историја Срба II*, Београд 1951, 294. Помену о томе: Ј. Andreas, D. Cvetko, S. Đurić-Klaajn, *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*, Zagreb 1962, 25 — нап. 4; О. Младеновић, *Коло у Јужних Словена*, Београд 1973, 31; М. Demović, *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici*, Zagreb 1981, 16

Изгледа да се забрана дубровачке владе од 10. марта 1306. године да се »ludere in ecclesia sancte Marie maioris« и продају диње и воће, а која се тумачи као плесање у цркви (*Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, нав. место*; А. Zaninović, *нав. дело*, 62) односи на неку хазардну игру. Потпуније објашњење пружа забрана с почетка априла 1312. године, у

уредбе о сакрањивању из 1434. године,² до тада издаване одредбе биле су из XIII и прве половине XIV века. Оне су углавном биле усмерене на регулисање свадбених обичаја³ и у периоду ускршњег празничног циклуса обичаја маскирања, прерушавања у Јевреје⁴ и исмејавања досељених Словена из залеђа.⁵

За све те одлуке и одредбе карактеристично је да су временски сезале до средине XIV века и да су се тицале обичајног живота само становника града Дубровника.

Такав став дубровачких влада био је, по свој прилици, одраз постојећих разлика између интереса цркве и навика становника града. Католичка црква се свим силама трудила да стави под контролу целокупан духовни живот својих верника. Становници Дубровника, међутим, иако правOVERНИ католици, били су у то време, без обзира на етничко порекло, донекле још привржени наслеђеним англичким схватањима о потребном и вредном.⁶

Пошто је Дубровник био главно средиште управне и црквене власти државе, разумљиво је што је пажња владе би-

којој се наводи »ludere ad aliquem ludum ad denarios« у Госпи Великој, као и у другим дубровачким црквима. — *Monumenta Ragusina* (= *Mon. Rag.*) V, Zagreb 1897, 106. О коцкању укл.: Z, *Sundrica, Kockari u starom Dubrovniku*, »Dubrovnik« 1, 1973, 79, 80.

² Ljider Viridis, cap. CCLXXIV, fol. 186, 10. IV 1434, одлука Великог већа.

³ V. Bogišić, C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb 1904, LXIV—LXVI 1236; *Lib. VIII*, cap. LVII, p. 2, 20, 20. IV 1304, knez Marinus Badoerius, T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae III, Zagrabiae 1905*, бр. 379, са наведеним старијим издањима одлуке о мизазу и свадби из 1235; M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1936, 124; 125; L. Beritić, *Ubikacija nastalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 12, Split 1960, 79; Д. Динић-Кнежевић, *Палаца Јасне у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 74, 75; K. Jireček, J. Radonić, *nav. Delo*, II 247; *Mon. Rag. I*, Zagreb 1879, 10. III 1306, knez Belleclum Falletto; A. Соловјев, *Књига свих реформација града Дубровника, Београд 1936*, pag. II, cap. XVI — de noviciis.

⁴ M. Pantić, *Jevreji u dubrovačkoj književnosti*, Jevrejski istorijski muzej — Zbornik I, Beograd 1971, 212, 213, 214. За одлуку од 23. марта 1331. укл. *Mon. Rag. II*, Zagreb 1832, 332, а о маскирању се расправљало и 27. марта 1331. — *Исто*, 333; V, 310, али не и 1381. године како наводи М. Пантчић (*nav. дело*, 214) позивајући се на *Mon. Rag. II*, 333. Кратак осврт на прерушавања у Јевреја дао и J. Tačić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 19.

⁵ V. Bogišić, C. Jireček, *nav. дело*, *Lib. VIII*, cap. XCVII, knez Petrus Justiniano — 1349; M. Pantić, *nav. дело*, 212, ставља ову забрану у 1272. годину; Đ. Petrović, *La culture traditionnelle des Slaves — origine et continuité*. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, Spoleto 1962 (*Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXX* — у штампани).

⁶ B. Петровић, *Пуст у градовима на Јадрану у насном средњем веку*, Зборник Филозофског факултета XIV/1, Београд 1979, 167, 168, 172, 174, 177; *исто*, *Prilog proučavanju kulturnog kontinuiteta u materijalnoj kulturi jadranskog područja*, Fiskovićeve zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980, 670, 671.

ла пре свега усмерена на искорењивање код становника града „обреда који дишгу поганством“, како је некадашње радње приликом свадбе окарактерисао Филип де Диверсис,⁷ који је био учитељ у Дубровнику од 1434. до 1441. године.⁸ Обичајни живот становника ван градског подручја, малобројног, без економске и друштвене моћи, смештеног на малој територији, није тада још улазио у видокруг интереса државе.

Може се претпоставити да су захвати дубровачких влада, а и цркве, у обредну праксу и веровања старих Дубровчана постигли жељени циљ. У том смислу могло би се схватити зашто се садржаји издаваних одлука и одредаба до средине XIV века нису више понављали у релевантним уредбама с краја XV и из првих година XVI века.

Знатне промене у демографској структури Дубровника и његовог подручја уследиле су после припајања нових територија: полуострва Пељешца (1333), земљишта уз српско-дубровачку границу од Јбуте у Жули до Курила (Петровог Села) у Дубровачкој Риједи (1357), Приморја од Орашца до Стона (1399) и Конавала (1419, 1426). Томе би требало додати и стална досељавања Словена, углавном из ближег копненог залеђа, а у контексту њихових животних потреба, потреба дубровачке владе за новим житељима, историјских збивања на Балкану уочи и после продора Османлија. Те промене су биле нарочито уочљиве од треће деценије XV века. Ново становништво, које је добрим делом било и православне вере, доносило је свој начин живота и своје обичајне навике и понашање.

Када је прилив досељеника попримио знатније размере и када се унета обредна пракса из разних разлога све више косола са схватањима влада и католичке цркве о исправном и ђудоредном духовном и световном животу, настале су и промене у ставу дубровачких влада према обичајном животу поданика ван градског подручја. Већ у уредби о сахрањивању из 1434. године обухваћени су били и ти становници Републике.⁹

Та нова оријентација влада дошла је до пунијег израза у другој половини XV века. Крајем 1477. године установљени су „provisores civitatis“¹⁰, који су се звали и „provisores terrae“, односно „providitores terrae“. Њих су Дубровчани звали провидници,¹¹ а била су их петорица. Дужност те петорице „чуvara правде“¹² била је да бдију над тим да кнез и сва три већа пош-

⁷ F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, »Dubrovnik« 3, 1973, 69.

⁸ I. Božić, *Filip de Diversis i njegovo djelo, nav. дело*, II, III.

⁹ Упор. напомену 2.

¹⁰ Liber Croceus, fol. 119—120, 6, XI 1477: Ordo quod singulis annis fiant quinque officiales qui appellantur provisores civitatis.

¹¹ L. Beritić, *Stonske utvrde*, Dubrovnik 1958, 58.

¹² J. Lučić, *Dubrovačka Republika od XVI do XIX stoljeća*, Dubrovački horizonti 22, Zagreb 1982, 23.

тују закон, па су имали право да својим ветом на седницама траже исправљање или одбацивање већ донетих закључака.¹³ У њихову надлежност је долазио и надзор над обичајним животом поданика Републике. Обилазећи сва дубровачка подручја, подносили су о томе извештаје Малом већу или Већу умољених и предлагали мере које би требало применити.

У оквиру таквих предлога, који су се у последњој деценији XV века углавном односили на погребну обредну праксу,¹⁴ провидници су 28. априла 1498. године изнели пред чланове Већа умољених своје мишљење о интервенцијама које би требало да влада предузме ради уређења погребне даће, која се до тада одржавала на пробовима умрлих,¹⁵ тј. у црквама, самостанима и око њих, а где су покопавани умрли становници Дубровачке Републике.¹⁶ Том приликом су провидници известили већнике и о великим трошковима приликом „празника светих”. Њихов извештај и предлози прихваћени су у Већу умољених с великом већином гласова, 31 : 3,¹⁷ а они у целини гласе:

»Visis enormibus expensis que districtuales et subditi nostri solent facere sub nomine caritatis ad sepulturas mortuorum et ad festivitates sanctorum quas ipsi districtuales et subditi nostri solent observare, provisoribus terre videtur quod providere debeat hoc modo, videlicet, quod dicte caritates a modo sint ex toto remote et non possit ad sepulturam alicuius defuncti in territorio nostro fieri caritas aliqua comestionis et potationis sub pena ipeperorum V cuilibet qui ordinaret dictam caritatem et cuilibet qui comederet aut biberet ad sepulturam defuncti de dicta caritate. Possit tamen fieri caritas in domo in qua habitabat defunctus. Au quam caritatem non possint ire nisi persone conjuncte in illo gradu in quo sunt illi quibus in Ragusio licet ire ad visitum mortuorum sub dicta pena ipeperorum quinque.

Ad observationem autem festivitatum sanctorum non possit aliquis ire ad convivium nisi persone conjuncte obeservanti dictam festivitatem in illo gradu in quo sunt persone quibus concessum est ire ad visitum mortuorum et hoc sub dicta pena tam vocanti quam euntibus. Et hoc ordo possit corrigi, minui et in melius reformari per maiorem partem consiliorum nostrorum«.¹⁸

Изостављајући у даљим разматрањима погребну даћу, јер она представља посебну тему, осврнућемо се само на „празнике светих”, чији је помен, колико нам је познато, први такве врсте у дубровачким архивским књигама.

¹³ *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 598.

¹⁴ *Consilium Maius* (= *Cons. Maius*) 16, fol. 104' — 105, 14. IV 1494; исто у *Liber Croceus*, fol. 242; *Consilium Rogatorum* (= *Cons. Rog.*) 27, fol. 136—136', 2. VIII 1494; fol. 288', 27 XI 1496.

¹⁵ *Cons. Rog.* 28, fol. 84.

¹⁶ Ђ. Петровић, *Прилог проучавању касносредњовековних градских гробала*, *Гласник Етнографског музеја* 35, Београд 1972, 72—79.

¹⁷ *Cons. Rog.* 28, fol. 84: *Prima pars est de firmando reportum provisorum pro caritatibus ad sepulturas mortuorum et pro expensis ad festivitates sanctorum, quod dicta expensas non fiant. Per XXXI, quontra III.*

¹⁸ Исто.

Доста штур текст о прослављању „празника светих“ не омогућава шири увид у садржај, намену и потпуно значење ових светковина. Формалном анализом могу се утврдити следећи саставни делови тих светковина:

1. Светковине су означаване појмом „празници светих“, односно у једнини „празник свеца“ или „светог“. Из текста одредбе се не сазнаје да ли је то био званичан назив тих светковина или је реч о општој одредници за одређене светачке дане.

2. „Празнике светих“ су прослављали само становници копненог дела Дубровачке Републике настањени ван градског подручја.

3. Светковине су припадале сфери обредне праксе.

4. Свеци који су прослављани штовани су према обичају.

5. Светковине су одржаване по кућама оних који су штовали поједине свеце.

6. Централно место у прослављању заузимала је позба.

7. На позбу су позивани гости.

8. Припремање и одржавање тих „празника светих“ било је скопчано с великим трошковима.

Провидници и дубровачка влада нису били сагласни са уобичајеним начинима прослављања „празника светих“, тачније, с бројем званица које су присуствовале гозби, као и са великим издацима које су том приликом чинили они који су штовали одређене свеце. Да би се томе стало на пут, опраничен је био број особа које су могле бити позване на позбу.

Од тренутка доношења ове одредбе, у кућу слављеника смеле су да одлазе само особе с њим породично повезане истим степеном сродства као оне којима је у Дубровнику било дозвољено да одлазе на туговање за умрлим (корота). Према уредби о жаловању из 1494. године, на коју су се овог пута позивали провидници, само најближи мушки сродници ожаложених смели су учествовати у гозбама које су приређиване прва три дана после смрти неког од укућана. То су били: браћа и синови домаћина и његове жене, мужеви њихових сестара, синови њихове браће, зетови и унуци, тј. синови синова и кћери.¹⁹ Непоштовање ове одлуке приликом прослављања „празника светих“ повлачило је за собом казну од 5 перпера, како за оне који су позивали тако и за оне који су се одазивали позиву и долазили да учествују у гозби.

¹⁹ Cons. Maius 16, fol. 104': Che da mo avanti in la citta nostra alli visiti over corotti de qual condition se voglia non possano andar ad manzar quelli tre primi zorni salvo fratelli et figlioli et cugnati et germani cuxini et generi del defuncto et de uxor sua et nepoti zoe figlioli de li figlioli et de le figliole del dicto defuncto et de la uxor sua... Неодговарајући превод налази се у: Д. Димић-Кнежевић, *Ограничење луксуза у Дубровнику крајем XV и почетком XVI века*, Гориспњак Филозофског факултета у Новом Саду XVIII/1, Нови Сад 1975, 83.

Основно питање које ова одредба повлачи јесте: шта се у Дубровнику и на његовом копненом подручју подразумевало крајем XV века под појмом „празници светих“.

У одредби о празновању светаца апострофисани су били само становници и поданици Републике који су живели ван подручја града Дубровника као штговатељи одређених свечаних дана. Другим речима, то би значило да се „празници светих“ нису светковали у Дубровнику. У касном средњем веку Дубровчани су славили дан св. Влаха (3. II), заштитника града,²⁰ затим пренос мошти његове леве руке у Дубровник (5. VII)²¹; одржаване су многобројне редовне и ванредне процесије,²² прослављани су свецки, заштитници световних и духовних братовштина,²³ као и други празници. Почетком маја 1378. године Велико веће је утврдило 48 празника.²⁴ Све су то биле светковине јавног карактера, уз које су ишле гозбе, скромније или богатије по садржају, у зависности од њихових приређивача и циља.²⁵

Уз државне и званичне празнике Дубровчани су прослављали и имендане, као и дане својих светаца заштитника. Не зна се да ли су ти наменски празници светковани и по дубровачким кућама. Малобројна расположива документација указује само на спољну манифестациону страну прославе. Свечима чија су имена на крштењу добијали Дубровчани, а које су они сматрали за своје заштитнике, подизани су олтари,²⁶ капеле,²⁷ цркве,²⁸ нару-

²⁰ F. de Diversis, *nav. дело*, 49—50; Mon. Rag. I, 57, 125, 126, 131, 214; A. Вучетић, *Св. Влахо у Дубровнику*, Братство XVII, Нови Сад 1923.

²¹ Mon. Rag. II, 15, 74.

²² F. de Diversis, *nav. дело*, 49, 51, 52.

²³ K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici dubrovačkoj I, II*, Zagreb 1900, на више места.

²⁴ A. Соловјев, *nav. дело*, 105, 106.

²⁵ F. de Diversis, *nav. дело*, 50: кнез приређује ручак на дан св. Влаха, 52; у време сваке процесије шаље се просјачким редовима хлеб и вино да обедују о трошку Републике.

²⁶ Testamenta Blagog djela, 3, fol. 61, 1348, тестамент de Decha filia de Andree de Sorgo: завештава 100 перпера да би се у цркви Мале браће направљо олтар ал nome mio; Testamenta notariae (= Test.) 6, fol. 133, 12. VI 1371, тестамент de Vlacho de Francesco: „... voio che se venda tuto lo fatto mio che se trovasse mobelle et stabelle e che se debia fare uno altare a sancto Domenego. Lo ditto altar voio che sia a nome de misser sancto Blasio...“

²⁷ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus XII* (1914), бр. 60, 18. IV 1352, тестамент Nicolò de Lucaro: у цркви Доминиканаца налази се његова капела у којој фратри треба да држе «unam missam de conventu in die sancti Nicolai et quam cappellam est nomen suum».

²⁸ Test. Blagog djela 3, fol. 380, 1348, тестамент Маргарита де Роџа: завештава да се на њеном земљишту подигне црква ad honor della beata virgine Marina et de sancta Margarita; Исто, fol. 416, 1367, тестамент Zuanе de Todiso: у његовом винограду у Стоњу требало би да се fare una glesia de sancto Zuano Baptiste; L. Beritić, *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku II*, 79: Илија пок. Теодора Растића опоручује 1283. године да се у року од четири године мора посветити црква Св. Илије на брежуљку; J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astareje*, Dubrovnik 1970, 13: Степо де Силвестро је саградио у Душцу цркву Св. Стјепана.

чиване су и поклањане иконе са њиховим ликом,²⁹ даване су ми-се за душе легатора, њихових предака и наследника,³⁰ а правље-ни су и обеди с вином, рибом, месом за свештенике, фратре, мо-нахе, сиромашне,³¹ који су представљали категорију богоугод-них људи.

Свим тим светковинама у Дубровнику основни тон је дава-ла католичка црква, која је једино призната у Дубровач-кој Републици.³² Поддржавајући веровање у страшни суд, чисти-лиште, којих се човек могао избавити само побожним животом и милосрдним делима, упућивала је вернике на пут друкчији од традицијског обичајног живота.

Насупрот таквом дубровачком прослављању „празника све-тих“, „нови становници“ су, по свему судећи, утражњавали њи-ма својствена светковања на начине који су се разликовали од дубровачког. Саставни делови тих друкчијих прослава „празни-ка светих“, који су добијени анализом релевантне одредбе, фор-мално су одговарали компонентама светачких дана који су про-слављани у Дубровнику: дан-свеца који се штудје, званице, гозба. Али, суштински су они представљали појаву из обредне праксе друге врсте. То је био изразито приватан култ са званицама и с ритуалном гозбом са које су биле искључене жене, као тра-диционално непожељне особе у одржавању култа. Све те мани-фестације биле су усредсређене око „свеца“ кога је пједина ку-ћа, односно њен домаћин, штовала и славила.

Да ли је тај „празник свеца“ прослављан као имендан или као заветни дан или као наслеђен светац заштитник породице, то питање остаје без тачног одговора. У сваком случају, може се претпоставити да тај празник крајем XV века на дубровачком копненом подручју није био светковина читаве породице, јер се у противном не би у кући оног „који штудје речени празник“ оку-пљали чланови његове породице. Из тога следи да је сваки од-растао члан породице могао имати свог свеца. Уколико је била реч о празнику породице, онда је штовање свеца са гозбом било култним прописима дозвољено само најстаријем члану поро-дице, и то према начелима примогенитуре.

²⁹ Test. Blagog djela, 3, fol. 270, 1348, тестамент Јелена fiola qd. Pangra- ti de Goleba et uxor de Andree de Galo: оставља цркви Св. Андреје једну икону која ће имати in meço sancta Maria et atorno la storia de sancta Elena.

³⁰ Упор. напомену 26—29.

³¹ T. Smičiklas, Codex diplomaticus VI (1906), бр. 386, 18. I 1284, тес-тамент Димитрија Менчетића: завештава новац да би се на празник св. Димитрија приредио ручак у Катедрали, купило вино, риба и месо за си-ромашне у самостану на Локрумџу, вино и риба за фратре у Малој браћи и код Доминиканаца, дала риба монасима већег броја самостана и црквава у Дубровнику, као и да се расподели месо сиромашнима у граду и на градском подручју.

³² Историја народа Југославије I, 585, 586.

Сви набројани елементи „празника светих“, односно „свеца“, па и сам назив,³³ подударају се са главним компонентама светковине која је доцније, у XVIII веку, названа „слава“, „крсна слава“.³⁴ Судећи по формулацији у одредби да на гозбу могу да иду „само особе породично повезане с оним који штује речени празник“, највероватније је реч о индивидуалној светковини домаћина куће.

У студији о слави М. Филиповић је примерима указао на то да је у средњем веку „индивидуална слава била и полазна тачка и основа за родовску славу“,³⁵ „јер су и све наследне родовске славе стварно постале од изабраних индивидуалних слава (па и данас тако постају), а суштински нема разлике између индивидуалне, родовске, сеоске или црквене славе“.³⁶

Прихватајући ову значајну тврдњу за боље разумевање закономерности у развоју институције славе, додајемо да је свака од тих побројаних светковина, које су представљале једну од фаза у процесу коначног обликовања славе, могла постојати и опстојати у једном времену и у једној средини као једина форма слављења, а могла се прослављати упоредо и с другим формама прослављања. То би значило да се истовремено могао штовати светац као индивидуални, лични празник, или као породични, или као родовски и као црквени, сеоски празник. Шта ће се и како прослављати, зависило је од низа околности у одређеној средини, од порекла становништва, владајућих традиција у релевантном друштву, од степена развоја појма села (територија на којој живи једна породица, проширена породица, више не-сродничких породица) итд. В. Скарић је изнео низ примера са подручја задарско-книнског протопресвитерата о прелазу индивидуалног односно породичног празника у црквену славу. Испитујући порекло досељеног становништва у XV веку, закључио је да су тамошње цркве управо биле посвећене оним свецима које су досељене породице штовале у свом завичају као своје крсно име.³⁷

Све наведене чињенице упућивале би на мисао да су „празници светих“ на копненом дубровачком подручју ван градских

³³ У јужним деловима Југославије крсна слава се зове „светац“ или „свети“. — Р. Грујић, *Црквени елементи крсне славе*, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, Скопље 1930, 38; М. Филиповић, *Студије о слави, служби или крсном имену*, Зборник Матице српске за друштвене науке 38, Нови Сад 1964, 59. Власи у североисточној Србији називају други дан славе, када се даје ручак, „празник“. — С. Зечевић, „Празник“ (слава) у североисточној Србији, Гласник Етнографског музеја 31—32, Београд 1969, 396.

³⁴ Р. Грујић, *нав. дело*, 38, 56.

³⁵ М. Филиповић, *нав. дело*, 64.

³⁶ Исто, 55.

³⁷ В. Скарић, *Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни*, Гласник Земалског музеја XXX, Сарајево 1918, 235.

зидина били на самом крају XV века у ствари једна од форми средњовековне славе. Другим речима, они су представљали једну етапу, временски фиксирану, у развоју ове институције на подручју где званично она није постојала. Те празнике су могли донети „нови становници“, а могли су бити и затечени на територијама које су припојене Дубровачкој Републици у XIV и XV веку.

На претпоставку да је „празник свеца“ умет и да није био типично дубровачки, указивале би две врсте података. У најстаријим дубровачким хроникама, Анонимној и Николе Рањине, помињу се под 744, односно 743. годином породична слављења свеца, али у контексту досељавања из Босне: досељеници су живели на начин Босанаца, као сељаци, веселећи се, пијући и једећи. Свака породица је штовала свог свеца, неко св. Срђа, неко св. Бена и Бенобија, неко св. Николу, неко св. Ђорђа, неко овог, неко оног свеца.³⁸ С друге стране, до данас су се на копненом дубровачком подручју задржали индивидуални „празници светих“, највише у Конавлима,³⁹ а у редуцираној, закржљалој форми у селима Стонског Приморја уз саму херцеговачку границу.⁴⁰ Међутим, о томе нема трага у некадашњој Астареји, која је првобитно била дубровачко подручје.

Ако се прихвати претпоставка да је „празник свеца“ био слава, онда би одредба из 1498. године, која регулише начине прослављања овог празника, била друга одредба такве врсте по временском следу. Она би долазила после одлуке о празновању „памети светом“ која се налази у једном пенитенцијалном зборнику одређеном за духовнике, којим су се служиле Жичка архиепископија и Пећка патријаршија у XIII и XIV веку.⁴¹ Та правила нису превод са грчког и нису се налазила ни у руској ни у грчкој цркви, она су била прописана само за аутономну српску цркву.⁴²

Између тих правила, за које Р. Грујић наводи да су први историјски помен славе,⁴³ и одредбе дубровачке владе из 1498. године постоје извесне сличности али и разлике, као и између времена када су доношена и средина на које су се односила. „Памет светом“ се одржавао у цркви уз одређене жртве, а пред

³⁸ *Annales Ragusini anonimi item Nicolai de Ragnina, Zagrabiae, 1883, 8, 180.*

³⁹ В. Скарпић, *Постанак крсног имена*, Гласник Земаљског музеја ХХХИИ, Сарајево 1920, 253; Ј. Вукмановић, *Конавли, антропогеографска и етнологишка испитивања*, Београд 1980, 184—190.

⁴⁰ У селима Имотица, Штедрица и Тополо, та светковина се назива „феста“ или „завјетни дан“. Тог дана породице које славе не раде, иду у цркву и плаћају свештенику да одржи мису. Гости се не позивају у кућу, а дозвољено је било и склапање бракова између чланова породица са истом славом. — Моја испитивања у тим селима обављена 1974. године.

⁴¹ Р. Грујић, *нав. дело*, 36.

⁴² М. Филиповић, *нав. дело*, 59.

⁴³ Р. Грујић, *нав. дело*, 36.

црквом је приређивана гозба с приношењем жртава, пировањем, уз учешће свештених лица. На основу релевантне „заповеди светога оца нашега Ивана Златоустогa от закона црквеним“, та светковина с паганском гозбом је упућена у кућу сваког појединца који је давао помен светцу. Гозба је християнизирана наређењем да се месо заклане животиње мора прво опрати од крви, затим испећи и изнети на трпезу, коју ће благословити свештеник. Сем тога, ове јело се није износило пред госте, већ је већи део требало поделити сиротињи.⁴⁴

Према томе, сличности у светковању „памети светом“ и „празника светцу“ огледале би се у: а) имену светковине; б) штовању свеца; в) гозби; г) званицама на гозби. Разлике настају у оквирума обредно-религијских функција: а) у карактеру гозбе; б) месту одржавања гозбе; в) важној улози свештених лица у гозби. Заједничко, опет, за ове одредбе јесте то што свака за себе означава завршетак једне фазе у прослављању штованог свеца и модификацију у нове вредности. Уредбом о „памети светом“ ова је светковина задобила особеност изразито домаћег, приватног празника, на путу ка претварању у „празник светцу“. Одредбом о „празнику светцу“ ова је светковина стицала изразит уско породични карактер, на путу ка постепеном одумирању.

Интервенција дубровачке владе у прослављање „празника свеца“ имала је јасан, практичан циљ: спречити прекомерно трошење приликом светковања, која нису више „одисала поганством“, јер би у противном влада прогласила другу врсту казне за прекршиоце, као што је учинила при покушају християнизација свадбеног ритуала 1235. године.⁴⁵ Тај циљ је био оправдан у оквиру низа мера које је дубровачка влада предузимала ради очувања економске равнотеже на релацијама: поданици-држава/држава — спољни свет, а у контексту схватања владе да се у Републици „практикују многа застрањивања која нису била уобичајена у време наших старих“.⁴⁶ Расипнички менталитет „нових становника“, поготово када су биле у питању домаће светковине (свадба, погреб), био је у супротности с општом оријентацијом владе ка штедњи у свим подручјима живота, а нарочито онда када су разна давања оптерећивала и државу и народ. Такав менталитет је био у супротности и са устаљеним вредностима католичке цркве, која је трошење допуштала само за дела која су израз побожности.

Најбезболнији захват у постојећу обредну праксу могао се учинити у том политички несигурном времену — када су Осман-

⁴⁴ Исто, 36, 37.

⁴⁵ V. Bogišić, C. Jireček, *нав. дело*, LXIV—LXVI.

⁴⁶ Cons. Rog. 27, fol. 136: „... se soleno uxar in la Citta nostra molte exorbitantie, la qual noi se usavano al tempo de li nostri antixi...“

лије биле на дубровачким прањацима — ограничавањем броја званица само на најближе сроднике. При томе се водило рачуна о томе да у обзир дођу сви они рођаци који су представљали потенцијалне и законите наследнике имовине слављеника и његове жене. Поштујући искључење жена из култа, било је дозвољено да „празницима светих“ присуствују само најближи мушки потомаци и сродници по мушкој линији, који нису морали бити везани заједничким живљењем: слављеникова браћа и синови, као и синови његових синова. Како су у дубровачком наследном праву жене имале удела три деоби имовине, то су жене слављеника, њихове кћерке, унукe и сестре заменили браћа и синови браће жене слављеника, мужеви сестара и кћерки брачног пара и синови кћерки, како су то чинили и у јавно-приватним пословима.

Овим ограничавањем броја присутних на гозби, чији се прекршај кажњавао релативно малом сумом од 5 перпера — за прекршиоце одлуке о присутнима при жаловању за умрлим казна је износила 25 перпера⁴⁷ — влада је, у ствари, на индиректан начин онемогућавала сакупљање већег броја људи на једном затвореном месту, што је могло бити штетно за мир у држави и стабилност власти.

Тако се само једном одлуком могао постићи вишеструки циљ: посредно уплитање у обредну праксу и, у следу тога, њено преиначавање, спречавање расипништва и предупређивање стварања група евентуално непријатељски расположених према владајућем систему.

Може се претпоставити да је ова одредба о „празницима светих“ испунила своју практичну намену: ограничавање броја званица и смањење издатака, јер се није понављала у наредном, XVI столењу. Међутим, то би истовремено могло значити да се дубровачка влада није желела директно да меша у обредну праксу својих поданика, који су јој у сваком погледу били потребни. Најбољи доказ за то је чињеница што се „слава“ очувала у Коњавлима, „житници“ Републике. Интервенишући само тамо где је могла и смела, она је препустила одржавање светковине де њих традицијском систему вредности, али их је *de facto* каналисала у правцу који је одговарао интересима и потребама државе и католичке цркве.

Захваљујући тим намерама, остао је сачуван овај врло значајан податак, који представља важну карикатуру у покушајима да се реконструише историјски развој институције славе. „Празник свеца“ била је светковина пука настањеног ван градског подручја, народна светковина која, иако слична слављењу „свеца“ у Дубровнику, као, уосталом, и на обе обале Јадрана, садржи особености и карактеристична је управо за наше области.

⁴⁷ Cons. Maius 16, fol. 104'.

Dragoslav ANTONJEVIC
 Institute for Balkan Studies
 Belgrade

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE FOLKLORE RITUAL SUBSTRATUM IN THE BALKANS

Substratum is a problem that in recent folkloristic and ethnographic literature has been ever more frequently discussed. Attempts are being made to find out points of departure and to establish the continuity of various folkloristic and ethnographic phenomena, to acquire information about the past events which are connected with the present, and to underline the decisive role they play in the contemporary trends. In making inevitable references to the past we have often found out that we cannot be restricted by the »from — to« limits, because some folkloristic phenomena are rooted into the past much more remote than it can appear at first glance.

The Balkan Peninsula, with Yugoslavia as its central country, at the very frontier of what is called East and West, has been exposed to rich influences and it abounds in a wealth of interactions that existed between the most diverse cultures and civilizations in the past. In this respect the recent folklore material occupies a special and important place in the mosaïque of prehistoric, classical, Byzantine and Slav layers, on the one hand, and Central-European, on the other.

If we begin with prehistory on the face of archeological evidence, two basic elements in the Balkan folklore ritual come to the fore:

the Mediterranean, as older and sedentary, encompassing in its culture the whole of the Mediterranean and the Near East. The Mediterranean world bears witness to a strong communal spirit that existed in the spiritual culture, and it is a common knowledge that already in the third millenium B. C. it reached its height, embodied in the works of art, unsurpassed until today.

The Indo-European, the second and the younger component, stems from the newcomers and it has brought different cultural im-

pulses and outlooks on the world. Despite the lesser or greater divergences, and as an outcome of this duality, the Balkans have become a harmonious cultural centre, and with the emergence of organized societies it has been incorporated into every pore of the material and social fabric.

The cults of Magna Mater, Cybela, Isis as well as of Iranian Mithra and others have been brought to the Balkans from the Mediterranean cultural milieu, introducing the traditions of mysteries and orgiastic rites in their wake. Their main characteristics are the magic of fertility along with the awakening of the nature and the prompting of vital forces in men and in other living creatures. Remnants of those cults can be detected in ritual processions held at Christmas time, New Year's Eve, Epiphany (*Dodekameron*), and during the carnival, then in cattlebreeders' ritual *Premlaz*, in the celebration of St. John's Day (*Ivandan*), in rituals performed by *rusalije*, (water nymphs) and *Nestenaride*, as well as in similar rituals observed by almost all peoples in the Balkans. Blood sacrifice (bull, lamb, etc.) as well as various forms of fortune-telling by examining the entrails or shoulder blade of the sacrificed animal belong to the same cultural group. Telling the fortune by examining the shoulder blade is associated with Mithra's mysteries, while prophesying by examining the liver of the sheep (*brav*) was a Babylonian skill which spread all over the Mediterranean and was especially popular with the Etruscans.

A whole spectrum of beliefs and symbols associated with the Moon and its phases, in which the cosmogony of the myth about death and rebirth is reflected, can be traced back to the ancient Mediterranean cultures.

There is sufficient evidence even from later periods through which it is possible to establish, in varying degrees, the influence that the East has exercised over the Balkans. This is particularly true of the times of Alexander the Great when this influence was intensified. It is the time when the East was hellenised and the West was orientalised. The intermingling of oriental magics, superstition, mysticism, demonology, astrology and eschatology notions with Greek philosophy has resulted in a powerful syncretism.

By way of illustration we shall mention Dionysus' cult, which is confirmed in numerous epigraphic monuments. With its fraternities, which were made up of *mistas*, it spread all over the Balkans. As a god of fertility in men, cattle and in all the nature, Dionysus had all the attributes and instruments which were used in fertility rites. The remnants of this cult are particularly evident in mask dances performed by many Balkan peoples.

Mythological creatures of demoniac character play an important part in popular belief. Prominent among them are female beings such as *vile* (fairies), *samovile*, *samodive*, *nerheids* (sea-nymphs), *moiras*, *dzunas*, etc. In many respects these beings correspond to ancient Greco-Thracian nymphs. According to the latest linguistic and histo-

rical research carried by Dragojlović the South-Slav *samovile* are an inheritance of Thracian mythical origin. Their name has been derived from the Thracian goddess Jambadula. The author is of the opinion that the Roman language substratum in the Balkans has played a prominent part in the adaptation of this name. M. Eliade, in his discussion of Rumanian *dzunas* (fairies), has come to the conclusion that they bear traces of the Italic goddess Diana, who was protectress of women.

The contemporary Greek *lamias*, and Macedonian, Bulgarian and Kosovo *lamnjas* have their counterpart in the myths of *lamia Empusama*. The Greek *stuha* is another kind of demon which, to some extent, corresponds to the South-Slav *stuhač*. Likewise, *drakos*, who according to Greek tradition possesses superhuman powers, is identical with the Serbian *zmaj* (dragon) and the Bulgarian *zmej*.

Several details characteristic of popular belief with regard to death show in the Balkans a striking similarity with the classical cultural inheritance. Southern Slavs as well as Greeks believed that holes in the earth, pits and caves were the entrance to the underworld, which was reached by a waterway. At the entrance stood Charon as a relentless demon of death, to whom the dead must pay the fare across the water. For this reason money is placed on the lips or in the hand of the deceased. Christianity has transferred Charon's characteristics onto Archangel Michael, who delivers men of their souls by his sword.

Only very rarely can we follow the continuity of a cult through centuries as we can do in the case of *panspermis*. As an obligatory requisite at funerals and memorial feasts *panspermia* was known already in the classical times, and under this common term it was used both by Greeks and Southern Slavs in the description of church rituals in the Middle Ages.

The Slav newcomers into the eastern parts of the Balkans have been strongly influenced by Byzantine cultural elements. By way of illustration I shall mention only the Brumalias (*Vrumaliije*), the Byzantine fold festivities, which took place every winter solstice in the form of lascivious dances with grotesque animal masks and pantomime accompanied by prurient texts, and which were attacked and criticised by Church synods and prohibited by strict canons. In an earlier paper we have pointed out the striking identity that existed between the Byzantine scenario for the Brumalias and modern masked processions in the eastern parts of the Balkans, in an attempt to underline the elements of the Hellenistic and Dionysian religions and cults inherent in them. However, the masked processions in the western parts of the Balkans have been under the influence of the Roman Saturnalias, as has been proved by Gavazzi and Bonifacis-Rozin. The hypothesis that these parts of the Balkans have been influenced by the Roman and Romanic cultural inheritance is corroborated by some other customs as well.

The customs associated with certain annual calendar holidays, in spite of the Christian conceptions that the Church has superimposed upon them, have still preserved the ancient layers whose roots can be found in prehistory, classical times and Byzantium. Let us mention but a few details: Christian holidays that are observed between Christmas and Epiphany reveal distinct pagan features. The Christmas roast pig as a ritual sacrifice, possessing demoniac strength and magic powers, is nothing but an offering made in honour of Chronos and Demetra at winter solstice when people used to kill a pig to offer it to these deities. As for the holidays observed in spring, St. George's Day, a central holiday of all cattle-breeders, is celebrated by almost all Balkan peoples. Many magic acts performed on this day in order to ensure fertility, happiness and good health of people and their cattle show almost identical characteristics with those found in the religion of classical Greece and of Byzantium. Ritual swinging which was customary during the spring festivities was formerly part of Dionysius' festivals. The girls from Athens used to swing in order to honour the memory of Icarus's daughter Erigona.

In conclusion we wanted to point briefly at some substrata and to touch upon cultural layers and influences, mixed in the folklore of Balkan peoples, the origin of which lies in the distant past. It is only a bare sketch made for a future comparative and analytical study, which will include the corresponding genesis as well.

BIBLIOGRAPHY

- Књига о Балкану I (1936), II (1937), Београд.
- М. Будимир, *Са балканских источника*, Београд 1969.
- М. Gavazzi, *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb 1978.
- М. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London 1979.
- Д. Срејовић — А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979.
- Д. Гарашанин, *Религија и култ неолитског човека на централном Балкану*, Неолит централног Балкана, Београд 1968.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.
- Д. Драгојловић, *Трачко културно и култно наслеђе код балканских Словена*, Годишњак Центра за балканолошка истраживања IX, Сарајево 1972.
- Д. Антонијевић, *Заједничко у народној религији Грка и јужних Словена*, *Balkanica VIII*, Београд 1977.
- Д. Антонијевић, *Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа*, *Balkanica X*, Београд 1979.

Constantinos VAVOUSKOS

Université de Thessaloniki
Thessaloniki

LA COUTUME COMME REGLE DE DROIT EN GRECE

1. Après la formation de l'État Hellénique, le gouvernement de l'époque, dans son souci de doter le pays d'une législation, promulgua entre autres le Décret Royal du 23 Février — 7 Mars 1835. Ce Décret ordonna la rédaction d'un Code Civil. En attendant pour que l'ordre législatif soit assuré, le même Décret Royal a ordonné à titre provisoire, c.à d. jusqu' à la rédaction de ce Code Civil, l'introduction en Grèce des lois civiles des empereurs byzantins contenues dans l'Hexabible d'Harmonopule et des coutumes qu'un usage d'une longue durée a consacrées. A cette époque la Grèce était un Royaume et puisque le roi Othon, prince de Bavière, était mineur, on a nommé une Régence composée de trois personnes parmi lesquelles figurait le juriste Georg-Ludwig von Maurer. Ce dernier fut l'inspirateur de l'effort législatif de l'époque et c'est lui qui a donné le ton personnel à l'oeuvre législative accomplie.

2. Le Décret Royal en introduisant en Grèce les lois civiles des empereurs byzantins et les coutumes qui se sont formées au passé dans le sein de la nation hellénique, n'a fait que consacrer le droit appliqué par les autorités helléniques qui n'étaient que les autorités ecclésiastiques de l'Eglise Orthodoxe pendant la période de l'occupation turque. C'est ainsi que les sources du droit qui entre de nouveau en vigueur en Grèce restent forcément les sources du droit romain et byzantin qui depuis Justinien et surtout depuis Léon le Sage a été consacré comme droit de la nation Hellénique. Le ministre de la justice à l'époque de la promulgation du Code Civil Aghis Tambacopoulos dans son rapport d'introduction du Code Civil daté du 23 Février 1940 et adressé au roi, qui contient l'exposé des motifs concernant le Code Civil et qui a été publié au Journal Officiel du 15 Mars 1940 (partie A No 91) écrit entre autres que »dès les premières années

de l'indépendance nationale le pays a réclamé l'élaboration d'un Code Civil régissant les rapports entre particuliers. Cependant, tout en manifestant ce besoin, il ne perdait pas de vue qu'il devrait y être satisfait sur la base des principes de droit formés et fixés par des siècles de vie nationale, sociale et intellectuelle et par la vigueur philosophique de la pensée hellénique. C'est en raison de ce sentiment national qu'on a évité d'élaborer à la hâte un Code Civil ou d'adopter un Code étranger et c'est pour le même motif que la première Assemblée Nationale Constituante d'Epidaure en 1822 décréta que, dans la Grèce ressuscitée, les instances civiles «ont pour base les lois de nos empereurs chrétiens». Il en est de même de la disposition contenue dans le XIXe Décret du Gouverneur de la Grèce Capodistria, relatif à l'organisation des tribunaux (1828) aux termes de laquelle les lois applicables seront les lois des empereurs contenues dans l'Hexabible d'Armenopule. Cette dernière disposition a été reprise dans le Décret Royal du 23 février — 7 mars 1835, visant au maintien en vigueur des lois civiles des empereurs byzantins contenues dans l'Hexabible d'Armenopule, jusqu'à la promulgation du Code Civil.

La coutume était depuis toujours reconnue comme source de droit en droit romain. En effet le jurisconsulte romain Ulpien (Bas. 2. I. 6.), en se référant aux sources du droit, écrit que le droit civil est écrit et non écrit.

3. La confirmation de ce droit romain et byzantin qui était appliqué par les autorités helléniques pendant la période de l'occupation turque ainsi que, plus spécialement, la confirmation du droit coutumier qui était formé pendant cette période est due à des raisons historiques suivantes.

Après la chute de Constantinople le Sultan Mahomet II octroya au patriarche Oecuménique Ghenadios Scholarios, qui avait été élu sur son ordre le 6 janvier 1454 par un Concile d'évêques, convoqués de l'Europe et de l'Asie, une série des prérogatives, lui permettant de devenir «miletbashi» (ethnarque-chef de la Nation) et d'être investi aussi d'un pouvoir judiciaire. Le patriarche lui-même et à son nom les métropolitains et les évêques en général, faisant usage de ces prérogatives appliquèrent chacun à son cercle de compétence le droit byzantin, le seul d'ailleurs qu'ils connaissaient du fait qu'il était en vigueur auparavant. Ce droit était déjà vieux et, de ce fait, ne pouvait pas couvrir les cas de la vie quotidienne que les nécessités modernes mettaient en évidence. Donc, faute d'un organe législatif, le terrain juridique resta libre pour le développement des coutumes, qui étaient le seul moyen pour parer aux nécessités de la réglementation des relations entre les individus. C'est ainsi qu'un droit coutumier riche a vu le jour dans le terrain juridique de la nation hellénique. Il est vrai que sur l'adoption du contenu de certaines coutumes, qui ont été dans leur ensemble introduites en Grèce par le Décret Royal mentionné, il y a eu plus tard (comme on le verra) une

divergence d'opinion dans les milieux juridiques, mais cela ne prive pas le droit coutumier, en général comme tel, de sa valeur intrinsèque. En effet, à travers ses règles, on peut voir l'esprit, la pensée, les mœurs et la forme de l'activité pratique de la nation hellénique pendant une période longue et sombre de son histoire.

Comme il a été dit, le droit (écrit et coutumier) ainsi introduit en Grèce, était déjà vieux et beaucoup de ses dispositions ne pouvaient pas régler les relations juridiques modernes des individus. C'est pourquoi ce droit n'a pas pu être à l'abri des critiques. En effet l'opinion publiques se divisa à l'époque en ceux qui étaient les partisans de l'introduction de ce droit et ceux qui étaient les partisans de l'idée qu'un autre droit plus moderne, aligné aux droits contemporains de l'Europe, et plus spécialement au droit français, devait être introduit. Le problème se posa pratiquement d'abord en 1821 à l'Assemblée locale d'Amfissa (alors Salona) et ensuite en 1822 à l'Assemblée Nationale d'Epidaure. Cette dernière a désigné une commission pour la rédaction d'un Code Civil. Le clergé qui, grâce aux prérogatives octroyées par Mahomet II, dont il a été fait mention, avait acquis une forte influence sur les affaires de la nation et comptait beaucoup sur les services rendus à celle-ci pendant la période de l'occupation turque, car il était le refuge de tous, désirait que les lois des empereurs byzantins soient introduites et ce désir correspondait aux vocations du peuple qui, pour la plupart, ne connaissait pas ce droit, mais qui à l'époque était imprégné de l'idée, connue comme «grande idée», de la restauration de l'empire byzantin.

Par contre une partie des intellectuels et surtout les jeunes juristes, qui, pour la plupart, avaient fait leurs études de droit en France, étaient de l'avis que c'est le Code Civil Napoléon qui devait être introduit en Grèce, étant donné qu'il était le plus neuf, le plus complet et le plus moderne de l'époque, ayant déjà acquis un rayonnement internationale. En définitive la partie traditionaliste l'emporta. En effet le premier gouverneur de la Grèce Jean Capodistrias décida en 1830 la rédaction d'un Code Civil qui serait basé sur le droit byzantin, et ensuite après sa mort la régence bavaroise, comme il a été dit, promulga le Decret Royal susmentionné du 23 Février — 7 Mars 1835, qui introduit les lois civiles des empereurs byzantins et les coutumes déjà formées.

4. Georg Ludwig von Maurer, membre de la Régence bavaroise et compétent en matière des affaires juridiques de la Grèce, de l'époque a publié le 1er juin 1835 à Munich un livre intitulé «Le peuple grec dans ses relations du droit publique, ecclésiastique et privé avant la lutte libératrice et après jusqu'au 31 juillet 1834». Dans ce livre, publié en traduction grec par le prof. Christos Pratsicas et le Conseiller à la Cour Eustache Carastathis en 1943 à Athènes, Maurer se référant au droit coutumier écrit (§ 35, pp. 93—94) que les Hellènes avaient (pendant la période turque) vraiment leurs propres tribunaux com-

posés par les notables, les chefs des communes et les évêques. Les évêques appliquaient au lieu du droit coutumier le droit contenu dans l'Hexabible d'Harmonopule, c'est à dire le droit byzantin. Ces personnes étaient des arbitres. Par conséquent elles n'avaient pas le droit de contraindre, ce qui permettait de s'adresser aux juges turcs qui jugeaient en dernier ressort. Ainsi le développement d'un droit coutumier grec trouvait des obstacles devant les tribunaux turcs, tandis que dans certains cas, le développement de ce droit était complètement empêché. Le même auteur écrit ensuite que des droits coutumiers ont été formés dans diverses provinces, régions et îles et même dans des villes et villages isolés. Ce droit coutumier grec, toujours d'après Maurer, était appliqué par les tribunaux helléniques et, théoriquement parlant, même par les tribunaux turcs.

5. En ce qui concerne les sources du droit en général, le même Maurer nous dit plus loin (op. c. § 367) qu'à l'arrivée du roi Othon et de la Régence bavaroise en Grèce la situation juridique était ainsi décrite: L'Hexabible d'Harmonopule était en vigueur comme auparavant. Il s'agissait du droit écrit. L'Hexabible d'Harmonopule contenait, comme il a été dit, sommairement exposés les droits Romain et Byzantin (jus grecoromanum) surtout d'après la codification entreprise par l'empereur Léon VI le Sage (reprise en réalité de la codification de l'empereur Justinien laquelle était abolie par la dynastie des Isauriens). Le droit coutumier continuait à être en vigueur comme auparavant, mais «l'opinion dominante» n'était pas favorablement disposée envers lui. Maurer, qui nous affirme (op. cit. § 367, p. 288) tout cela soutient que lui-même a pris ce droit coutumier sous sa protection et qu'au moyen des directives qu'il adressa aux tribunaux, ainsi qu'au moyen de son comportement personnel, lui a donné une place d'honneur dans le cadre du régime juridique de Grèce. En effet, comme il nous dit ensuite, il ordonna la rédaction d'un inventaire de ce droit d'une part pour révéler son existence dans la mesure du possible et procéder à son amélioration d'une manière sûre dans l'avenir et d'autre part pour pouvoir préparer la législation civile future et la baser sur ce droit dans le cas où ce droit se serait avéré réaliste et équitable. Plus spécialement pour mettre en évidence ses intentions, Maurer, comme il nous affirme plus loin (op. cit. § 367), adressa une directive aux notables et aux juges de paix pour collectionner et lui envoyer des rapports sur les coutumes locales, mais comme lui-même nous affirme ensuite, cette tentative n'a pas eu beaucoup de succès car il s'avéra que la révélation du droit coutumier existant était impossible à cause des difficultés inhérentes. En effet, certaines provinces et certaines villes n'ont pas envoyé les rapports demandés et d'autres n'ont envoyé que des rapports contradictoires. Cela n'empêcha pas Maurer (op. cit. §443) de conclure qu'en ce qui concerne le droit civil de l'époque en Grèce, comme celui-ci avait été formé dans la pratique, la source principale était le droit coutumier général et seulement dans le cas où celui-ci ne s'avé-

rait pas suffisant on recourait à l'autre source, c.à d. au droit romain (et byzantin) contenu dans l'Hexabible d'Harmonopule.¹

6. En ce qui concerne la science juridique il faut noter que des civilistes, comme le professeur, à peu près de l'époque, Pavlos Calligas (surtout dans son oeuvre »Système du Droit Romain etc.« v.I 1848 p.119, en grec) et des historiens du droit comme le professeur contemporain Nicolaos Pantasopoulos (voir brièvement ses thèses dans sa communication faite au Symposium International de Belgrade, 1—2 Novembre 1971 et publiée dans le Recueil de ses travaux à Beograd 1974, pp. 23 s., sous le titre »Das Gewohnheitsrecht als Gestaltungsquelle der Neugriechischen Rechtsordnung«), ont soutenu l'un indirectement, d'après les données de l'école historique du droit, l'autre directement, qu'on devait se baser sur le droit coutumier existant pour former le droit civil contemporain, au lieu de s'aligner sur les droits codifiées des pays occidentaux. D'après cette dernière opinion, le droit coutumier était le droit national, proprement dit, car il exprimait l'âme et la pensée même de la Grèce qui avait payé si chèrement sa liberté et son indépendance, en se basant sur ses propres forces. Cette opinion, dont la valeur ne peut pas être sousestimée, n'a pas prévalu et en définitive on s'orienta vers la conception d'avoir recours au Codes Civils occidentaux. En effet, tout d'abord on se tourna vers le Code Civil français, après vers le Code Civil allemand et, un peu plus tard, vers le Code Civil Suisse. Le professeur Balis qui a été chargé de la révision du projet du Code Civil, qui est aujourd'hui en vigueur, se réfère à cette politique législative avec ces mots (dans son Mémoire, du 17 Décembre 1939 adressé au Président du Conseil et au Ministre de la justice, chap. VI): »Heureuses les nations où le Code Civil n'éprouve pas le besoin d'introduire un nouveau droit et ne fait qu'apporter la consécration du droit issu de l'âme nationale et qui s'est formé dans la vie même de la nation, en s'imposant à la conscience commune. Mais pour les nations qui, en raison de leur jeune âge où des circonstances défavorables, n'ont pas eu le bonheur de se trouver dans cette agréable situation, il est nécessaire d'avoir recours aux législations des pays étrangers plus avancés, afin d'éclairer de ce flambeau leur route laborieuse vers un état social entièrement régi par le droit. Aucun blâme ne saurait donc être adressé au Code Hellénique s'il a dû comprendre aussi des dispositions empruntées à d'autres pays. Cela veut dire simplement que ces pays font retour au pays hellénique de ce qu'ils ont naguère emprunté, par l'intermédiaire du droit romain, à l'imprescriptible source de la philosophie grecque et de ses enseignements«.

¹ (Ceux qui désirent s'informer sur l'oeuvre de G. L. von Maurer et sur les intentions de celui-ci envers le peuple hellénique, peuvent lire le livre du professeur N. Pantazopoulos *Georg Ludwig von Maurer*, 1968. Pantazopoulos est d'avis que Maurer n'avait pas l'intention d'établir en Grèce le droit coutumier existant, mais le droit allemand, c'est pourquoi il critique sévèrement ses activités).

7. Le Code Civil dont la rédaction a été ordonnée par le Décret Royal du 23 Février 1835 mentionné, a été en fin promulgué après 105 ans par la loi No 2250/1940 qui a fixé comme date de sa mise en vigueur le 1er Juillet 1941. Pourtant le Décret-Loi du 13/15 Mai 1941 a donné un sursis à sa mise en vigueur à cause »des conditions extraordinaires qui existaient au pays« (il s'agissait de l'occupation de la Grèce par les troupes allemandes, italiennes et bulgares). Après la libération la loi No 445/1945 a nommé une commission chargée de donner au Code Civil en sursis sa forme définitive, après quoi on a promulgué le »Code Civil hellénique« par la loi 777/1945 qui l'a mis en vigueur le 23 Février 1946. Malgré cette nouvelle évolution le Décret-Loi du 7/10 Mai 1946 a rétabli tant le Code Civil promulgué par la loi No 2250 de 1940 que la loi de son introduction No 2783/1941, C'est justement ce Code Civil qui est aujourd'hui en vigueur.

8. Cette loi d'introduction (No 2783/1941) du Code Civil, se référant au passé dispose qu'à dater de la mise en vigueur du Code Civil sont abrogées toutes les dispositions des lois ou des coutumes générales ou locales qui contreviennent aux dispositions du Code Civil et de la loi de son introduction ou se réfèrent à des sujets qui sont réglés par elles. D'autre part l'art. I du Code Civil, se référant à l'avenir, dispose que les règles de droit sont comprises dans les lois et dans les coutumes. C'est ainsi que le Code Civil admet la coutume comme source du droit équivalente à la loi. En effet, d'après le Code Civil les sources du droit sont d'une part la loi et d'autre part la coutume. Le prof. Balis dans son mémoire déjà mentionné (chap. II) écrit ce qui suit: »j'ai estimé que la question de savoir si la coutume doit être admise dans le Code comme source de droit devait être résolue par l'affirmative, au moyen d'une disposition positive, insérée dans la Partie générale, qualifiant la coutume de règle de droit. Refuser à la coutume une telle valeur eût été ignorer non seulement les enseignements de la science, selon lesquels le droit est le fait d'une évolution historique, mais aussi la réalité sociale du droit. En effet, même dans les Codes étrangers qui ont ignoré la coutume comme source du droit, sa création et sa prédominance dans le règlement des rapports entre particuliers n'a pas manqué, et ne pouvait manquer de se réaliser. Il appartient à la doctrine de trouver chaque fois jusqu'à quel point cette prédominance doit rester libre«.

Cette disposition du Code Civil a subi une modification des son rétablissement. En effet le paragr. 2 de l'art. 2 du Décret-Loi du 7/10 Mai 1946 mentionné qui a rétabli le Code Civil de 1940 a disposé que la coutume n'abroge pas la loi. Après cette disposition la loi est admise par le législateur grec comme source de droit tant créatrice qu'abrogative, tandis que la coutume est admise comme source du droit créatrice, mais non abrogative. C'est à dire que la loi peut former une règle de droit comme elle peut aussi abroger une règle de droit formée par une loi et par une coutume antérieures,

tandis que la coutume qui peut aussi former une règle de droit ne peut pas abroger une règle de droit formée par une loi.

9. C'est ainsi que se pose de nouveau la question de la force juridique de la coutume. [En ce qui concerne les diverses opinions qui ont été exposées sur cette question voir surtout A. Ligeropoulos (en grec) Themis NB, 97, C. Tsatsos, Etudes de la philosophie du droit (en grec) 1960, p. 133 s]. Restons un peu sur cette question. Ceux qui ont commenté les règles du droit canonique sous l'empire de Byzance ont soutenu que la coutume ne pouvait pas abroger ces règles de droit canonique. Etant donné que les règles du droit canonique étaient déjà depuis Justinien reconnues comme ayant une force de loi, La Nouvelle № 131 de l'année 545 du Justinien dispose que „θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐλέκειν τοὺς ἀγίους κανόνας καὶ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φυλαττομεν“, cette opinion des canonologues ne signifie pas que la coutume ne peut pas abroger une loi. Plus anciennement, le jurisconsulte romain cité, Ulpien, avait soutenu que la souveraineté de la coutume n'a pas une force lui permettant de l'emporter sur la loi et c'est cette opinion qui, étant insérée comme disposition aux Basiliques, avait été citée par le premier gouverneur de la Grèce Jean Capodistrias, entre autres, dans sa directive du 15 Décembre 1830 pour éviter l'application de certaines coutumes qui imposaient la vendetta à certaines régions de la Grèce. A cette directive en fin référerait Maurer lui même dans son oeuvre mentionnée (op. cit. § 220) pour justifier l'introduction des règles du droit écrit, c.à d. du droit romain et byzantin et procéder à l'abrogation du droit coutumier.

10. Je crois que la disposition de l'art. 2 du Décret-Loi du 7/10 Mai 1946 qui, comme il a été dit, ne permet pas à la coutume d'abroger la loi, ne peut pas viser aux dispositions des lois dites »dispositives« car dans les cas de ces dispositions, les particuliers peuvent régler leurs affaires (privées), d'une manière différente de celle ordonnée par la loi. Etant donné que la coutume est l'oeuvre de la volonté des particuliers, il en résulte qu'on ne peut pas exclure la force abrogative de la coutume dans les cas des lois dispositives car elles aussi, par leur nature, permettent aux particuliers un comportement juridique différent de celui qu'elles dictent. D'ailleurs, même si l'on n'admettait pas cette force abrogative de la coutume, dans ces cas, le résultat serait le même car les particuliers ont, bon gré mal gré, le droit d'agir d'une manière différente de celle imposée par la loi, en se conformant à une règle coutumière ou en formant eux même une règle pareille. D'ailleurs, il ne faut pas oublier les lois romaines dites imparfaites (*leges imperfectae*), qui permettaient aux particuliers d'appliquer des coutumes contraires à leurs dispositions, sans sanctions législatives. Il ne faut pas aussi oublier que les règles équitables du »*jus gentium*« romain, en vigueur au relations commerciales et maritimes, sont formées par le droit coutumier. La ques-

tion se présente différemment dans le cas des dispositions des lois dites d'ordre public. Sous le régime du Code Civil il a été enseigné (Balis, *Principes généraux du droit civil*, Athènes 1961, 8e éd., §3) que la coutume ne peut pas abroger ces dispositions, car une règle de droit provenant de la volonté privée, comme c'est le cas de la coutume, ne peut pas l'emporter sur une règle de loi d'ordre public. Malgré les difficultés que cette thèse présente, je crois que même dans ce cas on peut soutenir que la règle d'une loi d'ordre public n'est pas à l'abri de la coutume. En soutenant cette thèse, je me base sur l'idée que la loi d'ordre public vise à la totalité des particuliers dans le sens de sa protection. Ceci étant donné je me demande pourquoi cette totalité ne pourrait pas, dans un certain cas, désirer la non-application d'une règle pareille, en se comportant d'une manière qui peut former une règle coutumière contraire. Comme j'ai déjà noté, la question présente des difficultés, car il y a des règles qui sont à l'abri de la coutume, comme p.ex. la règle qui impose l'acte notarié à la mutation des immeubles. De même on peut se demander jusqu'où peut aller la possibilité de former une coutume par ex. dans le cadre du droit constitutionnel. Les opinions se sont divisées, mais, sans être absolument convaincu, je crois que la coutume comme expression de la volonté du peuple peut former une règle de droit même dans le cadre de droit constitutionnel, si toutefois il y a lieu d'avoir les conditions requises pour sa formation. Sur ce point je peux évoquer le §3 de l'art. I de la Constitution en vigueur en Grèce (du 9 Juillet 1975), d'après laquelle «tous les pouvoirs jaillissent du peuple et ils existent en sa faveur et en faveur de la nation, et ils sont exercés comme la Constitution dispose». Étant donné que parmi les pouvoirs, dont la Constitution fait mention, se range aussi le pouvoir judiciaire, on peut tirer un argument sérieux en faveur de la thèse soutenue ici même avec quelques hésitations [v. G. Michaélides-Nouaros, *Droit vivant et droit naturel* (en grec 1982), p.I et note I. V. aussi le même, op. cit. p. 18, 19 en vue du droit constitutionnel et administratif, et N. Pantazopoulos, *Introduction à la science du droit* (en grec), A 1976, pp. 150 s.] qui soutient que le Décret-Loi du 7/10 Mai 1946 est inconstitutionnel — op. cit. p. 159. Je crois donc que la théorie de l'École historique du droit, selon laquelle la coutume est une source de droit comme la loi elle-même, car elle jaillit de la volonté du peuple et est indépendante de la volonté du législateur, est la plus commode [ainsi G. Michaélides-Nouaros, op. cit. p. 26. Voir aussi N. Pantazopoulos, *Introduction à la science de droit* (en grec) 1976, pp. 146 s.]. En ce qui concerne, plus spécialement, le droit ecclésiastique comme branche du droit public (dont en Grèce le contenu est plus large que le contenu du droit canonique, car il comprend aussi les règles posées par l'Etat en vue de régler les questions ecclésiastiques) il est certain que c'est inconcevable qu'une coutume puisse contrevenir aux dogmes de l'Eglise posés par les Conciles Oecuméniques. C'est cette idée sans doute qui a été prise en considération par les canonologues byzantins lors-

qu'ils écrivaient que la coutume ne peut pas abroger une règle du droit canonique, c.à d. une règle de loi. Mais à part ça, les mêmes canonologues ont admis que la coutume est une source de droit canonique sur le terrain des canons visant le fonctionnement et l'administration de l'Eglise, ainsi que ses relations avec les croyants, et sur ce point il faut noter que des canons même des Conciles Oecuméniques ont admis cette vérité (Canons IE' et IH' du A'Concil Oecuménique et Canon ΛΘ' du E' et ΣΤ' Concil Oecuménique).

11. La coutume comme telle, bien que théoriquement soit une source du droit, en réalité elle n'a pas toujours la possibilité d'influencer le régime juridique en Grèce surtout en ce qui concerne les questions fondamentales de la vie privée et publique. En effet le pouvoir législatif travaille continuellement, procède à la réglementation des ces questions et résout les problèmes qui se présentent et se posent dans la vie courante de façon qu'il ne reste pas grande place à la coutume comme force créatrice et abrogative du droit. Ceci est dû du fait que la coutume nécessite d'un temps long pour être formée, et ce temps ne peut pas lui être accordé sous les conditions actuelles de la vie humaine. Encore plus difficile est aujourd'hui la formation d'une coutume de portée générale, car une telle coutume présuppose un comportement général et uniforme qui ne peut pas s'accommoder avec l'organisation moderne de l'État. Malgré toutes ces objections je crois que la coutume doit avoir sa place dans la vie juridique dans toute son étendue, c.à d. avoir aussi une force abrogative même en ce qui concerne les lois, car le tout puissant législateur d'aujourd'hui ne peut pas réglementer tous les détails de la vie contractuelle et extracontractuelle des particuliers [v. P. Zepos, *Commentaire du Code Civil* (ΕρηΑΚ) vol. III, Introduction générale du droit des Obligations spéciales No 7 (en grec), qui affirme avec raison que l'énumération et la réglementation à l'avance de toute forme contractuelle possible se présente comme oeuvre impossible; G. Michaélides-Nouaros, op. cit. p. 16 etc.). En ce qui concerne les problèmes qui se sont posés à cause du progrès de la médecine v. P. Zepos et G. Michaélides-Nouaros, *Les incidences des progrès de la biologie et de la médecine modernes sur le droit civil*, Rev. Hellénique du Droit International, vol. 23 (1970) pp. 92—115 et EEN 41 (1974), p. 441 s. En ce qui concerne les problèmes de l'insémination technique à l'homme v. G. Michaélides-Nouaros, *La culture technique et le droit civil*, 1962, p. 21, note 28]. D'ailleurs le législateur lui-même reconnaît son impuissance dans cette matière et ordonne lui-même l'application des coutumes locales dans certains cas où son intervention s'avère impossible. Sur ce point le législateur grec pratique la »Gestattungstheorie« selon laquelle la coutume est valable dans la mesure où le législateur la permet. C'est ainsi que le Code Civil hellénique reconnaît implicitement des cas qui ne peuvent pas être réglés complètement par la loi, en laissant le terrain libre à la réglementation coutumière. Il n'y intervient pas

que s'il y a une absence de coutume locale. Ainsi l'art. 621 du Code Civil dispose qu'à moins qu'il n'en résulte autrement du contrat ou de l'usage local »le fermier supporte les frais des réparations nécessaires pour l'usage et la jouissance normaux, ainsi que les dépenses nécessaires à l'entretien des locaux d'habitation, magasins, routes, fossées clôtures. Il supporte également les frais d'exploitation régulière du fonds et notamment les frais de la culture«. De même l'art. 624 de Code Civil dispose »Le fermier peut céder à autrui l'usage du fonds affermé et notamment le sous-affermer sans l'assentiment du bailleur, s'il n'en résulte autrement du bail ou de l'usage local«. De même l'art. 625: »à défaut de convention ou d'usage local, le fermage est payable à la fin de l'année locative«. L'art. 639 du Code Civil dispose que »en matière de louage de bestiaux non compris dans le louage d'un fonds rural, s'il n'en résulte autrement de la convention ou de l'usage des lieux, la laine et le croît appartiennent aux deux parties par moitié, et les autres profits appartiennent au preneur. Les frais de nourriture sont à la charge du preneur«. L'art. 640: »En matière de louage de bestiaux, s'il n'en résulte autrement de la convention ou de l'usage des lieux, la perte totale par cas fortuit est à la charge du bailleur. La perte seulement partielle de bétail est remplacée par le croît des années suivantes. Pour le surplus, les dispositions générales relatives au louage des choses sont applicables aux baux à cheptel«. De même l'art. 641: »Dans le louage d'un fonds rural on peut convenir que le fermage consistera en une quote-part des fruits (métayage), telle qu'elle est fixée par l'usage local, sauf stipulation différente«. L'art 642 »Le bailleur a la direction générale de l'exploitation du fonds loué et la surveillance des travaux y afférents suivant les clauses du contrat ou l'usage local«. Art. 643: »Le partage des fruits entre le bailleur et le métayer s'effectue à parts égales à moins qu'il n'en résulte autrement du contrat ou l'usage local«. Art. 645: »Les charges et les impôts sur le fonds loué (il en est de même des réparations extraordinaires, ainsi que des frais de semence, d'engrais etc.) sont supportés par les deux parties en raison de leur participation aux fruits à moins qu'il n'est résulté autrement du contrat ou de l'usage local«. En ce qui concerne le louage de travail l'art. 653 du Code Civil dispose que »l'employeur est tenu de verser le salaire convenu ou casual«. L'art. 655: »A moins de convention ou de l'usage contrares, le salaire est versé après la prestation du travail«. Art. 659. »S'il est nécessaire de fournir un travail en plus de celui qu'a été convenu ou qui est d'usage, l'employer y est tenu...«

En traitant de la coutume il ne faut pas oublier que les anciens enseignaient qu'elle était très utile pour trouver les solutions qui devaient être données lors de l'application des lois. Déjà Aristote (*Politica* II, 1269a, 20—22 „ὁ γὰρ νόμος ἰσχύει οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ πείθεσθαι παρά τὸ ἔθος τοῦτο, δι' οὗ γίνεται εἰ μὴ διὰ χρόνου πλῆθος“) et le jurisconsulte romain Paulus (*Dig. I. 3.3*): »optima enim est legum interpres consuetudo« et Bas. (2. I. 46 „ἐν τῇ τῶν νόμων

ἐρμηνεία τῇ συνηθείᾳ δεῖ (προσέχειν τῆς πόλεως⁶⁴) avaient écrit que dans ce cas on devait faire attention à l'opinion qui avait été formée par l'usage, ce qui veut dire que les lois devaient être interprétées selon les solutions déjà établies dans la pratique, c.à d. selon les solutions coutumières. [v. en ce qui concerne les coutumes commerciales et leur valeur pour le droit de commerce C. Caravas, *Droit Commercial* (en grec) vol. A' (1974) § 44—51, pp. 94—105].

Une question assez sérieuse se pose encore. Est-ce que les règles de droit peuvent être abrogées par la désuétude (le non-usage)? Il y avait une expression que les anciens utilisaient: »Loi tombée en désuétude«. En effet la désuétude n'est qu'une coutume contraire (coutume négative formée non par l'usage, mais par le non-usage) qui consiste dans la non-application de la loi pendant une longue durée de façon qu'on puisse dire que cette loi est considérée comme abrogée. Déjà le juriconsulte romain Salvius Julianus (Dig. I. 3. 32 §1) avait écrit que »nam quid interest suffragio populus voluntatem suam declaret an rebus ipsis et factis?« (voir aussi Bas. 2. I. 41 note: „ποία γὰρ διαφορά, εἴτε ψήφοις οικείαις ὁ δῆμος τὴν ἑαυτοῦ γνώμην φανεροῖ, τοὺς ἐγγράφους νόμους τιθεῖς, εἴτε δι'ἑαυτῶν τῶν πραγμάτων—ce qui signifie que les lois peuvent être abrogées par la désuétude (desuetudo) qui est le résultat d'un consentement tacite de tous (voir en ce qui concerne le droit romain en corrélation avec son application en Grèce les oeuvres allemandes H. Dernburg, *Système du droit romain* I, Principes généraux, §32, II, 2, F. Regelsberger, *Principes généraux de Droit* I §23, 2 p. 134, traduites et adaptées au droit grec le premier par Diouvouniotis et le second par Maridakis et éditées à Athènes respectivement en 1932 et 1935). D'après la disposition de l'art. 2 du Decret-Loi du 7/10 Mai 1946 mentionnée, la désuétude ne peut pas être admise en Grèce comme une raison d'abrogation de la loi. Il est vrai que le phénomène de la désuétude ne peut pas être rayé de la vie juridique, car, comme il a été dit, il provient de la force créatrice de droit de la société et du contrôle que le peuple exerce sur les lois écrites [Michaélides-Nouaros, op. cit., p. 26. Voir aussi chez lui (p. 27, note II) un extrait du Discours préliminaire de Portalis qui était parmi les rédacteurs du Code civil français, pris du livre de Pescatore, *Introduction à la Science du Droit*, Luxembourg 1960, §21, 310]: »Mais, peut on se dissimuler l'influence et l'utilité de ce concert indélébile, de cette puissance invisible, par laquelle, sans secousse et sans commotion, les peuples se font justice des mauvaises lois et qui semble protéger la société contre les surprises faites au législateur contre lui-même.« Pourtant il serait très audacieux d'admettre qu'une désuétude exprime vraiment le consentement tacite des particuliers pour l'abrogation de la loi. Peut-être il n'y avait pas des cas relatifs pour appliquer la loi correspondante, ou peut être on n'a pas cru que dans les cas qui se sont réalisés il faudrait appliquer la loi correspondante. La question est difficile à résoudre. Ainsi, en ce qui concerne l'institution du dit »curateur au ventre« que l'art. 1594 du Code Civil prévoit

dans le cas d'une femme enceinte, dont le mari est mort, comme ainsi en ce qui concerne l'institution du dit »conseil à la mère appelée à la tutelle« que l'art. 1591 du même Code Civil prévoit, on soutient qu'elles sont tombés, ou à peu près, en désuétude [Voir Michaélides-Nouaros, op. cit., p. 28, ainsi que Roilos-Coumantos, *Droit de famille* (en grec), vol. III, sous les art. 1951 note 5, p. 284, et 1594 note 4. p. 298 et ceux qui y sont cités]. Mais si l'on adresse une demande au tribunal pour nommer un curateur pareil, peut-on répondre que la loi correspondante est abrogée par la désuétude?

Ces quelques remarques que je me suis permis de faire, je ne sais pas si avec succès ou insuccès, en tout cas avec un désir d'honorer un collègue qui nous est cher. Il s'agit du professeur Dr. Radovan Samardžić, qui fête son 60e anniversaire. Je lui souhaite une vie longue et fructueuse pour la bonheur de tous.

Djurica KRSTIC

Institute for Balkan Studies
Belgrade

TRACES OF CUSTOMARY LAW INSTITUTE OF MONTENEGRIN HOMESTEAD

Homestead or home, as a customary law institute and a social category which used to play in the past social order in Montenegro an important role, underwent significant changes due to the developments of contemporary society in the twentieth century. The question of homestead, in terms of legal theory in the history of law has not been solved entirely, particularly in relation to the status of juridical person which pertained in the past to the household (*Kuća*), i.e. home community (*kućna zajednica*) in Montenegro, as well as regarding another institution known as cooperative (*zadruga*), which in many elements is similar to homestead. Thus N. Martinović, an expert in the field of customary Montenegrin law, states, as far as the Old Montenegro Region is concerned, that »the cooperative is somewhat different in that part of the country and it is called homestead or home community, which is still alive even today. Although official law does not recognize the homestead as a juridical person, it still exists as such in fact; it is loyal towards positive legislation, but enjoys full moral support from the old society«.¹

As an illustration of the fact that the house as a particular sociological entity exists even today in Montenegro, at least in mountainous regions, mentioned author points out the following: »If it happens that the daughter to be married (*odiva*), while using existing statutory provisions in the matter, requests, a part of the property of her home, she is exposed to reproach and scorn of her native ho-

¹ Н. Мартиновић, *Брак, сродство, род, задруга и племе*, report on activity on the research project of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade »Social Life of the Old Montenegro«, p. 9, Belgrade, December 1974 (not published).

me«.² Author's own field research in the region of Kući in Montenegro points to the same conclusion. Moreover, the reproach and scorn mentioned above are not limited to the home itself, but go wider and include the wider family, the fraternity and the tribe — which are all traditional social formations in these parts of the Balkans. This is, in fact, a survival of the old customary law rule which competes today even with the positive legal provisions in the field of property and inheritance laws.

P. Stojanović, another expert in Montenegrin law of the past, points at inequal approach of the judicial practice in Montenegro, even in the first half of the twentieth century, as far as the fact of existing of the home community is concerned. According to that author, such attitude of the courts is but a consequence of the »general instability of the family, of mutual permeating of home collectivism and elements of contemporary, individual family unit. The reason of the process of overcoming the homestead being here so long (even up to the sixties of the present century) should be found in poor and undeveloped social conditions, in low production basis, which was objectively limited and thus unable to pave the way towards the higher forms of family organisation.«³ In relation to the above, Stojanović refers to the codification of customary law effected in this particular field through the General Property Code for Montenegro, enacted in 1888, which codification, according to a part of Yugoslav legal literature, conserved the institute of homestead, slowing down in this way development of society.

A well documented contribution to the discussion on the character of Montenegrin homestead is realized by Lj. Ćirić-Bogetić,⁴ while she submits all conceptions of that institute, particularly from the aspect of property law related to that sociological category. The analysis of that author brought her to the conclusion that the »economic evolution of Montenegrin society brought about property relations in the Montenegrin family into concordance with new conditions in the nineteenth century. In the process of disintegration of developed collectivity of the Montenegrin homestead the property relations underwent changes. In spite of strong relics of collectivism, the mobility of family property items, easy possibility of division of property, the freedom of wills, as the significant function of private property, meant not only quantitative changes within the collective ownership of the household, i.e. homestead, but also the qualitative ones. In course of last century they almost approach the re-

² Н. Мартиновић, *ibid.*

³ П. Стојановић, *Привидне противуречности одредаба Општег имовинског законика (прилог његовом проучавању)*. Анали Правног факултета у Београду, 1974, 307.

⁴ Љ. Ђурић-Богетић, *Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*, Титоград, 1966, 62.

lations of the individualistic family with the private ownership dominating. However, even with the developed process of individualisation of property rights, common ownership of the members of the home community still remains something particular. It still is not a co-ownership. . . Members of that community are strongly related, so that property relation is here of secondary nature. Towards third persons this community appears as a firm and closed entity. Undoubtedly, it has a plural character, and the property is of a common type, but still of particular kind of joint private ownership. . . It is a form which existed in the old Serbian cooperative (*zadruga*), and in the Montenegrin homestead (*kuća*). . .⁵

Contemporary research of sociological nature too in Montenegro (1974) encompassed some aspects of the topic discussed here. While treating basic characteristics of the economic foundation and social structure of traditional society in the Old Montenegro region, the sociologist N. Vujošević states that the process of depopulation of village strongly influenced the institutions of family, namely fraternity and tribe too. Family and other traditional social units are in the process of rapid transformation, which included the rules of customary behaviour, especially in the sphere of property relations.⁶

Our own field research in the region of Kući in Montenegro too revealed some relevant facts as to the existence of traces of customary law rules regarding the institute of homestead today. Many of the persons knowing old unwritten rules on the house community confirmed that there was very small number of such communities in the Kući region, although there were instances in some remote villages of existing of undivided homesteads with some twenty to twenty five members of the family. The influence of sweeping changes in society, beginning with the economic basis, in the twentieth century is visible even in folk sayings, such as the following one: »a wise master of the household should distribute the property of the house among his sons when they are at the highest degree of agreement, so that they would not start the division when the disagreement begins, mostly due to the low economic level, or as the word goes — due to bitter misfortune.«⁷

However, in some mountainous regions of Montenegro, relatively not long ago, the homestead as an entity was recognized by Yugoslav pre-war legislation (1937). This fact was not sufficiently noticed by authors dealing with the institute of Montenegrin homestead in the twentieth century. This piece of legislation is the Decree with statutory force on the management and representing of the general tribal community, fraternity and village communes in the territory

⁵ Љ. Ђурић-Богеман, *op cit.*, 56.

⁶ Н. Вујошевић, *Трансформација породице у Старој Црној Гори — неки резултати истраживања*, 5—29, report »Social Life of the Old Montenegro« (footnote 1).

⁷ Informant N. Vujošević, judge of the Constitutional Court of Montenegro.

of jurisdiction of the Great Court in Podgorica (articles 709—714 of the General Property Code). This decree has been enacted on December 14, 1937 on the ground of point 7, paragraph 27 of the Financial Law for the 1937—38 of the pre-war Yugoslavia, and it amounts to a specific codification of customary law from the area of property communities in Montenegro, as well as to the including of some provisions of mentioned Code into the positive legal system of Yugoslavia of that time. The implementation of that Decree just before the Second World War is revealed also through the courts' practice, according to which, in many case, the household, i.e. homestead was recognized the status of juridical person, so that it even appeared at court as a litigant or party.

This explains the answers to the question as to the contemporary existence of the above category in customary and written laws in Montenegro. According to such answers, the homestead is still living in the memory of older generation, while practical behaviour in some respects too reflects the elements of it even today.

The property of the house community includes, first of all, the real property, namely arable and other lands, building and auxiliary premises for farming; movables, usually agricultural equipment and machinery, cattle and the like. Specific kind of the rights whose subject is the house, i.e. homestead, relates to its right to enjoying, i.e. utilisation of property otherwise in tribal ownership, or, as the case may be, in the ownership of the village community. This right concerned the use of pastures in the mountain, or near the village, and it was organized according to the rules of unwritten law, which was in force for centuries. Some forms of that use of mountain resources, especially grazing by sheep and cattle, are still in practice today, as they do not collide with positive statutes on use of socially-owned mountainous and forest lands.

According to previously existing unwritten (customary) law, each house, regardless of the number of its members, had an equal right, or title in using the village, the fraternity, or the tribal real property of the described kind. If all male members of the house die, namely — as it is said in that region of the country — if the house is extinguished, the female member of the house may acquire the above right of use of the mountain, provided she already obtained the property title on the house and arable land belonging to it.⁸ But this case was always treated, according to traditional patriarchal mentality, as an exception to the general rule.

A person from another village, i.e. tribe, may also exceptionally acquire the above right of use — again according to the unwritten rules of behaviour, which were sanctioned by mentioned Decree and articles 61 and 62 of the General Property Code of Montenegro, of 1888.

⁸ This case too is provided for by the 1937 Decree (provision contained in article 3, paragraph 2).

The property of the homestead, or the house, was traditionally a joint, i.e. common property, and traces of that fact are visible almost until today.⁹ Ethnological and historical-legal and other literature is abundant with treatment of that phenomenon, so that relevant notions are rather clear. Within the household community in Montenegro there exists particular type of personal property, known as »osobac« or »osobina« which is quite apart from the above mentioned joint property. Today the number of things in such type of property are more numerous than before, and include, for instance, a motor car, household equipment of industrial origin, which otherwise comes into the dowry. However, in some mountainous regions of that Yugoslav republic the tradition is still strong as to keeping all property together, so that the master of the house decides in all property matters — as the saying goes: »if a member of the house begins to separate his own property, there is no improving in the house«.¹⁰ The master of the house, in spite of that, does not rule in an absolute manner as before, but rather listens to the opinion of other male members of the house, who in our times, may be employed and thus in a way financially less dependent on the house.

A new phenomenon of sociological nature in relation to the institute of house relates to maintaining of external form of the house and not of its substantive, i.e. material side. Namely, whenever there is a need to help the house, its members who live outside it, do come in the village and effect the work needed. They also come on weekends and help in farming, although living in the nearby town, which applies also in case of disasters (fire and the like). The sons sometimes collect money and together reconstruct the old home in the village, always according to the wishes of their father — master of the house.

New times bring naturally many changes also in the character of the institute of Montenegrin house. Master of the house more and more pays attention to the opinion of the male members, so that there exists a kind of collective managing, where also the role of the wife is more accentuated — which was not the case in patriarchal social order. Thus the family becomes modernized which is dictated, first of all, by economic relations prevailing in the socialist society.

Another element of relevance is the speed of the changes, so that many a time the institutions of the unwritten rules and of tradition are present only in the consciousness of people, and not in reality and in practice.

⁹ Mirko Barjaktarović, *Forms of Ownership as Types of Traditional Institutions in Yugoslavia*, Balcanica III, Beograd, 1972, 460.

¹⁰ This was reported by an old man about eighty from the village of Kržanja, in the Kući region, who was the master of a house with more than twenty members, and a person of integrity and great reputation in the whole tribe of Kući.

Still another element is that the house is also a morale category. According to tradition, all members of the house feel as being participants of that narrow social unit; they pay attention and care for its reputation, which is effected through their behaviour. This sense of belonging to a family, to a house, is related to the feeling of belonging to fraternity, to a village and, also, to a tribe. This phenomenon is rather conspicuous even today, and seems to be very vital in all generations. Little children, for instance, still know their ancestors by name; they know the history of the family, or of the fraternity. Oral tradition is still alive and is maintained, although in modest degree, during the summer stay in the mountain, when majority of the family and of wider village community gathers for some three months, which is also a tradition in raising sheep and cattle in the Montenegrin regions.

In the present-day Montenegrin house there still exists a division of jobs, or tasks, within the house between the so-called male and female jobs. This is a well-known characteristic of the patriarchal society in these regions of the Balkans whose traces are visible even today, especially in remote villages and mountainous regions. This is a reflection of unequal position of woman in relation to man, in spite of present-day legislative approach to that side of social status. According to data collected by this author, male jobs are the following: plowing, digging up, mowing, cutting woods, gathering leaves for cattle for winter and the like, while female ones: preparing milk products, stacking hay, collecting hay, sowing etc. This categorisation of jobs differs today according to the property status of specific households, the accent being on widening the list of male jobs. But we also found cases where some male jobs were performed by women, and *vice versa* in some small families men and women worked together almost all kinds of farm jobs, except the ones which are naturally characteristic for women (such as raising children when small, weaving and the like). At some cattle-breeders' mountain settlements we also found cases of males doing typically female jobs, i.e. preparing milk products, milking sheep and the like, but this was justified by illness of the housewife.¹¹

Some sociological research in Montenegro point to significant changes in the field of division of jobs into male and female, the trend of change being in the mixing of jobs. One of the reasons for this is the lack of labour force in the village and disappearance of the traditional framework of the house with its strict division and organisation of everyday work.¹²

Manifestations of traditional close relationship in connections between the homestead, or the house, and the wider collective units,

¹¹ This case is reported in the mountain settlement near Komovi peak, in the region of Kući.

¹² H. Byjomezich, *op. cit.*, 18—20.

such as fraternity and the tribe, are not any more visible, except in the property sphere, where there still is the institute of pre-emption, whose role is the preservation of homestead within the family, or tribe. On the other hand, members of the narrow family feel themselves also as belonging to wider units. This is manifested also in material terms, namely all people come to help to a neighbour or to a widow in need in harvest time or in building or reconstructing houses or farm buildings. Other than that, the process of disintegration of tribe is evident, but the kinship is still strong, regardless of displacement of the members of family.¹³ This relationship is rather in the intimate, internal sphere and is explained by the traditional way of thinking in the area of societal organisation in Montenegro, which is still present in a transformed appearance.

¹³ Н. Мартиновић, *op. cit.*, 10.

Мирослав ПАНТИЋ

Филолошки факултет
Београд

ФРАГМЕНТИ О МАРИНУ ДРЖИЋУ (II)*

1. Ко је Држићев Сабо Никулинов?

Када је о карневалу 1549. године изведена пред кнежевим двором у Дубровнику само делимично — услед невремена које је изненадно настало и растерало и гледаоце и извођаче — или када је приказана на свадби Влаха Држића 1551, за уски круг званица, рођака и пријатеља, први пут у потпуности, Држићева *Тирена*, рустикална еклога, како је зову једни, или пасторална комедија, како је схватају други, изазвала је најживље занимање оновремених Дубровчана. То занимање није било од исте врсте и није могло увек радовати песника *Тирене*. У једном кругу гледалаца оно је несумњиво значило прихватање Држићевог дела и уживање у њему; али у другом, сачињеном од људи који аутору *Тирене* нису били склони, ширио се глас да та толико привлачна драма и није дело Марина Држића, тада једва и познатог као драмског писца, — докле је била изведена само његова прозна комедија *Пошет* — већ да ју је написао Мавро Ветрановић, прослављени песник у многим књижевним врстама, па међу њима и у драмама о пастирима и вилама, попут *Тирене*. Држић, који је уз многе животне горчине доживео најзад да буде оклеветан као плагијатор, — дакле, као „лупеж“ који присваја туђа добра, — није са лакоћом дочекао нову неправду и покушао је да заштити осумњичено дело и своју утрожену песничку част. У одбрану *Тирене* устао је посланицом *Свитлomu и вридномu властелину Сабу Никулинову*, у којој је тог дубровачког моћника уверавао да га „мнози несвијесни“ обећују као крадљивца, а да „зли“ го-

* Први низ ових Фрагмената објављен је у Зборнику Филозофског факултета XI—1 (Споменица Јорја Тадића), Београд 1970, 413—430.

воре како у Дубровнику тога часа има само један „пјеснивац” — а то је Мавро Ветрановић, или Чавчић, како су га још сви тада звали — и да је он „у пјесан” ставио „све Држић што поје”. Тада још непознати Држић упућивао је, преко племића Саба Никулинова, својим клеветницима поруку, а себи јамачно и потребну утеху:

Лупештвом, ах тиме не твор' ме ниткорѐ,
Незнано ер име још славно бит море.

Остало је неизвесно шта је Држић очекивао од угледног и утицајног дубровачког властелина, и да ли је он ову посланицу писао с једином сврхом да о истини обавести неупућане; исто се тако не зна ни да ли је Сабо Никулинов примио Држићево разјашњење и да ли је потом негде дејствовао да оно буде и усвојено. У сваком случају Држић је био свестан да му лична одбрана, па и када је најправеднија на свету, може бити само од мале користи, и зато се постарао да му у одбрану прикочи и сâм онај песник кога је он тобоже плагирао. Са „пскоља”, на коме је проводио дане у молитвама, у науци и литератури, стари Ветрановић одмах се спремно одазвао *Пјесанцом Марину Држићу у помоћ*, једним од најређих докумената стваралачког поштења и честитости у читавој нашој књижевности. У тој „пјесанци” Ветрановић је не само објављивао Држићево ауторство *Тирене* и отклањао зле гласине („крива суда”) о плагијату, него је и о тада још недовољно знаном песнику Држићу и његовој поезији говорио речима највиших похвала.

Ветрановићева „пјесанца” сигурно је рашчистила ствари и са Држића спрала љагу клевете, вративши му правду у потпуности. Али песник *Тирене* као да се још увек није осећао сигурним и пожитао је, без сумње уз обилну материјалну потпору самог Влаха Држића, пребогатог дубровачког грађанина на чијем је „пиру” *Тирена* и играна, да је под својим именом штампа, истина са три друга своја дела у стиху (у једно од њих, *Пјесни љубене*, уврстио је и посланицу Сабу Никулинову), али несумњиво као главни део књиге, која је света утледала у Венецији 1551. године и од које се стицајем прилика није сачувао ниједан примерак.

Тако се коначно смирила ова прва полемичка бура око ауторства у дубровачкој књижевности ренесансе, у којој су неко место и извесна улога припали дубровачком властелину Сабу Никулинову. Тот властелина Држић није назначио презименом, јер за тим онда у Дубровнику и није било потребе, пошто су га сви Дубровчани добро знали под именом личним и именом његовога оца (Никулин), па су га извесно само тако и звали, као што га је тако звао и Држић. Кад су нас од тог времена одвојиле многе године, читаоци Држићевих дела нису више памтили све те појединости, па је негде крајем XVII или на почетку XVIII века ерудита и песник Ђуро Матијашевић, који се иначе много бавио Држићем и преписивао је његова дела, или је из њих правио изводе, у покушају да одговори на питање ко је тај Сабо Ни-

кулинов, записао да је он био из рода Гундулића, дакле Сабо Никулинов Гундулић. Матијашевићево објашњење није, разуме се, промакло биографу Сару Цријевићу, и он га је прихватио и унео у напис о Марину Држићу, који је део његове *Дубровачке библиотеке* и у коме је уз остало изложио и главне моменте ове афере око тобожњег Држићевог плагијата.¹ Од Сара Цријевића идентификовање Саба Никулинова са Гундулићем тога имена преузимали су и сви други, од првих издавача Држићевих дела све до опрезног Милана Решетара², и оно је и данас општеважећа чињеница књижевне историје.

Ипак је то била заблуда: Држићев Сабо Никулинов није Гундулић, нити се пак икакав Сабо Никулинов Гундулић може наћи у архивским књигама старог Дубровника за читаво време у коме је књижевно деловао Марин Држић. Сасвим извесно њега није било ни у тадашњем животу. Угледни властелин коме се Држић обратио тврдећи да му *Тирену* хоће да одузму „мнози не-свијесни“ и „зли“ међу Дубровчанима био је Сабо Никулинов Менчетић, једини Сабо Никулинов који тада у Дубровнику постоји. Држић је добро знао коме ће се обратити и ту личност пажљиво је одабрао према значају који је у Граду она тада имала. Властелин Сабо Никулинов Менчетић ушао је са двадесет година у Велико вијеће Дубровачке Републике 4. новембра 1532, што значи да је рођен 1513. године³ — јер Дубровчани су године властеле рачунали од зачећа, а не од рођења, — а када је *Тирена* први пут извођена (1549), имао је тридесет шест, а у време њене стварне премијере (1551) две године више, тридесет и осам. Тада још увек није могао бити кнез Републике, јер је за досезање те чести морао да буде старији, — а није још биран ни за провидура града, као ни члана Малог вијећа. Али је у државној управи већ имао значајне функције: конзула цивилних послова (1549), сенатора и једнога од шесторице привалних адвоката (1550) и такође једнога од шест судија за ствари криминала (1551). Кнез Републике Менчетић ће почети да бива убрзо: први пут у априлу 1557, а затим је то у јуну 1560, мају 1566, мају 1569; а као члана Малог вијећа нашао га је смрт 1571. године.⁴ О угледу и друштвеном утицају Саба Никулинова Менчетића најбоље се може судити по државним пословима и дипломатским мисијама које му је влада поверавала. Тако је он, на пример, 22. септембра 1546.

¹ Видети *Stari pisci hrvatski*, VII² (*Djela Marina Držića*, за штампу priredio Milan Rešetar), Zagreb 1930, XCVII и 18. у нап. — Serafin Marija Crjević (Seraphinus Maria Cerva), *Dubrovačka biblioteka* (*Bibliotheca Ragusina*), priredio Stjepan Krsić, sv. II и III Zagreb 1977, 382.

² *Stari pisci hrvatski*, VII², XCII.

³ *Historijski arhiv u Dubrovniku* (у даљем навођењу HAD), *Specchio del Maggior Consiglio 1500—1599*, 386: Ser Sebastianus Nicolini de Menze, annorum XX Die... novembris 1532, 1571 obiit.

⁴ Исто, на разним странама. Менчетић је био члан Малог вијећа год. 1553, 1556, 1559, 1562, 1565, 1568. и 1571. Уз белешку о последњем избору, 1571, дописано је касније: obiit in regimine.

изабран да заједно с такође виђеним Марином Жупановим Бунићем прими и дочека француског амбасадора који је стигао у Град на путу за Венецију.⁵ Фебруара 1556. влада је била одлучила да га упуту за поклисара у Рим, али је он ту дужност отклонио, због многих болести од којих је тада патио, подупревши своја тврђења мишљењем надлежног лекара;⁶ ипак је у току исте године путовао краљу Фердинанду I Хабзбуршком да дејствује у ствари бивших дубровачких племића, а тадашњих одметника Бучићића.⁷ Током 1563. био је дубровачки посланик у Венецији.⁸ Али и када је боравио у Граду, ствари и обавештења из међународне политике текли су преко или око њега: уобичајене извештаје о њима слао му је у писмима из Рима знаменити дубровачки дипломата и правник из тих деценија, а његов сестрић Франо Франов Гундулић.⁹ Менчетић је, како изгледа, био близак и неким дубровачким писцима, и то баш онима међу којима је, као што се даде наслутити, радо био виђен и Марин Држић. Када му је 1560. умрла супруга Цива, рођена Градић, смрт, „честите владике“ оплакао је и Менчетића је покушао да утеши нико други, и мањи, до гласовити, а тада већ и врло стари, Мавро Ветрановић песмом *У приминутје госпође Циве, дружевнице господина Саба Менчетића, властелина дубровачкога, 1560.*¹⁰ Према Ветрановићевим речима, које су с обзиром на прилику за коју су писане могле бити и понешто претеране, Цива је била не само „племенита, прилике анђеоске, од рода честита и крви властеоске“; већ и „госпоја красна, притиха и блага“; Менчетићу је она била „узглавје“, „двјијет румени и вјечно уфање“, „анђеоска доброта“, „покоји и здравје“, „бијела голубица притиха и блага“, „верна грлипа“. У Ветрановићевој песми замишља се како она одговара са неба на Сабове уздахе: одговара, као што је бесумње чинила и у животу, нежним старањем за мужа, који није „научан“ да живи сам без ње. молитвама Богу за њега, бригама због његових „труда приљутих“ од болести од којих пати („од фланка и гуте“), али што је нарочито карактеристично, „блажења Градица“ молила је одозго свога мужа:

докле си на свијети,
мој драги, за твој град сваки труд поднијети,
поноси знојан труд у бријеме у овако
и чини прави суд свакому једнако,
ер земљу ки суде, а нијесу исправни,
залуду рај жуде и ови крам приславни.

⁵ HAD, Consilium Minus, 40 (1543—1547), 230.

⁶ *Дубровачка акта и повеље*, сабрао и објавио Јован Радоњић, књ. II св. 2 (СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељ. књ. VIII). Београд 1938, 23. и 24.

⁷ Исто, 27. и 39.

⁸ Исто, 327.

⁹ Исто, 242.

¹⁰ *Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića, priopćio dr Pero Kolendić, Građa za povijest književnosti hrvatske*, књ. 7, Загреб 1912, 189—195.

То последње њеним је порукама Ветрановић сигурно додао са своје стране, одражавајући, потпуно извесно, у томе и расположење већег дела ондашњег Дубровника, и можда баш — а зашто да не? — и нашега Држића.

2. Премијера Држићеве комедије „Пјерин”

Хронологија Држићевог драмског рада, дуго и у више махова успостављана, није до краја успостављена још увек. За већину његових драма, и кад год је то на основу нечега било могуће, утврђен је тренутак када су настале или када су приказиване, али нека од његових дела једноставно нису пружала никаквих елемената који би представљали ослонце у настојању да се она повежу ближе с временом у које су први пут изишле пред гледаоце. Таква су дела комедије *Манде* и *Аркулин*, на пример, којима недостају наслови и почетни делови, где би било барем нечега, помена личности и њихових свадби на којима су та дела извођена, као што је то уобичајено код Држића, и што би могло указати на траг до одговора. Али је чудно што траг није уочен ни понегде где га је било.

Држићеву више но непотпуно и само у неповезаним фрагментима очувану, али по свему иначе изврсну, комедију *Пјерин*, књижевни историчар Милан Решетар, који се поред осталог много бавио и утврђивањем хронологије Држићевог драмског рада, сврстао је, заједно с комедијама *Манде* и *Аркулин*, у дела за које не знамо ни где су, ни када су извођена, и за која се зато морамо служити само приближним наслућивањима.¹¹ За њега је, тако, као и за Пера Будманија пре тога, било сасвим јасно да је *Пјерин* млађи од комедије *Дунда Мароја* јер се у њему сасвим јасно алудира на *Дунда Мароја* речима: „Друти се си учинио Маро Маројев, који кад сплавио имање бијеше, не хтје да оца позна”, а то баш чини Маро Маројев у *Дунду Мароју*. Наведене речи упућује у комедији *Пјерин* отац двојице Пјерина онемо свом сину тога имена кога је изгубио и одавно већ заборавио у Венецији, и који њега уистину и не може да познаје, а верује, тај отац, да их упућује другоме близанцу који живи уз њега у праду и који га, разумљиво, мора добро знати, па он сада у бесу закључује да се попут сина *Дунда Мароја* само због нечега претвара да га не познаје. На темељу те појединости тачно је и лако одређено да је *Пјерин* млађи од *Дунда Мароја*, али се даље од тог сувише општег одређења није пошло.

У самој комедији, међутим, пружена је за то једна могућност, која није запажена, па није ни искористићена. Облождер, један од слугу те комедије, чије име довољно јасно сведочи о његовој правој природи, каже на једном месту: „Доно се Мишќинов

¹¹ Stari pisci hrvatski, VII² XCVI.

жени, поћу се мало пријавит; ту ме готова вечера чека". Очигледно је ту реч о свадби („пиру“) за коју је Пјерин писан и на којој је изведен. Такве алузије у Држићевим драмама у којима личности помињу свадбе пред чијим званицама изводе саму представу срећу се и другде код Држића. Такав је случај с *Тиреном*, „комедијом“ приказаном „у Држић на пиру“, у чијем прологу „Влашић“ Обрад у низу стихова описује свадбу Влаха Држића и његове „невјесте“ Марије „свијетла племена Синчићевих куће“, на којој се гости пуно старе и младе „миле чељади“ и на коме је Обрад гост и сам: о „пиру“ Влаха Држића, на чијој је једној вечери представљена и Држићева друга „комедија“ *Венере и Адон*, напироко прича својим саговорницима, „Власима“ као што је и он сам, припити и сити Вукодлак. У комедији *Скуп*, такође, Пролог, који говори Један сатир, а кога ипра невестиин брат Стијепо, доста је речи о пиру Саба Гајчина, то јест властелина Саба Палмотића, за који је она и смешљена.

Али ко је тај Цоно Мишкинов, на чијем је пиру дубровачки комедиограф забављао младенце, својту и позване госте својом комедијом *Пјерин*?

Као што је то обично чинио, Држић је ту личност одредио именом које је носила (Цоно, Junius) и именом њенога оца (Михо, Michael, односно хипокористично Мишко, одакле придев Мишкинов), што је за Дубровник његовога времена било и сасвим довољно. За сврху која нас овде занима то би међутим било апсолутно недовољно да је којим случајем тада у Дубровнику било више дубровачких племића који су се звали Цоно, а чији су очеви носили име Михо, али орећом између 1530. и 1567. године постоји један једини такав властелин и то Цоно Мишкинов Бучић, који је живео између 1530. и 1581. године.¹² Тај Цоно Мишкинов начинио је 23. априла 1552. године женидбени уговор с младом владиком Цивом, кћери властелина Јерка Павовог Градића. Како је двоје младих било у четвртом степену сродства, морали су због те препреке од Свете столице добити дозволу за ступање у брак, а чим је она стигла из Рима, брак је уговорен и склопљен, и то за одмах (*per verba de praesenti*), па је тада свадба и прослављена. За мираз, и за невестино одело и украсе, отац Цивин обећао је и одмах Цону предао хиљаду дуката или је багем тако у службене књиге уписано, али како је то време кад дубровачка влада нормира и прописује горњу границу мираза, у настојању да спречи утакмицу у луксузу и сувишно расипање, лако је могућно да је стварни мираз био и већи, а да се његов мањи износ морао декларисати због стројих прописа.¹³

Судећи по тестаменту Цона Мишкиновог, који је начињен 11. јануара 1581, а отворен и регистрован 2. октобра исте године,

¹² Вид. наведени *Specchio del Maggior Consiglio 1500—1599*, 388: *Ser Giuono Mich. de Bona. Die XV Novembre. 1549. 1581 obiit.*

¹³ *NAD, Pacta Matrimonialia*, 8 (1543—1558), 123—123'.

пошто је у Град стигла вест о смрти Бунићевој у Венецији, то је био силно богат властелин. Већ од оца и стрица, који су обојица умрли далеке 1531. године, он је наследио големи иметак, од кога су у Дубровнику, у Улици од Црјевјара и друде, куповане куће, а у околини, блиској и даљој, многа имања и виногради; породица је осим тога у Пружу имала летњиковач и врт с капелом. Тај иметак морао је Џово Мишкинов још увећати трговачким пословима којима се несумњиво бавио. Умирући, он је оставио на хилjade луката само манастирима и црквама, за мисе и друге побожне сврхе, затим убожитима и болницама, као и својим потребитим супраћанима из свих друштвених редова, од властеле и грађана до занатлија и људи из најнижег пука, за помоћ у њиховом сиромаштву и за потпору приликом удаја и женидби. Богатим легатима добро је обезбедио и мајку, која је тада још била жива, и супругу Циљу, као и своју ванбрачну кћер Аницу, а сетио се и безбројних рођака, пријатеља и познаника, којима је остављао дарове за сећање и из љубави (per amorem). Главни су наследници били иначе његови синови, од којих је старији Мико био већ ожењен, а млађи Јеро тек је пребало да се жени.¹⁴

Држићев Облождер с правом је неке априлске вечери 1552. године могао очекивати да ће у кући тако богатог властелина имати краљевску вечеру; а сам Дум Марин, сасвим извесно, није ни могао ни хтео да не изиђе у сусрет жељи моћног пријатеља — који му је могао бити и заштитник — да учесници његовога „пира“ не буду, уз све друго, почашћени и каквом добром „машкаратом“, како је Држић локаткад скромно називао своје комедије. Мора да је славног комедиографа и овога пута, као безмало увек, „бријеме силовало“ и да је радио, по своме обичају, у последњи час, пошто је, немајући када да сам измишља фабулу, посетио за Плавтовом комедијом *Менелми*. Али како нигде није могао остати пуки имитатор, све је затим у комедији преудесио према својој вољи и организовао на властити начин, тако да је комедија *Пјерин* остављала утисак оригиналног дела, што је, у највећој мери, заиста и била. Само, како је од настанка и премијере *Дунда Мароја* прошло тек нешто више од године дана, а како је радио на брзину, Држић је, можда и нехотице, али можда и баш што му се тако допадало, понављао поједине досетке и специфичне обрте из те раније, а већ сигурно чувене комедије.

3. Позоришна дружина Гардзарија

О „фестама“, које су бивале „у бријеме од поклада“ — „од старијех нашијех одлучено на танце, игре и веселја“ — или на господским свадбама „за обеселит пир“ — неколико „дружина“ позоришних аматера изводило је Држићеве комедије за тадашњу

¹⁴ HAD, *Testamenta Notariae*, 45 (1577—1581), 195^v 201^v.

дубровачку публику, властелу и „лук стари и мудри“. Три од тих „дружина“ знамо и по имену: „Пошет-дружина“, „Нарњаси“ и „Гардзарија“. Две су поменуте безимено и описно: „та и та компанија“ и „млади ки нијесу прије нигда арецитавали“. Колико их је пак било још, које су прошле не оставивши ни оволико трага на страницама доцније проређеног и непотпуно сачуваног Држићевог комедиографског дела, не може се ни замислити.

Неке од тих „дружина“ трајале су дуже од једног карневала и приказале су током година више Држићевих дела. Тако је „Пошет-дружина“ још 1548. играла „прид двором“ сад изгубљену комедију *Пошет*, а три године после тога, 1551, опет је она у „Вијећници“ извела *Дунда Мароја*. Друге су „дружине“ бивале образоване за одређену прилику и деловале су кратко, ако се о томе може судити у околностима када нам за низ Држићевих комедија остаје тајна не само када су изишле пред публику, већ и којој „дружини“ то треба уписати у заслугу.

Међу аматерским позоришним „дружинама“ у Држићево време дужи је век имала и она која је носила име „Гардзарија“. Та „дружина“ сигурно је играла комедију *Манде* (или *Трипче*), како се види, уз остало, и из завршних речи главног јунака Трипчете, где он „инвитава“ (позива) друштво („бригату“) „у Гардзарију на вечеру“. „Дружина“ је према томе имала и кућу у којој се окупљала и тамо можда припремала и увежбавала „комедију“, и у којој је после представе приређивала вечеру; та кућа звала се управо „Гардзарија“, па неће бити далеко од истине помисао да је по њој „дружина“ своје име и добила. У *Манди* се „Гардзарија“ на неколико места спомиње, а још више од тога, поједине чланове те „дружине“ Држић, поштравајући се, изводи на сцену комедије, као њена лица. Једном је то учинио приказујући сусрет некаквог Которанина с такође ближе неодређеним Дубровчанином. Први од њих том приликом говори свом саговорнику: „Је ли вам, боже, Цвијета жива и Вукота? Ја вас познавам: ви сте Гардзарија. Велике ти смијехе и ви њеда чињахоте о покладијех“, на што други одговара, тобоже скромно и нехајно, али показујући узпред шта је и главна сврха окупљања у „дружине“: „Ото, истом за пасат бријеме“. Котораниново „д е г д а“ свакако треба да значи сећање, још увек живо како видимо, на раније представе „Гардзарије“, које су се дуго памтиле по сјајним успесима („велике ти смијехе... чињахоте“) или је барем Држић такво уверење хтео да у публици остави. Извесно је исто толико да се сећање на неку такву представу налази и у Котораниновом распитивању о Цвијети и Вукоти, што би морале бити личности из ко зна које Држићеве комедије, пре тога извођене, а после на жалост изгубљене.

Из једног даљег разговора у истој комедији, који воде Манде и Керпе, дознаје се да су „Гардзарију“ сачињавали племићи („дубровачки су властели што се зову Гардзарија“), па би то онда значило да, према обичајима који су у старом Дубровнику владали,

у тој „дружини“ није могло бити места ни за једног припадника грађанског слоја; није га стога могло бити ни за Држића самога. Ти властели требало је тобож да се тих поклада (у Котору? или другде, то јест у Дубровнику?) окупе на „лијепој вечери“, а говорило се и да ће се „по вечери измрчит“, и да ће се чак „и жене измрчит, тер се ће измрчени сви пак у коло ухитит“. Простодушна Манде питала се на то с узбуђењем: „Како ће ће моћ оне владике тријет да их мрченијех гледају?“ и то је отворило пут доцнијем претпостављању да су, како се одатле види, у дубровачкој ренесанси гдекад и жене, а овога пута баш и „Владике“, учествовале у позоришним представама. Пре ће бити, међутим, да је овде реч о карневалском маскирању и о заједничком плесу у колу, него о неком драмском представљању, али је уза све то вест свакако необична и с обзиром на строге и патријархалне норме ондашњег дубровачког понашања управо изненађујућа.

Позоришна „дружина“ која се називала „Гардзарија“ споменута је у Држићевим делима још једанпут, и то у вези с извођењем његове комедије *Цухо Крета*. Ерудита дубровачки, познавалац и преписивач Држићевих дела, лексикограф и помало и сам песник Ђуро Матијашевић одакле је онао, и тако је забележио, да се та комедија играла на „лиру“ властелина Рафа Гучетића. Доцније је утврђено да је тај „лир“ могао бити негде после 1. марта 1553, када је склопљен женидбени уговор између Рафа Мариновог Гучетића и „владике“ Аннице, кћери покојног Бенедикта Мариновог Гучетића, и то „за одмах“ (*per verba de praesenti*).¹⁶ Комедију *Цухо Крета* није имала те вечери да изводи „Гардзарија“, већ нека скупина младих и позоришту још невичних људи, старинских назора („ми људи чертаменте годишти млади, ма ћуди антици“), која је себе звала једноставно „та и та компанија“. Како су се због своје невестинине плашили од изласка пред публику, охрабрење и подстицај дошао им је од њихових старијих и искуснијих колега: „Дође Гардзарија, дружина Рафова, рекоше: „Машкари, што чините? бријеме је, ходите!““ Да их охрабре, глумци из „Гардзарије“ својим су млађим колегама тобож мазали „полсе“ (пулс) „русатијем оцтом“ (сирћетом у који су утопљене руже), пропраћајући то „с њекијем ријечми“, дакле бајањем, а осим тога су за растеривање треме употребили и неки свој „секрет“ (тајну), којим су узроковали да млади глумци буду од публике лепо примљени — а не гађани „гњилијем наранчињам“, како се догађало лошим представљачима — ма како иначе глумили („арецитали“), па и када би баш били „гофи“ (неспретни, недотупавни), свакоме ће се чинити да су играли „добро, лијепо и драго“. Сва та прича о „оцту“ и бајању, као и о чудотворном „секрету“, само је једна од Држићевих шала, а у њој је, бесумње, једино сигуран податак да је „Гардзарија“ била „дружи-

¹⁶ Stari pisci hrvatski, VII⁹, XCIV.

на” ондашњег дубровачког племића Рафа Гучетића. Тако се изненадно дознало за бар једног позоришног љубитеља који је био њен члан и глумац.

Тај Рафо Гучетић имао је у време своје женидбе тридесет и три године; рођен је дакле средином 1520, а од 17. новембра 1539. члан је Великог вијећа Дубровачке Републике.¹⁶ Поред уобичајених служби у државној управи, он се живо бавио трговином,¹⁷ и свакако је био богат човек: ту је објашњење Држићевог пријатељства и везаности за њега, као и спремности Дум Маринове да том свакако утицајном младом властелину угоди комедијом писаном за његов „пир”, као и комедијама које је „Гардзарија, дружина Рафова” имала извести у другим пригодама. Гучетић је зналао надживео Држића и умро је тек 1591, на жалост не начинивши тестамент, који би нам, да је иза њега остао, дао много више увида у његове животне прилике.

Сама реч „гардзарија” у дубровачком свакодневном говору означавала је кућу у којој је вршено *гребенање*, то јест одстрањивање сувишних длака из вуне или лана чешљањем преко нарочитих справа с гвозденим зупцима (*гребена*). Реч је та дошла из италијанског језика (*garzare, garzeria, garzatore*),¹⁸ а бележе је и речници новолатинског (*garzare, гребенати, стрићи, pannos carminare, tondere; garzaria*, место где се глачају комади сукна, *locus ubi panni poliuntur; garzator, гребенар, panni tonsor, carminator*).¹⁹ Зато чуђи што је лексикографи из великог академијског Рјечника хрватскога или српскога језика нису умели објаснити, већ су само забележили и то управо поводом Држића: „Гарцарија (или Гардзарија) f. име њекаквом друштву, које је у Дубровнику XVI вијека глумило и справљало машкарате и друкчије се веселило у покладе. Без сумње туђа ријеч...”, додајући уз то „тумачење” већ познати пример из комедије *Манде*.

У XVI веку, када су ткачка и индустрија вуне биле у Дубровнику веома развијене, *гребенање* је било посебан занат (*arts*), који се учио као и сваки други. Они који су њиме желели да овладају погађали су се код мајстора који су га знали и том приликом правили су нарочите уговоре. Један пример, уместо других и сличних, дао би се навести из 1533. године: тада је, 10. децем-

¹⁶ *Specchio del Maggior Consiglio 1500—1599*, 387: Ser Raphael Mar. de Gozze ann. XX die XVII Novembr. 1593, 1591 obiit.

¹⁷ Вид. Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду (1521—1571)*, Београд 1950, на више места; Ј. Тадић, Т. Поповић, *Дубровачка архивска грађа о Београду (1572—1593)*, II Београд 1976, на више места.

¹⁸ Видети под тим речима напр. познати речник Tommaseo-Bellini-a, или пак С. Battisti — G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, III, Firenze 1952.

¹⁹ Тако напр. Du Cange у свом речнику средњовековног латинитета. Уп. и *Lexicon latinitatis Medii aevi Iugoslaviae*, I, Zagrabiae 1973, s.v. *Garzare* (cf. serb. croat. gargašiti) — *tondere, carminare: češljati, gребенати; Garzator, Garzotur, m. — qui carminat, qui tondet: гребенар, »gargašar.«* Тамо се дају и примери и то из дубровачких докумената.

бра, некакав Радосав Милорадовић из Пружа, који је желео да изучи пребенарски занат (*adiscere artem garzarie*) склопио погодбу с Цвјетком Ивановим из Сланого, који је обећао да ће га за четири дуката напраде „ваљано и савршено” обучити „занату пребенања” (*artem garzarie*), „тако да он може добро да обавља поменути занат и да буде упућен у њега”.²⁰

А кућа у којима се обављало пребенање, и које су се по томе звале „гардзарије”, било је у Дубровнику у том истом веку неколико, и у разним крајевима града. Једној је власник био баш онај Држићев Доно Мишкинов — односно, властелин Доно Михов Бунић — на чијем је „леиру” приказана Држићева комедија *Пјерин*. Он је ту своју кућу или „пребенару” (*domum suam seu Garzariam*), која је била у Улици светог Вика (*in via sancti Viti*), потоњој Уској улици, изнајмио пучанину Јакобу Радаљевићу (*de Radaglius*) за сто дуката годишње кирије коју годину пре 1573, када је о томе реч у једном документу, управо за послове везане за производњу вуне (*pro exercitio artis lanae*).²¹ Ту исту кућу (*la casa mia Garzaria*) оставио је потом у својој опоруци из 1610. дубровачким државним благајницима Донов син Михо Бунић.²² Друга „гардзарија”, покрај цркве светог Николе, помиње се у једном тестаменту из 1557. године.²³ Она је, како изгледа, припадала властелину Андрији Мариновом Растићу, који се двадесетак година доцније погодио са зидаром Крилом Русковићем да му на њој сагради лукове од порозног камена и креча.²⁴ Такву једну кућу (*casa chiamata Garzaria*), у Широкој улици, наследила је од својих предака Ниска Соркочевић, жена песника Османа Цива Гундулића; јуна 1641. та кућа је била покрадена, па се Ниска због тога тужила.²⁵ Неке од тих кућа које су Дубровчани звали „гардзарије”, можда када се у њима привремено није радило, а можда и када су оне после основне употребе коначно напуштене за тај посао, служиле су њиховим младим власницима и другтовима који су се око њих купили („дружинама”) за сваковрсне састанке и ноћне седељке, као и за „дружинске” вечере. Случај који се почетком јула 1545. десио младом властелину Петру Франовом Градићу одиграо се после такве једне седељке. „Јуче увече био сам са дружином у Гардзарији. . .”, почиње тај Градић свој исказ пред судијама који су га потом испитивали, па наставља причајући подрбно како се с Марином Дамјановим Менчетићем шетао Плацом и Улицом међу црјевјаре, и како је, око три часа ноћи, Менчетић отишао кући, а он се упутио својој, на ком путу

²⁰ HAD, *Diversa Cancellariae*, 121 (1533—1534), 136.

²¹ HAD, *Diversa Notariae*, 118 (1568—1573), 202’.

²² *Testamenta Notariae*, 55 (1613—1619), 238’.

²³ *Testamenta Notariae*, 41 (1555—1562), 67.

²⁴ *Diversa Cancellariae*, 165 (1578—1579), 5’.

²⁵ HAD, *Lamenta de intus et de foris*, 41 (1641—1642), 27.

га је, у Кривој улици, ранила непозната особа, која је одмах затим побегла са места напада.²⁸

По некој од тих кућа у којима су се окупљали — а биће то понајпре она у Улици светог Вида, којој је власник био Држићев пријатељ Цоно Мишкинов Бунџ — позоришни аматери из „Гардзарије“ дали су својој „дружини“ такво име. Али осим тог основног разлога, што је дакле једна „гардзарија“ била место њиховог састајања, њихов су избор вероватно одредиле преносне могућности те речи: као што се у „гардзарији“ гробенањем пречишћавала и за финалију употребу припремала вуна, тако су делатношћу „дружине“ тога имена, то јест њеним представљањем комедија, навођени на поправљање од мана и тако ослемењивали њихови гледаоци. Определивши се на тај начин за име своје „дружине“, они су у исти мах, посредно, али довољно разговетно, одређивали и један битни део своје књижевне и позоришне поетике.

²⁸ HAD, *Lamenta de intus*, 91 (1545—1546), 116’.

Миходраг СТОЈАНОВИЋ

Балканоолошки институт САНУ,
Београд

ХАРАМБАША НОВАК ДЕБЕЛИЋ — НАРОДНА ПЕРСОНИФИКАЦИЈА ВИЗАНТИЈСКОГ СТРАТИОТЕ

Што бивало вазда се пјевало.
С. Милутиновић, *Пјеванија*, 114.

Синкретички песнички лик Новака хајдука у српскохрватском, румунском, македонском и бугарском усменом стваралаштву и данас је једна од најзагонетнијих поетских креација хајдучког циклуса песама. Доста је проучавано, али још увек не и довољно расветљено двојство овога лика. Први је на то указао српски историчар И. Руварац у једном од својих прилога — *Дебелић Новак и Старина Новак*.¹ „Историја мало што зна о Старици Новаку” — примећује Руварац. „И оно што зна, не зна тиче ли се све једнога Новака. Зна се данас историјски да су постојала два Новака хајдука, као год и два Мијата. Један је старији, други млађи. Први је *Дебелић Новак* или *Новак Дебељак*, који је хајдуковао још за деспота Стевана Лазаревића и чија се слава друге половине XV и прве половине XVI века већ проносила гуслама кроз све крајеве Српства. Други је *Старина Новак*, хајдук друге половине XVI века, који, кад се родио, већ се најакмо певало о Дебелић Новаку. Поставши и сам хајдук, чувен и славан, народ је у песми помешао оба Новака, саставивши их у једну личност”.²

Поуздано се једино зна да је у последњој деценији XVI века Старина Новак, „berühmter Rauber Baba Novak”, са својих 6000 хајдука учествовао у акцијама устаничке војске војводе Михаила Храброг (Mihai Viteazul) против Турака и ердель-

¹ И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје*, Гласник Српског ученог друштва, XLIX, Београд 1881, 41—45.

² *Ibidem*, 41.

ског војводе Баторија.³ Тај Баба Новак у ствари је хајдук Старица Новак из српских јуначких песама, закључује Руварац.

Много је сложеније идентификовање лика Новака Дебелића. Полазећи од записа путописаца XVI века, Руварац открива трагове постојања Новака Дебелића „на крају XIV или у XV век”.

Према истраживањима Јована Н. Томића, до појаве Старице Новака у другој половини XVI века, Новак Дебелић у народној песми је витез и ратник средњег века. Наиме, у певању хајдучком и о хајдучима процес уопштавања најпотпуније је захватио песме о Новаку хајдуку. Стога су оне и те како погодне за проучавање процеса уношења историјских елемената о Старици Новаку у већ уопштене песме о Новаку Дебелићу. Историјски елементи у њима доцније су примесе својствене слојевитости нашег епског певања. Отуда данас познате песме о хајдуку Новаку, нарочито сачувани стихови о Новаку Дебелићу, за основу најчешће имају старе догађаје и мотиве. Њихово уопштавање и трансформација припадају старијем слоју нашег народног певања. Отуда и овакав Томићев закључак: „У народним пак песмама српским имамо Старицу Новака, који се по који пут назива и Новаком Дебелићем, двојачко представљена према томе да ли је у песми главна или споредна личност, да ли је у вези с личностима пре шеснаестог века или из тога доба и касније, да ли му је терен рада планина и српски терен или је изван овога. И то диференцирање изведено је тако, да је једна иста личност у првом случају представљена као средњевековни јунак а у другом је изведена као тип харамбаше горских хајдука свих векова трајања њихове акције против турске власти... У њему имамо и средњевековног јунака и харамбашу горских хајдука шеснаестог, седамнаестог и осамнаестог века, само не обоје у један исти мах: он је средњевековни јунак кад је у друштву Марка Краљевића, кад је у друштву и других личности из ранијих векова што се у песми јављају заједно с Марком, и кад се опевају догађаји који се врше изван српског терена, и тада рукује хладним оружјем; међутим, кад је харамбаша горских хајдука, друго му је друштво, други му је терен рада, друкчији начин борбе, друкчије јунаштво, и друкчије оружје.

Откуд ово двојство у Старици Новаку и у начину његова рада...?

Могло би се мислити да је оно прво представљање Старице Новака као средњевековног јунака траг историјског Дебелић Новака, којег народно причање још у шеснаестом веку

³ A. Ivić, *Istoriја Srba u Ugarskoј od pada Smedereva do seobe pod Carnojevićem (1459—1690)*, Zagreb 1914, 210 sq.; N. Stoicescu, *Ostea lui Mihai Viteazul, Mihai Viteazul, culegere de studii*, Bucuresti 1975, 98—100; C. S. Timok, *Baba Novac in eposul român și srb, Radovi simpozijuma — Actele simpozionului (Vršac, 22—23. V 1970)*, Pančevo 1971, 353 sq.

доводи у везу с Марком Краљевићем, а да се представља као тип горских хајдука кад се тиче Баба-Новака с краја шеснаестог века..."⁴

Лику средњовековног витеза и разликама између Новака бугарских и Новака српских народних песама Ј. Трифоновић, бугарски књижевни историчар, посвећује компаративне *Белешке о развоју песама о Новаку код Бугара и код Срба*.⁵ У бугарском усменом песништву, по Трифоновићу, Новак је владалац и јунак средњег века, у српском песништву он је хајдук. Тако строгом разграничењу, међутим, аутор ни сам до краја није остао доследан. Управо га је песнички материјал демантовао и довео до новог запажања да се у српским песмама Новак јавља с два цртама, — једном у улози „старовремског јунака“, други пут делује као хајдук новог времена.⁶

Указујући даље на витешке црте у еписком лику Новака Дебелића, Старине Новака или Коца Новака, бугарски научник претпоставља да се у томе крије историјска личност *цесара Новака*. „Његово име помиње се у једном натпису (на грчком) у цркви Св. Богородице на острву Мали-град у Преспанском језеру. У том натпису стоји да је храм подигнут и зографисан „од благословеног цесара Новака“ (παυλουχρηστάτου κττορου Νουάκου) Најновија истраживања пак показују да он није ктитор него је само заслужан за обнову овог раније подигнутог храма.⁸

Фреска, доиста, цесара Новака (1369. г.) приказује као седог старину, али не и дебелог, како га памти народна песма. Напослетку, примећује Ј. Трифоновић, помисао да се под еписким ликом Новаковим крије историјска личност цесара Новака, млађег савременика војводе Момчила (+ 1345), намеће питање зашто је усмена традиција од владајуће особе створила харамбашу, а то није учинила, ни у приближној мери, са Момчилом, који је уистину и био војвода хајдучки.⁹ Тако је, изгледа, бугарски аутор и сам оповргао своју тезу о цесару Новаку као песничком лику Новака Дебелића.

⁴ Ј. Н. Томић, *О српским народним еписким песмама*, Београд 1907, 56—58. Idem, Анд. Гавриловић, *Поновно народно певање. Прилог испитивању народних песама*, Српски књижевни гласник XIX, Београд 1907, 608—610.

⁵ Јо. Трифоновић, *Бележки вѣрху развитието на пѣсниѣ за Новака у бѣлгаритѣ и сѣрбитѣ*, *Списание на бѣлгарската академия на наукитѣ*, XXIX, София 1923, 103—128; cf. Ст. Станојевић, *Једна бугарска расправа о Старини Новаку*, *Прилози проучавању народне поезије* (даље ППНП), IV/1—2, 1937, 148—149.

⁶ Јо. Трифоновић, *op. cit.*, 111.

⁷ *Ibidem*, 107.

⁸ В. Ј. Ђурић, *Мали Град — Св. Атанасије у Костуру — Борје*, Зограф, часопис за средњовековну уметност, Београд, 6, 1975, 31—50.

⁹ Трифоновић, *op. cit.*, 118—119; Ст. П. Куриакίδου, *Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης, Θεσσαλονίκη* 1960, 37—43; А. Шмаус, *Погибија војводе Момчила*, *Народно стваралаштво — Folklor* 29/32, Београд 1969, 19—31; Idem, *Gestmelte Abhandlungen*, München 1979, 369—381.

Трифонов се, затим, као што у нас то најпре чини И. Руварац, па крајем прошлога века М. Вукићевић¹⁰ и неки други аутори, задржава на белешци Константина Филозофа, који у 55. глави животописа деспота Стефана Лазаревића помиње једног одметника из војске цара Лазара. (Запис се односи на период 1404. до 1411.) Тај „лавообразни муж” био је неки „Караљук”, стоји забележено у рукопису деспотовог животописа. Преписивач је, међутим, не знајући ништа о Караљuku, на маргинали забележио „Новак”. То је свакако и повело многе научнике да Караљука узимају као један од могућих ликова за епско уобличавање Новака Дебелића. У ствари, одметничково име *Караљук* треба схватити као надимак у значењу *Мрки вук*,¹¹ сачуван вероватно у нашем презимену *Каралић*. Тиме се онда отклања свака помисао на то да је у рукопису Константина Филозофа реч о неком Новаку хајдуку, понајмање о песничком прототипу харамбаше Старије Новака, који је, према народној музици, „Романију гору обикнуо”.

Резимирајући готово сва ранија знања и размишљања о поетско-историјском лику Новакову, о модификацијама које су доцније у њему вршене, Д. Костић сматра да се у песмама о Старији Новаку сачувало доста елемената „јунака истогачимена што су се стопили сви у једног харамбашу хајдучкога”. Поред имена личности, тој је контекстуалној допринела свакако и сличност имена „Романија”, везаног за терене њихова рада: за област деловања севастократора Новака, у вези с његовим одласком у помоћ Андронику Старијем у Византију („Романију”); за име онога „лавообразног мужа” Караљука што је почетком XV века, за владе деспота Стефана, хајдуковао по Старој планини, на вратима Румелије, ромејске земље („Романије”) и, напослетку, за харамбашу војника-хајдука Баба-Новака, који је учествовао у борбама Михаила Витеза у Румунији („Романији”).¹²

Ма колико с разлогом оспоравали да су ликови цесара Новака и одметника Караљука послужили као песнички обрасци за Новака хајдука, сасвим је извесно да Д. Костић с правом „гору Романију” из народне песме повезује са називима неких

¹⁰ М. Вукићевић, *Горски хајдуци, историска расправа*, Земун 1893, 8—9.

¹¹ Од турског облика *kara* — црн, мрк, и грчког *lykos* — вук, што се може наслутити из Константиновог књижевног израза „лавообразни”, *лаволки* уместо — *вуколки*.

¹² Д. Костић, *Неколико бележака о народној традицији*, ППНП II, 1935, 161; *Idem*, *Латински (леђански) краљ Михаило*, ППНП IV, 1937, 25; cf. К. Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд 1966, 110. — Стоји забележено да је Константин Велики читаву македонску земљу назвао „по Риму Романија”, а то је она област коју Турци зову Румелија; Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској титули*, Зборник радова Византолошког института, XII, Београд 1970, 61—68.

области ромејског, Византијског царства. Овде посебно мислимо на Стримон и Тракију,¹³ и на неке топониме у песмама о Новаку и Новаковилима, као одјеке давнашње традиције везане за те крајеве у време када су Словени овде војевали у оквиру тематског уређења Византијског царства против арабљанске и бугарске најезде (VII—X век). На то упућује и путописна белешка Антуна Вранчића, према којој је Новак Дебелић у народном предању запамћен још и као *regulus Graeciae*.¹⁴ Он је то могао бити само у области Клисуре, коју неки називају клисуром Новака Дебелића.¹⁵ Али, то име није понео неки обичан теснац, дрвен, већ област коју је он, по предању, основао и штитио.¹⁶ У томе се традиција слаже са историјом, са податком у писца-владара Константина VII Порфирогенита (*De thematibus* с. 3, 1—5), по коме се Стримон веома рано убраја у ранг клисуре.¹⁷ Иако се, наиме, о клисури као појави тематског уређења може говорити тек од IX века, клисура Стримон је настала још крајем VII века, око 689. године, када је Јустинијан Риномет у стримонским кланцима населио Словене да би спречио упаде Бугара са севера.¹⁸

Насељавање Словена у балканским областима последњих деценија VI и почетком VII века било је од пресудног утицаја на друштвени преображај Византијског царства. У то време, најпре за цара Ираклија (610—641), почиње да се израђује тематско уређење византијске државе, како изричито вели Порфирогенит у свом делу *De thematibus*. Посебно се истиче „да је за израђивање новог војног и управног система од битног значаја било насељавање војника-стратиота по новоствореним те-

¹³ У оквиру Византијског царства, тема Тракија се неко време простирала на простору до Париграда. Отуда се у изворима помиње као *Тракија* или *Романија* (cf. A. Pertusi, *Le memorie di Martino Segono*, Roma 1981, 87).

¹⁴ *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio*, XXXIV—XXXV (објављено у књизи, A. Fortis, *Viaggio in Dalmazia I—II* (1774) München — Sarajevo 1974); cf. И. Руvaraц, op. cit., 42; P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluostrvu XVI. veka*, Putovanje A. Vrančića, g. 1553 и *Carigrad*, Rad JAZU LXXI, Zagreb 1884, 35.

¹⁵ A. Verantius, op. cit., XXXIV. — *Clyssurae Pagum Clyssuram atq; Novak debeglie vocant...*; V. Jagić, *Grada za slovinski narodnu poeziju*, Rad JAZU, XXXVII, Zagreb 1876, 115.

¹⁶ *Ibidem*, XXXV.

¹⁷ Б. Ферјанчић, *Византиски извори за историју народа Југославије*, II (даље: *Византиски извори*), Београд 1969, 74; Cf., J. Ферлута, *Наше војно-административне јединице тематског уређења од VII до X века*, *Зборник радова Византолошког института*, књ. 2, 1953, 77. „Клисуре су територијално мање области, али је њихов карактер изразито војнички... Клисуре се редовно јављају у пограничним брдонитим крајевима. Сам назив, *клизура*, развио се од чисто географског појма; од *клизура*, од клисуре, теснаца, проходног седла, и са временом почео је све више да добија значење природно и вештачки утврђеног брдског пролаза којим се затварао пут непријатељу, тако да је на крају, географски термин добио значење пограничне области...”

¹⁸ *Византиски извори*, II, 75, № 278.

мама". Уместо најамничке војске, сада долазе војници-сељаци. Били су то углавном Словени. Тако „досељавањем Словена, нова византијска војно-управна организација добија стварну животно снагу... пре свега у постанку јаке класе независних сељака и стварању нове војске стратиота (подвукао М. С.) који економски и социјално припадају тој истој сељачкој класи".¹⁹

Ти нови византијски ратници били су, сасвим извесно, организовани по узору на војно уређење позног римског царства. Штавише, нови стратиота, барем у тек основаним балканским темама Тракији и Стримуону, понео је свакако и римски назив — *bellator novus*.²⁰ Тај нови византијски ратник словенског порекла истакао се у борбама Византинаца са Бутарима и Арабљанима, па је тако могао стећи и ласкаву титулу *debellator* — победник, односно (*de*)*bellicus* — победоносни, ратнички. У народној машти и предању се одржало сећање на тај лик новог победника, у балканском латинитету средњег века свакако познатијег под именом *novus debellator* (*novus debellicus*), који је доцније упесмљен као хомофона народна персонификација *Новак Дебел* (*Дебелак*) и *Новак Дебелић*.²¹ На то нас упућују народно предање и одједи оновремене традиције која је сачувала само „комаде песама" или прозно казивање о том и таквом крајишнику. Овде посебно мислимо на песнички материјал који повезује лик Новака Дебелића и Арапе.²²

У Вуковој збирци српских народних песама Новак се два пута јавља као Дебелић: у песми *Женидба Ђурђа Смедеревца* (Вук II, No 79, стр. 471), у стиху „Кума куми Дебелић Новака", и у песми *Груица и Арапин*. Мотив сукоба хајдука-ратника са Арапином припада старијем слоју народног певања. Позив хајдука као народних јунака овде се дивно очитује у стиховима када се Новак Дебелић обраћа Радивоју:

¹⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Саб. дела, књ. VI, 147.

²⁰ Управо у тој и таквој организацији византијских нових стратиота треба тражити узор и назив главне турске пешадије основане у XIV веку и познате под именом *нове трупе*, *јаничари* (*yeniceri* од *yeni* нов и *ceri*, војска). Утолико пре што се зна да је турски назив *мартоло* од прчког (византијског) *φρματολόος*, у чијем изворном облику стоји латинско *armaturus*, (*arma + tollo*).

²¹ У нивуци је већ изражена сумња у то да је Новаков надимак *Дебелак* односно презиме *Дебелић*, израз његовог доиста пуњачког изгледа. Тако руски слависта Кравцов сматра да надимак *Дебелак* (*Дебелић*) значи *Ваволић*, тј. смео и храбар као ђаво. Cf. *Сербский эпос*, Редакција, истраживање и коментари Н. Кравцова, Москва 1933, 49, No 1.

²² R. Vožović, *Arap i ustenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jezikuot području*, Beograd 1977, 87. где, поред осталог, стоји записано: „Песме о хајдуцима су најбољи доказ како се продужава епски живот функције Арапина у нашој јуначкој народној песми. Међутим, оне ће уједно чинити и последњи круг песама у којима се Арапин чешће појављује као јунак у укупуном интегритету свога карактера".

Све зулуме земљи укидосмо,
 (Не могосмо црног Арапина,
 Који иде на друм пред сватове
 Те отимље кићене ђевојке,
 Па их љуби за неђељу дана,
 Па их онда за благо продаје).

(Вук III, 4, —12)

По лепоти ништа не заостаје ни верзија Хајдуци као сватови, забележена у збирци Б. Стојадиновића.²³ У њој је посебно занимљив онај део који такође говори о Арапима:

У Арапа чудан адет био:
 Вазда су им коњи раседлани,
 И вазда им коњи разуздани.

У овим песмама, доиста, преовлађују хајдучки елементи новијег времена, али својство старовременског јунака не ретко провејава и у лику Грујице Новаковића, који једино сабљом може да убије Арапина:

Ал' повикну Дебелић Новаче:
 „Удри, Грујо, усала ти рука!”
 Сину сабља испод пријевјеса,
 И Арапу полећела глава...

(Вук III, 4, 53—56)

И Новак је, у песми *Женидба од Јанока бана*, захваљујући Грујичиној сабљи, приказан као јунак над јунацима. Он, штавише, надмашује и највећег народног љубимца Марка Краљевића, који у тамници и сâм вели:

Нема кише без црна облака
 Нит' јунака без Стара Новака,
 Кад погуби црна Арапина...
 Не бије га копљем убојитим,
 Нит' га бије топузином тешком;
 Но повади сабљу Грујичину,
 Њом удари троглав Арапина.²⁴

То само показује да је било и старијих песама, сада изгубљених, у којима се певало о јуначким делима и оружју старог Новака. А ово је једна од песама у којима се прожимају елементи старог и новог у животу и лику овога харамбаше. Јер, он у сватове позива 6000 хајдука, а то се поклапа са бројем његових ратника у војсци Михаила Храброг у Молдавији.

²³ Б. Стојадиновић, *Српске народне песме*, Књ. I, *Епске песме*, Београд 1860, 160.

²⁴ *Старина Новак у народним песмама*, Нови Сад 1883, N° 6.

У старије, епски обично мање развијене песме о Новаку, спада и бугаршtica *Како је Новаку утекла вила његова љубовца*.²⁵ Као јунак старог времена, он се жени вилом, која му роди сина Грујицу. Из наслова песме види се још и то да име Новак остаје усамљено — ни Дебелић ни Старина — као у још десетак ситуација које народни песник уобличава. Значи ли то да је и по томе ово доста старо певање одјек једног легендарног јунака Новака што има вилу за љубу, која се „с крилим завила у висину ведрa неба”.

И за њоме Новаче на својему добру коњу.
Пође љуби дозиват' из својега танка грла:
„Поврати се, поврати, б'јела вило, љуби моја!
Кому љуби остављаш твоје л'јепе перивоје?
А кому ли остављаш Грујицу, сина твојега?”

(Богшић, 39, 35—39)

Новак се овде појављује „на својему добру коњу”, а то према стихованом контексту значи на „крилатом” коњу. По једној другој српској песми, Марко Краљевић позајмљује крилатога коња од старог Новака.²⁶

У својству јунака старијег од полуфеудалне епохе Новак обећава земљу млађим јунацима који учине већи подвиг од њега. Тако Румелију и Влашку обећава оное ко успе да отме лепу Магду од „долна земја Арбанашка”:

— Кој је кад'р, кој је вреден,
да м' донеси бела Магда,
ке м' аризам Румелија,
Румелија и Влахија!

— вели Новак на гозби краљева и банова.²⁷ Ове стихове, као и песму *Гола Дервишина*, *Марко и Новак*, Шапкарев је забележио у околини Костура. У њој се Новак јавља као заштитник сватова, као кум („дунко”) или сват, спасавајући невесту од „гола Дервишина”, који пресреће сватове на друму, јер „тамо ќе миине китена невеста; ќе је зема китена невеста”. Њега сачекује „коца Новак, стари нунко; тој глава дава, невеста не дава!” Међу њима дође до распре ко ће да напусти „п'тишчата, друмишчата, да поминит китена невеста”. Новак се у двобоју, као средњовековни јунак, служи тешким буздованом. Он нај-

²⁵ В. Богшић. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Књ. Београд 1878, № 39.

²⁶ М. Халанский, *Южно-славянския сказания о Кралевицѣ Маркѣ въ связи съ произведениями русскаго былевого эпоса*, *Русский филолог. вест.* I, 1893, 76.

²⁷ К. А. Шапкарев, *Писни. Избрани дела II*, Скопје 1976, № 309. Јанкула војвода ја граби бела Магда арбанашка за стари Новака.

пре подстиче „гола Дервишиња” да потегне буздован који „пречека на зенгиа”. Новак онда узвраћа:

— Ој ти, гола, гола Дервишиња,
ја гледај је тешка буздогана,
да је видиш дека ки фатиш!
Как' је фрли коца Новак,
коца Новак, тешка буздогана,
как' је удри гола Дервишиња,
три-девет с'жни је закопа.²⁸

Новаково име у хајдучким песмама, и не само у њима, повезано је најчешће са мотивом женидбе. Како је женидба стари песнички мотив, отуда и предмет у таквим песмама, приметио је Ст. Новаковић, „тече од некуд из старијих традиција и из давнашњих обичаја живота народнога”.²⁹ Занимљиво је, међутим, да је у овим нашим песмама, у румунском и бугарском усменом песништву исто тако, лик Грујице Новаковића развијенији у односу на Новака и друге чланове његове дружине. Некада су то поетски састави у којима се лако открива слојевитост старог и новог у народном певању о хајдуцима. Посебно је загонетно откуда у сећању нашег певача топоними и области које су некада припадале византијској теми Тракији (Романији) и клисури (теми) Стримону; нпр. песма *Невјера љубе Груичине* (Вук III, 7) почиње стиховима „Шатор пење Новаковић Грујо у планини више Дренопоља”, дакле, у Тракији. Новак проси невесту за сина Грујицу „у Пладину граду бијеломе, у онога краља Пладинског”, (Вук III, 6, 38—39), а то је, управо, народно памћење старијег облика имена града Пловдива.

Пошто је Старица Новак сватове саставио од самих хајдука, све их је распоредио „па отиде у Клисуру тврду, у Клисуру тврда Качаника”. У то време девојку је запросио и „љута гуја Грчићу Манојло од Софије града бијелог”, и зашао у исту клисуру, водећи сватове и девојку. Како се, међутим, качанички кланац простире западно и доста далеко од правца кретања Манојлових сватова, то се ова клисура не може узети као место стварног догађаја, односно као поприште међусобног сукоба и обрачуна Манојлових и Груичиних сватова. Та „тврда клисура”, по некој старијој верзији ове песме, могла је да буде само јужно од Старе планине, у области стримонског кланца. На те крајеве, савремено речено, на ту лимитрофну област, односи се народно памћење у овој песми. А најранији облик и време њеног настанка може се датирати у другу половину XII века, када је Манојло Комнен, „Грчић Манојло” у самој песми, водио дупотрајне и љуте борбе са Србима.

Према народном стиху овде видимо како Манојло долази „од Софије града бјелог”. То би могло да буде народно сећа-

²⁸ *Ibidem*, p. 224.

²⁹ Ст. Новаковић, *Облачић Раде*, Гласник Српског ученог друштва, 1881, 140.

ње на оно време, до пада Будима (1541), када су све балканске земље улазиле у Румелијски ејалат, са седиштем у Софији.³⁰ Иначе, у одређивању прада, Манојловог исходишта, далеко је прецизнија Петрановићева верзија *Женидбе Грује Новаковића*, у збирци његових мало поузданих записа.³¹ У тој варијанти „Грчић Манојло” је из „Ајаз-Софије”, дакле из Константинопоља, а не из бугарскога „града бијелог”. Везујући се тако за царски прад, стиховано народно предање чува сећање на цара Манојла Комнена, како га је у овим песмама идентификовао Иларион Руварац.

Вукова песма о Прујичиној женидби одликује се приказом витешке борбе засноване „на мејдану” између Новакове дружине и Манојла; док овај „носи сабљу староковку”, Новак „се баца перним буздованом”:

Те удари Грчића Манојла,
Удари га међу очи чарне.
Паде Грче у зелену траву...

Особеност ове песме је и по томе што се у њој, и само у њој, као хајдуци појављују Бороје и Средоје. Новак, међу сабраним сватовима „Кума куми Бороја хајдука, старосвати Средоја хајдука...” У тој спреси је изузетно наглашена функција у којој се они налазе. Кум и старојко иду заједно као бог и срећа у народном животу и песми („Ако тебе бог и срећа дане” — Богишић, 108, 21). Отуда су и по свом семантичком одјеку имена Бороје и Средоје, изгледа, народна персонификација бога и среће. То се нарочито одражава на имену Бороје, уместо новијег облика *Богоје*. Утолико пре што се и данас не ретко чује старији облик заклетве бора *ти!* уместо бога *ти!* Далеко архаичнији облик овакве заклетве забележио је народни стих: „Ну борја ти, стара мајко...” (Богишић, 108, 17), који нас је и подстакао на оваква размишљања. У прилог томе иде, свакако, и Боројева дужност кума. Та повезаност никако није случајна, јер се често и данас чује молба која прераста у преклињање: „Кумим те богом!” Или, како је то Вук Караџић записао у Црној Гори: „Кумим ве за Бога сваком ствари!” (*Пословице*, 2753).

Откуда то да народни певач прибегне персонификовању ликова бога и среће? Познато је, наиме, да је снажни утицај цркве у средњем веку, преко свог црквеног појања, условио потискивање народног стиха. „Црква уклањаше пјевање народних пјесама” — вели Јагић, „час нарочитим забранама, час препоручивањем пјевања хришћанских, богу угодних пјесама

³⁰ *Историја Југославије*, Београд 1972, 135.

³¹ Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Јуначке пјесме старијех времена*, књ. III, Београд 1870, 55. О непоузданости његових записа види: Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*, Зборник историјске књижевности САНУ, књ. 8, Београд 1974, 79—259.

или речи".³² Исту судбину преживела је и прва верзија, односно предање на основу кога је спеван данашњи текст песме *Женидба Грујице Новаковића*. Народни стваралац је, дакле, у укривеној формули персонификовања српским јунацима у помоћ „довоо” бога и срећу, чије спомињање у песмама овакве садржине, према ондашњем схватању цркве, није било допуштено.

Народна машта је извесне појаве из Новаковог живота уобличила на основу „живе традиције” и легенде. Отуда стихови о Новаку Дебелићу у песми о Новаку хајдуку представљају трагове старог народног певања и сећања на легендарног јунака, словенског ратника, крајишника у византијској новој војсци стратиота. Легенда је овде одјек историје, њене чудесне епизоде из времена византијско-словенске симбиозе. Историја се у Новаковом лику пројектује кроз легенду, а „легенда од хероја ствара тип”.³³

У повезивању сведочанстава о старини нашег усменог песништва — Теофилакта Симокате (592. г.), Константина VII Порфирогенита (X век), *Летописа попа Дукљанина* (XII век), Доментијановог *Житија св. Саве* (1264. г.), и нарочито белешке Никифора Грегоре (1325—1326) о славним делима словенских јунака — *κλέα ἀνδρῶν*, Јагић види да наше еписко певање допире „уназад епохе турских инвазија, у 13. 12. итд. вијек”.³⁴ Указујући тако на континуитет усменог песништва у јужних Словена, „да народна епика не почиње изнебуха”, Јагић застаје пред одговором на питање шта је био предмет оних давних песама, о чијим су то јуначким делима оне певале. Он се доиста домишља „да су оно биле пјесме о разним јуначтвима, можда такођер о онаким кнезовима, о којима много помиње дукљански летопис”.³⁵ И ма колико у томе био на добром путу, изгледа пренаглашено његово мишљење да је старим, прекосовским, песмама недостајало унутрашњег јединства, „једнога епискога круга и еписке овете, којом се садржина од више пјесама веже једна за другу”.³⁶ Тадашње песме, наравно, још нису имале Марка Краљевића, али су зато могле имати „старога Новака”, у личности Новака Дебелића, *новог победника*. Око њега као „незваног јунака” везала је народна машта Словена, пре свих — Срба, део своје усмене хронике, у току неколико столећа од свог доласка у ове балканске просторе.

У сљојевитости певања о Новаку хајдуку налазимо трагове јуначке, еписке песме нашег раног средњег века, пре Немањина и поготово пре косовске епопеје. То је оно време када су географске међе стајале испред етнографских, наиме, када гео-

³² Јагић, *op. cit.*, 41.

³³ Cf. A. Harnack, *Legenden als Geschichtsquellen Reden und Aufsätze* Bd. I, Gissen 1904, 16, 17; наведено по Кравичу, *Сербский эпос*, 116, № 4.

³⁴ Јагић, *op. cit.*, 112.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ *Ibidem.*

графски термини још нису били идентификовани са етнографским. Живот у крилу Византије и стално кретање словенског елемента из појединих крајева у друге нису могли довести до формирања националне свести. У том дугом периоду свога развика, од сеобе до XII века, Срби су своје ратничке врлине најпре доказивали у оквиру племена.³⁷ Већ се у том периоду њиховог живота и борбе по оклавинијама стварала традиција која се постепено везивала за Новаково име. Одједни те традиције познати су нам, по Вуку, као „комади од пјесама”, какве су оне овде анализоване — о сукобу с Арапином (*Груица и Арапин* — Вук III, 4), па она са мотивом женидбе, *Женидба Груице Новаковића*, Вук III, 6.), о митским бићима — дружењу са вилом (*Како је Новаку утекла вила његова љубовца, Ботипић*, 39) или о сукобу са аждајом (*Јунаштво Старине Новака*, Вук VII, 35). У овој (последњој) песми однос дели Радивоја, јунака новијег времена, коме и само име вели да је *рад војевати*, према јунаштву старог Новака, антитетски је наглашен у стиховима:

„Бе гођ који мејдан задобисмо, / Свак бесједи: задоби Новаче, / Не задоби дели-Радивоје (стих. 7—9).

У народним стиховима хајдучког крута песама непорецива је контаминација лика старог Новака са доцнијим јунаком народне традиције истога имена а друге локалности. Под његовим су утицајем многе наше песме раног средњег века добиле нови садржај. Као историјска личност, Старина Новак је утицао на народног песника и дао му повода и грађе за ширење и трансформисање старих песама о легендарном и мотивском јунаку Новаку Дебелићу. Отуда епско певање о Новаку хајдуку показује снажан процес уопштавања и трансформације, „постављајући песму на основ од мотива у место ранијег историског догађаја и члнећи тим њене историске елементе мање отпорним према утицају фактора који у њој врше измене.”³⁸ Такве стихове певачи су градили од елемената сачуваних у песми, у народном причању или локалном предању. Песма је тако стварала један тип јунака-хајдука, стављајући га и у раније и у доцније векове, како у доба употребе хладног оружја тако и у време „лушке граналије”, на веома пространом терену деловања. Стога је синкретички песнички лик Новака хајдука и најподеснији за успостављање и праћење континуитета у епском песничштву јужних Словена. Потребно је само у разматрање узети далеко шири круг песама, посебно оних са старијом мотивиком. Јер, сачуване песме нису могле наједном постати тако поетски савршене. На то нас упозорава и законитост по којој народно предање — стиховано или у прози — познаје само лагану и поступну еволуцију.

³⁷ Н. Радојчић, *Ратничке врлине Срба у Средњем веку*, Летопис Матице српске 353, 5—6, мај-јуни 1940, 330.

³⁸ J. H. Томић, *op. cit.*, 55.

Даница ПЕТРОВИЋ

Музиколошки институт
Београд

ЦРКВЕНИ ЕЛЕМЕНТИ У СРПСКОМ НАРОДНОМ ОБРЕДНОМ ПЕВАЊУ

„Проучавање различитих облика унисоног певања је један од најпривлачнијих проблема за музикологе који желе да пронађу у порекло музичке уметности. Задачи истраживања различитих облика једногласног певања делимично се могу остварити ако се окренемо хришћанском певању. Овде се отвара широко поље проучавања: порекла, развоја и ширења црквеног певања на Истоку и на Западу, затим мешања оригиналних мелодијских облика са онима паганског порекла, или са новим елементима које су уносили музичари и химнописци.”¹

Подстакнути овим речима Егона Велеса (Egon Welles), дојена византијских музиколошких студија, указаћемо на неке међусобне утицаје два типа унисоног певања — народног обредног и црквеног; оба су вековима преношена са колена на колена, на просторима где су Срби живели. На значај ових веза код нас је први указао Стојан Новаковић почетком овог века.² Пионирски су радови музичког лица и композитора Косте Манојловића и свештеника Живојина Станковића.³ Димитрије Стефановић је забележио пет музичких примера у којима се народне и литургијске песме певају по истом напеву.⁴

Поред тога што је преношена усменим предањем од времена Ђирила и Методија до данашњих дана, црквена музика је у рукописима бележена византијском неумском нотацијом, и то:

¹ E. Wellesz, *Melody Construction in Byzantine Chant*, Actes du XIIe Congrès international d'Etudes Byzantines I, Beograd 1963, 135.

² С. Новаковић, *Старинско црквено певање*, Караџић, IV, Алексинац 1900, 57—58.

³ К. П. Манојловић, *Музичко дело нашег села*, Београд 1929; Ж. Станковић, *Грађа за историју православног српског црквеног певања*, I део — обредно народно певање, рукопис у Музиколошком институту у Београду; II део — црквено певање, Православна мисао XXIII, 27, Београд 1980, 55—73.

⁴ D. Stefanović, *Melody Construction in Byzantine Chant*, complementary paper, Actes du XIIe Congrès international d'Etudes Byzantines I, Beograd 1963, 375—384.

а) грчким језиком од X века;⁵ б) старословенским језиком српске редакције (најстарији познати примери из XV века);⁶ црквено-словенским језиком руске редакције (хиландарски неумски рукописи, XVIII век).⁷ Црквено певање настало на територији Карловачке митрополије крајем XVIII и почетком XIX века, а познато као српско народно црквено појање записивано је искључиво савременом нотацијом почев од половине XIX века (Корнелије Станковић).⁸

Народни напеви се бележе тек у новије време и то савременом нотацијом.⁹ Занимљив је пример четрнаест грчких народних песама које су забележене касновизантијском неумском нотацијом вероватно у XVII веку.¹⁰ Широко распрострањеном „Хрисантовом“ неумском нотацијом народне песме су бележене и у Румунији и Бугарској у XIX веку.¹¹

Као прилог проучавању међусобних веза српског црквеног и народног певања издвојили смо примере народног обредног певања са християнизованим текстовима. Користили смо се об-

⁵ Упор. *Specimina Notationum Antiquorum*, ed. O. Strunk, *Monumenta Musicae Byzantinae*, Sér. principale, Pars Principalis et Pars Suppletoria (избор факсимила византијских неумских рукописа X, XI, XII века) Copenhagen 1966.

⁶ Д. Стефановић, *Стара српска музика*, Музиколошки институт САНУ, Посебна издања књ. 15/I, Примери црквених песама из XV века, Београд 1975; књ. 15/II, Факсимили рукописа, Београд 1973.

⁷ Упор. Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена*, изд. Музиколошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 16/I, књ. 16/II (факсимили и транскрипције), Београд 1982.

⁸ Еадем, *Српско народно црквено појање и његови записивачи*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 251—292.

⁹ Прве нотне записе српских народних песама оставили су почетком XIX века Франц Мирецки, као прилог у другој књизи Вукових песама, *Народна српска пјеснарица*, Беч 1815, 356—357, и Е. Коларевић, *Српска народна музика*, *Летопис Матице српске IV*, Будим 1828, 114—116; упор., С. Вурић-Клајн, *Вук Караџић и српска музика*, у: *Музика и музичари*, Београд 1956, 13—24; В. Борђевић, *Оглед српске музичке библиотеграфије*, Београд 1960. Једнакостепен пример су две песме, „И кљиче девојка“ и „Када ми се Радосаве војевода“, које је нотама забележио Петар Хекторовић у *Старом Хвару*, означавајући их као *српски начин* (Sarbschi način). Обе песме су објављене у Хекторовићевом делу *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Венеција 1568; упор. фотографије у раду L. Zupanovića, *Napjevi iz Hektorovićeve Ribanja u svjetlu suvremene muzikološke interpretacije*, *Zvuk* 100, 1960, 478—479.

¹⁰ Једна од ових песама односи се на пад Босне под турску власт; упор. ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ Β. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, ΜΟΥΣΙΚΗ ΒΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΙΒΗΡΩΝ, *Atina* 1967, 81; D. E. Conomos, *The Iviron Folk-songs — A Re-examination*, *Studies in Eastern Chant IV*, New York 1979, 28—53.

¹¹ G. Ciobanu, *Cinteci de lume*, Bucharest 1954, 79—81; P. L'ondev, *Pesni zapisani s hurmuzietvi nevmi v B'lgaria prez XIX vek*, *Izvestija na Instituta za Muzika XII*, Sofia 1967, 161—230.

јављеним музичким збиркама српских народних песама¹² и рукописним збиркама које се налазе у Музиколошком институту Српске академије наука и уметности у Београду.¹³ Од неколико хиљада народних мелодија издвојено је 130 примера. То су крстоношке, славске, лазаричке и коледарске обредне песме, као и неколико еписких песама о хришћанским светитељима, њиховом животу и страдањима. Поменути обичаји су и сами својеврсна симбиоза паганских обреда и хришћанских празника.

Прихватајући хришћанску религију у IX веку, Срби, као и многи други народи, нису напустили стара веровања. Црква се од почетка до новијег доба борила против паганских обичаја. Најстарији податак о том сукобу налази се у *Синајском еухологиону*, јужнословенском глагољском рукопису из XI века, где у списима Светих отаца о покајању и греху пише: „аще кто въ а ден иде на колѣдѣ: еноуарѣ. ꙗкоже прѣвѣе погани творѣахъ... ꙗко штъ сотоны истѣ нгра та.“¹⁴

Под утицајем цркве и друштвено-историјских промена стари облици и обреди су се временом мењали. У верском погледу Византија је била толерантнија од Рима. Источна црква је чак тражила начин да се приближи старој религији.¹⁵ Блискост црквених и паганских обичаја међу православнима општо је критиковао барски надбискуп, који је као папски визитатор половином XVII века обилазио Црну Гору, Херцеговину и још неке крајеве у којима су живели православни. „Код њих (православаца) не бива да се и једна кућа подигне, да се икоја свадба прослави, нити да се било какво јавно или приватно весеље или свечаност одржи, а да се пре почетка или по свршетку, не изведе 'појање светог масла' уз многоструко понављање истих оних речи и обреда у којима се састоји формула последњег помазања.“¹⁶ Чак се и у

¹² Т. Бушетић — Ст. Ст. Мокрањац, *Српске народне песме и игре са мелодијама из Левча*, Београд 1902; И. Бајић, *Песме из Србије*, Нови Сад 1924; В. Борђевић, *Српске народне мелодије*, Београд 1931; М. Васиљевић, *Југословенски музички фолклор*, I, Београд 1950; *idem*, *Народне мелодије из Санџака*, Београд 1953; *idem*, *Народне мелодије Лесковачког краја*, Београд 1960; Ж. Станковић, *Народне песме у Крајини*, Београд 1951; К. П. Манојловић, *Народне мелодије из Источне Србије*, Београд 1953; Ст. Ст. Мокрањац, *Записи народних мелодија*, Београд 1966.

¹³ Упор., А. Матовић, *Рукописне збирке народних мелодија у Музиколошком институту*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 293–331.

¹⁴ *Euchologium Sinaiticum*, ed. R. Nahtigal, vol. II, Ljubljana 1942, 325 (f. 103v, ред. 3–5).

¹⁵ L. Niederle, *Manuel de l'antiquité Slave II*, La Civilisation, Paris 1926, 168; А. Петровић, *Грађа за изучавање наше народне религије*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XIV, 1939, 31; Ј. Вукмиловић, *Прољећни обичаји*, Рад IX Конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево 1963.

¹⁶ V. Jagić, *Грађа за словинску народну поезију*, Рад JAZU 37, Загреб 1876, 40–50.

рукописном молитвенику манастира Хиландара (Рс Слав. 346, f. 134г) налази додатак „Колџдари — гатања по дану на који падне Божић”.¹⁷

Како у прошлости, тако и данас „сељаци не придају праву важност црквеним светковинама, ако нису праћене и домаћим ритуалом”.¹⁸ О томе сведочи и запис немачког пинописца Стефана Герлаха (Stephan Gerlach) из 1572. године: „Село Ајдановац, као и Пирот, припада Синан паши у Цариграду. Кршћани су тога дана светковали Петрово, цркву имају св. Ђурђа, у којој се управ служила служба; црква лежи на висини међу дрвећем, унутри бијаше неколико старих мужева, а вани жене, које се без побожности разговараху... После богослужења, по подне, играле су дјевојке коло и у сборових су две по две пјевале. Жене носе особит накит на глави, налачи сукном преобученој здјели, а наоколо је украшена малим шкољкама, сребрењаци, перјем и другим особитим стварима.”¹⁹ Исте године је непознати путописац описао Духовске задушнице у селу Белица недалеко од Ђуприје: „Кад смо овамо дошли, били су мало не сви мушкарци и жене изишли из села у дрвену цркву, која је на висини, а сваки је из своје куће понио са собом зделу, кухане пшенице и бјела круха, што су полагали у цркви на два дуга стола, а над тим је свећеник, уз којег су стајале старјешине обћински, молио и пјевао: затим су жене младе и старе, свака с горућом свијећом пошле на гробље, које је уз цркву, те на гроб својих крвних рођака, од којих је многи прије 20 година умро, заболеле свијећу, бациле се на њ и са свом снагом звале и нарицале, а њекоје су се дапаче до крви по лицу пребале. Пошто је то њеко вриеме трајало њекоје жене, имајући на глави виенце, тиешиле су плачуће и водиле их натраг у цркву, где је свећеник опет молио дугу молитву, тамјаном кадио, пјевао и благосиљао, а пшеницу и крух ношаху пред свећеника, кој је од тога нешто узимао; остала лако обћина посиела и јела, а један је другому од својих мртвих причао. За тим је свећеник опет пјевао и ње благосиљао, тим су устајали и кренули кући.”²⁰

Као центар духовног живота и културе, црква је вековима вршила асимилацију паганских обичаја. Многи су прилагођени хришћанској религији, постајући тако део нових култова (слава, лазарице).²¹

¹⁷ Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 143.

¹⁸ L. Niederle, *ibidem*, 16; В. Ђорђевић, *Религиозни свадбени обичаји*, Наш народни живот III, Београд 1931, 143.

¹⁹ Упор. Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 116 Zagreb 1892, 49—50.

²⁰ Р. Matković, *Putovanja...*, Rad JAZU 112, Zagreb 1892, 218.

²¹ Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, Београд 1970, 7—9; К. П. Манојловић, *За трагом наше старе световне и црквене музичке уметности*, Гласник Српске православне цркве 9, Београд 1964, 165.

Старо народно певање везано за паганска веровања живело је на истом терену, паралелно са црквеном музиком, ствараном на византијским основама. Обе традиције преношене су најчешће усменим предањем. У таквим условима међусобни утицаји су били неминовни.²²

Нама доступна грађа сведочи да су елементи хришћанских литургијских текстова најчешћи у крстоношким (63) и славским (30) песмама, а 16 епских песама говори о животу и страдању хришћанских светитеља.

Крстоноше

Порекло крстоноша је у паганским обредима — заветинама, вршеним за добро летине. Етнологији сматрају да се наше крстоноше могу довести у везу са далеким паганским веровањем у светост дрвећа и њихову моћ.²³ То је био земљораднички обичај који се празновао на њивама поред утврђеног места, обично дрвета — *записа*, у периоду од Ускрса до Петровдана, најчешће на Спасовдан и Духове.²⁴ Хришћанска обележја унесена су касније. Тада у обреду учествује свештеник или монах. Литија са крстовима и заставама полази од цркве, код *записа* свештеник чита молитве, а певају се црквене песме и народне — крстоношке. Овај обичај припада славским светковинама, па зато крстоноше, поред ношења литије, благосиљају жито, секу славски колач и напијају славу као и при породичној слави.²⁵

Поред тога што су везане за славу, крстоноше преузимају и текстове песама веома старог паганског обичаја — додола, молепствија за кицу.²⁶ Вековима је црква тежила да потисне

²² Упор. К. П. Манојловић, *Музичко дело нашег села*, Београд 1929, 11; V. Zganec, *Folklore Elements in the Yugoslav Orthodox and Roman Catholic Liturgical Chant*, International Folk Music Journal VIII, 1956, 19—22.

²³ Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије* I, Београд 1960, 214; III. Кулијић, *ibidem*, 28—29; С. Зечевић, *Заветина у Североисточној Србији*, Гласник Етнографског музеја у Београду 36, 1973, 43—65. Сличан обичај је познат и у католичким селима у Хрватској, упор., J. Bezić, *Razvoj glagoljskoga pjevanja na zadarskom području*, Zadar 1973, 31.

²⁴ Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, 4. издање, Београд 1935, 174; Р. Ускоковић, *Сеоке и црквене славе по селима око Ивањице*, Гласник Етнографског музеја у Београду V, Београд 1930, 93; III. Кулијић, *О светковању четвртка*, Гласник Етнографског музеја у Београду XIV, 1939, 93—96.

²⁵ И. С. Јастребов, *Обичаји и пјесме турецкихъ Србовъ*, Петроград 1886, 82—88; М. Ђ. Милићевић, *Славе у Срба*, Подгорица Николе Чулића I, 1877, 152; М. Васиљевић, *Народне мелодије Лесковачког краја*, Београд 1960; 89; П. Костић, *Обичај постављања застава на гроб*, Гласник Етнографског музеја у Београду 33, 1970 16—18.

²⁶ "The prayers for dew and rain (at the beginning of summer) were inserted in the liturgy of Passover and Sukkot respectively. At the time of early Christianity they existed only in their basic forms of brief petitions—упор. E. Wegner, *The Sacred Bridge*, London 1950, 11. О додолама у Србији види: III. Кулијић, Ж. Петровић, И. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1970, 108—109.

најупорнији пагански обичај, додоле. Многбројни стари текстови и једноставни напеви додолских песама сачувани су у крстоношком певању, а припев „ој додо, додоле“ замењен је са „Господи помилуј“. Народно двојевеље се нигде није тако јасно изразило као у овим песмама нехришћанског садржаја са црквеним припевима. (муз. пример 1)

а) До - до - м - ца Бо - га мо - ми,

б) Кр - сти мо - сим Бо - га мо - ми,

а) ој, До - до - ле ми - ми Бо - же

б) Го - спо - де по - ми - нуј, Го - спо - де за - да - нуј.

Муз. пример 1. Крстоношка и додолска песма

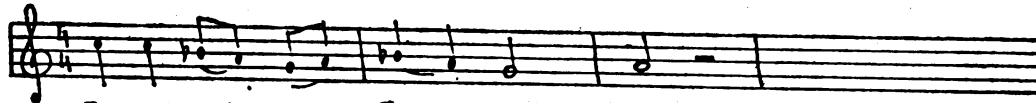
а) Додолска песма — В. Ђорђевић, *Српске народне мелодије*, Београд 1931, 8, бр. 26

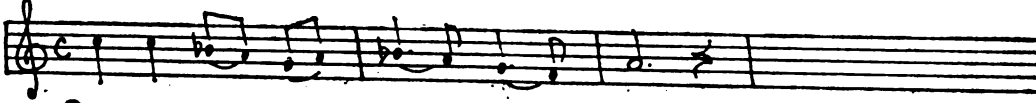
б) Крстоношка песма — В. Ђорђевић, *ibidem*, 7, бр. 23.

Издвојене су три групе напева крстоношких песама: 1. крстоношке песме сличне или идентичне додолским; 2. крстоношко „господање“; 3. ускршњи тропар у крстоношком обреду. Првој групи припада највећи број песама (58). Готово сви текстови су у осмерцу (4 + 4), што је карактеристично и за додолске песме. Само је једна песма у десетерцу (4 + 6), док је у другом примеру први стих у десетерцу (5 + 5), а други у осмерцу (4 + 4). Први стих крстоношких песама је „Крсти носим Бога молим“ или „Крстоноше крсти носе“. Три песме почињу стиховима

„Свети Спаси коња јаше“, „Свети Спаси коња игра“. Њих крстоноше певају на Спасовдан, а текст се односи на Христа спаситеља.

Мелодије крстоношких песама су једноставне, силабичне, а крећу се у обиму кварте или квинте. Међусобно су веома сличне; 58 анализираних песама садржи 20 мелодијских варијанти. Карактеристичан припев „Господи помилуј“ изостављен је само у песми десетерачког стиха. Мелодије припева су такође силабичне, малог обима, али се разликују од напева саме песме. Издвојена су четири типа напева, који су међусобно слични, али су само два идентична. Овако велики број мелодијских варијанти позната је карактеристика усменог предања. Нисмо учили сличност, ни са мелодијским формулама црквеног певања сачуваног у неумским записима XV—XVIII века, ни са мелодијама српског народног црквеног појања.

а)
По-ми-ну нас Го-спо-ди,

б)
Сла-ва тво-ја Го-спо-де,

в)
по-ми-ну нас Го-спо-ди по-ми-ну.

г)
сла-ва тво-ја Го-спо-де по-ми-ну.

Муз. пример 2. Крстоношка и славска песма

- а) Крстоношка песма — М. Станојевић, *Трагови црквеног певања у народу*, Зборник прилога за проучавање Тимочке крајине I, Београд 1929, 80.
- б) Славска песма — Ж. Станковић, *Грађа за историју православног српског црквеног певања*, рукопис у Музиколошком институту САНУ, Београд, 80.

Другој групи напева припада такозвано крстоношко „господање“. У западним крајевима Србије крстоноше не певају своје обично певање, него само „господају“, певају „Госпode помиљуј“.²⁷ Слично је и у Шумадији, а у косаничкој и прокупачкој области досељеници из Колашина о сеоској литији такође не певају обичне крстоношке песме, него само „господају“.²⁸ Код тројице мелографа забележено је шест примера оваквог певања.²⁹ Њихови напеви немају сличности ни са мелодијама крстоношких песама, нити са њиховим припевима, али су зато блиски славском певању. (муз. пример 2) Делимично, постоји сличност са мелодијским формулама српског народног црквеног појања.

Јединствен пример је певање ускршњег тропара у оквиру крстоношког обреда. Седам оваквих песама је забележено у околини Ниша, Алексинца и Зајечара, а означене су као крстоношко или славско певање.³⁰ У текстовима је сачуван стари извор, близак запису из српског неумског рукописа XV века,³¹ али и црквенословенској верзији у новијем српском народном црквеном појању.³²

²⁷ М. Милојевић, *Песме и обичаји укупног народа српског II*, Београд 1868, 142; Ж. Станковић, *Грађа за историју православног српског црквеног појања*, I део, рукопис у Музиколошком институту у Београду, 44.

²⁸ Ж. Станковић, *ibidem*, 45—46; Р. Ускоковић, *Сеоске црквене славе по селима око Ивањице*, Гласник Етнографског музеја у Београду V, 1930, 95.

²⁹ Ж. Станковић, *ibidem*, 44—45; К. Манојловић, *Народне мелодије из Источне Србије*, Београд 1953, 99; *idem*, *Музичко дело нашег села*, Београд 1929, 11; М. Станојевић, *Трагови црквеног певања у народу*, Зборник прилога за проучавање Тимочке крајине I, Београд 1929, 80.

³⁰ К. П. Манојловић, *За трагом наше старе световне и црквене музичке уметности*, Гласник Српско-православне цркве 9, Београд 1946, 172—173; Ж. Станковић, *Грађа...*, 109. — Ускршњи тропар као песму у крстоношком обреду помиње и И. С. Јастребов, *Обичаји и пјесме турецкихъ Сербоваъ*, Петроград 1886, 121.

³¹ Упор. Д. Стефановић, *Стара српска музика*, Музиколошки институт. Посебна издања, књ. 15/I, Београд 1974, 89—95. — Занимљиво је да је исти тропар сачуван у хрватском глагољском рукопису из XV века, Упор. М. Pantelić, *Elementi bizantske himnologije u hrvatsko-glagoljskoj himni*, Slovo 17, Загреб 1967, 37—59.

³² Црквенословенски језик (црквенословенска редакција) је варијанта руске редакције старословенског језика, формирана у Москви под утицајем западних и југозападних руских текстова током XVI века. Уведена је у званичну употребу у Руској православној цркви, а од XVIII века до данас је богослужбени језик Српске православне цркве. (Упор. П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 104; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 46).

старословенски текст
српске редакције

Христосъ воскресъ
изъ мрѣтвѣхъ
сѣмрѣію сѣмрѣтѣ
настѣпни
и сѣшимъ
ниже въ гробѣ
животѣ дарова.

народни изговор

Христос војскрс
из мртве
самртију самрт
поправде

и суштим ва гробје
живот дарував.

црквенословенски
текст

Христѡсъ воскресѣ
изъ мѣртвѣхъ
смертію смертѣ
поправѣ

и сѣшимъ во гробѣхъ
животѣ дароваѣ.

Народна мелодија тропара је силабична, малог обима (кварта, квинта), као и напев крстоношких песама. Три примера су веома слична крстоношком певању. Код остале четири песме постоје заједнички мотиви, али је сличност мање уочљива. Вршена су и по-

a)

b)

c)

a)

Муз. пример 3. Ускршњи тропар „Христос воскрес“

- Ускршњи тропар као крстоношка песма, источна Србија — Ж. Станковић, *Грађа за историју православног српског црквеног певања*, рукопис у Музиколошком институту САНУ, 83.
- Почетак ускршњег тропара, транскрипција из неумског рукописа, Библиотека манастира Хиландара, *MS Slav. 668*, XVIII век, f. 355 г.
- Почетак ускршњег тропара према напеву српског народног црквеног појања — Н. Варачки, *Нотни зборник српског народног црквеног појања*, Нови Сад 1923, 335.

ређења са музичким записима у литургијским рукописима и књигама, и то: а) српски напев, XV век (касновизантијска нотација, старословенски језик српске редакције), Атина, Национална библиотека, MS 928, XV век, f. 145r; б) хиландарски напев, XVIII век (касновизантијска нотација, црквенословенски језик), Библиотека манастира Хиландара, MS Slav. 668, XVIII век, f. 355r; в) бугарски напев, XIX век (Хрисантова нотација, црквенословенски језик),³³ г) српско народно црквено појање, крај XVIII - почетак XIX века (савремени нотни запис, црквенословенски језик).³⁴ Постоји извесна сличност народног напева са мелодијом V гласа српског народног црквеног појања. Почетни мотив, скок кварте, исти је и у хиландарском неумском запису. (муз. пример 3)

Музичке анализе указују на два мелодијска типа крстоношког певања: а) песме које непосредно настављају традицију обредног додолског певања; б) крстоношко „посподање“ и певање ускршњег тропара са мелодијским формулама сложенијег црквеног појања.

Лазарице

Стари пролећни обичај *лазарице* прикључен је црквеном празнику Лазаревог васкрсења (Лазарева субота). Црква је штитила овај обичај, иако су текстови лазаричких песама задржали пагански, магијски карактер.³⁵ Изузетак је запис из околине Титовог Велеса у Македонији, где на Лазареву суботу деца окићена цвећем и врбовим грањем иду од куће до куће певајући једногласно „Опште је воскресеније“.³⁶ Текст и мелодија поменуте

³³ П. Динев, *Триод и Пентикостар, Песнопения от великопостното и паскалното богослужение*, София 1951, 62; *idem*, *Народнопесенные элементы в Болгарском церковном напеве*, Известия на Института за Музика, VI, София 1959, 48—49; Е. Тончева, *Еленски пространен възкресен тропар „Христос воскрес“*, Известия на Института за Музика XV, София 1970, 213—260 (прештампање у: *Проблеми на старата българска музика*, София 1975, стр. 160—209).

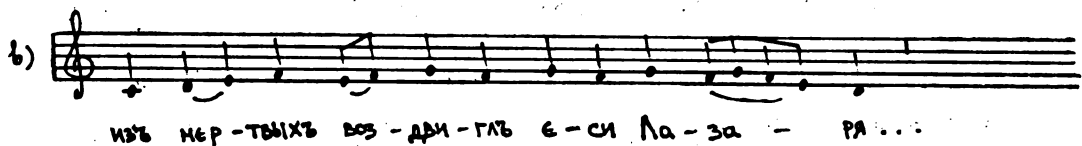
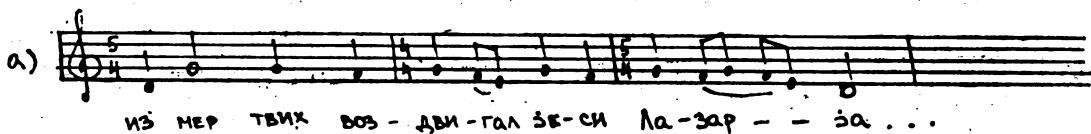
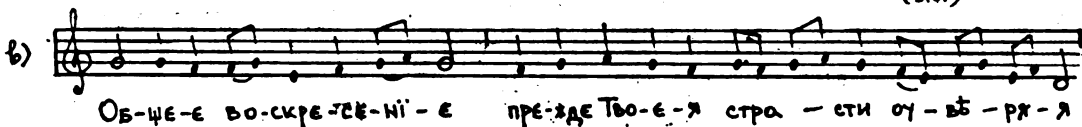
³⁴ Г. Бољарић, Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније IV, Сарајево 1887, 17; Н. Барачки, Воскресеније Христово или Ускрс, православно српско црквено појање*, Нови Сад 1935, 4; Ст. Мокрањец, *Страно пјеније*, 2. издање, Београд 1968, 114.

³⁵ Упор. М. Васиљевић, *Народне мелодије Лесковачког краја*, Београд 1960, 31—33; Р. Петровић, *Народне мелодије у пролећним обичајима*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево 1963, 407—416; Ј. Вукмановић, *Пролећни обичаји*, Рад IX конгреса..., 265—266; П. Костић, *Порекло и значај годишњих обичаја*, Београд 1972, 22—23. — Детаљан и веома занимљив опис народне ношње, обредног певања и играња у оквиру пролећног обичаја (можда и лазаричког) у околини Пирота, оставио је Antonio Pigafetta, члан посланства немачког цара Максимилијана II (1567—1568. године); (упор. Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom polotoku XVI veka*, Rad JAZU 100, Загреб 1890, 124; D. Petrović, *Pričevanja o potovanjih po Balkanskom polotoku od XV do XVII stoletja: glasbena folklor in ljudski običaji*, Muzikološki zbornik, XI, Ljubljana 1975, 5—16).

³⁶ В. Хаџиманов, *Мелодије македонских лазаричких народних песама*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево 1963, 400—401.

песме су исти као и тропар на Лазареву суботу I гласа.³⁷ (муз. пример 4). Ово је за сада једини познати пример црквене песме чији су и текст и мелодија без промена унесени у народни обред.

Муз. пример 4. Тропар на Лазареву суботу

- а) Лазаричка песма из Македоније — В. Хаџиманов, *Мелодије македонских лазаричких народних песама*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије, Сарајево 1963, 400—401.
 б) Тропар за празник Лазаревог васкрсења, глас I — Б. Цвејић, *Триод — Карловачко појање*, Београд 1973, 112.

Слава

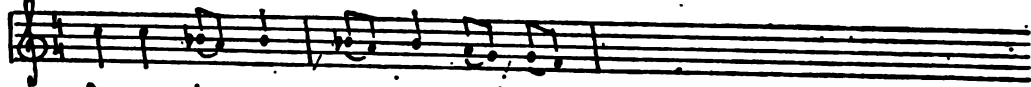
Народни обичаји о крсном имену — слави слични су аграрним магијским обичајима за време заветине, са израженим култом предака.³⁸ Са теолошког аспекта то је празник породичног карактера, посвећен сећању на дан примања хришћанске вере. Православна црква је празновање крсног имена везала за поје-

³⁷ Б. Цвејић, *Триод — Карловачко појање*, Београд 1973, 112.

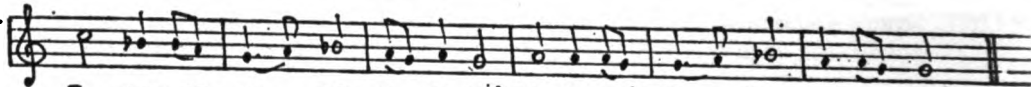
³⁸ М. Матић, *Крсно име — слава у Горњој Ресави*, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 25, 1962, 203—204; П. Костић, *Порекло и значење годишњих обичаја*, Београд 1972, 29—31.

дине хришћанске светитеље, који су постали заштитници породице. Иконе ових светитеља постају тако главни култни предмети.³⁹ Обред прати групно певање, и то: а) црквено појање уз обред сечења колача и б) народно певање домаћина и гостију приликом наздрављања.⁴⁰ Текстови народних песама су најчешће здравице, каткад праћене припевом „Господи помилуј“ и „алилуја“.

а)

До-на-кин ми сла-ву ти-зе

Го-спо-де бо-же, а-ми-нуј а-ми-нуј бо-же по-ми-нуј

б)

Го-сло-ди по-ми-нуј, Го-сло-ди по-ми-нуј, Го-сло-ди по-ми-нуј

Муз. пример 5. Славско певање

- а) Славска песма из југоисточне Србије — М. Васиљевић, *Народне мелодије Лесковачког краја*, Београд 1960, 198, бр. 242.
 б) Одговарања на Литургији — црквена мелодија, Ј. Козобарић, *Православно црквено пјеније*, I, Осиек 1935, 11.

Издвојено је двадесетосам народних славских песама са црквеним припевом: 1) у осам примера напев је преузет из крстоношких песама, са припевима који су слични такозваном „крстоношком господању“ или црквеном напеву одговарања на јектенија⁴¹ (муз. пример 5); 2) четири песме су сличне стихирама I гласа савременог Осмогласника, са карактеристичним прелажењем из дура у истоимени мол,⁴² (муз. пример 6); 3 највећи број

³⁹ М. Васиљевић, *Народне мелодије...*, 195; С. Зечевић, „Празник“ (слава) у североисточној Србији, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 31—32, 1960, 397—406.

⁴⁰ М. Васиљевић, *ibidem*, 196.

⁴¹ Упор. М. Васиљевић, *ibidem*, 198 (пример 242), и Ј. Козобарић, *Православно црквено пјеније*, Осиек 1935, 11.

⁴² Упор. Ст. Мокрањац, *Осмогласник*, 3. издање, Београд 1964, 5. — Под савременим осмогласником подразумевамо систем гласова српског народног црквеног појања.

ДО - НА - КИИ МУ СЛА - ВУ ПИ - ЗЕ
 ... И ДА - ДИ - ТЕ СЛА - - - ВУ ВЪ НЕМЪ
 ПО - МО - ГО МУ БОГ ПО - МО - ГО МУ БОГ
 БОС - КРЕС - ИВ - МУ ИЗ МЕР - ТВИХЪ И - КЪ ТОИ ЕСТЬ БОГЪ НАМЪ,

Муз. пример 6. Славско певање

- а) Славска песма из југоисточне Србије — М. Васиљевић, *Народне мелодије Лесковачког краја*, Београд 1960, 198, бр. 243.
- б) Део васкрсне стихире на вечерњој, глас I — Ст. Мокрањац, *Осмогласник*, 3. издање, Београд 1964, 3, бр. 4.

анализираних славских песама (16) сличан је стихирима VI гласа Осмогласника.⁴³ (муз. пример 7) Шести црквени глас савременог Осмогласника не следи ни једну, у музичкој теорији познату лествицу. Према Мокрањчевим речима „то чудновато кретање са чудним растојањима између појединих ступњева, даје овим мелодијама особиту оријенталну боју“.⁴⁴ Постоји више претпоставки, али и доказаних чињеница о различитим утицајима, под којима је настало српско црквено појање крајем XVIII и почетком XIX века.⁴⁵ Наведени примери славског обредног певања

⁴³ *Ibidem*, 183—191, 205—208.

⁴⁴ *Ibidem*, предговор, 7.

⁴⁵ Упор. D. Petrović, *Hymns in Honour of Serbian Saints in Music Manuscripts of the Monastery of Chilandar and in Printed Editions*, Studies in Eastern Chant IV, New York 1979, 134—139; eadem, *One Aspect of the Slavonic Oktoechos in Four Chilandari Music Manuscripts*, Report of the Eleventh Congress of the International Musicological Society, Copenhagen 1972, II, Copenhagen 1975, 766—774; eadem, *Српско народно црквено појање и његови записивачи*, Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Београд 1973, 251—292.

указују на оријенталне утицаје, вероватно из турског периода, који нису довољно расветљени ни у народној ни у црквеној музици. Значајно је питање — још увек без одговора — да ли су оријентални елементи преко народног певања унесени и у црквено појање, или су истовремено, директно, продирали и прилагођавали се овим двама музичким традицијама на нашем тлу.

а) СЛА-ВА-МИ тво - за Го - спо - де

б) Хва-ли-те ђ-го ѡсѣ аг - ге - ми ѡ - гѡ хва-ли-те

а) СЛА-ВА-МИ тво - за Го - спо - де по - ми - нуѡ

б) ђ - го ѡсѣ си-ли ѡ - гѡ

Муз. пример 7. Славско певање

- а) Славска песма из источне Србије — Ж. Станковић, Грађа за историју православног српског црквеног певања, рукопис у Музиколошком институту САНУ, Београд, 75.
- б) Псаламски стих на јутрењу, глас VI — Ст. Мокрањец, Осмогласник, 3. издање, Београд 1964, 205.

Народним песмама са хришћанским елементима припада и популарна поздравна песма из Архиепископске литургије „Многа лета“, која се као здравица пева на славама и разним сеоским светковинама. Два забележена народна напева веома су слична црквеној мелодији. (муз. пример 8) Црквеном седмом гласу прилагођене су и мелодије две шаливе песме.

а) Мно - га ме - та , мно - га ме - та ,

б) ... мно - - - га - - - ја

а) за мно - га - ја ме - та , за мно - га - ја ме - та

б) ме - та ... на мно - - га - - ја...

Муз. пример 8. — Славско певање

- а) Славска песма — Т. Бушетић, Ст. Мокрањач, *Српске народне песме и игре са мелодијама из Левча*, Београд 1902, 5, бр. 4.
- б) Поздравна песма на Архиепископској литургији — Ј. Козоварић, *Православно црквено пјеније*, I, Осиејек 1935, 141.

Посебну групу чине народне песме о библијским личностима и хришћанским светитељима. Оне су претежно епског карактера, а везане су за различите обичаје: славу, Божић, лазарице, краљице, мобу, жетву. Највише их је о Св. Недељи, Св. Петру и Св. Николи. Десетерачка песма „Везак је везла дјева Марија” односи се на Благовести.⁴⁶ Три сличне епске песме опевају Христово рођење и крштење.⁴⁷ Ове и њима сличне епске песме неисторијског садржаја настале су под утицајем хришћанске апокрифне књижевности.⁴⁸ Њихови напеви су углавном једноставни,

⁴⁶ Упор. D. Vitković, *Utjecaj hrišćanske ikonografije na neke narodne pjesme*, Zbornik za narodni život i običaje XXIV, Запреб 1919, 26—27; Н. Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка тематско-сужејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*, Београд 1971, 181—195; М. Милојевић, *Песме и обичаји укупног народа српског*, II Београд 1869, 76.

⁴⁷ Две песме сличног садржаја забележио је и Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, I Провета — Београд 1969, 128—129.

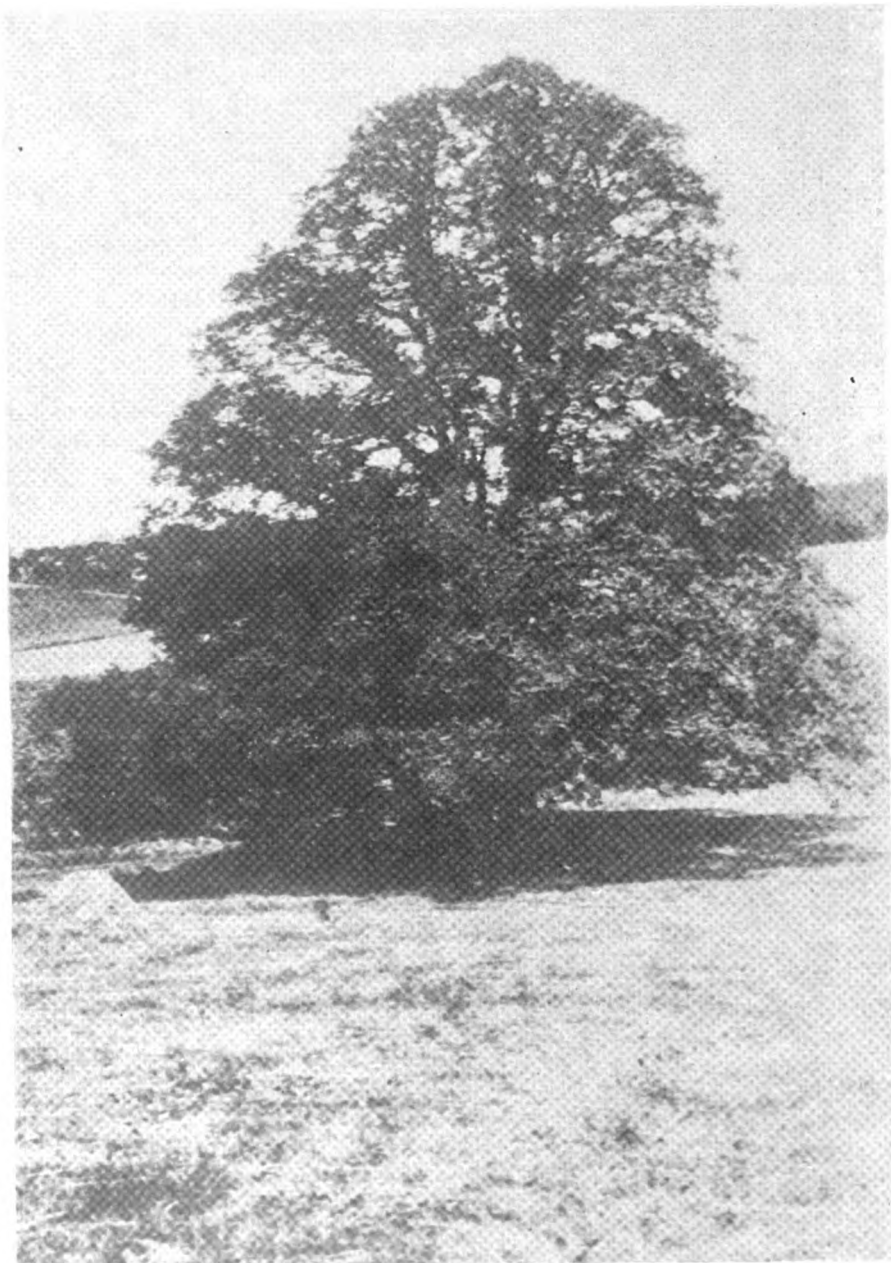
⁴⁸ Н. Милошевић-Ђорђевић, *ibidem*, 25.

силабични, понекад са кратким мелизмима, али без икакве сличности са црквеним гласовима.

Анализе српских народних песама чији текстови садрже елементе литургијских текстова потврђују хришћанске утицаје на народне обреде и на народно обредно певање. Чини се да су текстови били подложнији црквеном утицају. Према консултованој трађи, музичке формуле црквених напева најчешће се налазе у славском и крстоношком певању. Посебно је занимљиво присуство две литургијске песме — ускршњег тропара и тропара на Лазареву суботу — у народним обредима. Ускршњи тропар, забележен као крстоношка песма у источној Србији, са текстом блиским старословенском језику српске редакције и мелодијом која садржи само поједине мотиве средњовековног напева (забележеног у немском рукопису XV века) и мелодијске формуле српског народног црквеног појања, директно је сведочанство о продирању црквеног напева у народно обредно певање у давној прошлости. Пример таквог утицаја у новије време је тропар на Лазареву суботу, са непромењеним црквенословенским текстом и мелодијом српског народног црквеног појања, забележен у оквиру лазаричког обреда у Македонији.

Подаци о утицају цркве на народна веровања и обреде, примери међусобног утицаја црквеног и народног певања и упоредне анализе оваквих напева представљаће и убудуће драгоцен путоказ у проучавању настанка и развоја ове две музичке традиције код Срба.

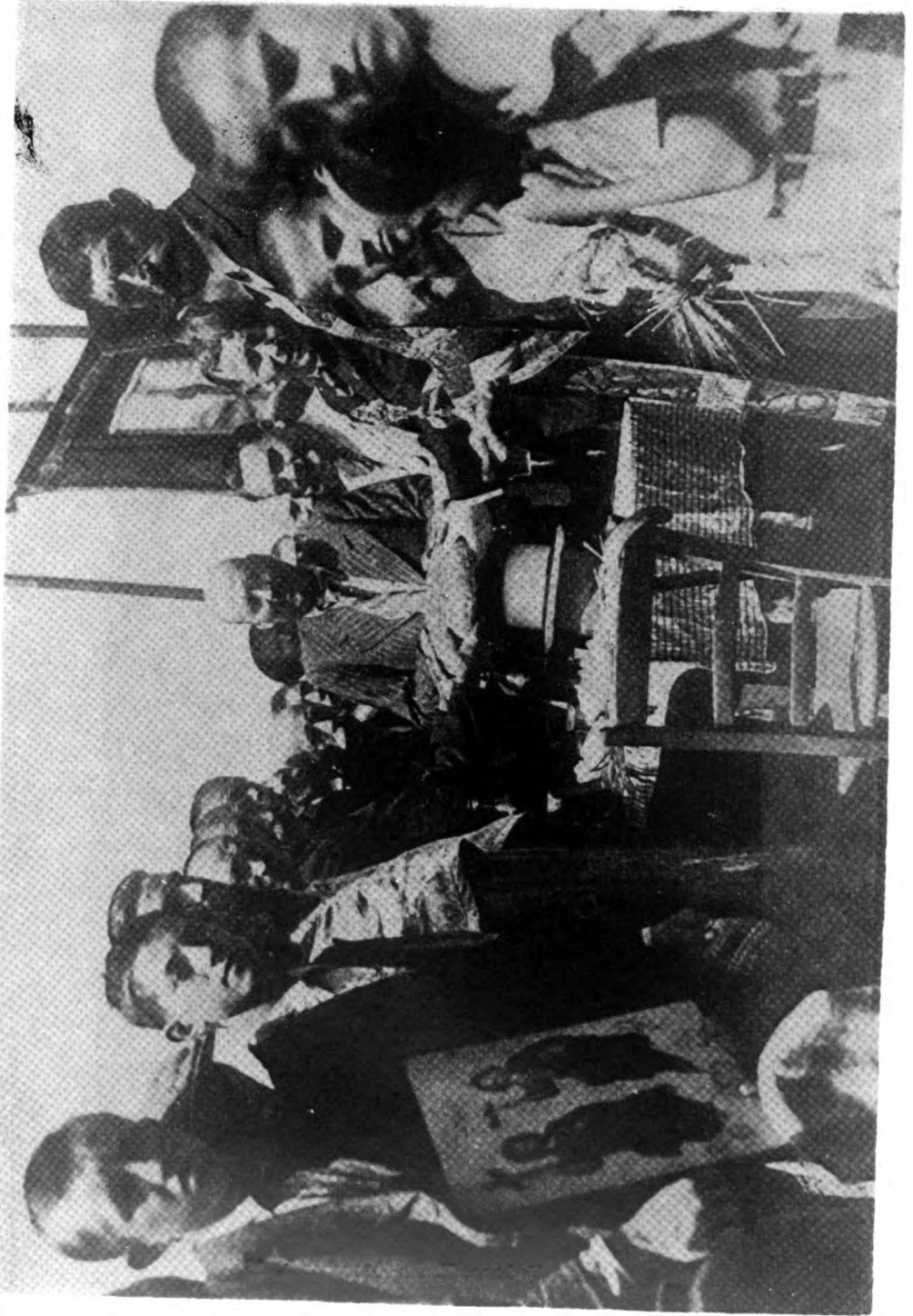

Сл. 1 Дрво — запис, јужна Србија*

* Све фотографије су власништво Етнографског музеја у Београду,

Сл. 2 *Крстоноше* снимљене у јужној Србији 1952. године

Сл. 3 Крстоноше ломе славски колач и освећују жито, Соко Бања 1937.

Сл. 4 Додоле, Бања Ковиљача, 1943.